НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ЗАПОРІЗЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. Я.НОВИЦЬКОГО

Усна історія
Степової України

Запорізький край

70-річчю утворення
Запорізької області присвячується

Запоріжжя
2008

Запорізька обласна рада
Запорізька обласна державна адміністрація
Запорізьке Обласне товариство охорони пам'яток історії та культури
Національний заповідник "Хортиця"

Усна історія Степової України

Запорізький край

1

Тандем

Запоріжжя
2008

ББК 63.3(4 Укр-4Зап)+ 63.5(4 Укр-4Зап), 019
УДК 94(477.64)+39
У 75

Усна історія Запорізького краю репрезентує перший том великого циклу Усної історії Степової України, яка була записана експедиціями Запорізького наукового товариства ім. Я.Новицького, Запорізьким відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України та Інститутом усної історії Запорізького національного університету впродовж 1999 – 2007 років. Важливість і унікальність видання полягає в тому, що усна історія є вагомим чинником історичного буття, значущим елементом відносин — побутових, економічних, суспільних і, що головне, — визначальним механізмом передачі історичної пам'яті і, як наслідок, – елементом ідентичності тієї чи іншої суспільної, соціальної, етнічної групи.
Для істориків, філологів, фольклористів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться історичною традицією, віруваннями, уявленнями населення степового краю.

ISBN 978-966-488-005-0
ISBN 978-966-488-006-7(Кн.1)

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Усна історія проторувала довгий шлях з моменту свого першого академічного проголошення наприкінці 40-х років XX століття й до сьогодні. З'явившись як вузький напрямок у рамках бібліотечної й архівної справи, усна історія поступово завоювала визнання професійних істориків, що знайшли в усних спогадах виняткове джерело інформації про минуле. Перший ентузіазм відносно можливостей усної історії незабаром змінився критикою прямолінійного підходу до інтерпретації спогадів і пошуком нових методів їхнього аналізу. Водночас прийшло усвідомлення усної історії як механізму передачі історичної пам’яті, а також як форми існування самої історичної пам'яті.

На порядку денному фундаментальна проблема усвідомлення того, що усна історія, або користуючись уже традиційними термінами “жива історія”, “усний історичний наратив”, — є альтернативною офіційній, науковій історіографії. Ця історія створює свій, унікальний історіографічний дискурс, який співіснує з науковою історіографією, перетікається з нею, в окремі часи зливається, створює синкретичні об’єднання, але при цьому завжди залишається автономною. Відтак, одним із фундаментальних завдань історичної науки постає визначення місця усної історії, дослідження “живого” історіографічного дискурсу в процесі історичного пізнання. Водночас специфіка історичного розвитку окремих регіонів накладала суттєві відзнаки на живий історіографічний дискурс. Останній, створюючи традиціоналізм суспільного розвитку, ставав важливим чинником історичного буття, важливим елементом відносин — побутових, економічних, суспільних і, що головне, — важливим механізмом передачі історичної пам'яті і, як наслідок, – елементом ідентичності тієї чи іншої суспільної, соціальної, етнічної групи.

Упродовж останніх десяти років у Запоріжжі створена основа розвитку досліджень з усної історії. Польові експедиції вже давно вийшли за межі Запорізького регіону й охоплюють на сьогодні Запорізьку, Дніпропетровську, Донецьку, Херсонську, Миколаївську, Одеську, Кіровоградську області та Автономну Республіку Крим. У польових експедиціях беруть участь науковці Дніпропетровська, Харкова, Херсона, Одеси, Чернігова, Києва.

Дослідження останніх років показали, що багато питань, які постають зараз перед фахівцями з усної історії, піднімаються й в інших галузях гуманітарних наук: історії, антропології, соціології, фольклористиці. Усна історія має всі підстави вважатися міждисциплінарною практикою, що дозволяє отримувати інформацію з усних джерел.

Усні спогади людей дозволяють одержати різну інформацію. Методика інтерв'ювання, запитальник, спосіб транскрибування й, нарешті, інтерпретація матеріалів значною мірою залежать від вихідних цілей дослідження, що опирається на ту або іншу академічну традицію. Методи одержання й аналізу інтерв'ю мають безліч варіантів. Усна історія, як науковий напрямок, уможливлює міждисциплінарну взаємодію, обмін методами й підходами, сформульованими в тих або інших наукових сферах.

Попри усвідомлення першочерговості фіксації усної історії, адже час невпинний і носії певної соціокультурної традиції зникають з нашої реальності, не менш важливим завданням стає публікація записаних матеріалів. Багаторічна практика проведення експедицій та опрацювання матеріалів дає підставу стверджувати, що едиційна робота не допускає зволікання, адже той, хто записує усні розповіді і занурюється в їхній контекст під час інтерв’ювання, сам стає невід’ємною складовою неофіційного історичного дискурсу, а часовий чинник, з його змістовим навантаженням, який є спільним для дослідника й оповідача на момент розповіді, – основа подальшого транскрибування та едиційної справи. Тим більше, що перед останньою постає питання вибору методу публікації – дипломатичний, науковий чи науково-популярний. Розтягування часового чинника, врешті-решт, призводить до створення дослідником, і перш за все публікатором, нової реальності через відрив і втрату спільності цього чинника з оповідачем.

Усе це поставило перед дослідниками нагальну потребу прискорити публікацію матеріалів, яка і розпочинається із цього першого тому “Усної історії”. Щоб зберегти автентичність записаних розповідей і надати майбутнім дослідникам, а ми переконані, що попри сьогоденний бум навколо усної історії, її цінність, а тим більше усвідомлення цінності зібраного та опублікованого даного матеріалу, прийде років через 30 – 40, коли, як це не прикро, на зміну сучасним науковцям прийде нове покоління, яке за “банальними” для сучасників речами побачить унікальний світ нашого степового соціуму і буде по-доброму посміхатися сучасній “аргументації” на кшталт – “та це брехня, от мені мати розказувала...”. Але саме для цього редакційна колегія вирішила подавати записані усні розповіді у трьох форматах. Перший – це тексти розповідей, які опубліковані науково-популярним методом. Саме вони стали основою текстової публікації. Водночас до кожного тому додається CD диск, який містить файл транскрипту розповіді дипломатичним методом у PDF форматі. Тут же на диску подаються аудіофайли запису розповідей в MP – 3 форматі, а також фотографії оповідачів та місцевостей, де здійснювалися записи.

Такий універсалізм, як на наш погляд, задовольнить усі напрямки студій як сучасних, так і майбутніх дослідників.

Редакційна колегія дякує усім, хто допомагав у проведенні експедицій і підготовці цього видання.

Підготовка розповідей до публікації науково-популярним методом, а також транскрибування та звірка тексту з аудіозаписами здійснені Н.Швайбою та Н.Бєлік. У написанні передмов взяли участь А.Бойко, С.Білівненко, Ю.Головко, В.Козирєв, Ю.Іріоглу, В.Мільчев, А.Мільчева, І.Савченко. Підготовка і відбір додатків до тому була зроблена В.Козирєвим. Іменний та географічний покажчики впорядковані В.Ликовою, тематичний покажчик – Ю.Головко.

Редакційна колегія тому

НОТАТКИ УЧАСНИКІВ ПЕРШОЇ АРХЕОГРАФІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. Я.П. НОВИЦЬКОГО СТЕПОВОЮ УКРАЇНОЮ

ЗВИВИСТІ СТЕЖКИ ПЕРШИХ АРХЕОГРАФІЧНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ

Дуже часто, після того, як подія відбулась, а процес рушив з місця і знайшов своїх прихильників, важко відповісти на питання про перші його етапи, зокрема відповісти - з чого це все розпочалося. Адже кожен, хто брав участь, або просто споглядав початок цих студій, відтепер має своє бачення і визначає свою міру залучення до них. Тому нічого не буде дивного в тому, щоб запропонувати ще одну версію стосовно початку польових археографічних студій.

Був 1987 рік. Для історичного факультету Дніпропетровського університету – це період розквіту. Наукові студії – на першому місці. Захищена докторська дисертація М.П.Ковальського. Над докторськими працюють Ю.А.Мицик, Г.К.Швидько, С.М.Плохій, К.А.Марков, В.М.Калашніков, А.Г.Болебрух, В.В.Іваненко. Про докторські говорять В.Підгаєцький та С.Жук. Здається, що саме повітря тремтить на факультеті від напруження думки. Починають збиратися невеличкі збіговиська з наукових інтересів. Усе здається новим і цікавим. Ми, тоді аспіранти історичного факультету, які визначили свої наукові пріоритети в історичних та джерелознавчих студіях над історією України XVI – XVIII століття, включилися у вир наукового життя. Конференції, робота в архівах та бібліотеках – головне. Центральний державний архів давніх актів у Москві – основне місце студій. Кожне літо приєднуємося до студентських архівних практик і на кілька місяців наше життя стає пов'язаним або із будинком аспірантів, або із студентськими гуртожитками Московського університету на проспекті Вернадського. Гуртожитки майже порожні, і тільки місцеві аспіранти вечорами збираються на кухні. Дуже швидко знайомимося і вечорами після роботи збираємося на спільний чай. У розмовах засиджуємося до пізньої ночі. Цікаво усім, адже переважно всі гуманітарії – історики та філологи.

І ось тут, на цих вечірніх чаюваннях, з подивом узнаю про щорічні археографічні експедиції історичного факультету Московського університету на південь України. Ще більше здивування викликало те, що експедиції ось уже кілька років працюють у Запорізькій області і щорічно вивозять до Москви десятки рукописних книг XVI – XVII століття, а також чисельні записи розповідей мешканців колишніх старообрядських селищ. Така інформація приголомшила і відігнала сон на кілька днів. Було страшенно прикро від того, що ми за весь час студентського навчання про це ніколи не чули, а книжки професора М.М.Покровського – духовного батька археографічних експедицій Новосибірського університету до старообрядських селищ, сприймалися як повідомлення з інших світів. Водночас було страшенно прикро, що такі раритетні книги з наших регіонів вивозяться до Москви, і відтепер, щоб попрацювати з ними, треба їхати за тридесять земель. Звичайно, що на той час ще мови не було про національні образи та інтереси, але була страшенна образа за своїх, за своїх - “тутешніх”. Невже ми гірші?

Тому відразу з поверненням до Дніпропетровська звернувся до тодішнього заступника декана А.Г.Болебруха. З запалом виклав усе, що накипіло на душі щодо археографічних експедицій. Для нього це також було дуже цікавою несподіванкою. Втім, як знайомий з адміністративною казуїстикою, він відразу наголосив на труднощах в реалізації подібних експедицій у сусідній області. Принаймні питання так і залишилося відкритим. Але це спонукало до реальних дій. Дома був мобілізований магнітофон “Нота”, звільнено кілька котушок із магнітною стрічкою, і першими записаними розповідями стали спомини матері.

Влітку магнітофон записував розповіді родичів у селах Пологівського району Запорізької області. Але на цьому мікроекспедиції припинилися.

Наприкінці 1989 року я працював уже в Запорізькому державному університеті на кафедрі історії України. Незадовго до цього відбувся розподіл кафедри, і на той час три нові кафедри перебували в 238 аудиторії другого корпусу. Було весело. Народу багато. Рідко коли на кафедрі була тиша.

На початку 1992 року всі кафедри почали відкривати держбюджетні науково-дослідні роботи. НДР з краєзнавства була відкрита і завідуючим кафедрою краєзнавства та історії народів Росії професором А.Карагодіним. При тому, що я був на кафедрі історії України, теми з регіональної історії мене дуже цікавили, адже були значно ближче. Тому, коли А.Карагодін запропонував мені взяти участь у виконанні НДР, я погодився. Робота над темою носила досить специфічний характер.

Більшою мірою вона полягала у зборі архівного матеріалу та передачі його керівникові для опрацювання. Трохи пізніше почали виходити невеличкі збірочки "Вісник краєзнавця", що було новим і цікавим. Але це було вже пізніше.

Зрозуміло, що я не один раз переповідав А.Карагодіну про археографічні експедиції Московського університету, про записи розповідей, збір цікавих матеріалів. Мабуть, на якомусь етапі кількість переросла в якість.

Одного разу відбувалось якесь дійство на острові Хортиця в музеї козацтва. Практично весь факультет брав у цьому участь. Ще на Хортиці мій колега О.Кокошинський під час заходів шепнув, що є розмова. Після закінчення заходів автобус підкинув нас усіх до міської мерії. Ми вийшли, і ось тоді О.Кокошинський повідав, що А.Карагодін перейнявся моїми розповідями і доручив йому прокурірувати питання проведення експедицій. Ми довго стояли похмурим весняним днем 1993 року і говорили про можливості експедиції. Вже восени цього року О.Кокошинський почав втілювати план експедицій у життя. Слід віддати належне і йому і завідуючому кафедрою краєзнавства. Їм вдалося певною мірою включити з 1994 року етнографічні студії в навчальний процес під виглядом безвідривної етнографічної практики. Як правило, студентам давалося завдання зібрати цікавий матеріал, сфотографувати побутові об'єкти, зокрема будівлі, огорожі, надвірні печі (кабиці) та записати обряди – весільні, поховальні, народини, хрестини тощо. У таких зібраннях студентам рекомендувалось орієнтуватися на "Народознавчий запитальник", розроблений мелітопольськими краєзнавцями. Як правило, студенти, отримавши завдання, самостійно його виконували у своїх рідних селах під час недільних поїздок. За результатами своїх студій вони здавали звіти, на основі яких безвідривна практика вважалася зарахованою. При всіх недоліках слід сказати, що це був перший досвід у Запорізькому університеті зацікавленості етнографічним регіональним матеріалом.

Як зараз бачу Олександра Кокошинського, який із захватом показував фотографії старовинних селянських обійсть із Цар Кута. А ще через кілька днів він показував нові фотографії із цього села, які сам зробив, не втримавшись і вирушивши в подорож.

На жаль, навіть ця робота, коли не стало О.Кокошинського, припинилася в університеті, і з 1997 року про практику воліли не згадувати.

На той час з'явились інші пріоритети. Регіональна історія, мікроісторія були не в честі. Керівництво факультету орієнтувалося на фундаментальні теми. Зі створенням Інституту козацтва при університеті – козацтво стає головуючим напрямком. Наскільки для цього була база

і фахівці – це взагалі окрема розмова. Втім, для студій з регіональної історії, зокрема з історії Південної України, настали не дуже сприятливі часи.

Врешті-решт, для того, щоб займатися регіональними студіями, найкращим було вивести їх за межі юрисдикції керівництва факультету. Саме це, деякою мірою спонукало організації центру, який би згуртував навколо себе дослідників південного краю. Таким центром стало Запорізьке наукове товариство ім. Я.Новицького, яке було започатковане на установчих зборах восени 1997 року. Водночас Дніпропетровське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, з від'їздом М.П.Ковальського до Острогу, а Ю.А.Мицика до Києва, фактично перестало існувати. Втім, кілька проведених Запорізьким науковим товариством всеукраїнських конференцій показали певний потенціал запорізької когорти. Тому вже в 1998 році офіційно було легалізовано Запорізьке відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Інститут уклав з Університетом угоду про створення при Запорізькому державному університеті відділення Інституту. Фактично відділення було підпорядковане Інституту і факультетське керівництво не мало можливості впливати на напрямки наукових студій. Усе це, а також поява в Наукового товариства своєї хоч і невеличкої, але типографії, дозволило поєднати евристичну та пошукову роботу з едиційною. Було започатковано чисельні серіальні видання. Почали виходити монографічні дослідження. За кілька років Наукове товариство укріпилося, почалися пошуки нових напрямків роботи.

Зрозуміло, що одним із перших став археографічний напрямок. Втім, завдання пошуку рукописів та документальних зібрань у доволі новому краї виглядало не зовсім реальним. Тим більше, що до старообрядських поселень ніхто ще не був готовий відправлятися в експедицію. Тому чи не головним напрямком був запис усних розповідей.

Але й запис розповідей вимагав, перш за все, технічної підготовки. Потрібні були диктофони, які в 1999 році ще були досить дорогим задоволенням, та ще й рідкісним. Та й коштів особливих не було. І тут, у котрий раз на допомогу прийшов В.К.Козирєв. Невдовзі я купив у Києві два китайських невеличких магнітофони зі вмонтованими мікрофонами, які хоч і не дуже якісно, але давали можливість записати розмову. Крім того, у них була певна перевага, при нашій бідності і відсутності достатньої кількості елементів живлення, їх можна було підключати безпосередньо до електромережі. До цих магнітофонів вдалося там же прикупити ще й добрий десяток касет. Для нас це було цілим багатством.

Разом з тим, вдалося вициганити у друзів шедевр диктофонного мистецтва – диктофон "Панасонік" на мікрокасетах. Тоді якість його нас просто вражала. Нарешті й В.К.Козирєв придбав нам для експедиції два мікрокасетних диктофони "Олімпус" та з десяток мікрокасет. Таке обладнання нам здавалося казковим.

Крім технічного забезпечення, постали ще й інші проблеми. За великим рахунком, попри всі наші бажання, ніхто з нас не мав жодного уявлення про теоретичні засади, принципи та особливості проведення записів усних розповідей. Не було й апробованої програми. Врешті-решт за основу був взятий усе той же "Народознавчий запитальник". Але через те, що він мав чітку етнографічну спрямованість, то його суттєво доповнили цілими розділами стосовно історії повсякденності, знакових подій, таких як революція та громадянська війна, голодомори, колективізація, репресії, Друга світова війна тощо. Що ж стосується принципів опитування, то тут покладалися більше на інтуїцію і професійну підготовку. Іншими словами, кожен виробляв для себе самостійно такі принципи і правила і в цьому більше сподівався на свій досвід. Зрозуміло, що більш впевнено себе почували ті, хто виріс у селі. Для них усе було знайомим, а тому перед експедицією у них не було жодного страху та переживань. Зовсім інше – міські мешканці. Особливо переживали ті, хто був знайомий з селом по книжках, і для них це був зовсім інший, незнаний чужий світ.

Ще однією проблемою був склад експедиції. Як би нам не хотілося показати усім, що нас уже достатньо багато і ми можемо все зробити, але реальність була дещо іншою. Наша когорта тільки-но формувалася. Частина переїхала працювати в інші міста, а тому формування експедиційної групи ставало проблематичним. Кількісний склад було визначено в 10 осіб. Виходили з того, що ходити треба обов'язково парами, а одна пара повинна була залишатися в таборі черговою, адже треба було готувати їжу на всю експедицію. Крім того, група в 10 осіб доволі мобільна і може розміститися в будь-якому приміщенні. Але навіть 10 осіб мобілізувати в експедицію було не просто. Відразу вирішили, що поїдуть Б.Бровко, В.Мільчев, Ю.Головко, І.Савченко та В.Константинова – на той час Б.Бровко вже захистив дисертацію, В.Мільчев був асистентом, а інші аспірантами. До цього вирішили включити і наших студентів, яких планувалося залишити для навчання в аспірантурі – це С.Білівненко та Д.Піскун. Після недовгих переговорів включили в експедицію також М.Романюк та випускницю факультету 2000 року Александрову. А після того, як В.Мільчев підключив до експедиції свою дружину Анжелу, на той час аспірантку кафедри

Історії Запорізької індустріальної академії, то фактично склад групи визначився.

Єдине з чим не було проблеми – це з вибором місця проведення експедиції. В.К.Козирєв запропонував своє рідне село Широке Василівського району Запорізької області. При тому, що це перша експедиція і ніхто з нас не уявляв як усе буде відбуватись, як нас зустрінуть місцеві мешканці, яке ставлення буде з боку адміністрації, де ми будемо мешкати, то така пропозиція була як знахідка. Адже ми відразу опинялися під кураторством В.Козирєва і місцевої влади. Відразу зникали проблеми з розташуванням і харчуванням. Певною мірою це надавало нам упевненості в проведенні експедиції.

Щодо транспорту, то вирішили, що Б.Бровко візьме свою машину. Це б дало можливість відчувати себе безпечніше в несподіваних ситуаціях, а з іншого боку, виїжджати до навколишніх сіл та хуторів.

Нарешті останнє – це визначення початку експедиції і виїзду в село. На зібранні групи оптимальний час виїзду було визначено 16 – 17 червня. Ця дата влаштовувала і керівництво села. Але слід було вирішити питання чисто адміністративні. Справа в тому, що відпустка у нас починалась лише з 29 червня, а до цього ми повинні були ходити на роботу. Втім, усі іспити вже були прийняті, державні іспити закінчилися і тому на кафедрах було порожньо. Інколи хто забіжить на годинку, більше щоб поспілкуватися і відмітитись, що він же на роботі. Та щоб не було ускладнень, треба було поставити до відома керівництво факультету.

У деканаті відбулася розмова із деканом. Звичайно, що про експедицію, про те, що вона готовиться вже усім було відомо. Я не бачив жодних можливих ускладнень, адже це була формальність, принаймні на той час. Врешті-решт, можна було оформити відрядження за свій кошт. Втім, несподівано виникли перепони. Керівництво вважало, що це все дурниці. Що нічого ці експедиції не дадуть, що нічого ми не знайдемо, а записи усної історії нікому не потрібні, адже вони банальні і тривіальні. Та й що можуть розповісти старі бабці та діди, які вже з розуму вижили. Тому відпустити нас в експедицію з 16 червня керівництво відмовило. Така ситуація змусила нас перенести початок експедиції на 28 червня.

Саме 28 червня 2000 року в першій половині дня до п’ятого корпусу Запорізького університету під’їхав джип В.Козирєва. Двадцять четвірка Б.Бровка вже стояла. Ми почали завантажувати речі. Повантажили сумки із власними речами, коробки із диктофонами та магнітофонами. Розподілилися на дві машини і рушили трасою Харків – Сімферополь до Василівки.

День був сонячний, але не спекотний. Їхати було весело і цікаво. Траса, як завжди влітку, була заповнена машинами курортників. Одні їхали на море, інші поверталися. Але шофер у В.Козирєва був знаючий і досвідчений. Тому швидкість була досить високою, і незабаром "Волга" Б.Бровка відстала і зникла з поля зору.

Аж ось і Василівка. На розвилці ми повернули ліворуч і трохи проїхавши, зупинилися біля невеличкого базарчика і кількох залізних ларьків. Ми вийшли з машини. В.Козирєв сказав, що почекаємо машину Б.Бровка, а доки вона під'їде, трохи скупимося.

Насамперед вибрали елементи живлення для диктофонів та магнітофонів. Взяли кілька десятків штук. Потім почали набирати пакети із крупою – гречкою, рисом, макаронними виробами; пакетики зі спеціями; сіль; олію; різні консерви; копчену ковбасу; сірники, цукерки та печиво тощо. Наприкінці навіть взяли кілька пляшок червоного вина, досить непоганого. Якраз у цей час під'їхала машина Б.Бровка. В.Козирєв розрахувався із продавцями і ми, завантаживши все до джипу і влаштувавшись самі, рушили до Широкого.

Усі крутили шиями і розглядали балки та байрачки, що пролітали з обох боків. В.Козирєв почав розповідати про саме село, про ситуацію з колишніми колгоспами, про земельні сертифікати, про те, що він планує зробити в Широкому, про його мрії стосовно заведення бібліотеки і музею.

Під розповіді ми і не вчулися як в'їхали в Широке. Як для мене, так вулиці нічим не відрізнялися від так званих "нових" сіл південного краю. Хоча поняття "нові" по відношенню до сіл, які почали засновуватися на півдні з середини XIX століття не зовсім і коректне. Втім, я більше звик до іншого планування села, коли обійстя перебуває подалі від шляху і між ними знаходяться густі садки, де панують вишні, грушки та яблука, а до будинку вкрай садка на межі із сусідами веде вузенька стежина, а з другого боку садка – утоптана століттями важкими возами дорога. У Широкому ж будівлі майже виходили на шлях і були відкриті поглядам усіх, хто ними проходив.

Зупинилися біля хати В.Козирєва. Кілька хвилин постояли – дочекалися голови сільради, який сів з нами в машину і ми вирушили далі. Аж ось під'їхали до воріт старенького будинку з невеличкою, пофарбованою синім, верандою. Вийшли. Зайшли у двір. Голова відімкнув замок і ми увійшли до хати.

Типове планування – веранда, сіни, велика і мала кімната, а при вході зовсім невеличка комірчина. Подивилися на ліжка та ковдри. Усе нормально. Навпроти хати, через подвір'я, невеличка літня кухня. Є деякий посуд. Стоїть газова плита з балоном. Обійшли двір, позна-

йомились із службами. Як і годиться, збитий із підручного матеріалу і різних обрізків туалет височів на городі, доступний усім вітрам. Дівчата-городянки у відчаї. В.Мільчев юморить і посміхається. Все як годиться.

Дівчаткам доручається приготувати обід. Вони відразу заходилися біля продуктів. Тут відчувався незаперечний авторитет Анжели Мільчевої та Юлії Головко.

Доки все готувалося, ми з В.Козирєвим поїхали до його хати. Тут відчувалися здобутки цивілізації. Подвір'я було гарно облаштоване. В садочку виділялася засіяна дрібною травою галявина. Тут же стояла й електрична газонокосарка. Скрізь були проведені шланги з водою. За столом сиділи його мати і тітка. Познайомилися. Сіли за стіл, погомоніли. Розповів чого приїхали і що будемо робити. Намагався пояснити для чого це треба.

За цей час В.Козирєв вирішив організаційні питання. Щоденно нам будуть давати молоко і яйця.

За півгодини повернулися до табору. Там уже хлопці почали облаштовуватися. Дівчата обрали собі кімнату, а хлопці собі. Боря Бровко, полюбляючи чисте повітря, відразу заявив, що буде спати надворі біля машини.

Надворі вже зіставили столи, накрили їх клейончатою скатертиною і почали розставляти харчі. За десять хвилин стіл уже ломився від їжі. Всі розсілися. Кожен підняв келих і сказав кілька слів. Експедиція розпочалась.

У першій експедиції було багато проблем, але завдяки гарному кураторству всі організаційні питання і проблеми вирішувались. Єдина проблема, яку не міг вирішити наш куратор – це відсутність досвіду. Значна більшість учасників експедиції не могла зрозуміти, що і як вони повинні записувати. Іноді запис перетворювався у формальне анкетування з коротенькими запитами і ще коротшими відповідями. Багато хто не міг знайти підходу, розговорити, привернути до себе прихильність оповідачів, а звідси – настороженість і стриманість. Не допомагали і гостинці, з якими ми ходили до бабусь, приносячи їм цукерки та печиво. Іноді доходило до курйозів, коли взявши пакетик, бабусі чемно питали кого треба пом'янути і, повертаючись до ікон, починали хреститись і читати молитви.

Втім, - це була перша спроба, перша експедиція. Після її закінчення ми були страшенно раді, що перший досвід відбувся і попри все він нам здавався вдалим, адже були зроблені перші записи саме усної історії, родинної історії, історії повсякденності. Ми виділяли у розповідях окремі фрази, абзаци, які, на наш погляд, здавались унікальними і

заради яких виправдовувалася вся організація експедиції. Один перед одним ми цитували фрази і вислови із розповідей і вбачали в цьому специфічну ментальність селянства степового краю. Під шаленим тиском отриманої строкатої та різнопланової інформації ми змінювалися. Ми ставали іншими. По-іншому почала сприйматися й історія Степової України.

Не так однозначно сприймалися результати експедиції нашими колегами. Хтось саркастично знизував плечима і ховав усмішку від "усієї банальності" отриманого. Інші, прихильно ставлячись до експедиції як до будь-якої виконаної роботи, просто не могли збагнути що це і для чого. Тому перша експедиція ставала унікальною хіба що для нас самих.

Але захоплені самим експедиційним духом ми відразу почали готуватися до експедицій наступного року. Чудово розуміючи, що час працює не на нас, з'явилося переконання про необхідність збільшити їх кількість , адже з кожним днем потенційних оповідачів ставало значно менше. Тому вже з початком весни почалася підготовка до нових експедицій. Було вирішено провести їх в Малій Білозірці, Скельках та Гюнівці.

В університеті керівництво факультету нашого ентузіазму не поділяло, а тому початок другої експедиції був приурочений до відпусток. Гадаю, ще буде нагода сказати про саму експедицію, але саме результати експедиції до Малої Білозірки були для нас вражаючими. Старовинне велике село з усталеною традицією, наявність великої кількості людей, які народилися в першому десятилітті XX століття, а відтак безцінні оповідання й власна інтерпретація історичних подій, дали чудовий матеріал. Крім того, знайомство з місцевим краєзнавцем, унікальною людиною – Володимиром Комовим, відкрило для нас ще один світ селянства степового краю. Коли одного разу він показав нам листочки селянського рукопису початку 30-х років XX століття, а незабаром і весь рукопис, ми були просто приголомшені. Кілька днів ми не могли відірватися від нього. А ще через кілька днів ми побачили ще один рукопис. Перед нами відкрився раніше невідомий світ степового селянства.

Відкриття цих рукописів стало справжньою сенсацією, а тому після повернення з експедиції в місцевих газетах з'явилося кілька заміток, а незабаром журналісти, ознайомившись із ними і будучи у захваті, присвятили цілий розворот центральної обласної газети для переказу найбільш цікавих фрагментів селянських рукописів.

З цього часу ставлення до експедиції суттєво змінилося. Факультетське керівництво, дивуючись, як "на голому місці" можна було раптом

таке віднайти, відтепер перетворилося на союзника. Було запропоновано включити в навчальний план підготовки студентів-істориків повноцінну літню етнографічну практику. Це було чудово.

Через деякий час матеріали рукописів було опубліковано і представлено науковому загалу. Стало простіше вирішувати питання фінансування експедицій. І з 2002 року щоліта та восени 5 – 6 експедицій вирушали до сіл степового краю. З'явилася можливість відправляти й невеличкі групи по 2 – 4 особи. Вони були досить мобільними і відчували себе в селах досить комфортно.

Поступово став накопичуватися матеріал і дуже часто ми вже й самі губилися в його масі. Касет ставало все більше й більше. Рахунок вже йшов на тисячі, тому розпочалася кампанія з оцифрування цих матеріалів з аналогових носіїв. Водночас на порядку денному постало питання підготовки до видання усної історії Степової України і, як наслідок, підготовки правил і рекомендацій щодо передачі усних розповідей.

Втім, це була вже приємна робота, адже експедиції дали досвід. Тепер ми з посмішкою дивилися на наш перший запитальник, який відтепер набув іншого змісту та форми. Ми були вже здатні виробити правила і пам'ятки для учасників експедицій, в основі яких – досвід учасників чисельних експедицій.

Тим самим експедиції стали частиною наших студій. Певною мірою вони зробили переворот у свідомості дослідників. Вони стали, і, переконаний, будуть залишатися чудовою школою для багатьох, хто торує наукові шляхи Степової України.

Анатолій Бойко

„МИ ЇДЕМО В СЕЛО...”

„Ми їдемо в село...” Десятки разів у своєму житті нам доводилося чути цю фразу від інших, або ж казати її самим. Залежності від того хто, та за яких саме обставин її вимовляв, подальший розвиток подій міг бути найрізноманітнішим.

Почута від батьків, вона, зазвичай (якщо не рахувати „поминальних днів”), означала поїздку на кілька тижнів у їх рідні таврійські села, до дідів та бабусь, з такими невід'ємними атрибутами, як купання в річці та морі в компанії решти двоюрідних братів та сестер; риболовля й пірнання за раками; гасання *„лісапетами”* по неасфальтованих шляхах; гру в підкидного дурня до півночі; збір з квітучої картоплі личинок

колорадських жуків у наповнені керосином півлітрові скляні банки та ще багато чого іншого.

Та ж сама репліка кинута „*класухою*" (класним керівником) означала ніщо інше, як обов'язкове двадцятиденне перебування у так званому „ЛТО" („*лагєрє труда бєз отдиха*" - саме так по всьому колишньому СРСР покоління 13 - 15-річних міських підлітків, без зайвої поваги, називали це дітище виховної системи часів „розвинутого соціалізму", покликане, на думку його авторів, не тільки призвичаїти молодих городян до різнопланової сільської праці, але й забезпечити ще більшу „змичку села та міста"). Це „село" важко було собі уявити без величезного огіркового поля, спекотного липневого дня, купання у гідрантах, „перегавкування" зі шкільними вчителями, які без всякої надії все ж таки намагалися забезпечити хоч би мінімальне виконання нами плану, відвідин поля колгоспним агрономом „дідом Кабачком" (так жартома звали ми цього дядька, років шістдесяти з невеличким, за неосяжне „барило"). Останній врізався в пам'ять не тільки лайками та закликами „не топтати огуд", які він без зупинку сипав на голови „*городських гавриків*", але й своїми розповідями про те, що колись, коли він був молодим, не лисим та важив всього 60 кг, а не 160, як зараз, то воював з німцями в небі (в це важко вірилося, але вірити мали, оскільки в салоні своєї жовтої „копійки" дід Кабачок возив запаяне в оргскло фото, з якого на нас поглядав стрункий кучерявий юнак у льотчицькій формі, що аж рясніла від орденів та медалей, а очі та посмішка в юнака, як не крути, були саме Кабачкові).

Виголошена в далеких уже від нас 1989 чи 1990 роках заступником декана з виховної роботи, на жаль, уже покійним, Олександром Миколайовичем Кокошинським, ця фраза для нас, першо- та другокурсників історичного факультету Запорізького держуніверситету означала не тільки тривіальну за формою поїздку „на помідори" до підшефного колгоспу в Гнаровському Вільнянського району, але й початок цілої "дорослої" епохи в житті тоді ще дуже молодих людей. Саме там, на помідорних полях, ми збирали й завантажували стиглими томатами рефрижераторні „фури", що зліталися на запорізьку землю з усіх країв Союзу. Ми дорослішали в прокурених дешевими цигарками кімнатах „общаг"... Дорослішали, попиваючи куплений у місцевому сільпо „шмурдяк" та слухаючи на роздовбаній „Весні-205" харизматичну істерику соліста „Гражданской обороны" Єгора Лєтова. Дорослішали, переказуючи один одному читаного „самвидавівського" „Заратустру" Ніцше та критикуючи на всі лади „совок". А ще з головою поринали у „колгоспні романи" та набували нових, університетських друзів...

І цьому дорослішанню ми, великою мірою, мали завдячувати саме поїздкам „на село".

Того червневого дня 2000 року фраза пролунала з вуст „Шефа" – професора Анатолія Васильовича Бойка. Для нас, як і для ще без малого десятка щойно висвячених кандидатів наук, аспірантів та студентів, віком від 20 до 28 років, ці, сказані ним, слова, зрештою, відкрили ще одну епоху в житті. Всі ми, ті, кого доля сім років тому закинула на кілька тижнів у невеличке таврійське сільце Широке, без перебільшення сказати, повернулися звідти зовсім іншими, не такими як були до цього.

Цього разу настанова-заданість „ми їдемо в село" не підпала під жоден зі знайомих з дитинства класифікаторів. Так, ми їхали в село. Село Широке Василівського району Запорізької області. Їхали в етнографічно-археографічну експедицію. Це теж було зрозуміло. Кожен з нас мав досвід проходження археологічної, музейної та архівної практик ще зі студентських років та в загальних рисах уявляв собі чим саме ми будемо займатися. Ми записуватимемо на касетні диктофони, а то й просто на дешеві китайські магнітоли, розповіді широківських дідів та бабусь про минувшину... Ми фіксуватимемо давно забуті звичаї, пісні та перекази... Нишпоритимемо горищами напівзвалених „виморочних" хат та шукатимемо там старі прядки, килимки й такий інший „непотріб", який згодом стане прикрасою факультетського музею...

Й дійсно, все це було. Був цей зовнішній антураж, який разом із вечірніми посиденьками за чарчиною запашної місцевої „абрикосівки", переказами один одному курйозних історій, почутих від місцевих дідів-дотепників й „нарядами по кухні", власне й складає таке чудове слово *експедиція*, під чари якого підпадали, підпадають та підпадатимуть покоління істориків та етнографів по всьому світі.

Було й інше. Був шок, була розгубленість, був чужий біль, який став своїм, була ненависть до тих, чиї й кістки вже давно перетліли. Втім, про все за чергою...

Абсолютна більшість з нас на той час уже далеко не була наївними дітьми в рожевих окулярах. Сумарно за плечима в кожного було стільки років навчання в школах, університетах та аспірантурах, що з лихвою вистачило б на кількох наших респондентів. Ми добре (чи все ж таки непогано?) були обізнані на вітчизняній історії, мали певний життєвий досвід, деякі, як і ми, вже були одружені та мали дітей. Зрештою, кожен з дитинства знав про трагічні перипетії долі окремих членів своїх родин у лихі роки війн, революцій, колективізації та голодоморів. Не можна сказати, що нам раптово відкрилося щось таке, про щоб ми не чули до цього та були не готові цього почути. Ні.

Справа, мабуть, була в тому, що чули ми про це від рідних, люблячих людей, для яких, незважаючи на свій вік, ми завжди залишалися та залишатимемося дітьми. Як з'ясується пізніше, наші діди та батьки інколи свідомо, інколи ні, але ж таки прагнули захистити нас від тих страшних знань. Не в останню чергу тому, що й самі намагалися не роз'ятрювати собі душі спогадами про минуле. Тут же нам довелося, чи не перший раз у нашому житті, виступити в ролі „хірургів душі", які своїми запитаннями немовби скальпелями розтинали старі рани, ледь прикриті тонкою оболонкою років. А під кожною з них десятиріччями пульсував *біль*. Й цього болю було стільки, що по перших часах ми й гадки не мали, що ж робити з ним далі, чи не випускаємо ми несвідомо на світ Божий страшні сили, згубні для свідомості як нас самих, так і тих, хто роками був одночасно їх володарем та рабом.

Нам ніколи не забути раптового, несподіваного перетворення виразу обличчя веселуні баби Соні з села Тернувате Широківської сільради, щойно вона почула у заданому їй запитанні лиховісне, страшне словосполучення „*тридцять третій*", яке вже ось три чверті століття, як не сприймається в Україні як простий чисельник з двох однакових цифр. Її лице, просте відкрите лице літньої української жінки-трудівниці, приязне, веселе, раптом перетворилося на гримасу болі на обличчі маленької дівчинки. Очі стали розгубленими та переляканими, з них потекли сльози...

Вона була дитиною в той страшний рік. Однією з десяти дітей своїх батьків-хліборобів. Однією з трьох дітей, яким пощастило вижити. Страшні картини минулого роками переслідували її. Вона не хотіла бачити, згадувати їх. Аж ось з'явилися ми... Трохи заспокоївшись, вона починає розповідати. Ось під стогом старої соломи вмирає її старший, 14-річний брат, так і не відшукавши жодної зернинки, яка б могла вгамувати його голод. А ось на битому шляху вмирає її 5-річна сестричка. Не бажаючи йти із життя, вона пручається Смерті як може. Її худеньке мале тільце вигинається у пилу, ніжки б'ють по сухій землі так, що в ній з'являються ямки. Та марно...

Того дня ми мовчки поверталися до експедиційної бази в Широкому. Сидячи в машині кожен думав „про своє". Насамперед про нашу 6-річну дочку, яка залишилася в Запоріжжі. Наступного ранку ми теж мовчали. Страшні сни, кажуть, краще не згадувати – нехай собі йдуть...

У кожного з нас, тих хто працював того червня в Широкому та навколишніх селищах, впевнені, в пам'яті залишилося по кілька десятеро подібних зустрічей. Не все було погано в долі цих літніх людей, більшості з яких, сім років потому, вже немає в живих. Було й мирне життя, були роки відносної заможності, була любов, були й залишаються

їх діти та онуки. Та все ж таки, порівнюючи те, що випало на їх долю, з тим, що маємо ми, не припиняємо дякувати Богові за те, що живемо, працюємо та виховуємо дітей не в „ті часи”.

Разом із цим до кожного прийшло відчуття того, що ми завинили їм. Завинили цілим поколінням. Поколінням наших дідів та батьків. Того, про що вони можуть розповісти нам, не відшукати в офіційних документах радянської доби та в багатотомових „Історіях”. Це їхня власна *історія*. Історія, яка складається з безлічі історій „маленьких людей”.

Більшість з тих, хто починав у 2000-му, починав у Широкому, вже давно стали кандидатами та докторами наук. Ми працюємо в різних містах України, в різних вузах та академічних інститутах. Однак, уже восьмий рік поспіль кожного літа ми знову „їдемо в село”. Ми їдемо самі, веземо аспірантів, студентів. Як і ми колись, вони повертаються зовсім іншими. Повертаються кращими, чистішими душею. Повертаються для того, щоб поїхати знову.

Володимир Мільчев, Анжеліка Мільчева

ПЕРША АРХЕОГРАФІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ ЗАПОРІЗЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. Я.П.НОВИЦЬКОГО

Літо 2000-го року. Перша археографічна експедиція. Здавалося, зараз згадати досить важко ті події, адже пройшло декілька років, насичених іншими експедиціями. Перед очима постають села, одне за одним, як у калейдоскопі, в яких наступні сім років проводились експедиції: Запоріжжя, Херсонщина, Крим, Дніпропетровщина. Але перечитуєш рядки матеріалів і пам'ять послужливо відновлює перед очима миттєвості червня 2000 р.

Це була найлегша експедиція для мене, студента 4 курсу та співробітника лабораторії. Найлегша, бо не розумів ні важливості справи, яку починали, ні справжньої складності всієї організації та відповідальності збереження без перебільшення унікальної спадщини. Навіть не пам'ятаю як дізнався про експедицію, мабуть стандартно, як усе відбувалося на початку 2000-х років в оточенні А.В.Б.:

— Диплом бакалавра захистив. Знаєш чим будеш займатися?

— Не знаю.

— А я знаю. Їдемо в село в експедицію!

Можливо й не так. Та в пам'яті спливає, як швидко відлітає полотно асфальту траси Харків-Сімферополь у задньому вікні джипу В.К.Козирєва, бо сиджу я на боковому сидінні і радію можливості проїхатися на такому авто. Коротка зупинка у Василівці, закупівля продуктів та хатнього начиння і ось уже село Широке Василівського району.

Нас десятеро, викладачі, аспіранти та студенти кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін ЗНУ. Як надалі з'ясувалося, – це оптимальний варіант для невеликого села; чи була інтуїтивно, чи випадково підібрана схема "десять на десять", тобто склад експедиції десять осіб, тривалість - десять днів. Розбираємо запитальники, керівник експедиції розподіляє на групи по двоє та роздає спорядження. Наше спорядження! Нам із напарницею ще пощастило: ми отримали диктофон Olimpus на мікроплівці та плівковий фотоапарат (мильниця), що, здається, належав напарниці, звісно кулькові ручки та блокноти для польових записів. Інші пари отримали або аналогічні диктофони, або, кому не пощастило, невеликі китайські магнітофони без елементів живлення. Тому "щасливцям" доводилося просити господарів підключитися до електромережі. І, власне, немає розуміння, що ж ми повинні збирати і записувати: етнографічні чи історичні матеріали. Про усну історію якісь туманні відомості, що не формуються в чітку схему. Тому перечитуємо запитальники, згадуємо пройдений курс етнографії і ... облаштовуємо помешкання. Оселилися ми у приватному обійсті, звичайна саманна хата із "калідором" (верандою), сіньми, трьома кімнатами; літня кухня, де концентрувалося наше харчування, та дерев'яний нужник посеред городу, метрів за десять від хати. Ледь не забув про літній душ надбання південноукраїнської цивілізації другої половини XX століття.

А далі праця. І відчуття буденності, вірніше, відсутність новизни. Я відразу відмовчувався, опитування проводила старша колега. Але постійне відчуття, що я все це чув, сільське походження, а особливо літні місяці, проведені у бабусі, та спільне випасання череди з двоюрідним дідом Ладимирєм (Володимиром) давалися взнаки. Тому, напевне, і не запам'яталися ні перший опитуваний, не було культурного шоку, і враження досить змазані. Але потім почав дослухатися, почав брати участь у розмові, саме розмові, бо, незважаючи на науковий характер роботи, це були бесіди. Інколи задушевні, інколи напружені, іноді хвалькуваті. Та за кожним старенькім чи старенькою тягнувся непростий життєвий шлях, у кожного історія життя неповторна, незважаючи чи ця особа всеньке життя прожила "в Ерестовкі" (Широке), чи побувала і в Європі, і в Азії, і всюди зазнавала поневірянь

і поступово формувала своє світобачення та відношення до історичних подій. З кожним новим співрозмовником приходив і досвід спілкування, і вимальовувалася загальна історія села, на фоні якої розгорталися історії кожної родини. З часом прийшло розуміння, що кожне таке село є особливим світом, де війни, голод, розкуркулення, колективізації, деколективізації є лише епізодами, які нормальна людина намагається якнайменше згадувати, що головними цінностями в такій громаді є сім'я та добробут. Хоча при розмові досить докладно розповідали про ту ж війну, голод, перебування у концтаборах, що пояснюється надзвичайністю цих подій та їхнім впливом на подальше життя.

Згадується атмосфера, що склалася в експедиції. Історії, почуті від старих, з одного боку, викликали бажання якось розслабитися, забути той негатив, що накопичувався протягом робочого дня. Це призводило до більш неформального спілкування та веселощів, за що особлива подяка сім'ї Мільчевих. Та поряд з тим, з другого дня вже з'явився азарт хто відвідає кращого співрозмовника, хто цікавішу інформацію отримає, хоча про "цінність" інформації у всіх нас розуміння було ще досить розпливчате.

Досить важко було записувати матеріал, адже для селянина те, що від нього хочуть почути це повсякденність, не варта уваги, тоді як незнайомій людині хочеться розказати щось непересічне. Хоча дуже багато залежить від характеру людини, її комунікабельності. Це стосується всіх учасників бесіди. Вже у Широкому стало зрозуміло, що обрядовість, побут - це "жіноча парафія", а чоловікам легше розповісти про громадське та господарче життя. Тоді сформувалося поняття "відносна щирість", стало зрозуміло, що у царині подієвої історії люди розповідають вибірково, оминаючи занадто болючі або незручні теми. Та все ж і це питання залежало від темпераменту та характеру опитуваних, дехто видавав усі складові (епізоди, перебіг) сімейних драм та взаємовідносин із суспільством.

Окремо потрібно відмітити наші автомобільні рейди на чолі з Б.А.Бровком по навколишніх селах, що належали до широчанської сільської ради. Хутірський спосіб життя наклав певний відбиток на жителів цих сіл. Причому одні стали відлюдькуватими, а інші, навпаки, прагнули до спілкування, що дало змогу зібрати інформацію по населених пунктах, які напевне незабаром зникнуть з карти України.

Були і кумедні епізоди, пов'язані, наприклад, із відвідуванням пасічника, що із щедрою гостинністю пригостив нас із колегою справжнісінькою медовухою. Після споживання цього райського напою традиційне вечірнє дешифрування магнітних записів перетворилося на

міцний сон. Згадуються і "години тиші", які оголошувалися в хаті, коли ми намагалися переписувати прямим способом інформацію із диктофонних касет на магнітофонні, позаяк перших не вистачало, а розшифровувати ми не встигали фізично. Ця праця виявилася марною і навіть шкідливою, адже якість перезапису виявилася настільки низькою, що частина матеріалів незворотно втрачена. А три екземпляри черепиці із клеймами, що ми із напарницею тягнули пару кілометрів через все село під час 35-градусної обідньої спеки!

Проте, головне це матеріал, що вдалося записати та зберегти. На його основі сьогодні можливим є підведення певних підсумків. Історія даного села є типовою для південноукраїнського сільського поселення, що пройшло різні етапи свого існування й акумулювало представників різних етнічних груп, які, незважаючи на походження та самоідентифікацію (певне "невігластво" за визначеннями етнографів XIX ст.), сприйняли та розвивали українську радянську культуру. У сфері дослідження усної історії найбагатший матеріал був зібраний щодо періоду першої половини XX століття, коли респонденти або були безпосередніми активними учасниками суспільно-громадського та сімейного життя, або користувалися сімейними та громадськими переказами, що передбачає певний відсоток міфотворчості.

Сергій Білівненко

СІМ РОКІВ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Об'ємними публікаціями інтерв'ю з усної історії вже нікого не здивуєш. Вітчизняна археографія має певні здобутки в цьому напрямку (пригадаємо "Усну історію Голодомору", "Усну історію дисидентського руху", "Усну історію кримськотатарського народу", "Усну історію населення Південної України"). Та, хоча певні кроки зроблені і поняття "усна історія" ("oral history") вже впевнено увійшло в словник широкого кола науковців, ще залишаються дискусійними питання з методики їх оформлення, які певною мірою однаково хвилюють як західних, так і українських дослідників.

Дійсно, усна історія все з більшою наполегливістю шукає свого місця у вітчизняній історичній науці, і нещодавнє створення Інституту усної історії в межах Запорізького національного університету – ще одне тому підтвердження.

Дана публікація "джерел усної історії" – це початок роботи цього Інституту, так звана "перша ластівка", а конкретно – невеличка части-

на величезного інформаційного масиву, зібраного в ході кропіткої роботи експедицій Запорізького наукового товариства ім. Я.Новицького у селах Запорізької області, учасники яких – студенти і викладачі, – починаючи з 2000 р., сумлінно працювали над збором матеріалу, а спілкуючись зі старожилами сіл, шліфували особисту майстерність професійних інтерв'юєрів. На початковій стадії – стадії організації експедиції, ще ніхто не здогадувався про її можливий кінцевий результат, мабуть, крім керівника проекту – завідувача кафедри джерелознавства, історіографії і спеціальних історичних дисциплін д.і.н., професора А.В.Бойка.

Історичну інформацію, отриману в ході ознайомлення з джерелами усної історії даної збірки (а краще – прослуховування, бо першоджерела тут – аудіозаписи), напевно, можна б було віднести до загальновідомої, майже аксіоматичної. На це натякає і "запитальник", який кожного разу пропонувався інтерв'юєрам для підтримання діалогу з респондентом – мешканцем того або іншого села. Але, як показує практика "живого" спілкування – кожна конкретна людина – це особистість, і в ході його трапляються певні "відступи" від загальної схеми розмови, краще сказати – імпровізація. Саме це, на наш погляд, якраз, і є найціннішим для історика-професіонала. Інколи дивуєшся, як разом з розмовою, простою бесідою, а інколи і монологом – до життя повертаються цікаві подробиці і деталі з минулого, додаючи загальновідомим фактам родзинок і шарму, на які так чекають дослідники. При цьому така інформація не робить великих сенсацій, а гармонічно вплітається в загальну історичну канву, закликаючи своєю ексклюзивністю до роздумів і переосмислень, стає ґрунтом для плідного розвитку досить популярних сьогодні – побутової, персональної, реґіональної та інших напрямків історії.

Головним завданням, що стояло перед укладачами збірки, було зберегти ту атмосферу та емоційний фон зустрічей, без яких усна розповідь не тільки не досягала поставленої мети, а й взагалі не відбувалася; передати емоції і репліки, гумор і несподівані особисті зауваження, правдиві і неправдиві історії – все те, що, сподіваємося, ви "почуєте" і "відчуєте" на сторінках цього видання.

Сподіваємося, що запропонована публікація джерел усної історії стане не тільки і не стільки черговим історіографічним фактом, а й викличе певний інтерес в істориків-професіоналів, які ще не дуже охоче звертаються до подібного джерельного матеріалу, сумніваючись у його вірогідності та інформативних можливостях.

Дійсно, потребують подальшого вивчення та уточнення методологічні, так звані "технічні", аспекти проблеми публікації подібних джерел.

Ними і тепер опікується чимала кількість вітчизняних і зарубіжних істориків (наприклад, американські – У.Баум, М.Фриш та ін.) Та практика дослідження аудіозаписів – елементарне багаторазове і скрупульозне їх прослуховування, з максимально точним подальшим текстовим відтворенням, лаконічні, а інколи й зовсім скупі на слова, або, навпаки, – насичені найдрібнішими деталями оповіді людей (які прожили життя, і тепер, на схилі його, "не дозують", залежно від кон'юнктури, як за радянських часів, а подають найцікавішу різноманітну інформацію), – тільки додає творчої наснаги і впевненості колективу, робить очевидним потребу продовжити розпочату справу.

Надія Бєлік (Рогожкіна)

ДОСВІД ПЕРШОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Археографічно-етнографічна експедиція в село Широке 2000 року була першою, в якій мені довелося побувати. Це був перший досвід з організації проведення експедиції, методики опитування, врешті-решт, це було розширення мого власного досвіду щодо сільського життя.

Одним із найперших вражень в експедиції стало відношення місцевого населення до проведення опитувань. Люди, незважаючи на те, що в багатьох з них було чимало справ, знаходили для нас час. Важко уявити собі міського мешканця, в якого весь день заповнений різними справами, що спілкувався б по дві, а то й три години з малознайомими людьми. А з нами, як правило, із задоволенням розмовляли, часто відкладаючи певні справи. У крайньому випадку вказували, коли ми можемо прийти. Не відчувалося тієї відчуженості між людьми, яка є характерною для мешканців великих міст. Досить рідко в нас запитували хоч якісь документи, які б підтверджували нашу діяльність. Коли одного дня на опитування не вистачало, і ми приходили на другий, нас часто зустрічали вже як старих знайомих.

Для проведення опитувань ми поділилися на пари. Практика підтвердила доцільність проведення опитувань удвох. Ми з моєю напарницею Мариною Романюк опитували по черзі. Наприклад, спочатку вела розмову я, а коли вже мій «запас» закінчувався, опитування продовжувала Марина, звертаючи увагу на ледве намічені в розмові факти. Щоправда, даний порядок був не зовсім зручний при проведенні опитування водночас чоловіка і дружини. Хтось з них, як правило, брав ініціативу у відповідях на себе, й інформація іншого залишалася поза увагою. У таких випадках за краще було проводити опитування

окремо. Інколи до нас підходили молодші члени родини, слухали і нагадували батькам про незгадані ними факти.

Перше наше опитування було поруч з будинком, в якому ми мешкали. Надалі, для проведення опитувань, потрібно було відходити від знайомого нам центру села, і пошук серед незнайомих вулиць забирав все більше часу. Без плану населеного пункту ми не могли визначити, наскільки тривалою буде дорога. Доводилося часто звертатися за допомогою до місцевих мешканців, яку нам охоче надавали. Щоправда, потім ми зорієнтувалися в розташуванні вулиць, тим більш, що Широке є порівняно невеликим селом. Втім, у кінці експедиції всі зійшлися на тому, що надалі необхідно мати якийсь план населеного пункту, причому він повинен бути у кожній групі.

Досить швидко стало зрозумілим, що для розширення кола респондентів необхідно розпитувати тих, із ким проводимо опитування, чи не знають вони ще літніх людей, які б могли розповідати. Люди охоче згадували своїх знайомих, вказували, що саме цікавого вони можуть розказати. Такі заходи, врешті-решт, суттєво розширили коло респондентів. З іншого боку, ми з'ясовували, до яких людей, що є в списку, йти не варто через їхню недієздатність. Інколи опитування унеможливлювалося через перебування в дітей у місті. Таким чином ми економили час, якого постійно не вистачало.

У перші дні ми намагалися здійснювати опитування ретельно за запитальником. Але він дуже швидко перестав відігравати роль обов'язкового плану. Хід опитування коригувався віком, статтю, врешті-решт, характером респондента. Якщо людина народилася пізніше 20-го року, то в її пам'яті фактично не відкарбовувався традиційний уклад життя, хоча вона його і застала. Дитяча пам'ять, як правило, фіксувала найяскравіші моменти, але їх було не так і багато. Проте такий респондент був чудовим оповідачем подій війни 1941-45 років. Звичайно, що жінки яскравіше, ніж чоловіки, розкривали питання побуту. Людина, яка відзначалася енергійністю, життєвою силою, могла розказати більше за інших, бо її життя, як правило, було більш наповненим. З такими людьми взагалі опитування були найцікавіші. Тобто, залежно від особистості респондента, коригувалися напрямки опитування.

Після декількох опитувань стало зрозуміло, що для більшої повноти інформації необхідно робити запитання більш конкретними, часто ставити і навідні запитання. Інколи на таке просте запитання: «В які ігри ви грали у дитинстві?», отримували: «Не пам'ятаю». Хоча потім, коли ставили запитання: «А в м'яча грали?», людина яскраво розказувала правила цієї гри, а далі згадувала й інші. Не одразу, мабуть уже під кінець експедиції, почало формуватися вміння слідкувати за роз-

повіддю людини і відмічати, які ще уточнюючі запитання можна поставити.

Часто від нас вимагалося і певне терпіння. У перші ж дні зустрічалися люди, які говорили на цілий ряд запитань: «Не пам'ятаю, не було такого». Після десяти-п'ятнадцяти хвилин опитування виникало відчуття, що вже нічого цікавого від цієї бабусі чи дідуся ми не дізнаємося. Запитання за запитанням, а інформації фактично не отримували. Врешті-решт, виникало бажання припинити опитування і піти. Проте ми продовжували спілкування, і часто виявлялося, що з якогось фрагменту випливала розповідь, яка захоплювала нас, а людина несподівано «відкривалась» зовсім з іншого боку.

Однак більшість людей досить охоче з нами розмовляли. Часто відчувалося, що людині просто подобається розказувати про своє минуле слухачам, що раптом з'явилися. Подобалося пояснювати речі, які вважаються нині вже давно забутими і незрозумілими сьогодні, але які були колись невід'ємною складовою їхнього життя. Жінки з особливим задоволенням розповідали про весілля. Зі властивою для жінок увагою до деталей вони згадували, в що була вбрана наречена, порядок здійснення обряду. Щоправда, відчувалася певна закономірність: яскравість тих чи інших спогадів залежала від добробуту сім'ї, до якої належала жінка.

У цій експедиції ми також зрозуміли, що при проведенні опитування краще, коли опитувач і респондент однієї статі. Це сприяло певному психологічному комфорту респондента, і, врешті-решт, розширенню отриманої інформації.

Слід також зазначити, що потрібно було вчитися розрізняти інформацію, отриману завдяки життєвому досвіду, від прочитаної в пресі або історичній літературі. Інколи в розповідях факти з життя і літератури тісно перепліталися. Наприклад, респонденти часто при розповіді історії заснування села згадували дані з краєзнавчої літератури. Доводилося задавати додаткові запитання, уточнювати.

Певним відкриттям стало те, що мешканці села інколи не розуміли української літературної мови. Наприклад, вперше запитання щодо проведення весілля наштовхувалося на нерозуміння, доки я не згадала бабусине «свайба».

Сьогодні, переглядаючи зібрані під час першої експедиції матеріали, бачиш значні недоліки. Але саме досвід, отриманий у цій експедиції, став основою для роботи в подальших експедиціях.

Ірина Савченко

БЕЗ МИНУЛОГО НЕМАЄ МАЙБУТНЬОГО, А СЬОГОДЕННЯ ВИГЛЯДАЄ БЕЗГЛУЗДИМ ФАРСОМ

А пам'ятаєш, як усе починалось? Рано-вранці 28 червня 2000 року біля корпусу істфаку Запорізького державного університету в мій джип "Тойота" та "Волгу "Газ 24" доцента Бориса Бровка дванадцятеро викладачів, аспірантів та студентів під керівництвом завідуючого кафедрою джерелознавства Бойка Анатолія Васильовича завантажили продукти харчування, посуд, простирадла та наволочки, диктофони та сумки з власними речами. Завантаживши всі знаряддя, швиденько вмостилися самі і в доброму гуморі та настрої через півтори години за допомогою сільського голови Д.І.Корчана вже влаштовувалися в хаті Катерини Вінниченко, що в центрі села Широкого Василівського району.

Так розпочалася перша археографічна експедиція, організована, як і всі наступні, Запорізьким науковим товариством ім. Якова Новицького. За два тижні, по 10 липня, було опитано і записано розповіді більше сорока осіб. Здебільшого – це були люди літнього та похилого віку. Дослідження були проведені в шести селах Василівського району: Коновалому, Терноватому, Переможному, Червоноармійському та Широкому.

Дуже важко собі уявити, який вигляд мали ці села сто років тому. Ще важче вимальовується тисячолітня історія, що залишила нам багато пам'яток матеріальної культури. Високі кургани, стародавні городища та могильники бережуть у собі таємниці минулих епох. Археологічні розкопки А.В.Бодянського, Кам'янське городище на Дніпрі, Гайманова могила, скіфський могильник в урочищі Носаки – все це знаходиться поблизу цих населених пунктів.

Уже за роки незалежності, а саме в 1993 році, на території Широківської сільради, між селами Широким та Гладким, токмацьким краєзнавцем В.Наєнком було розкопано та досліджено половецьке святилище, яке експонується сьогодні в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї.

За нашою ініціативою в 2004 році археологом О.Тубольцевим було виявлено місцезнаходження унікальних викопних останків четвертинного періоду, тобто близько 2 млн. років тому, що робить пам'ятку унікальною не тільки для території України.

Незважаючи на величезний інтерес, який проявляють археологи та грабіжники до німих свідків історії – скіфських курганів, десятки з них знаходяться біля вищезазначених населених пунктів недоторканими. Маємо надію, що їм є про що розповісти. Адже на цих степових

просторах жили люди, які любили і переживали, іноді хворіли, але завжди змушені були бути готовими до захисту свого обійстя та родини. Втім, попри небезпеку, людина полювала і ловила рибу, вирощувала худобу і сіяла хліб. Перебуваючи на шляхах великих переселень, степ приймав до себе численних перехожих, які залишали на згадку свої матеріальні пам'ятки.

Широке (Еристівка) – село, яке отримало свою назву на честь дружини генерал-майора Павла Попова – Олени Олександрівни Попової, уродженої грузинської княжни Еристової. Онучки грузинського царя Іраклія III. Село почало заселятися в першій чверті XIX століття переважно втікачами. У 1812 році там було тільки чотири хати. Деякі сім'ї переселилися сюди з інших маєтків Попова – Янчекрака, Карачекрака та Василівки. З часом мешканцями Еристівки стають представники міщанства та духовенства. В 1836 – 1840 роках поміщик купив на аукціоні в селі Дьяково Курської губернії 22 сім'ї (по 120 карбованців за ревізьку душу) і перевів 4 сім'ї в Карачекрак, 4 сім'ї в Еристівку і 9 сімей у Василівку. В 1862 році в Еристівку було переселено ще 5 сімей. Про етапи та специфіку заселення Еристівки яскраво свідчать метричні книги, які дають можливість відслідкувати життя цілих поколінь, родів, прізвищ і в черговий раз переконатися, що всі мешканці села за сотні років переплели своє буття один з одним сотнями, тисячами тонких ниток.

Саме розплутувати ці нитки "живої історії" і було одним із головних завдань першої археографічної експедиції, адже факти, описані в книгах, формалізують історію повсякденності, де персоніфікують суб'єкта історичного дійства, особливо якщо він загубився на широких просторах Таврійських степів. Тому треба було поспішати і записати розповіді літніх людей, які от-от можуть залишити цей світ і забрати з собою найцінніші свідоцтва про минулі часи.

Скільки залишилося у нас ветеранів, безпосередніх учасників будівництва Дніпрогесу, бойових дій на полях Великої війни. Достатньо поглянути на парад ветеранів, щоб зрозуміти швидку плинність часу. А чи ставили запитання – скільки цікавого можуть ці люди розповісти. Ви коли-небудь розпитували своїх бабусь, дідусів про їхнє життя, про те, що вони пережили, побачили на своєму віці? Багато хто з них пам'ятає не тільки другу Світову війну, а й колективізацію, голодомори... Їх спогади – це не просто факти. Це їхнє світобачення, це той світ, який формувався і випрацьовував ціннісні орієнтації, які ставали визначальними в житті певних суспільних груп. Але з кожним днем, кожною хвилиною вони йдуть від нас в інші світи, забираючи з собою

назавжди частину свого світу, яку так хочуть зрозуміти сучасні дослідники історії.

Гордий тим, що ця перша археографічна експедиція стала поштовхом дослідження усної історії степового краю, і перш за все – Запорізького краю. Маю надію, що в цьому 2008 році ми зможемо видати перші 15 томів матеріалів експедицій. Нехай нам у цьому щастить.

Валерій Козирев

ВІД ПРАКТИКИ ДО МЕТОДИКИ ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕДИЦІЙ

НАСТАНОВИ ДО ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕДИЦІЙНИХ ОПИТУВАНЬ

Влітку 2000 року Запорізьким науковим товариством ім. Я.П. Новицького була організована і проведена перша археографічна експедиція до Василівського району Запорізької області. За час експедиції були опитані мешканці семи сіл даного району: Грозового, Коновалового, Переможного, Преображенського, Тернуватого, Червоноармійського та Широкого. Базовим пунктом експедиції було село Широке, де, власне, в одній із хат і розміщувалися учасники експедиції. Для переважної більшості учасників це був перший досвід безпосередньої участі в експедиції, тому вчилися в процесі роботи.

Перша експедиція працювала групами по двоє осіб, що виявилося доволі вдалим рішенням – з одного боку, це дозволяло розподілити роботу: один веде опитування і виконує, власне, функцію співрозмовника, до якого, в основному, і зверталися опитувані, а інший стежить за якістю аудіозапису, робить необхідні записи у блокноті (наприклад, прізвища або географічні назви, які можуть нечітко прозвучати в аудіозапису), занотовує запитання, які варто поставити потім (щось уточнити або розпитати детальніше), щоб на даний момент не відволікати опитуваного від розповіді. З іншого боку, робоча група з двох осіб має більші шанси знайти підхід до конкретної людини і створити сприятливий мікроклімат для проведення конкретного опитування – це, звичайно, абсолютно суб'єктивний момент, але багато в чому він є визначальним. Перше враження, яке робоча група справить на людину, може повністю визначити ефективність та якість проведеного опитування. Про доброзичливість та чемність тут не йдеться – це обов'язкові умови будь-якого спілкування. Важливо продемонструвати справжню, а не формальну зацікавленість у даній бесіді, пояснити важливість вашої роботи та інформації, якою володіє ваш потенційний співрозмовник, або, навіть, переконати в цьому людину.

У багатьох випадках опитувані справді вважають, що вони нічого важливого, цікавого та цінного не пам'ятають (або з ними нічого важливого та цікавого в житті не відбувалося) – саме в такій ситуації правильно сформульовані конкретні запитання допоможуть довести про-

тилежне і переконати опитуваних у важливості та надзвичайній цінності усіх подробиць.

Неабияке значення мають правильна постановка запитання та володіння лексикою, притаманною для даного регіону. На території Запорізької області важко знайти населені пункти, які б не мали власних, інколи унікальних мовних одиниць (може бути змінений наголос, вилучені або додані окремі звуки, змінене значення слова і т.д.). Такі унікальні мовні одиниці можуть повністю витісняти свої літературні аналоги, які, у свою чергу, можуть бути абсолютно невідомі місцевому населенню (особливо тим, хто отримав освіту ще до Другої світової війни і не має професійної або вищої). Тому освоєння особливостей місцевої вимови, лексики і т.д. є обов'язковим, це дозволить і зрозуміліше ставити запитання і більш повно розуміти отримані відповіді.

Інший важливий момент, який необхідно враховувати при постановці запитання, – конкретність формулювання. Чим загальніше воно сформульовано, тим загальнішою буде відповідь і коротшою розповідь; таке загальне запитання, у більшості випадків, практично не зможе підняти пласт спогадів, а тільки дозволить окреслити напрямок розмови (можливо, зміну тематики). Якщо цей напрям зацікавить Вашого співрозмовника, то, звичайно, додаткові запитання просто не будуть потрібні. Не можна формулювати запитання так, щоб на нього можна було відповісти "Так" чи "Ні", або закладати відповідь у саме запитання – таке опитування може перетворитися на тест на знання історії села.

Людина, побачивши інтерес до своєї розповіді, або захопившись власними спогадами, починає говорити про своє життя, своїх родичів та близьких – причому не обов'язково за заданою тематикою або напрямом. У такій ситуації важко не зробити помилку, а саме зупинити розповідь або коригувати її постійними запитаннями. Не перебивайте! Вам можуть розказати про те, про що Ви навіть не здогадаєтесь спитати і про існування чого Ви до цього часу навіть не підозрювали. Краще занотовуйте запитання, які виникають у Вас під час цієї розповіді, але поставите Ви їх пізніше!

Дуже важливо дати Вашому співрозмовнику можливість сформулювати власну думку, висловити своє ставлення та пояснити якісь події, явища, назви і т.д., навіть якщо все це Вам уже відомо (краще, навіть, не демонструвати власну обізнаність з історією України, історією Другої світової війни, історією села, з побутом населення і т.д. – дайте людині можливість усе пояснити).

Звичайно, експедиція орієнтувалася на опитування мешканців села якомога старшого віку, але, як показала практика, такий підхід не ви-

ключає можливості опитування людей і значно молодшого віку (наступне покоління та ще молодших), оскільки вони у свої дитячі роки мали можливості спілкуватися зі своїми значно старшими родичами та були сучасниками багатьох історичних подій, а дитяча пам’ять особлива – вона фіксує те, на що дорослі взагалі не звертають увагу і навіть не можуть пригадати факт існування цього явища. Тому перекази та розповіді дідів, батьків, окремі елементи історичних подій збереглися у пам'яті багатьох доволі яскраво і все це оминати не можна.

Надзвичайно важливим є обмін інформацією між робочими групами – як з точки зору отримання нової інформації, так і з точки зору підготовки до наступного опитування. Порівняння отриманої від різних опитаних інформації інколи дозволяє отримати іншу, принципово нову, або підтвердити та деталізувати відому інформацію. З іншого боку, кожне опитування дозволяє чіткіше уявити коло можливих запитань та можливу тематику наступних опитувань, і навіть може допомогти більш раціонально їх організувати.

В організації роботи експедиції важливим є ознайомлення з історією даного села та найближчого до нього регіону. Це дозволяє виокремити напрямки майбутніх опитувань та продумати питання. На підготовчому етапі експедиції складається так званий запитальник – перелік можливих запитань за кількома напрямками. Працювати безпосередньо із запитальником під час опитування практично неможливо, адже не можна передбачити усі тематичні напрямки конкретного опитування та конкретні запитання, але важливо даний запитальник тримати в пам’яті і у відповідності до нього (по можливості!) координувати опитування. Звичайно, запитальник у процесі роботи експедиції коригувався – щось додавали, щось вилучали, але запитальник і не мав бути схемою або алгоритмом проведення опитування, він тільки надавав кожній робочій групі певний обсяг інформації для конкретної роботи. На початку роботи експедиції запитальник був фактично незамінним, згодом усі його практично вивчили напам’ять, а наприкінці експедиції ним уже майже і не користувалися – власний досвід уже дозволяв працювати без підказок.

Важливим також є налаштування на сприйняття інформації, яка може прямо суперечити Вашим уявленням або знанням про певні події, явища, людей і т.д. Це не привід виправляти, починати дискусію або висловлювати сумніви щодо обізнаності Вашого співрозмовника. Бачення світу та історичних подій конкретною людиною є особливим, яке відбиває і походження, і виховання, й освіту, і всі життєві перипетії та шляхи, якими пройшов Ваш співрозмовник. Саме тому важливо почути не офіційну версію розвитку подій, а опис побаченого та пережи-

того особисто, або, хоча б, власне (особисте) розуміння викладеної офіційної версії. Найцікавіше те, що отримана під час експедицій інформація справляє враження навіть на фахівців, істориків, які готові були до сприйняття будь-якої інформації, що зайвий раз підтверджувало її унікальність і цінність, а також необхідність її наукової обробки та залучення до наукового обігу. Особливо відчутним і зрозумілим це стає, коли усвідомлюєш вік людини, з якою спілкуєшся, її життєвий досвід та завжди унікальний життєвий шлях, а особливо – коли усвідомлюєш плинність часу та невідворотне зникнення цілого історичного пласту, який поступово, але постійно віддаляється від нас разом з цілими поколіннями.

Юлія Головко

Пам'ятка учаснику археографічної експедиції з проведення інтерв'ю з усної історії

Побудова опитування

1. Вступне запитання та основна розповідь:

– визначає межі для розповіді і задає направленість самої розповіді: "Розкажіть нам про ваше дитинство...";

– надає свободу вибору, але водночас пропонує дотримуватися перебігу подій "від початку до сьогодення";

– містить практичні вказівки до ходу першого етапу інтерв'ю "Я не буду вас перебивати і ставити запитання, тільки іноді буду робити помітки для себе");

(Слід зазначити, що розповідь, певною мірою, повинна охопити все життя того, хто розповідає. Однак дослідник може конкретизувати увагу на тому чи іншому періоді життя. Але це слід робити досить обережно, щоб не обмежувати розповідача у визначенні предмета розповіді і виборі початку та кінця, а також і у виборі подій);

– вступне запитання може сфокусувати увагу:

а) на часі, якщо запитувати дуже конкретно про окремий етап життя, або конкретний історичний період. (Тут головне надати розповідачу вибір, з якого моменту саме для нього розпочинається та чи інша тема ("...Розкажіть нам, будь-ласка, про колгоспне життя, з того моменту, коли воно для вас розпочалось");

б) на темі, якщо в центрі запитання стоїть тема, але пропонується дотримуватися поступу подій ("Розкажіть мені про своє подружнє життя від початку до сьогодні").

За цим іде основна розповідь.

Той, хто слухає та записує, повинен:

– уважно слухати, і давати зрозуміти тому, хто розповідає, через свою уважність, що те, що він чує у розповіді, є надзвичайно цікавим;

– не перебивати і не ставити питань у ході розповіді;

– підтримувати розповідь у тих місцях, де він зупиняється ("І що було далі?", "Що Ви ще пам'ятаєте?";

– дати розповідачу самому закінчити основну розповідь (наприклад словами: "Це все?";

– під час розповіді обов'язково робити помітки про незрозуміле та незакінчене. Для цього розподілити лист із помітками на місце для запису: а) запитань, що безпосередньо стосуються незрозумілостей у розповіді; б) запитань, що стосуються викладених подій та їх інтерпретації розповідачем; в) датування подій.

Слід враховувати, що в того, кого ви опитуєте і збираєтеся слухати, можуть виникнути сумління з чого саме розпочинати розповідь. Дуже важливо надати розповідачу можливість самому вирішити, де початок його розповіді.

2. Заитання, що стосуються змісту основної розповіді:

– слід розпочинати ставити запитання тільки після того, як розповідач дав зрозуміти, що закінчив розповідь;

– дотримуватися контексту та послідовності розповіді. Краще у запитаннях користуватися словами та висловами, які у своїй розповіді вживав сам оповідач;

– запитання слід ставити з незрозумілих, незакінчених тем. До болючих для розповідача тем слід підходити досить обережно;

– намагатися ставити переважно запитання, які провокуватимуть розповідача на докладні відповіді, а не на відповіді типу "так" або "ні".

3. Запитання "зовнішнього" характеру, які не випливають безпосередньо із розповіді:

– починаються тільки тоді, як усі запитання щодо розповіді вже були поставлені;

– направлені на теми, які залишилися недоторканими у розповіді

– можна ставити загальні запитання до тем, які залишилися поза увагою оповідача (для цього досить корисно знати орієнтовний перелік тем і напрямків запитань “Запитальника”. Але користуватися ним на очах розповідача недопустимо);

4. Закінчення опитування:

– наприкінці опитування слід повернутись із розповіді та запитань про минуле до сьогодення;

– слід добре продумати послідовність останніх запитань (Можна запитати: “Ви ще бажаєте про щось розповісти?”)

– Закінчувати запитання слід завжди у теперішньому часі (“Що найбільше у Вашому житті викликає радість? Про що ви найбільше сумуєте? тощо);

– обов’язково потурбуйтеся про оповідача, чи він не втомився...і запитайте, чи можливо ще зустрітися і поговорити.

5. Чого не можна робити під час опитування:

Деякі вислови з боку того, хто опитує, можуть дуже завадити оповідачу, порушити діалог і негативно позначитися на якості, відвертості та повноті розповіді. Щоб не заблокувати потік розповіді, варто запам’ятати, що у своїх висловах не можна:

– ставити уточнюючі запитання прямо по ходу розповіді (“Це той, про кого Ви говорили?”, “А коли це було?”; перебивати оповідача вигуками: “Коли-коли?”, “Як”, “Чому?”, “Скільки?”; допитувати оповідача (“Чи не було там ще кого-небудь?” тощо);

– оцінювати почуте (“Це було дуже розумно з Вашого боку”);

– впливати на тему розповіді (“А можна було й відмовитися від цього”);

– судити та виносити оцінки, в тому числі й моральні;

– нагадувати про обов’язки оповідача (“Чому Ви були таким легковажним?”);

– звинувачувати і не схвалювати ті чи інші дії (Ви ж самі винні”, “Я б зробив це по-іншому”);

– застосовувати логіку, наводити аргументи і повчати (Ви ж самі розумієте, що це не так”);

– хвалити, погоджуватись, схвалювати, говорити “я теж”;

– інтерпретувати, ставити діагнози, аналізувати (“мені здається, що у Вас дуже добрі стосунки з родичами”);

– заспокоювати, утішати, висловлювати співчуття (“не плачте”, “не засмучуйтесь, усе вже нормально”);

– виправляти, суперечити (“Ви тільки-но говорили зовсім інше”).

Засоби проведення інтерв’ю

Головна мета опитування — домогтися зв’язної самостійної розповіді. Для цього існують певні засоби, які застосовуються разом або окремо.

1. Активне вислуховування:
– виявити свою зацікавленість;
– не перебивати;
– надавати підтримку оповідачу так, як це робиться у повсякденному спілкуванні — хичаючи головою та інколи вставляючи “так-так” тощо;
– не ховати очей і не боятися погляду в очі; намагатися підтримувати контакт очима;
– сидіти прямо і відкрито, не горбатитися і не розвалюватися;
– у випадку заминок оповідача використовувати нейтральні підтримуючі запитання (“Що Ви ще пам’ятаєте?”, “Що було далі?”);
– завжди відповідати на запитання. Про власну думку, або власний досвід говорити виключно після опитування.

2. Парафрази:
Щоб показати, що ви зрозуміли емоційне навантаження того, про що говориться, можна застосовувати парафрази — повторювати власними словами сказане оповідачем.

Парафрази використовуються як підтримка оповідання в емоційно важких ситуаціях. Треба намагатися зрозуміти і відбити емоції оповідача (“Вам до сьогодні шкода?”). При цьому не можна ділитися власними емоціями (“Це тяжко сприймати”).

3. Запитання, що викликають розповідь:
Якщо ви просите розповісти, то створіть для цього умови самою формою запитань. Вони повинні бути “відкритими” (“Розкажіть ще про....”).
Ставте спочатку більш загальне запитання, і тільки після цього можна просити, наприклад, розповісти про “типовий випадок”.

4. Згадування за допомогою відтворення сцени подій:

Коли згадування дуже важкі емоційно й оповідач майже ніколи про них не розповідав, опитувач може створити сцену. В результаті оповідач ніби занурюється в пережиту ситуацію, переживає її заново. Для цього слід ставити запитання в теперішньому часі, орієнтуючись на зовнішні деталі обставин (“Які там звуки?”, “Що там чути?”, “Там темно?”, “А хто з Вами?”, “Що він Вам говорить?”), але не фокусувати питання на почуттях. Коли оповідач занурюється у свою розповідь, потрібно поступово припиняти питати і надати можливість самостійно продовжувати розповідь.

Приблизні напрямки можливих зовнішніх запитань усного опитування учасника археографічної експедиції

Родина

1. Як звали ваших батька та матір, діда та бабу? А їх батьків знаєте? Звідки родом ваші батьки, ваші предки?
2. Що вони розповідали і що ви знаєте про населені пункти, де вони народилися? Вони самі переселилися чи разом з іншими? Скільки при цьому їм було років, чому вони це зробили?
3. Назвіть усіх родичів, яких пам’ятаєте, чим вони займалися? Ваші батьки (дід, баба) вважалися бідними чи багатими?
4. Звідки походить ваше прізвище? Як називають по-вуличному вас, ваших батьків, як називали предків, родичів? Що ви можете розповісти про материне прізвище?
5. Чи існують у домі старі особливі речі, які передаються від старших до молодших (сімейні реліквії, ікони)? Що про них відомо? Як і де зберігаються речі, які належали предкам?

Сім`я

6. Чи велика була сім'я у вашого діда, батька? Скільки синів та дочок?
7. Хто вважався у сім'ї близькими родичами?
8. Чи було характерне родичання сім'ї із іншими представниками родини?
9. Яка роль у сім`ї відводилася кожному її членові?
10. За що відповідала мати, опікування про які справи лежало на її плечах?

11. Яка господарська турбота лежала на батькові?

12. Чи був перелік справ, які покладалися виключно на дітей?

13. Хто головував у сім`ї?

14. А хто вважався старшим у вашій родині (серед братів, тіток, племінників, дядьків тощо).

15. Як розподілявся робочий день у сім'ї між її членами?

16. Як розподілявся робочий день вашого батька та матері?

17. А як розподілявся Ваш робочий день, коли ви вже почали працювати.

18. Які обов'язки покладалися на діда та бабу і чи були такі обов'язки у них?

19. Роль стариків, діда та баби у сім'ї. Їхня роль у прийнятті рішень (шлюб дітей, онуків, продаж майна, розподіл майна... тощо).

20. Хто першим і коли зранку вставав у родині; коли лягали спати батьки, дід та баба, діти?

21. Як, по годинах, розподілявся робочий день батька?

22. Як, по годинах, розподілявся робочий день матері?

23. Чим впродовж дня займалися діти?

24. Як ставилися у сім`ї до старих? Що робили вони по господарству?

25. Які сімейні свята відзначалися у родинному колі? Як вони проходили? Хто і яку роль відігравав у вихованні дітей? Як старші діти виховували молодших?

26. Як проходив розподіл майна, коли від сім`ї відокремлювалися її члени? Хто, кому, що заповідав? Хто, що успадковував?

27. Яким було господарство у вас та ваших родичів: до Революції, при НЕПі, у колективізацію, у війну, після війни, за часів Хрущова, Брежнєва? Скільки було худоби? Вони вважалися бідними чи багатими? Який був реманент (плуг, сівалка, борона, вози, та інше).

Громада

28. Як у сусідніх селах називають мешканців вашого селища? Чому? Як ви називаєте жителів навколишніх населених пунктів? Чому? Як ставилися до жителів сусідніх сіл?

29. Які прізвиська, вуличні імена розповсюджені у вашій місцевості? Як виникали вуличні імена? Чи ображалися на це?

30. Яке поширення мали збори сільської громади? Які питання на них вирішувалися? Кого і як обирали? Хто частіше мав слово? Як поводили люди себе на цих зборах? Яка роль у вирішенні питань була в старих людей?

31. Як розв`язувалися сільські конфлікти, суперечки і сварки сусідів, членів сім`ї? Хто був суддею? Як визначалася провина? За якими звичаями засуджували винних? Яке покарання чекало на них? Які перекази ви знаєте про сільські суди, покарання винних?

32. Чи засуджували в народі пияцтво, лінощі, лицемірство, пихатість, неохайність? Які людські якості народна мораль цінувала, а які засуджувала?

33. Як ставились у народі до жебраків, калік, погорільців? Як їм допомагали? Як шанували старих людей? Як ставилися до них у будні та свята?

Громадське життя

34. Як господарювали люди у вашому селі в давнину і на вашій пам'яті? Працювали самі чи з кимсь разом?

35. Чи розповідали ваші батьки про чумаків та чумакування?

– Чи хто чумакував колись у вашій сім'ї? У вашій родині? У вашому селі?
– Куди ходили ваші чумаки?
– Коли саме вони ходили?
– Що давало сім'ї чумакування?
– Що потрібно було для чумакування?
– Як ставилися у родині (селі) до чумаків?
– Чи мали чумаки якісь особливі риси характеру?
– А на вашій пам'яті чи ходили за сіллю у Крим? Коли і чому?
– А з Криму приходили до вашого села міняти продукти, сіль, тютюн тощо?
– А чи хто з вашого села вирушав на літні заробітки до Криму? Що там робили?

36. Заробітчанство, вербування на роботу:

– Чи було поширеним у вас ходіння на заробітки: до інших хазяїв у вашому селі; до навколишніх сіл; до міста; в інші краї?
– Якою була причина походу на заробітки?
– Звідки ви довідувались, що десь потрібні робітники?
– Чи заходили вербувальники на заробітки?
– Хто вербував?
– Куди вербував?
– Які умови і на який термін?
– Як ставилися до цього заробітчанства у вашій родині? У вашому селі?

37. Які завбільшки були земельні наділи?

– Чи була у вас земля у полі?

– Чи був у вас город? Де він був: У полі, біля хати?

– Як відносились у вашій родині до городу?

– До своєї землі?

– А як ставились у вас до тих, хто не мав землі? Не мав свого городу? Не хотів обробляти свій город?

– А що ви садовили у полі? На городі? Яку саме городину? Хто навчав та показував вам як саме треба садовити і як доглядати?

– На кому у ашій сім'ї лежали обов'язки про доглядання городу? Землі у полі?

– А чи мали ви садок?

– А де він був, у якому місці вашої садиби його садовили?

– Які саме дерева були у вашому садку?

– Хто приймав рішення, які саме дерева треба садовити?

– Хто розпоряджався садком – дід, батько? Що для них і для вас був садок? Годувальник, місце відпочинку, уособлення спокою та міцності родини тощо...

– Які саме дерева вважались обов'язковими для посадки у садку?

– Чи садовили якісь ягоди (суниці, малина, аґрус, порічки тощо)

38. Чим обробляли землю?
   - Де брали інвентар?
   - Який інвентар робили самі?
   - Де його тримали?
   - Чи спрягались із сусідами, родичами?
   - Чи позичали інвентар у сусідів та родичів і на яких умовах;
39. Яку худобу тримали у вашій сім'ї?
40. Чи багато було худоби у вашій сім'ї? Якої саме?
41. А як ставились у вашому селі до тих, хто не мав худоби?
42. Чи вважалось обов'язковим мати худобу?
43. Чи був у вашій сім'ї розподіл, хто за якою худобою доглядає?
44. Де утримували худобу: коней, корів; телиць; бичків, свиней, овець, кіз? Чи було для кожної худобини окреме приміщення?

– Де утримували худобу взимку? Літом?

– Коли саме починали виводити худобу на пашу?

– А коли переставали її виводити на пашу?

– Чим годували кожну із худобин?

– Де і як заготовляли корм на зиму? Де його зберігали?

– Коли саме різали свиней? Іншу худобу? Які були для цього причини у вашій сім'ї?

45. Чи тримали у вашій сім'ї птицю?

– Яку саме птицю тримали і розводили у вашій сім'ї?
– Чи багато тримали птиці? І якої саме?
– Як саме її розводили?
– Хто відповідав у вашій сім'ї за догляд за птицею?
– Коли били птицю? Як її використовували? М’ясо, пір'я?

46. Чи відрізнялося господарство українців, росіян, німців та інших?

47. Чи розповідали ваші батьки про те, яким було відношення до білогвардійців, червоних, Махна та ін.? І чи взагалі були розмови про це у вашій родині?

48. Які легенди пов’язані із перебуванням Махна на території села?

49. Чи розповідали ваші батьки про те, хто йшов служити до Махна, червоних, білих?

50. Чи розповідали ваші батьки про те, яке було життя між революцією та колективізацією? Яке було життя між колективізацією та війною 1941 року. Скільки було землі у господарствах, яка була техніка? Які культури вирощували? Яку худобу тримали, птахів, чи займалися городництвом?

51. Коли з’явилася школа у вашому селі? Скільки було класів, які предмети викладалися, пам’ятаєте вчителів? Їх прізвища.

52. Коли виник колгосп? Назва колгоспів.

53. Чи розповідали ваші батьки про те, хто і як вступав у колгосп? Чи примушували до цього, хто організовував – місцеві чи зайди?

54. Хто вступав у партію, комсомол? Їхній соціальний, майновий, господарський стан.

55. У чому полягала ваша робота в колгоспі?

56. Хто розподіляв роботу в колгоспі?

57. Як, за якими принципами розподілялась робота в колгоспі?

58. Як відносилися до колгоспного начальства (бригадир, зав. ферми, агроном, бухгалтер, голова колгоспу, голова сільради)?

59. Головні події історії для вашої сім'ї, родини, селища, регіону.

60. Чи розповідали ваші батьки, чи може ви самі пам’ятаєте голод 1933 року. Чи говорили про це в селі, в родині? Що говорили про причини голоду, боротьбу з голодом, роль керівництва села. Як виживала ваша сім'я?

61. Голод 1947 року. Причини голоду, боротьба з голодом, роль керівництва села. Як виживала саме ваша сім'я?

62. Війна 1941-1945 років:

– За яких обставин ви дізналися про початок війни?

– Як реагували на початок війни діти, дорослі, старики, жінки та чоловіки?

– Що змінилося для вас особисто після відомості про початок війни?

– Які нові риси з'явились у громадському, колгоспному, сімейному житті при початку війни?

– Яке було відношення до війни?

– Як проходила мобілізація? Її наслідки.

– Ставлення місцевого населення до мобілізації та військових командирів Червоної армії на початку війни.

– Чим займались піонерська організація та комсомол під час мобілізації та евакуації?

– Як проходила евакуація людей, худоби, техніки?

– Що евакуювали в першу чергу з колгоспів?

– Хто виїжджав до евакуації у першу чергу?

– Ставлення до німців.

– Як німці ставилися до місцевого населення.

– Як німці ставилися до різних національностей у вашому селі (українців, росіян, білорусів, євреїв тощо)?

– Які наслідки війни для вашої родини?

– Які наслідки війни для вашого села?

– Що таке ця війна для вас самих?

– Наскільки вона змінила ваше життя?

– Поведінка односельців у період війни.

– Їхня реакція на початок війні.

– Перші поразки й перемоги.

63. Який режим і яка влада була встановлена у вашому селі?

64. Чи зберігся колгосп?

65. Хто був його керівником? Він обирався, чи призначався?

66. Чи були зібрання у вашому селі під час окупації німцями?

– Хто їх проводив.

– З яких питань.

– Чи було обов'язковими рішення зібрання для всіх?

– Чи обов'язковою була присутність на цих зібраннях?

67. Чим займались у вашій родині під час війни?

– Чи садовили город? Що садили на городі?

– Чи працювали у полі? Де саме працювали?

– Яке було господарство вашої сім'ї під час війни?

– Чи тримали худобу? Яку саме?

– Чи тримали птицю? Яку саме?

– Чим займались діти? В які ігри тоді вони грали? Чи з'явились якісь особливі ігри?

– Чи ходили на заробітки?
– Чи були у вашому селі встановлені обов'язкові роботи?
– Які саме?
– Хто з вашої сім'ї на них працював?

68. Хто йшов у поліцаї?
69. Як населення ставилось до німців? До румунів?
70. Чи діяла у вашому селі під час війни церква?
71. Хто правив службу?
72. Чи діяла школа?
73. Які саме предмети викладали у цій школі?
74. Як ставилось населення до повернення Червоної армії?
75. Яке було ставлення солдатів, офіцерів Червоної армії до населення, яке перебувало на окупованій території?
76. Як проходила мобілізація до лав Червоної армії з її поверненням?
77. Чи залучалось населення, і в якій формі на обов'язкові роботи, що це були за роботи?
78. Післявоєнний період:

– Як змінилася робота колгоспів та підприємств?
– Хто працював на них?
– Що робили жінки, старики, діти?
– Чи були поновлені піонерська організація, комсомольська, компартія? Які були їх напрямки роботи, форми роботи. Місце цих структур у громадському, суспільному, сімейному житті в перші післявоєнні роки.
– Яка атмосфера панувала в родині, суспільстві? З яких джерел ви отримували інформацію про стан на фронті і в суспільстві?
– Яке ставлення формувалося до військових та партійних начальників; до господарських начальників. Чи були відмінності у такому ставленні?
– На яких роботах працювали жінки, старики, діти?
– А що ви робили, яку роботу та доручення ви виконували?
– Що робили вечорами, у вихідні, свята?
– Як проходили сімейні свята в цей період. Ваша роль у них.

79. Яке відношення було до роботи в цей період?
80. Яка техніка?
81. Які норми виробітку?
82. Як відносилися до роботи?
83. Що таке трудодень? Як і ким він визначався?

Село та місто

84. Що таке для вас у дитинстві було місто? З чим і як воно уособлювалось?

85. Звідки ви дізнавалися про існування міста і з чим це було пов'язано (поїздки батьків до міста у господарських справах – купівля, продаж; родичі в місті; хтось приїздив з міста; поїхати до міста і побувати у цирку чи зоопарку)?

86. Як сприймалась вами в дитинстві поїздка до міста? Що це було для вас: свято, відпочинок, робота; допомога батькам, тяжкий обов'язок; страшне лихо?

87. Ви боялися міста в дитинстві? А чому?

88. Чим і як довго ви добиралися до міста? Яким для вас був цей шлях: весела подорож; свято; страшна подія; обтяжлива подія?

89. Що ви очікували від міста в перший свій приїзд? Чи справдились ваші очікування?

90. Перше ваше враження від міста?

91. Чи хотілось, перебуваючи в місті, скоріше повернутись додому?

92. Чи відчували ви, що відрізняєтесь від міських мешканців? В чому була ця відзнака? Така відзнака вас засмучувала, викликала образу, чи гордість за себе?

93. Чи виникало у вас бажання переселитися до міста? Коли воно виникало? Яка причина була головною? Як ставилися до цього ваші родичі.

94. Як ставилися до родичів чи односельців, які вже переїхали до міста і стали міськими мешканцями? Що говорили про це у вашій родині?

95. Чи були у вашому селі такі, що переїздили з міста до села? Хто це був і що це за люди? З яких причин вони переїздили (поверталися додому, повертались до батьків, не склалася доля у місті; не прижились у місті і скучали за домом, були повністю міськими і приїжджали за призначенням на роботу в село тощо)?

96. Як ставилися до тих, хто приїздив за призначенням на роботу до села? Чи багато з таких залишалось постійно жити в селі? Як швидко вони ставали своїми і від чого це залежало?

97. Що значить стати своїм у селі? (Мати гарне господарство, бути привітним і доброзичливим, брати участь у колективних обрядах та святах, ділитися з усім, прожити кілька десятків років у селі, виростити дітей, які народились у селі тощо).

98. Чи змінювалось упродовж вашого життя ставлення і відношення до міста? Чим це було зумовлено?

99. А як сьогодні ви відноситесь до міста (це зосередження начальства; місце, де повно дармоїдів, які гребуть гроші лопатою, а нічого суттєвого не роблять; промисловий центр, який треба годувати; зосередження культури; місце, яке живе за рахунок села тощо)?

Народини

100. Як у народі ставилися до вагітної жінки? Що їй заборонялося робити? За якими прикметами визначали долю майбутнього немовляти?

101. Хто допомагав при родах? Які обряди виконувалися після появи на світ нової людини? Які повір`я пов`язані з народинами?

102. Що бажали породіллі гості? Що дарували?

103. Як проходили хрестини? Кого запрошували в куми? Як вони себе поводили?

104. Яка нині родильна обрядовість побутує у вашій місцевості? Як проходять хрестини?

Ігри й забави

105. Які дитячі ігри ви знаєте? Як виготовлялися дитячі іграшки?

106. Які дорослі зимові ігри ви знаєте? Чи знаєте ви правила цих ігор?

107. Які літні дорослі ігри ви знаєте? Які правила цих ігор?

108. Які практикувалися покарання тим, хто програв? Яка винагорода чекала переможця?

Весілля

109. Які обряди, пов`язані зі сватанням, ви знаєте? Що приносили із собою свати? Що говорили? Чим і як їх зустрічали? Як під час сватання поводила себе дівчина?

110. Як відбувалися оглядини?

111. Хто і як запрошував на весілля? Як парубки і дівчата “прощалися” із молодістю?

112. Скільки днів тривало весілля? Як називалися ці дні? З чого починалося весілля, як проходило і чим завершувалося? Які обряди виконувалися при цьому? В якій послідовності? Як прикрашали весільний стіл? Які страви готували? Чим обдаровували гостей?

113. Як одягалися молоді? Як себе поводили? Що від них вимагалося? В яких обрядах брали участь?

114. Яка роль відводилася батькам молодих? Що вони повинні були робити під час весілля? Які обряди виконували?

115. Що дарували молодим? Як їх напучували? Які тости проголошували?

116. Які весільні пісні відомі у вашій місцевості?

117. Як проходять нині весілля? Що зі старовинних обрядів збереглося?

Проводи

118. Які ви знаєте прикмети, що віщують людині смерть?

119. Які існували обряди, пов`язані зі спорядженням покійника?

120. Як його виносили з хати? Що відбувалося на цвинтарі? Як проходило поховання? Як прикрашали могилу?

121. Як проходили поминки? Протягом якого часу вони влаштовувалися? Які страви готували на поминки? Що відбувалося під час загального весняного поминального дня – "проводів"?

122. Як нині у вашій місцевості проходить поховання й поминки? Які обряди виконуються при цьому?

Свята й обряди

123. Коли сідали вечеряти? Як прикрашали стіл? Які страви стояли на столі? Як проходила вечеря? Які обряди виконувалися? Хто і які тости проголошував?

124. Чи були поширені у вашій місцевості колядування й щедрування на Різдво і Новий рік? Як колядують нині? Хто ходить колядувати? До кого? Які колядки ви знаєте? Як, хто і чим засіває першого дня Нового року? Що бажає господарям? Яку винагороду одержують колядки, засівальники?

125. Як і хто ворожив під Різдво, Новий рік, Хрещення? Які ви знаєте ворожіння? Гадання?

126. Які повір`я пов`язані зі святими вечорами?

127. Як у вашій місцевості святкували масницю? Які обряди виконували? Які страви готували?

128. Як зустрічали перших птахів і які повір`я пов`язувалися з ними? За якими прикметами і в які дні намагалися визначити майбутню погоду, врожай?

129. Як визначали час, коли потрібно було орати, сіяти, садити? Які обряди виконувалися при цьому? Як святкували перший день вигону худоби на випас?

130. Як постували у вашій місцевості під час Великого посту? Чим харчувалися?

131. Як починалися жнива? Які обряди, хто саме виконував, зажинаючи хліб? Що робили з першим снопом? Як святкували завершення

жнив? Які дії виконувалися з останнім снопом? Чи залишали на полі невижаті стебла? Для чого? Яка нині жниварська обрядовість існує у вашій місцевості? Які приказки, примовки, жарти пов`язані зі жнивами?

Житло

132. Як у давнину обирали місце поселення, нову хату?

133. Як відбувалися закладини?

134. Як ставилися до майстрів? На яких умовах їх наймали?

135. Які матеріали використовувалися? Де їх добували?

136. Протягом якого терміну зводилася оселя? Які етапи будівництва? Чим і як покривали хату?

137. Який тип житла побутує у вашій місцевості? Чим хата у вашому селі відрізняється від інших?

138. Які обряди справляли після завершення будівництва? Які взагалі повір`я пов`язані з будівництвом житла?

139. Як святкувалися входини? Хто першим входив і що вносив у нову хату? Чим обдаровували господарів? Що їм бажали?

140. Які хатні обереги ви знаєте? Хто вважався охоронцем житла? Як його захищали від злих сил?

141. Як часто ремонтували, підновляли хату? Що саме робили? Хто цим займався?

142. Де розташовувалась у хаті піч? Чим її палили? Які обряди пов`язані з піччю?

143. Які вбудовані й переносні меблі були в хаті?

144. Як оздоблювалося житло, чим прикрашалося у будні й свята? Чи розписувалися стіни, вікна, піч? Хто це робив? Які фарби й візерунки використовував?

145. Де висіли рушники? Хто і як їх вишивав? Які візерунки на рушниках розповсюджені у вашій місцевості? Де ще використовувалися рушники? Як вони називалися?

146. Які господарські будівлі стояли у дворі? З чого і як вони будувалися? Яке їх призначення?

Ремесло

147. Чому і коли ви почали займатися ремеслом?

148. Чи є воно характерним для вашої місцевості? Якщо так, то чому?

149. У кого ви вчилися азам ремесла?

150. Де і як добувається матеріал? Як його готують до роботи?

151. З чого починається робота? Як обладнане приміщення, де вона ведеться, майстерня?

152. Яка технологія, секрети, тонкощі виготовлення того чи іншого виробу? Протягом якого часу воно відбувається? Які етапи обробки матеріалу?

153. Якими інструментами користується майстер? Де і як він їх виготовляє, купує? Як до них ставиться?

154. Які промовки, приказки, жарти з цього приводу ви знаєте?

155. Якими термінами, професійними слівцями користується майстер?

156. Як оточуючі оцінюють його роботу?

157. Який подальший шлях виробів? Яку винагороду одержує за них майстер?

158. Кому передає майстер свій досвід?

Їжа й харчування

159. Які найпоширеніші й найулюбленіші страви у будень і під час свят?

160. Які страви готують на сніданок, обід, вечерю? Узагалі, скільки разів на день сідають за стіл? Чим починається і чим завершується застілля?

161. Які ви знаєте рецепти приготування окремих видів страв (борщу, вареників, кулеші тощо)? Які складники входять до них? Яка послідовність приготування?

162. Як називається посуд, в якому готується й подається на стіл їжа?

163. Які тости проголошуються за святковим столом? Які страви приносять із собою гості під час свят, урочистих подій? Що як дарунок від господарки забирають додому?

164. Яку їжу беруть із собою в дорогу? З чого складаються “тормозки” косарів, лісників, рибалок тощо?

165. Які страви готують під відкритим небом під час сільськогосподарських робіт, у дорозі, на відпочинку? Яким посудом при цьому користуються? Як розпалюють вогнище?

166. Які обрядові страви готують під час релігійних свят?

167. Які страви готують на помини й хрестини?

168. Які міцні напої вживалися? Рецепти їх приготування?

169. Де зберігаються продукти? Як їх готують для довгого зберігання? Що роблять господарки, щоб вони не псувалися? Як називаються продуктові схованки, приміщення, посуд? У чому перевозять, переносять овочі, фрукти, продукти?

170. Чи знаєте ви конкретні рецепти заготівлі сала, овочевих консервів, варення тощо?

171. Які існують правила поведінки за столом, прийому гостей?

172. Які дикі рослини використовуються у стравах?

173. Як харчувалися під час голодомору? Як рятувалися від голоду? Що вживали в їжу?

Народна медицина

174. Які народні назви легких і важких хвороб ви знаєте?

175. Які ознаки тієї чи іншої хвороби? Як їх розпізнають? Які ви знаєте методи народної діагностики?

176. За допомогою яких народних традиційних засобів намагаються у побуті позбутися нежиті, головного та зубного болю, різноманітних хвороб внутрішніх органів, шкіри, суглобів та інших поширених недуг?

177. Чим і як лікуються важкі хвороби?

178. Які рослини використовуються при лікуванні? Які їхні народні назви? Хто, де і як їх збирає? Чи відомі точні рецептурні записи?

179. Якою їжею годують хворих людей? Узагалі, які страви, продукти вважаються корисними для організму і чому?

180. Як лікують дітей? Як при цьому їх заспокоюють? Що кажуть?

181. Як поводять себе хворі старі люди? На які недуги хворіють? Як самі себе лікують?

182. Що роблять, щоб запобігти тій чи іншій хворобі? Як себе загартовують?

183. Чи знаєте щось про знахарів і шептунів? Чи є такі з навколишніх селян? Який спосіб життя вони ведуть? Як вони проводять лікування? Що говорять?

184. Чи знаєте ви шептання й замовлення проти хвороб? Чи допомогли вони комусь?

185. Що ви знаєте про лікувальну магію? Як у ній застосовується вода, вогонь, земля, мінерали?

186. Чи знаєте або чули щось про випадки раптового чудесного видужання? Яка причина цього?

187. Які саморобні інструменти й пристрої використовують у народній медицині?

188. Чим і як лікують тварин? Які рослини використовуються у народній ветеринарії?

Віра

189. Ви віруюча людина? Як ставилися до віри ваші батьки? Що таке для вас віра (церква, таїнства, молитва, ікона, священик, Христос, традиція, звичка, надія, сила...)?

190. Де і коли ви вперше почули про Бога? Як ви його собі уявляли в дитинстві? Ким він був для вас?

191. Коли ви були дитиною, у вас була в селі церква? Хто ходив до неї? Хтось із вашої родини ходив до церкви? Як ви до цього ставились? А як ставилися в селі до тих, хто ходив до церкви?

192. Чи дотримувались у вашій родині обрядів (пости, Різдвяна кутя, Паска, сповіді, причастя....)? Що вважалось обов'язковим у дотриманні обрядів?

193. Що говорилось у школі про церкву, про обряди церковні, наскільки це впливало на вас і на ваше ставлення до церкви?

194. Чи вірите ви в русалок, оборотнів (перевертнів), вовкулаків, відьом та відьмаків? Хто розповідав вам у дитинстві і звідкіля ви дізнавались про них? Чи дотримуєтеся ви заходів захисту від цієї нечисті (відьом, домовиків, оборотнів (перевертнів) і яких саме? Чи вважаєте ви, що ці заходи є дійовими?

195. Яке в радянський час було ставлення до віри? Церкви? Церковних обрядів?

196. У радянські часи партійні та радянські керівники дотримувалися церковних обрядів та таїнств, а як ставилися вони до демонології (відьом, вовкулаків та іншої нечисті), чи робили спроби захистити себе від неї?

197. Чи вважаєте ви, що заборонні дії були ефективними і багато людей переставали вірити в Бога?

198. Як ви гадаєте, чим замінювалася віра в Бога? У що люди в радянський час продовжували вірити?

199. Коли відновилася церква у вашому селі? Як ви до цього ставитесь? Як ви ставитеся до того, що колишні партійні керівники стали ревносно ходити до церкви і молитися?

200. А зараз у вашому селі вірять у відьом, оборотнів (перевертнів), вовкулаків? Чи вживають заходів проти них?

201. А є зараз відьми? Чи доводилося вам колись із ними зустрічатися? Які вони з себе? Що треба знати людині, щоб уникнути її впливу?

202. Чи гадаєте, що бабки-шептухи можуть відробити пороблене відьмами?

203. Чи вважаєте, що церква і віра захищає від нечисті – відьом, перевертнів та інших?

204. У вашому селі є представники іншої віри? Чи відчувається певна відмінність? Яке ставлення до них у вашому селі? У вашій родині?

205. А чи є у вашому селі ті, хто перейшов в іншу віру? Яке ставлення до таких людей?

Демонологія

206. Чи живуть у вашому селі відьми, відьмаки? Яку шкоду вони роблять людям?

207. Які є способи боротьби з нечистою силою?

208. Які випадки, пов'язані з нечистою силою, ви знаєте?

209. Хто такий чорт? Він один чи їх багато? Русалка, лісовик, водяник та ін.

210. Які обряди треба виконувати, щоб мрець не піднявся із могили? Чому самогубців не можна хоронити разом зі всіма?

Природа

211. Як називається місцевість, що оточує ваш населений пункт? Які її визначні, помітні природні місця, пам`ятки? Як їх називають у природі? Які легенди пов`язані з ними?

212. Які пагорби, кургани, скелі, вершини, яри, байраки є поблизу? З чим пов`язані їхні назви? Які чудасії і бувалиці розповідають про них у народі?

213.Які криниці, озера, ставки, річки, затоки відомі місцевим жителям? Що вони знають про їхнє походження? З якими історичними особами, чарівними подіями пов`язують?

214.Що в природі підказує терміни проведення тих чи інших сільськогосподарських робіт?

ВІД ПОЛЬОВОЇ ДО ЕДИЦІЙНОЇ АРХЕОГРАФІЇ

Упродовж 2000 – 2004 років під час археографічних експедицій, на наукових диспутах, якими був насичений початок нового тисячоліття, під час чайних бесід і довгих розмов у бібліотечному закутку кафедри джерелознавства та історіографії Запорізького університету обговорювались жагучі питання усної історії. Адже кожна експедиція, під час якої дослідники занурювалися в специфічний і ні на що більше не схожий соціум, ставила численні питання, стимулювала появу нових ідей і концептуальних положень. Втім одне питання здавалося доволі болючим, - це принципи та правила передачі друкованим словом зібраних і записаних на диктофони усних розповідей. До цього долучались Анатолій Бойко, Володимир Мільчев, Юлія Головко, Наталя Сурева, Олександр Старух, Сергій Білівненко та багато інших. Нарешті, коли стали проявлятися принципи передачі усного слова, було вирішено провести всеукраїнський круглий стіл, присвячений обговоренню цих принципів. Оформлення обговорюваних принципів у методичні рекомендації було доручено Наталі Суревій. Після численних обговорювань тексту його було надруковано і заздалегідь розіслано вченим – майбутнім учасникам круглого столу. Нарешті, 11 березня 2005 року в Запоріжжі за круглим столом зібрались провідні фахівці у галузі архівознавства, фольклористики, археографії, джерелознавства. Зокрема, в круглому столі взяли участь Віктор Брехуненко, Надія Довженко, Михайло Красиков, Ірина Павленко, Олександр Тедеєв, Валентина Шандра, Анатолій Бойко, Володимир Мільчев, Наталя Сурева та інші.

Робота круглого столу виявилася досить продуктивною. Численні пропозиції, які набували певної форми і змісту під час дискусій, поступово конкретизували представлений матеріал. Набував конкретності понятійний апарат, визначалися дефініції та принципи. Як наслідок, первісний текст набув суттєвих змін. Але саме в такому вигляді методичні рекомендації були апробовані і прийняті за основу. В подальшому ці рекомендації були апробовані науковою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Новий варіант рекомендацій публікується, на жаль, лише зараз, у першому томі “Усної історії Степової України”.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ДО ВИДАННЯ ДЖЕРЕЛ УСНОЇ ІСТОРІЇ

1. Правові та етичні питання видання джерел усної історії

Записане на аудіальному або аудіовізуальному носії інтерв'ю та його транскрипція є об'єктом спільного авторського права оповідача та опитувача (та/або установи, яку він представляє). Авторське право виникає після закінчення запису інтерв'ю і не підлягає обов'язковій реєстрації (ст. 8 Закону України "Про авторське право і суміжні права"). Передача права на публікацію джерел усної історії має фіксуватися письмовою юридичною угодою відповідно до діючого законодавства України щодо захисту авторських прав.

Публікація джерел усної історії має відбуватися згідно з чинним законодавством України про захист персоніфікованої інформації та прав людини на приватне життя та приватну інформацію.

2. Основні принципи, типи, види та форми публікації усних джерел

2.1. Основні принципи публікації усних джерел

Принципи археографічної публікації джерел усної історії мають виходити з розуміння природи й особливостей усних повідомлень та максимально наближати друкований текст до першоджерела.

З метою полегшення аналізу та інтерпретації джерел аудіальний/аудіовізуальний запис транскрибується. Транскрипція є першим та найбільш відповідальним етапом археографічного опрацювання джерел усної історії. Транскрипт звукозапису не має самостійного джерельного значення, якщо аудіо- або аудіовідеозапис інтерв'ю не втрачений.

У ході транскрипції звуки передаються писемною мовою. Обрані знаки пунктуації, компонування речень та абзаців неминуче змінюють семантику повідомлень. У писемному тексті втрачається багато смислових й емоційних акцентів усного мовлення, розставлених за допомогою інтонацій, ритму, пауз, швидкості, динаміки голосу. Емоційні переживання респондента вказують на значення тієї або іншої історичної події у житті людини. Часто вони відбивають сприйняття та оцінку подій, яку оповідач не може або не хоче виразити словом чи сам не усвідомлює. Саме народна мова, з її достатньо обмеженим лексичним

запасом та простими граматичними конструкціями, як правило, вирізняється багатством інтонацій та голосових модуляцій.

Перехід від доджерельної до джерельної стадії побутування усних повідомлень відбувається в результаті інтерв'ю. У процесі інтерв'ювання кожна із сторін впливає одна на одну. Історик обирає оповідачів, обирає тему та запитання для розмови. Навіть якщо опитувач тільки слухає і не ставить запитань, його присутність впливає на атмосферу, в якій людина згадує минуле та розповідає про нього. У ході розмови уявлення історика про минуле можуть передаватися респонденту та впливати на його відповіді. Таким чином, у створенні нового джерела беруть активну участь обидві сторони. Тому принципи вибірки оповідачів, підготовки інтерв'ю та формулювання запитань є суттєвими чинниками, що впливають на зміст усного повідомлення.

2.2. Основні типи видань джерел усної історії

Залежно від мети, завдань та цільової аудиторії публікації джерел усної історії вирізнимо *науковий* та *науково-популярний* типи видань.

Видання наукового типу повинно максимально зберегти інформацію усного повідомлення та донести її до дослідника.

Видання науково-популярного типу призначені для поширення історичних знань та задоволення культурологічних потреб широкої громадськості.

2.3. Види та форми видань джерел усної історії

Залежно від завдань видання та складу джерел видання джерел усної історії можуть бути зорганізовані за *локально-груповим* або *тематичним* принципами.

Видання, зорганізовані за локально-груповим принципом, складаються з джерел усної історії одного населеного пункту або його частини, одного історико-географічного регіону, однієї суспільної групи, суспільного руху або організації.

Тематичні видання включають джерела усної історії з певної теми, незалежно від місця проведення інтерв'ю, місця народження, проживання, сфери занять респондента. Тематичні видання задовольняють науковий інтерес щодо суспільного досвіду переживання масштабного історичного процесу або події (війна, революція, репресії, колективізація, голодомор, катастрофи).

Видання джерел усної історії може здійснюватися комплексним, друкарським або недрукарським способом. Комплексний спосіб (усні повідомлення подаються у вигляді транскрипції та в аудіальному/аудіовізуальному записі) є оптимальним, друкарський (усні повідомлення подаються у вигляді транскрипції) – допустимим у

омлення подаються у вигляді транскрипції) – допустимим у випадку, коли технічні чи економічні причини не дозволяють опублікувати джерела усної історії оптимальним комплексним способом.

Джерела усної історії можуть бути видані у формі серій, окремих збірок, публікацій у періодичній пресі, додатках до наукових праць.

Джерела усної історії можуть бути видані *недрукарським* шляхом, на аудіальних/аудіовізуальних носіях.

3. Принципи відбору джерел усної історії

Робота над підготовкою видання починається зі встановлення типу, виду видання та визначення кола джерел для публікації.

Відбір джерел проводиться на основі загальних принципів джерелознавчого аналізу документів, а також на основі особливих критеріїв та конкретних способах відбору, розроблених для конкретного едиційного проекту.

Кожне джерело усної історії піддається при відборі науково-критичному аналізу. Основними критеріями відбору є відкритість оповідача, його здатність висловлюватися, належні умови проведення інтерв'ю (сприятливий емоційний настрій респондента, відсутність третіх осіб, які могли б впливати на респондента, та ін.).

Бажано, щоб у межах одного видання (або структурної частини видання) джерела усної історії висвітлювали одні й ті ж аспекти історичних подій, тобто мали схожу структуру запитань та відповідей.

У виданнях наукового типу відбір повинен забезпечити найбільш повний склад документів у встановлених для видання географічних, або/та тематичних межах.

Для видання науково-популярного типу відбираються джерела усної історії, які містять найбільш повну та виразну інформацію з найважливіших питань видання.

4. Транскрипція джерел усної історії

4.1. Методи транскрипції усних повідомлень

Залежно від мети, завдань та цільової аудиторії публікації джерел усної історії вирізнимо науково-критичний та популярний методи транскрипції усних повідомлень.

Науково-критичний метод транскрипції застосовується для видань наукового типу. Запропоновані правила публікації джерел усної історії для наукових видань дозволяють врахувати природу джерел усної історії, максимально зберегти інформацію усного повідомлення та донести її до дослідника.

Популярний метод письмової передачі усних повідомлень рекомендується для застосування у виданнях науково-популярного типу. Популярний метод дозволяє спростити використання джерела та наблизити джерело усної історії до непрофесійного читача.

4.2. Рекомендації щодо транскрипції усних повідомлень науково-критичним методом

Видання джерел усної історії науково-критичним методом адресоване науковцям, зорієнтованим на дослідження суб'єктивного досвіду переживання історичних подій: сприйняття та оцінки історичних фактів, мотивацій поведінки, ціннісних орієнтирів, інших компонентів внутрішнього світу людини минулого. Цей метод транскрипції джерел усної історії застосовується у виданнях наукового типу.

При здійсненні видання науково-критичним методом обов'язковим є подання інформації щодо принципів вибірки респондентів, підготовки інтерв'ю, умов проведення інтерв'ю, формулювання запитань.

Видання джерел усної історії науково-критичним методом здійснюється виключно синхронною формою — усні повідомлення подаються в аудіо- або аудіовідеозаписі та друкарським способом у вигляді транскрипції. Якщо аудіо-, аудіовідеозапис подається у цифровому форматі, до видання слід обов'язково долучити програмне забезпечення для відтворення запису.

До роботи над текстом транскрипції має залучатися фахівець-мовознавець.

Для видання джерел усної історії науково-критичним методом здійснюється транскрипція запису інтерв'ю (запитань та відповідей) із застосуванням звичайних знаків пунктуації: звичайне твердження – /./; звичайне запитання – /?/; запитання з емфазою – /?! або ??/; твердження з емфазою – /!/ та ін.

Текст однієї репліки на абзаци не розділяється. Транскрипція має бути максимально наближеною до усного мовлення, включати всі повтори, обмовки та ін. Не допускається виключення таких повторів, обмовок та інших елементів усного мовлення. Зміни в емоційному стані оповідача рекомендується помічати у квадратних дужках.

Репліки опитувача та оповідача публікуються мовою оригіналу, при потребі супроводжуються перекладом.

При виданні джерел усної історії науково-критичним методом не допускається публікації окремих витягів з інтерв'ю, оскільки втрачається контекст, який є суттєвим для інтерпретації усного повідомлення.

4.3. Рекомендації щодо транскрипції усних повідомлень науково-популярним методом

Транскрипція джерел усної історії науково-популярним методом адресована професійним історикам, зорієнтованим на встановлення перебігу фактів та подій, не відображених в інших типах джерел і водночас доступна для сприйняття широкої громадськості й може задовольнити культурологічні потреби. Науково-популярний метод транскрипції джерел усної історії може бути використаний у виданнях науково-популярного типу.

Науково-популярний метод транскрипції передбачає передачу на письмі відповідей респондента із застосуванням звичайних знаків пунктуації: звичайне твердження – /./; звичайне запитання – /?/; запитання з емфазою – /?! або ??/; твердження з емфазою – /!/ та ін. Транскрипція запитань опитувача не є обов’язковою.

Для полегшення сприйняття публікації рекомендований розподіл тексту на абзаци всередині однієї репліки. Повтори, вигуки, обмовки, інші елементи усного мовлення, які не несуть інформаційного навантаження, можуть бути опущені.

Видання джерел усної історії науково-популярним методом транскрипції може здійснюватися комплексним або друкарським способом. Комплексний спосіб (усні повідомлення подаються у вигляді транскрипції та в аудіальному/аудіовізуальному записі) є оптимальним, друкарський (усні повідомлення подаються у вигляді транскрипції) – допустимим у випадку, коли технічні чи економічні причини не дозволяють опублікувати джерела усної історії оптимальним комплексним способом. У виданнях наукового типу рекомендується публікація джерел усної історії комплексним способом, у виданнях науково-популярного типу – друкарським.

У випадку, якщо технічні й економічні умови дозволяють, науково-популярне видання може містити аудіо-, аудіовідеозапис найбільш яскравих та доступних для розуміння фрагментів інтерв'ю. Допускається публікація окремих витягів з інтерв'ю.

5. Археографічне оформлення текстів-транскрипцій джерел усної історії

5.1. Заголовки текстів-транскрипцій джерел усної історії

Текст-транскрипція кожного джерела усної історії забезпечується редакційним заголовком, котрий містить загальну характеристику джерела. У заголовку вказується:

– дати та місця проведення інтерв'ю;

– прізвище, ім'я, по батькові респондента;

– дата та місце народження респондента;
– місце постійного проживання респондента на момент інтерв’ю;
– ім’я особи, яка здійснювала інтерв'ю.
Зразок заголовку:

2002 р., червень 27 — с. Біленьке Запорізького району Запорізької області — Інтерв’ю з Цебро Катериною Іванівною, 1921 року народження, мешканкою с. Біленьке Запорізької області, проведене Н.І. Швайбою

5.2. Легенди текстів-транскрипцій джерел усної історії

Легенда вказується слідом за текстом-транскрипцією джерела усної історії. Легенда має вказувати на архівосховище й архівний шифр відповідного аудіо- або аудіовідеозапису, тривалість запису. У випадку, якщо подається лише витяг з інтерв'ю, доцільно вказати відповідний номер частини документа (номер та сторона магнітофонної касети, номер/назва файлу на компакт-диску або ін.) та хронологічні характеристики (хвилини/секунди початку та закінчення) фрагмента запису.

6. Науково-довідковий апарат публікації джерел усної історії

До складу науково-довідкового апарату входять:

– передмова від упорядника або редакційної колегії;
– історична передмова;
– археографічна передмова;
– список скорочень;
– словник термінів, діалектизмів та рідковживаних слів;
– перелік текстів-транскрипцій, що публікуються;
– перелік аудіальних або аудіовізуальних записів, які додаються;
– список респондентів, чиї усні повідомлення публікуються, із коротким біографічним описом на кожного;
– примітки та коментарі;
– анотовані іменний, географічний покажчики або індекс;
– перелік використаних джерел та бібліографія;
– зміст.

Склад науково-довідкового апарату і зміст його частин залежать від типу, форми та цілі видання.

Археографічна частина передмови містить:

– вказівку на призначення видання;

– хроніку проведення експедицій з усної історії, в ході яких були записані усні повідомлення, що публікуються;

– основні принципи відбору оповідачів;

– вказівка на типову структуру інтерв'ю, що була застосована;

– опис умов проведення інтерв'ю;

– характеристику основних параметрів технічного обладнання;

– характеристику стану аудіальних або аудіовізуальних носіїв;

– огляд процесу технічної обробки (оцифровування, перезапису) фонограм для видання. Якщо була застосована комп'ютерна обробка звуку, вказується програмне забезпечення, що було застосоване;

– філологічні засади вибору транскрипції запису інтерв'ю;

– анотований опис архівного фонду (фондів) археографічних експедицій, документи якого лягли в основу видання;

– план побудови видання, розміщення кінофотодокументів та їх транскрипцій за частинами, розділами;

– характеристику науково-довідкового апарату та прийомів його складання;

– вказівку на всіх осіб, що брали участь: а) у забезпеченні та організації археографічних експедицій; б) транскрибуванні записів; в) підготовці джерел до публікації.

7. Вміщення додатків та ілюстрацій

Видання документів може супроводжуватися додатками, які доповнюють або поглиблюють розуміння змісту джерел усної історії. У додатках можуть бути вміщені законодавчі акти, діловодне та приватне листування, мемуари, фотодокументи, інші види джерел.

Публікація джерел усної історії може супроводжуватися ілюстраціями. Для конкретизації сприйняття усних повідомлень бажане розміщення фотографій респондентів.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Передача усного повідомлення науково-критичним методом

а)

Цебро Катерина Іванівна, 1921 року народження, народилася у с. Біленьке Запорізької обл. (далі – К.І.): О, тут церква була... Я аж плакала, коли її розібрали...

Бойко А.В. (далі – А.В.): Ви пам'ятаєте, як її розібрали?

К.І.: А як же! Я здорова вже була, пам'ятаю. Це вже з Кавказу ми приїхали. Ходили підписували, щоби той... розпишиться, щоб церкву закрить.

А.В.: А хто ходив?

К.І.: Люди, там, видать, із сільсовєта їх посилали.

А.В.: Чужі?

К.І.: Та наші!! Наші! Тільки хто зна хто. В сільсовєтє там були. Міліціонєри там були, усі служили там в сільсовєтє. Так ето. Післали такого підрядчика, який взявся розібрать церкву. От. І каже: "Розпишиться!" То мати каже: "Та ви що, – каже, – хай у мене руки повідпадуть, щоб я розписалася. Ви що, в самом дєлє!" Таке ж зданіє красиве... Ой-ой-ой...

б)

Мільчев В.І. (далі –В.І.): Так а тут як гражданська війна була, як тут Махно був, помните?

Нечет Марія Михайлівна, 1908 року народження, народилася у с. Скельки Запорізької обл. (далі – М.І.): Ооо! Так я Махна ж бачила!!

В.І.: Бачили?

М.М.: Бачила!

В.І.: А розкажіть!

М.М.: Білий, і не білий такий, а рижуватий. Патлатий такий! Кожушок на ньому красненький. Тут рукава такі позакачані, патлаті тутечки. Він же ж у мого батька брав коня, а брат старший не дає. Так він як урізав пльоткою! Батько кричить, шо: “Брось, отдай!” А він не дає. Так він так і присів. А я глянула, шо аж рубашка лопнула. Отак ударив його! І така попруга була, як палець на ньому. Узяли того ж коня, забрали. Як ускочили в хату, так вони перерили отак. У мами був такий [...] називали, на зборах, раньше отуточки красиво пошито – так вони вкрали. Ми й не бачили коли вони... Перерили, страшне шо робили!! І були кури там і тутечки, а вони там курей, гусей взяли, мабуть, штук п`ятеро. Махна я знаю, оооо..! Махно, а тоді Керенський же був. А тоді оці ж кадєти. А кадєти шо... Тіки наші зайшли – уже кадєти. Тіки кадєти вийшли – уже Махно тут!

Додаток 2

Передача усного повідомлення науково-популярним методом

а)

Цебро Катерина Іванівна, 1921 року народження, народилася у с. Біленьке Запорізької обл.:

О, тут церква була, я аж плакала, коли її розібрали... Я здорова вже була, пам’ятаю. Це вже з Кавказу ми приїхали. Ходили люди, підписували, щоб церкву закрить. Із сільсовєта їх посилали. Наші! Тільки хто зна хто. Післали такого підрядчика, який взявся розібрать церкву. От він і каже: "Розпишиться!" То мати каже: "Та ви що, – каже, – хай у мене руки повідпадуть, щоб я розписалася. Ви що, в самом дєлє". Таке ж зданіє красиве... Ой-ой-ой...

б)

Нечет Марія Михайлівна, 1908 року народження, народилася у с. Скельки Запорізької обл.:

Так я Махна ж бачила! Білий, і не білий такий, а рижуватий. Патлатий такий! Кожушок на ньому красненький. Рукава такі позакачані, патлаті тутечки. Він у мого батька брав коня, а брат старший не дає. Так він як урізав пльоткою! Батько кричить: “Брось, отдай!” А він не дає. Так він так і присів. А я глянула, шо аж рубашка лопнула. Отак ударив його! І така попруга була, як палець на ньому. Узяли того ж коня, забрали. Як ускочили в хату, так вони перерили отак. Ми й не бачили, коли вони... Перерили, страшне шо робили!! І були кури там і тутечки, а вони там курей, гусей взяли, мабуть, штук п`ятеро. Махна я знаю, оооо..!

Додаток 3

Бібліографія

1. Про авторське право і суміжні права: (в редакції Закону України від 11 липня 2001 року із змінами та доповненнями // Голос України. – 2001. – № 146.
2. Виноградов В.М., Рябов А.В. "Устная история" и комплектование государственных архивов. Постановка проблемы //Актуальные проблемы советского архивоведения. – М., 1986. – С.6-16.
3. Доел Р. «Устная история» в историографии современной науки: опыт и проблемы // Вопросы истории естествознания и техники. – 2000. – № 4. – С. 60–88.
4. Елисеева Н.И. Об издании фонодокументов // Материалы семинара-совещания по публикации документальных материалов. – М., 1971.
5. Звучащий мир: книга о звуковой документалистике. – М., 1979.
6. Издание документов по истории советской радиожурналистики: Методические рекомендации / Главархив СССР. ВНИИДАД. – М., 1986.
7. Ильина Т.А. Устное воспоминание как исторический источник // Советские архивы. – 1973. – № 2.

8. Кривошеина Л.Н., Фесуненко И.С. Об использовании кинофотофонодокументов // Вопросы архивоведения. – 1963. – № 1. – С. 25–35.

9. Кузнецова Н.П., Суринов В.М. "Устная история" в практике работы зарубежных архивов и научных учреждений // Советские архивы. – 1980. – № 1. – С.73-79.

10. Курносов Н.Д. Некоторые вопросы текстологии фонодокументов // Советские архивы. – 1987. – № 4. – С. 65–71.

11. Лотман Ю. М. Устная речь в историко-культурной перспективе /Лотман Ю.М. Избранные статьи. – Т. 1. – Таллинн, 1992. – С. 184-190.

12. Магидов В.М. Кинофотофонодокументы как исторический источник // Отечественная история. – 1992. – № 2. – С. 104-116.

13. Методика подготовки для использования и публикации фонодокументов: Рекомендации / Главархив СССР. ЦГАЗ СССР. – М., 1985.

14. Передача текстів документів і пам'яток: Матеріали науково-методичної наради / Ред. кол.: В.В. Німчук, В.С. Шандра, Г.В. Боряк, Я.Р Дашкевич., У.Я. Єдлінська, П.С. Сохань, В.В. Страшко, Н.М. Яковенко – К., 1990, – 108 с.

15. Правила издания исторических документов в СССР. – М., 1969.

16. Розанова Л.Н. К понятию авторства фонодокумента // Советские архивы. – 1983. – № 5. – С. 17–21.

17. Суринов В.М. Историческое интервью в системе источниковедческих средств // Методологические вопросы документоведения и архивоведения. Сб. докладов методологического семинара ВНИИДАД. Вып.1. – М.:ВНИИДАД, 1976.– С. 86-113.

18. Урсу Д.П. Методологические проблемы устной истории //Источниковедение отечественной истории: 1989. – М.: 1989. – С.3-32.

19. Янин В.Л. Старая граммофонная пластинка как объект источниковедения // Археологический ежегодник. 1977. – М.: Наука, 1978.

20. Baum, Willa K. Transcribing and Editing Oral History. Walnut Creek, Cal.: AltaMira Press, 1991.

21. Brown, Cynthia Stokes. Like It Was: a Complete Guide to Writing Oral History. New York: Teachers & Writers Collaborative,1988.

22. Davis, Cullom, Kathryn Back, Kay MacLean. Oral Histroy: From Tape to Type. Chicago: American Library Associatin, 1977.

23. Deering, Mary, Jo and Barbara Pomeroy. Transcribing Without Tears: A Guide to Transcribring and Editing Oral History Interviews.

Washington, D.C.: George Washington University Library Oral History Program, 1976.

24. Enhancement of Validity In Oral History Tapes and Transcriptions. A Master's paper for the M.S.L.S. degree. May, 2001. 43 pages. Advisor: David W. Carr.

25. Harris, Ramon I., Joseph H. Cash, Herbert T. Hoover, Stephen R. Ward. The Practice of Oral History: A Handbook. Glen Rock: Microfilming Corporation of America, 1975.

26. Humphries, Stephen. The Handbook of Oral History : Recording Life Stories. London: Inter-Action Inprint, 1984.

27. Jeffrey, Jaclyn and Glenace Edwall eds. Memory and History: Essays on Recalling and Interpreting Experience [essays by] Paul Thompson. [et al.]. Lanham, Md. : University Press of America, 1994.

28. Labov, W./Waletzky, J. Narrative analysis: Oral versions of personal experiences.// J.Helms (Ed.): Essays on the verbal and visual arts. Seattle, WA: University of Washington Press, 1967

29. Mishler, E.G. Research Interviewing. Context and Narrative, Cambridge (Harvard Univ.Press), 1986

30. Oral History Association. Guidelines and Principles of the Oral History Association. Los Angeles, CA.: Oral History Association, 1992.

31. Rebecca Jones Blended Voices. Crafting a Narrative from Oral History Interviews /The Oral History Review, Vol. 31, 2004, No. 1, pages 23–42.

32. Stephenson, Shirley E. Editing & Indexing: Guidelines for Oral History. 2nd printing (with revisions). [Fullerton]: Oral History Program, California State University, Fullerton, 1983.

33. Stricklin, David, and Rebecca Sharpless. The Past Meets the Present: Essays on Oral History. Lanham, Md.: University Press of America, 1988.

34. Transcribing, Editing and Processing Oral Histories, Minnesota Historical Society Oral History Office, 1996.

35. Yow, Valerie Raleigh. Recording Oral History: a Practical Guide for Social Scientists. Thousand Oaks, Calif: Sage Publications, 1994.

* * *

З моменту розробки цих правил пройшло майже три роки. Увесь цей час продовжувалися експедиції, більше ставало записів усних розповідей, втім їхня публікація постійно відкладалася. З одного боку, ми

воліли пояснити це силою поточної роботи, коли просто не встигали опрацьовувати зібраний матеріал і він накопичувався від експедиції до експедиції (а були роки, коли відбувались 5 - 7 експедицій). А скоріш за все ми й самі були просто не готові підійти до вирішення цього питання. Певний страх перед глобальністю цієї роботи стояв на заваді, та й матеріальна складова була не останньою. Нарешті, на початку 2006 року, страх було переборено, а кошти, хоч і частково, але було знайдено. Створена активна група, основу якої склали Надія Швайба та Надія Бєлік (Рогожкіна), розпочала підготовку усних розповідей до публікації. Цьому передувала титанічна робота - повторна розшифровка і звірка текстів з аудіофайлами. Водночас розпочалося транскрибування тексту. І ось на цьому етапі прийшло усвідомлення, що попередні правила відірвані від реальності. Вони не враховували силу-силенну ситуацій, якими рясніли розповіді. Тому в процесі підготовки, в процесі практичної роботи випрацьовуються нові правила, які б мали задовольнити передачу тексту науково-популярним методом. Фактично, Надією Швайбою та Надією Бєлік (Рогожкіною) були конкретизовані попередні правила і вже в такому вигляді вони заклали основи здійсненої публікації тексту науково-популярним методом.

Методичні рекомендації до публікації науково-популярним методом усних джерел, зібраних археографічними експедиціями ЗНТН у 2000-2001 рр.

Науково-популярний тип видання матеріалів експедицій зумовлює конкретний вибір методу передачі тексту транскрипцій аудіозаписів, створених під час інтерв'ювання.

Створення транскрипції усного джерела є попереднім етапом роботи археографа. Незалежно від подальшого методу передачі тексту *транскрипції*, вона створюється як стенографічний, дослівний текст, з незначною редакційною обробкою, а саме: виключенням незв'язних та незакінчених реплік, які заважають правильному розумінню змісту повідомлення. Транскрипція в повному обсязі зберігає запитання інтерв'юєрів і не передбачає жодних змін у послідовності та хронології викладення подій, про які йдеться.

Наступним етапом роботи археографа є передача тексту транскрипції усного джерела науково-популярним методом й одночасна звірка транскрипції з оригінальним аудіозаписом інтерв'ю.

Науково-популярний метод відповідає потребам професійних істориків, що провадять наукові досліди над інформацією джерела. Водночас він дозволяє наблизити джерело усної історії до широкої аудиторії, робить його доступним для сприйняття і вивчення тими, хто не займається історією професійно, сприяє популяризації історичних знань.

Транскрипція усних повідомлень науково-популярним методом ґрунтується на принципах культурологічної цінності документа, точності й уніфікованості відтворення тексту при публікації. Це передбачає, з одного боку, наближення тексту до норм сучасного правопису, з іншого боку, дозволяє відтворити на письмі оригінальну мову усної розповіді, її орфоепію та стиль.

При безпосередній передачі тексту транскрипції аудіо-запису науково-популярним методом:

1. Археограф здійснює поділ тексту на слова, речення, абзаци відповідно до норм сучасного українського правопису.

2. Передача запитань інтерв'юєра для науково-популярного методу не є обов'язковою і в даному виданні не наводиться. Втім, якщо респондент на поставлені запитання відповідає не розширено (так, ні, не пам'ятаю, не знаю такого), то запитання може передаватися як складова його розповіді і нічим не виділяється.

3. Передача відповідей респондента здійснюється із застосуванням звичайних знаків пунктуації: звичайне твердження – /./; звичайне запитання – /?/; запитання з емфазою – /?! або ??/; твердження з емфазою – /!/; незакінчена відповідь, або різкий перехід до нового сюжету – /.../ та ін.

4. Повтори, вигуки, обмовки, інші елементи усного мовлення, які не несуть інформаційного навантаження, опускаються, за винятком, коли вони становлять стійку особливість мови конкретного оповідача, або допомагають передати емоційне ставлення до згадуваного.

5. Уточнення по ходу розповіді, зроблені респондентом, беруться у круглі дужки ().

6. У квадратних дужках археографом зазначаються зміни емоційного стану респондента [сміється], [плаче] та ін., що безпосередньо впливали на пригадування та розповідь.

7. У квадратних дужках [] зазначаються нерозбірливі слова та словосполучення з огляду на вимову респондента; не розчуті точно слова; при відсутності аудіоджерела – нерозбірливі слова наявної письмової транскрипції.

8. Пошкодження значної ділянки аудіозапису з технічних причин та неможливість його транскрибувати позначається у квадратних дужках: [Далі нерозбірливо]. В археографічній примітці вказується причина цього – шуми, низька якість запису, розрядження батарейок, кінець запису тощо.

9. Орфоепія мови зберігається. Передається специфічне поєднання української мови з російською (суржик), характерне для сільської місцевості південно-східного регіону. Відповідно зберігаються русизми, вимова українських слів на російський манер, для передачі яких застосовується фонетичний принцип написання слів (вообще, раньше, работали, колхоз, продовольствіє тощо). Іншомовні слова (наприклад, німецькою мовою), що вживаються у прямій мові, чи в репліках, передаються українською мовою за фонетичним принципом і при потребі перекладаються у підрядковій примітці.

10. Усі власні, географічні назви, імена та прізвища, населені пункти, установи передаються за оригінальною вимовою респондента. Припускається їх уніфікація у межах розповіді однієї особи. Уточнення і пояснення перекручених респондентом назв наводиться у коментарях.

11. Пряма мова у розповіді респондентів зберігається і передається за нормами сучасного правопису.

12. У випадку, коли проводилось опитування одразу кількох респондентів (сестри, чоловік і жінка, інші родичі або сусіди), археограф позначає, кому належить кожна записана репліка, згадка, уточнення. Згадки та репліки, що належать різним особам, кожного разу наводяться з абзаца, на початку якого зазначається їх автор (Скалацька А.В.: ; Тодорцева М.В.). Коли встановити другу чи третю особу, що бере участь в опитуванні, неможливо, робиться археографічна підрядкова примітка приблизно такого змісту: “Особу не встановлено”.

13. Послідовна подача тексту оповіді зберігається лише у випадку, коли кореспондентом та респондентом була витримана хронологічна і

логічна послідовність при створенні усного джерела. В іншому разі археограф самостійно здійснює впорядкування поданої у розповіді інформації за тематико-хронологічним принципом. Останнє значно полегшує сприйняття і розуміння читачем опублікованих матеріалів, прискорює дослідницький пошук інформації, об'єднує поодинокі згадки, обмовки, пригадування в логічні тематичні блоки.

Для даного видання археографи дотримуються переважно такої тематико-хронологічної послідовності: спочатку подається основна інформація про родину респондента, потім – у хронологічній послідовності його згадки про події політичного та соціального життя, далі – інформація побутового, сімейно-обрядового характеру, наприкінці розповіді – інформація респондента про його сучасне життя та ставлення до сучасних реалій.

14. При впорядкуванні інформації тексту транскрипції науково-популярним методом слід враховувати особливості асоціативного мислення і не розривати повідомлення, спричинені асоціативним пригадуванням респондента. Останнє дозволяє передати внутрішній світ людини, сформований взаємозв'язок між подіями, свідком чи учасником яких вона була.

15. Текст інтерв'ю, переданий науково-популярним методом, забезпечується редакційним заголовком, котрий у даному виданні науково-популярного типу є скороченим і містить такі елементи:

– прізвище, ім'я, по батькові респондента;
– рік народження респондента;
– місце постійного проживання респондента на момент інтерв'ю;
– ім'я особи (осіб), яка здійснювала опитування, дата проведення інтерв'ю (зазначається у примітці).

Приклад:

№ 45

Сідомон Іван Іванович, 1927 року народження,

с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

[1] Опитування провели Савченко І.В. та Гончаров В. (липень, 2001 р.)

* * *

Уже після перших експедицій, коли прийшло усвідомлення значимості усної історії, стала відчуватися необхідність створення Центру (або Інституту) усної історії, який би виконував функцію координатора як проведення експедицій, так і теоретичного опрацювання матеріалів. При тому, що переважна більшість учасників експедицій, попри свого членства в Науковому товаристві Я.Новицького, були викладачами, докторантами, аспірантами та студентами Запорізького університету, й основним місцем їхньої роботи був історичний факультет, зокрема кафедра джерелознавства та історіографії, то цілком природно, що створення такого Інституту пов'язувалося з історичним факультетом університету. На жаль, адміністративні суперечності, пов'язані зі зміною ректорів, які на кілька років заполонили внутрішнє життя університету, не сприяли реалізації планів зі створення Інституту усної історії. Та й після закінчення ректоріади, попри сподівання, ідея створення Інституту не припала до душі окремим чиновникам. Подання про створення Інституту так і залишилися без відповіді. І тільки з появою нового керівництва факультету ситуація докорінним чином змінилась й ідея про створення Інституту набула реальності.

Весною 2007 року було прийнято рішення про створення Інституту усної історії Запорізького національного університету. Відтепер пошукова та експедиційна робота набула певної чіткості. Крім того, як структурний підрозділ університету Інститут набув можливості вирішувати організаційні питання, питання співробітництва, а зважаючи на те, що більшість учасників експедицій працювала саме в університеті, то й офіційно включати експедиції в плани наукової роботи. Останнє давало можливість впродовж усього року легально їздити в експедиції.

Гадаємо, що зі створенням Інституту розпочинається новий, якісний етап дослідження усної історії.

ПОЛОЖЕННЯ ПРО ІНСТИТУТ УСНОЇ ІСТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

1. Загальні положення

1.1. Інститут усної історії є структурним підрозділом історичного факультету.

1.2. Інститут усної історії підпорядковується декану історичного факультету та НДС.

1.3. Інститут усної історії очолює директор, який призначається і звільняється з посади наказом ректора ЗНУ за поданням декана історичного факультету.

1.4. Структура Інституту усної історії затверджується ректором ЗНУ за поданням декана історичного факультету та директора Центру.

1.5. У своїй діяльності Інститут усної історії керується діючим законодавством і відомчими нормативними актами, наказами по ЗНУ, письмовими розпорядженнями декана історичного факультету і даним положенням.

1.6. Інститут усної історії фінансується за рахунок госпдоговірних коштів та грантів.

2. Основні завдання і структура інституту усної історії

2.1. Основним завданнями Інституту усної історії є:

- Запис і транскрибування усної історії населення Південної України.
- Інформаційна підтримка дослідників та дослідницьких груп з усної історії.
- Створення стійкого середовища наукового спілкування з проблем усної історії й соціальної історії Південної України.
- Підготовка фахівців з усної історії. Теоретичний курс освоєння усної історії як методу буде супроводжуватися польовою й дослідницькою практикою. Велика увага буде приділятися принципам джерельного аналізу інтерв'ю, а також співставленню усних джерел з іншими типами джерел. Важливе місце у навчанні буде належати сучасним технологіям запису, обробки й архівування аудіо- і відеоінформації.
- Масштабна дослідницько-збірна робота, експедиції з усної історії. Реалізація дослідницьких проектів.

2.2. Основні завдання Інституту визначаються такими видами її діяльності:

— пошук і виявлення інформації;

— проведення конкретних наукових досліджень з історії Південної України в рамках фундаментального напряму діяльності Центру;

— публікація матеріалів експедицій, історичних документів, монографій з історії Південної України, інших матеріалів науково-дослідницької діяльності Інституту;

— проведення наукових семінарів, конференцій, симпозіумів;

— надання консультативних послуг;

— публікація в Інтернеті загальних матеріалів діяльності Інституту;

— популяризація знань: створення науково-популярних праць, поширення інформації про діяльність Інституту, сприяння обізнаності широкої громадськості про традиції та механізми історичної пам'яті в Україні та поза її межами;

2.3. Структура Інституту визначається його основними завданнями і видами діяльності. Інститут складається із таких структурних елементів:

— група археографічних експедицій (для цієї роботи створюється тимчасова творча група);

— група розробки і обслуговування бази даних;

— група набору і верстки видань Інституту;

2.4. Директор Інституту самостійно визначає функції працівників Центру виходячи із основних завдань і видів діяльності Центру.

2.5.Директор Інституту самостійно визначає напрямки пошукової та наукової роботи та узгоджує їх із деканом факультету.

3. Функції інституту усної історії

Для виконання покладених завдань Інститут здійснює такі функції:

3.1. Здійснення генеалогічних і біографічних досліджень.

3.2. Організація технічної бази для наукових досліджень у галузі генеалогії і біографістики, організація різних презентацій розробок у цьому напрямку.

3.3. Взаємодія з підрозділами ЗНУ.

Інститут у рамках університету взаємодіє з такими структурними підрозділами ЗНУ:

— з Запорізьким відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України в організації та проведенні експедицій;

— з науково-методичною радою університету з питань формування плану видання науково-методичних робіт;

— з редакціями університетських видань з питань спільного випуску періодичних видань;

— з науково-дослідним сектором з питань участі в науково-дослідних договірних роботах у галузі комп'ютерної візуалізації.

4. Права

Центр має такі права:

4.2. Директор Інституту має право вирішувати питання, пов'язані з виконанням його функцій, вимагати інформацію і матеріали з питань, що входять у компетенцію директора.

4.3. Директор Інституту має право представляти Інститут на нарадах, що проводяться підрозділами ЗНУ з участю Інституту.

4.4. Центр має право користуватися послугами бібліотеки.

5. Відповідальність інституту усної історії

5.1. Інститут несе відповідальність за:

— якісне виконання наукових розробок;

— точність і достовірність інформації, яку подає Інститут;

— конфіденційність отриманої інформації;

— збереження матеріалів експедицій.

5.2. Директор Інституту несе відповідальність за:

— неякісне виконання завдань, функцій, що покладені на персонал Інституту;

— недостовірність даних, які подаються керівництву підрозділу;

— порушення правил внутрішнього трудового розпорядку і трудової дисципліни.

5.3. Директор Інституту несе персональну відповідальність за порушення правил техніки безпеки, охорони праці, протипожежної безпеки (проводить вступний і повторний інструктаж працівників Інституту, підготовляє і подає на затвердження інструкції з техніки безпеки, протипожежної безпеки).

ВІД ПРАКТИЧНИХ ДО ТЕОРЕТИЧНИХ РЕАЛІЙ У НАПРЯМІ УСНОЇ ІСТОРІЇ

УСНА ІСТОРІЯ: СТАНОВЛЕННЯ, ПРОБЛЕМИ, КОНЦЕПЦІЇ

Довгий час у вітчизняній історичній науці головний суб'єкт історичного процесу – людина, залишався на другому плані, що призвело до певного знеособлення подій та явищ у суспільствознавчих дослідженнях. Подання історичної ситуації як результату активної діяльності «видатних особистостей» чи «народних мас», зводить зі сцени основного виконавця – «звичайну» людину – звичайну за всіма соціальними, економічними та культурними показниками, що є середньостатистичним представником суспільства. Такий підхід до вивчення суспільних проблем загрожує тріумфом однобічності та ілюзій, що призведуть до неминучої фальсифікації через брак культурно-історичної репрезентації.

Після 1991 року в українській історичній науці під впливом західної історіографії відбулися певні теоретико-методологічні зміни, що пропагували соціо-історичні студії з антропоцентричною орієнтацією, узагальненим образом яких була соціальна історія.[1] Оформлення такого роду історіографічного напрямку на заході протягом 1970 – 80-х років мало наслідком формування в його надрах двох стратегічних наукових поглядів на історичну дійсність та методів її пізнання, а саме макроаналітичного та мікроаналітичного.

На початковому етапі лідерство належало прихильникам макросу, із притаманними їм інтересами до соціальних структур та процесів, позбавлених суб'єкта творчості. Однак, разом із наростанням інтенсивності соціально-історичних студій, у середовищі істориків усе більше проступало розуміння обмеженості макроаналітичної стратегії та необхідність зміни не лише кута зору дослідницького об'єктива, але й звернення до нових за змістом джерел та об'єктів дослідження. Практична реалізація цих прагнень призвела до включення у пізнавальний процес нових соціальних явищ, як-от: історико-культурної взаємодії малих груп та окремих індивідів із їхніми стратегіями колективного існування. Концентрація уваги на індивідуальному досвіді окремо взя-

[1] Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2004. – 406 с.

тої людини викликала до життя специфічні методики виявлення та інтерпретації історичної інформації, одна з яких представлена усною історією.[1]

Усна історія, гуманістична сутність якої реалізується не лише через об'єкт дослідження, але й набір методичного інструментарію, в основі своїй спирається на мову, як феномен людського суспільства, розуміючи її не тільки як набір знаків, а перш за все, як комунікативний акт, через який саме і транслюється та акумулюється історико-культурний досвід. Отримавши від соціології у спадок методи інтерв'ювання, усні історики намагалися прилаштувати їх адекватно до потреб власних антропоцентричних пошуків, в яких індивідуальний досвід людини був поставлений на передній план як призма, що проекціює найприхованіші елементи структури соціуму.

Загалом, з'ясування особливостей становлення усної історії, як окремого методу та напрямку досліджень, потребує звернення до процесу виникнення та інституалізації усноісторичних методик як у західній, так і у вітчизняній історичній науці. На сьогодні український історіографічний простір достатньо вже наповнений наробками стосовно ґенези усної історії, які охоплюють широке коло проблем, тому зайвий раз не вдаючись до детального огляду, ми сконцентруємося лише на ключових етапах становлення та концептуальних проблемах, що поставали, та й постають, перед усними істориками.

Свій науковий шлях усна історія почала у 1940-х роках з легкої руки американського історика та публіциста Алана Невінса.[2] Звісно, коріння усної історії виходять ще від Геродота і це властиве майже всім прихильникам даного напрямку, однак саме А. Невінсу належить думка та її практична реалізація про тісний зв'язок між науково-технічним прогресом та методами дослідницької діяльності історика, а зі створенням його зусиллями Центру дослідження усної історії при Колумбійському університеті в Нью-Йорку – новий напрямок соціально-історичних пошуків почав крокувати до академічного визнання. Для цього початкового етапу була характерна підвищена увага до видатних особистостей політики, бізнесу і культури, оскільки шалений розвиток комунікацій та транспорту зробив проблематичним вивчення цілої ни-

[1] Огурцов А.П. Социальная история науки: стратегии, направления, проблемы// http://www.ihst.ru/projects/sohist/papers/ogur99h.htm

[2] Бэрг М.П. Устная история в Соединенных Штатах // Новая и новейшая история. – Наука. – М., 1976. – № 6. – С. 213-216.; Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади // Україна модерна. – 2007. – № 11. – С. 7-21.

зки питань їх діяльності, які раніше залишали купу паперових документів.

Зміна дослідницьких інтересів «усних» істориків відбувається наприкінці 1960-х років у бік зацікавленості середніми та нижчими прошарками населення як у Сполучених Штатах, так і в Європі. Така переорієнтація була викликана частково бажанням окремих дослідників досягти нових горизонтів, частково завдяки пропаганді британськими істориками «історії знизу догори». Саме на 1960 – 70-ті роки припадає сплеск усноісторичних досліджень по обидва боки Атлантики, та саме в цей час з'являються роботи методологічного характеру, багато з яких стали хрестоматійними. Передусім, - це робота британського історика Пола Томпсона «Голос минулого», що побачила світ у 1978 році та являє собою виклад ідеї усної історії у рафінованому її вигляді, який і до тепер панує як у західній, так і вітчизняній історичній науці. Основним мотивом усієї роботи, характерним для усних істориків того часу, було обґрунтування достовірності та валідності усних джерел в очах скептиків з числа традиційно налаштованих істориків.[1]

Процес активного збирання усноісторичного матеріалу, що мав місце на попередньому етапі, призвів до переходу від кількості до якості – з'явилися дослідники, яких не влаштовувала роль лише архіваріуса, а накопичені величезні маси усних джерел спонукали до їх опрацювання та аналізу. З'являються спроби осягнути не лише фактологічний бік усних свідчень, але й виявити їх особливості як окремого виду інформації. Одні з перших, хто започаткував вивчення усних історій з точки зору джерелознавчого аналізу, можемо назвати американського історика Рональда Гріла, який сформулював принципове питання відносно характеру усного повідомлення як джерела, що потребує подальшого детального дослідження, чи вже готової інтерпретації, тим самим зачіпаючи широке коло теоретичних проблем усної історії.[2] Загалом, саме на цьому оберті розвитку усної історії починають активно вивчатися питання людської психології та пам'яті в контексті збереженості історичної інформації, а звідси й розроблятись нові методи інтерв'ювання.

Ключова проблематика усної історії – питання достовірності та суб'єктивності – протягом 1970-х наповнюється новими гіпотезами та

---

[1] Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., введение, общ. ред. М.В. Лоскутовой. – СПб.: Изд-во Европ. ун-та, 2003. – 396 с.

[2] Грил Р. Слушайте их голоса // Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., введение, общ. ред. М.В. Лоскутовой. – СПб.: Изд-во Европ. ун-та, 2003. – 396 с. – С. 296-321.

розробками. Вельми детальними в плані теоретичного обґрунтування є роботи італійського історика Алесандра Портеллі, що присвячені висвітленню особливостей усної історії як на етапі створення та фіксації наративу, так і подальшого аналізу. Закиди у недостовірності та суб'єктивізмі усного повідомлення А. Портеллі переводить з русла фактажу до соціально-психологічних та ментальних пошуків, усе більше позначаючи межу між попереднім нагромадженням усноісторичного матеріалу за позитивістською схемою та новим поглядом на антропоцентричні перспективи історичної науки.[1]

Одним із засадничих елементів будь-якого усноісторичного проекту є інтерв'ю – безпосередньо процес фіксації історичної інформації. Намагаючись відійти від сухого переліку фактів, західні дослідники шукали найбільш оптимальний сценарій бесіди з респондентом, аби отримати усне повідомлення, сповнене не лише історико-тематичними кліше, але й особистісними переживаннями та мотивами оповідача, тобто суб'єктивним життєвим досвідом.[2] Проблема методів інтерв'ювання порушувалась багатьма дослідниками, що відстоювали той чи інший тип інтерв'ю. Однак найбільш переконливо про себе заявив біографічний метод, успішну апробацію якого провела Габріела Розенталь, відобразивши це в низці публікацій. Автобіографія виявилася найбільш благодатним підґрунтям для конструювання бесіди та дослідження індивідуального життєвого досвіду респондента.[3]

Велика увага, яку усні історики на заході приділяли поняттю суб'єктивності, була пов'язана не тільки з питанням валідності усного повідомлення як джерела, але й з процесом укорінення мікроісторичного підходу з притаманною йому зацікавленістю до повсякденного життя людей та внутрішньосоціальних культурних контактів. Звер-

---

[1] Портелли А. Особенности устной истории // Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., введение, общ. ред. М.В. Лоскутовой. – СПб.: Изд-во Европ. ун-та, 2003. – 396 с. – С. 32-51.

[2] Резнік О. Біографічний метод дослідження політичних ідентитів особистості в умовах становлення громадянського суспільства // Соціальні виміри суспільства. Зб. наук. робіт молодих науковців. – К.: Стилос. – 2001. – Вип. 4. – С. 95-104.

[3] Розенталь Г. Реконструкция рассказов о жизни // Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., введение, общ. ред. М.В. Лоскутовой. – СПб.: Изд-во Европ. ун-та, 2003. – 396 с. – С. 322-355.; Фукс-Хайнритц В. Биографический метод // Биографический метод: история, методология, практика / Под. ред. Е.Ю. Мещеркиной, В.В. Семеновой – М.: ИС РАН, 1994. – 147 с. – С. 11-41.; В.Ф. Журавлев Нарративное интервью в биографических исследованиях // Социология. – 4М – 1993 – 1994. – № 3-4. – С. 34-43.

нення до теоретико-методологічних засад та активне формулювання принципових понять усної історії засвідчили остаточну інституалізацію нового напрямку соціально-історичних досліджень та наукового методу пізнання історичної дійсності.

Буде неправильним говорити, що методи усної історії у вітчизняній історичній науці є породженням геополітичних метаморфоз 1991 року, і були принесені на багнетах найпрогресивнішими дослідниками із «західного походу». Дослідницький інтерес до індивідуального історико-культурного досвіду окремої особи та розуміння його потужного інформативного потенціалу визріли в українських наукових колах ще в 20-х роках XX століття. Про цей факт красномовно свідчать багаті матеріали численних етнографічних експедицій та публікацій присвячених проблемам оптимізації процесу виявлення та фіксації історичної інформації.[1] Саме у надрах етнографічних пошуків викристалізувались ідеї вивчення історико-культурної складової життя спочатку селянства, а згодом, захоплюючи в дослідницьку орбіту інші прошарки населення, всього суспільства загалом. Соціально-політична ситуація 1920-х років в Україні сприяла теоретико-методологічним експериментам в історичній науці, які хоч і мали відтінок партійної спрямованості, але характеризувалися новизною форм та інтерпретацій.[2]

Саме селянство стало першим об'єктом нових соціо-гуманітарних студій з «усноісторичним» присмаком, а близькість етнографів до вивчення проблем селянської культури визначила їх передові позиції. Водночас набір дослідницьких тематик було зміщено з осі фольклору в бік соціально-політичних явищ та їх відбиток у матеріальному і духовному житті сільського населення. Розуміння інформативної обмеженості документальних джерел при висвітленні подій революції та Громадянської війни на селі підвели дослідників до думки про необхідність розробки та реалізації нових методів виокремлення інформації – відповіддю стало інтерв'ювання безпосередніх свідків та вивчення автобіографічних наративів.

Із появою у дослідницькому фокусі істориків такого специфічного об'єкта, як автобіографія, виникло коло питань, пов'язаних, перш за

---

[1] Боряк О. Матеріали з історії народознавства в Україні: Каталог етнографічних програм (друга половина XVIII – XX ст.). – К.: Вид-во «Українознавство». –1994. – 124 с.

[2] Таглин С.А. Проблемы исследования национальной психологии в украинской этнографии 20 – 30-х годов // Национальная психология (Тезисы докладов и выступлений на межрегиональной научно-теоретической конференции) / Ред. кол.: П.И. Гнатенко, Г.А. Заиченко, А.В. Семушкин, Л.О. Кострюкова, В.А. Панфилов. – Днепропетровск: ДГУ, 1992. – 120 с.

все, із валідністю таких джерел та їх якісною структурою. Відповіддю на формування таких проблемних ситуацій стала поява наукових розвідок, які розглядали автобіографію як комплексне джерело, що несе інформацію як етнографічного, так і соціально-історичного характеру щодо світоглядних позицій оповідача, тим самим заглиблюючи коріння нових дослідницьких методик на ґрунті загальнонаукових підходів до вивчення суспільства.[1]

Однак, поряд із проблемами теоретико-аналітичного характеру, поставали питання і практичної реалізації процесу інтерв'ювання. Актуальними і до сьогодні є розробки українських етнографів 20-х років XX століття в галузі організації акту комунікації «дослідник – респондент» та фіксації автобіографічного наративу. Концентрація пізнавального інтересу на інформативному полі саме сільського населення, зумовила звернення дослідників до глибинних емоційно-психологічних конструктів поведінкових форм мешканців села, особливо в ході побудови та транслювання ними власних наративів, з огляду на використання тих чи інших методик інтерв'ювання.[2]

Широкий спектр питань, що розроблялися представниками «соціально-історичного» напрямку суспільствознавчих студій, засвідчили наявність у надрах української історичної науки 1920-х років якісно нового, пізнавального за своєю сутністю, перспективного погляду на структуру та загальні канони суспільного буття. Однак пройти шлях остаточного оформлення та інституалізації методу вивчення індивідуального історико-культурного досвіду не судилося через засилля політико-партійної складової, що особливо посилилася на початку 1930-х років, остаточно та надовго утвердивши в переліку пріоритетів макроаналітичні дослідження.[3]

---

[1] Білий В. Автобіографія чи спомини революції // Етнографічний вісник / Українська Академія наук. Етнографічна комісія. – Київ, 1926. – Кн.2 – 180 с. – С. 61-67.; Левченко М. Оповідання селян за часів громадянської війни на Вкраїні // Етнографічний вісник / Українська Академія наук. Етнографічна комісія. – Київ, 1926. – Кн.2 – 180 с. – С. 68-77.; Копержинський К.П. Питання про наукову постановку справи вивчення побуту та її практичне значіння // Червоний шлях. – 1925. – № 5.

[2] Попов П. До питання про способи збирати фолькльорні матеріали // Етнографічний вісник / Українська Академія наук. Етнографічна комісія. – Київ, 1925. – Кн.2 – 175 с. – С. 5-19.

[3] Лукашевич О. Джерела та історіографія 20 – 30-х рр. про побут та дозвілля сільського населення радянської України // http://www.history.org.ua/problems10/15_5.pdf#search.

З переорієнтацією дослідницького інтересу в бік глобальних суспільних проблем інтерв'ю перетворилося з методу розкриття глибинних соціальних конструктів на засіб видобування фактажу за окресленою тематикою. Однак не можна стверджувати, що дослідницька бесіда з респондентом зовсім зникла з «джентльменського набору» радянського історика – вона зайняла місце спеціального механізму формування образу «тріумфальної ходи радянської влади» через свідчення безпосередніх свідків визначних подій сучасності. Одним із перших масштабних проектів, спрямованих на збирання усних оповідань, реалізованих в СРСР, був запис бесід із радянськими солдатами під час Великої Вітчизняної війни.[1] Пізніше така практика перетвориться на норму – жодна більш-менш важлива в межах держави подія не обходилася без «свідчень народу» – публікації спогадів учасників Громадянської війни, ветеранів Другої Світової війни та постраждалих від окупаційного режиму, робітників Дніпробуду і повоєнної відбудови народного господарства та інші.

З точки зору сьогоднішнього розуміння усної історії, як комплексу методів інтерв'ювання та реалізації комунікативного акту, результатом якого є мнемонічний наратив респондента, ми можемо говорити про активне використання усноісторичної методики радянськими істориками. Однак необхідно зауважити, що при збереженні зовнішньої форми змістовна частина була сильно деформована ідеологічним тиском на функціональні блоки пам'яті респондента. Саме словосполучення «усна історія» з'являється в лексиконі радянських істориків у 1970-х роках у контексті пошуків нових джерел до вивчення проблем новітньої історії.[2] Незважаючи на появу низки публікацій, присвячених проблемам усної історії як теоретико-методологічного, так і прикладного характеру, широкого розповсюдження дана методика не мала аж до початку 1990-х років, коли були створені відповідні суспільно-політичні умови для вільної реалізації меморацій.[3]

---

[1] Курносов А.А. Воспоминания-интервью в фонде Комиссии по истории Великой Отечественной войны Академии наук СССР // Археографический ежегодник за 1973 год. – М., Изд-во «Наука», 1974. – 360 с. – С. 118-130.

[2] Бэрг М.П. Устная история в Соединенных Штатах // Новая и новейшая история. – Наука. – М., 1976. – № 6. – С. 213-216.; Медушевская О.М. Источниковедение новейшей истории. // Вопросы истории. – 1973. – № 11. – С. 188-189.; Медушевская О.М. Современная буржуазная историография и вопросы источниковедения. Учеб. пособ. – М., – 1979.– 72 с.

[3] Никитина Д. Проблемы устной истории на VII международной конференции // История СССР. – 1990. – № 6. – С. 210-216; Соскин В.Л., Осташко Т.Н. Из опыта собирания воспоминаний представителей советской интел-

Останнє десятиліття XX століття ознаменувалося появою на політичній мапі світу нової держави – Україна, причому дана подія призвела до змін не лише в геополітичній розстановці, але й загальнонауковій – з'явилась саме «українська» історична наука. Широкий спектр нових проблем та завдань, що постали перед представниками українського цеху істориків, пов'язаних з переосмисленням подій вітчизняної історії, викликали потребу багаторівневого погляду на зміст та форму як об'єкта дослідження , так і комплексу джерел.

Руйнування «залізної завіси» сприяло бурхливому насиченню методологічного простору вітчизняної історичної науки новими концепціями пізнання, найпопулярніша з яких представлена соціальною історією. Популярність соціальноісторичних студій у середовищі українських істориків обумовлена не просто втомою від макросхем марксистсько-ленінської методології, а потребою створення такої моделі історичної дійсності, яка б включала й найдрібніші елементи суспільства, що є носіями специфічних національних, чи то соціокультурних рис, які довгий час залишалися поза увагою дослідників.[1]

Практичною реалізацією такого прагнення стала розробка проблем повсякденного буття людей та локалізації дослідницьких проблематик, що нерозривно пов'язано зі включенням ментальних структур до предмета дослідження та переорієнтацією пізнавального фокусу з макрорівня, де домінуюче положення займають держава та геополітичні процеси, на мікрорівень, в якому прерогатива належить людині, як творцеві та безпосередньому учасникові тієї самої історії.

Своєрідність завдань, що постали перед дослідниками, викликали до життя специфічний комплекс джерел – усні оповідання, реалізація інформативного потенціалу яких вилилась у захопленні методом усної історії. Враховуючи ще радянський досвід залучення інтерв'ювання, як засобу дослідницької роботи, українські історики все ж у більшості покладалися на західні еталони та сценарії усноісторичних студій, згідно з якими усні джерела, перебуваючи в тісному зв'язку з історією повсякденності, розкривають широкі можливості дослідження як соціально-побутових аспектів життя людей, так і функціонування націо-

---

лигенции Сибири // Археографический ежегодник за 1973 год. – М.:«Наука», 1974.; Урсу Д.П. Методологические проблемы устной истории // Источниковедение отечественной истории, 1989. – М.: Наука, 1989. – 268 с.– С. 3-32.; Кузнецова Н.П., Суринов В.М. «Устная история» в практике работы зарубежных архивов и научных учреждений // Советские архивы. – 1980. – № 1. – С. 73-76.

[1] Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2004. – 406 с.

нально-історичної пам'яті.[1] Звернення до проблем національно-історичної пам'яті відбувалося в руслі соціокультурних потреб новоутвореної держави – формування загальнонаціональної свідомості потребувало об'єднуючих образів, які б відновили пригнічені шари пам'яті людей. Усна історія, в цьому випадку, з її антропоцентрично налаштованими методиками якнайкраще відповідала поставленій меті.

Найвідомішим усноісторичним проектом, що підняв болючі питання історико-культурної пам'яті, є спроба вивчення селянської культури 1920 – 1930-х років, результатом якої стало видання усних меморацій мешканців українських селищ центральних регіонів України.[2] Базуючись на багатому польовому матеріалі, в ході дослідження було яскраво і детально проаналізовано функціонування морально-ціннісних схем українського селянства в умовах, трагічних для нього, економічних експериментів радянської влади.

У 2004 році вийшла у світ збірка, присв'ячена проблемі Голодомору 1932-1933 років. Створений спільними зусиллями Національного університету "Києво-Могилянська академія" та Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України проект, спрямований на дослідження Голодомору із залученням інформативного поля сільських мешканців, аби дослідити дане явище крізь призму свідомості людей, що безпосередньо були свідками голоду. Тематично інтерв'ю певною мірою стосуються також і голоду 1921 - 1922 років та повоєнного 1946 - 1947 рр.[3]

Загалом, звернення до таких трагічних сторінок української історії, як колективізація і Голодомор, та реанімація національно-історичної пам'яті стосовно цих подій, засвідчують, а подальші численні локальні дослідження підтверджують наявність в українській історичній науці двох паралельно діючих процесів когнітивного характеру. Перший, що має практично-прикладне спрямування, зорієнтовує істориків на пошук нових функціональних джерел з даної проблематики, оскільки питома вага потенційного джерельного комплексу і досі, через певні соціально-політичні причини, залишається закритою для загального користування. Інший процес має більш глибоке суспільне підґрунтя та викликаний парадигмальними змінами 90-х років XX століття в нау-

---

[1] Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) // http://www.doba.lviv.ua/udod.html.

[2] Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920 – 30 років. – К., 1999. – 559 с.

[3] Український Голокост 1932-1933. Свідчення тих, хто вижив. – Київ, Видавничій дім "Києво-Могилянська академія", 2004.

кових колах гуманітарного циклу. Розчарування у макроаналітичних підходах, які не розкривали в повному обсязі специфічних рис суспільних явищ та локальних особливостей, призвело до концентрації уваги наукового загалу на можливостях мікроісторичних студій, пріоритет в яких надавався людині, як творцеві та безпосередньому учасникові історичного процесу.[1]

Погляд на переламні моменти вітчизняної історії з точки зору мікропідходу дозволяє простежити процес деформування та подальшої детермінації ментальних структур суспільства, наслідки якого простежуються й на сучасному етапі. Менталітет, що є характерною рисою нації, як соціокультурного організму, представляє собою не щось монолітне у вигляді одного феномена, а яскраву складну мозаїку з окремих історико-культурних досвідів окремих особистостей, які, співставляючи власне емпіричне відображення світу із загальним масивом колективного досвіду, забезпечують реалізацію ментальності, як здатності суспільства реагувати на певні подразники одночасно, в повному складі та певним чином. Отже, пізнання загальних суспільних проблем прямо залежить від розуміння специфіки індивідуального життєвого досвіду окремого представника суспільства.

Найбільш повно цей процес пізнання відображує саме усна історія, що дозволяє в ході реалізації комунікативного акту «інтерв'юєр – респондент» розкрити найглибинніші конструкти соціального буття. Саме тому останнім часом у вітчизняному історіографічному просторі почали з'являтись усноісторичні проекти, спрямовані на розробку тематик, що довгий час відносилися до складу маргінальних – як-то, гендерні проблеми та роль жінки, історія етно-локальних груп та соціокультурних і релігійних окремішностей.[2] Однак, в основній своїй масі,

---

[1] Боряк О. Значення усної антропологічної історії для новітніх етнографічних досліджень // http://www.mau-nau.org.ua/kong/Odesa/Book1/Art05.htm.

[2] Середа В., Малес Л. Усна історія як метод і методологія: деякі проблеми створення та інтерпретації усноісторичних джерел // Україна модерна. – 2007. – № 11. – С. 159-165.; Резнік О. Біографічний метод дослідження політичних ідентитів особистості в умовах становлення громадянського суспільства // Соціальні виміри суспільства. Зб. наук. робіт молодих науковців. К.: Стилос. – 2001. – Вип. 4. – С. 95-104.; Прігарін О. Відображення процесів формування осередку російських старообрядців на Дунаї в історичній пам'яті їхніх нащадків // Україна модерна. – 2007. – № 11. – С. 59-84.; Кісь О. Репрезентація етнічної та регіональної ідентичності в автобіографіях жінок України // Україна модерна. – 2007. – № 11. – С. 85 – 98.; Невигадане. Усні історії ос-

дослідницький кістяк гуртувався навколо окремої організації, що проводила роботу за сферою власних інтересів. З початком XXI століття усна історія, як напрям соціально-історичних досліджень та метод пізнання історичної дійсності, остаточно отримала академічне визнання в українській історичній науці.

Досягнення вершин академічної науки для усної історії ще не означало безхмарне існування, а для усних істориків «спочивання на лаврах», отримуючи у своє користування готові джерела, що самі розповідають про події минувшини. Навпаки, поставлена висока планка науковості вимагає прискіпливого підходу до організації усноісторичного дослідження як на стадії створення, так і подальшої обробки та інтерпретації отриманих меморацій. Основними питаннями, що супроводжували усну історію від самого початку її шляху в науковому світі, завжди були висока доля суб'єктивізму та проблема достовірності мнемонічного наративу, як продукту спільної праці респондента та інтерв'юєра.

Багатий досвід, що накопичився за майже десятирічний період активної реалізації усноісторичних пошуків Науковим товариством ім. Я.П. Новицького в ході студіювання інформативного поля сільського населення Степової України, дозволяє виокремити кілька ключових проблем, які мали місце і на попередніх етапах становлення усної історії, і до сьогодні є не до кінця розробленими та безпосередньо впливають на хід і результати дослідження.

Однією з фундаментальних складових усноісторичного дослідження є процес безпосереднього створення усного джерела через комунікативний зв'язок двох суб'єктів – інтерв'ю. Інтерв'ювання являє собою доволі складний процес фіксації інформації, насичений не лише вербальними знаками, але й певним емоційним та соціально-психологічним навантаженням. Міждисциплінарність усної історії як методу зумовила широке залучення методик із суміжних наук, в центрі уваги яких знаходиться людина. Головним чином, позичальником стала саме соціологія, в арсеналі якої представлений широкий досвід спілкування з респондентом та побудови процесу виявлення і фіксації інформації у вигляді інтерв'ювання.[1]

тарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ ст. Г.Г. Грінченко. – Харків: Видавничий Дім "Райдер", 2004. – 236 с.

[1] Журавлев В.Ф. Нарративное интервью в биографических исследованиях // Социология 4М – 1993 – 1994. – № 3-4. – С. 34-43.; Гуленко В.В. Метод интервью в социологической диагностике // Менеджмент и кадры. – 2005. – № 12. – С. 12-22.

Слід зауважити, що проблема інтерв'ю в усноісторичному дослідженні доволі детально представлена в публікаціях та розробках як зарубіжних, так і вітчизняних авторів, що позбавляє необхідності, в даному випадку, зосереджувати увагу на загальних питаннях процесу інтерв'ювання. Водночас необхідно зазначити, що кожен дослідник має сам вирішувати, яким чином організувати процес інтерв'ювання залежно від поставленої мети.

Як показує практика, найбільш функціональними є типи інтерв'ю: напівструктурованого (що містять відкриту фазу вільного оповідання) і неструктурованого (вільна фаза охоплює все інтерв'ю в цілому, а запитання дослідника прив'язані до нарації респондента).[1] Однак не слід розуміти це як дотримання чіткого, заздалегідь розробленого сценарію, придатного для будь-якої ситуації. Дослідник, виступаючи організатором комунікаційного акту, в процесі інтерв'ювання сам визначає, якої стратегії йому дотримуватись, орієнтуючись виключно на поведінку респондента. Екстравертно налаштована особистість не потребує зайвого втручання в процес побудови наративу, тому неструктурований сценарій бесіди буде лише допомагати респондентові реалізовувати власний досвід перед інтерв'юєром; більш замкнені, навпаки, потребують уточнюючих запитань для активізації латентних блоків власної пам'яті. Як правило, в процесі комунікації з'являються певні фактори, що можуть впливати на перебіг оповідання – зовнішні втручання чи внутрішньопсихологічні проблеми респондента, тому дуже часто варіації типу інтерв'ю відбуваються в реальному часі, прив'язуючись до ситуації.

Починаючи з вибору типу інтерв'ю і надалі, вплив дослідника (суб'єкта пізнання) не зменшується, а, навпаки, поглиблюється і поширюється як на процес трансляції інформації, так і на самого респондента. Саме це і виступає аргументом критиків відносно суб'єктивізму усних джерел, а звідси і низького рівня їх достовірності.

Так, процес інтерв'ювання передбачає не тільки постійний мовний контакт, але й певним чином соціально обумовлений взаємовплив респондента та інтерв'юєра, що може змінювати та направляти не лише тематику бесіди, а й емоційне забарвлення, – дана проблема була сформульована соціологами як «ефект інтерв'юєра».[2] Однак каталізато-

[1] Грінченко Г.Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів і аспірантів. – Х.: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2007. – 28 с.

[2] Мягков А.Ю., Журавлева И.В. Объяснительные модели эффекта интервьюера. Опыт экспериментального тестирования // Социологические исследования. – 2006. – № 3. – С. 85-97.

ром інтерв'ю є не лише запитання дослідника, але також й особисті переживання та соціально-психологічна налаштованість респондента, який сприймає певним чином і самого інтерв'юєра, і загальну спрямованість тематики бесіди, формуючи власну розповідь відповідно до цього, вибудовуючи факти таким чином, як, на його думку, від нього чекає дослідник.[1] Водночас наявність таких проблем зовсім не повинна означати відмову від усноісторичних досліджень, навпаки, розуміння сутності цих чинників дозволить враховувати їх при створенні та подальшому аналізуванні усних свідчень.

Проблема суб'єктивізму, до якого тяжіє дослідник, не є притаманною лише усноісторичним студіям, а має загальнонауковий характер. Закиди з боку «документально» налаштованих істориків зводяться до критики процесу інтерпретації усних джерел, яка, мовляв, позбавлена будь-якого об'єктивного та раціонального сенсу через закладений суб'єктивізм ще в першоджерелі – людині та її пам'яті. В той же час, наголошуючи на формі носія історичної інформації, скептики апелюють до чітко визначених механізмів аналізу та обробки документальних джерел.[2]

Виходячи з даної точки зору, ми можемо констатувати, що інтерпретація усних історій, як і документальних джерел, проводиться власне дослідником. Критика документального джерела передбачає тісний зв'язок у процесі дослідження між документом та соціокультурною ситуацією, в якій він виник та функціонував. Те ж саме можна казати і відносно усних повідомлень, що повинні розглядатися в контексті тих подій, про які саме і веде мову респондент. Водночас інтерпретація дослідником матеріального (документального) джерела обмежена, фактично, лише хронологічними і географічними межами та певними особистісними якостями автора, тоді як для усних історій можна ще додати емоційно-ціннісний настрій респондента. Емоційне забарвлення, яке супроводжує повідомлення відносно певних подій, диктує і напрямок трактовки дослідником даної усної інформації, що зменшує загрозу суб'єктивізму з боку останнього.

---

[1] Бургос М. История жизни. Рассказывание и поиск себя // Вопросы социологии. – 1992. – Т.1. – № 2. – С. 123-129.

[2] Хоффман А. Достоверность и надежность в устной истории // Биографический метод: история, методология, практика. / Под. ред. Е.Ю. Мещеркиной, В.В. Семеновой – М.: ИС РАН, 1994. – 147 с. – С. 42-50.; Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади // Україна модерна. – 2007. – № 11. – С. 7-21.; Медушевская О.М. Современное зарубежное источниковедение: Учеб. пособие. – Высш. школа. – М., – 1983. – 143 с.

Однак, для розв'язання такої складної проблеми, замало обмежитись розглядом процесу інтерпретації – необхідно звернутись до етапу створення усного джерела та поглянути на нього з точки зору теорії інформації.[1] Широка взаємодія між респондентом та інтерв'юєром у ході реалізації акту комунікації не обмежується лише голим переданням даних. Першочергово вплив дослідника на оповідну частину відбувається через постановку запитань, що являє собою, фактично, формалізацію літературного творчого тексту оповідача.[2] Тобто історик, задаючи тематику бесіди, таким чином надає інформанту певні інструкції – як формувати розповідь, аби потім мати змогу проведення наукового аналізу та тлумачення новоствореного усного джерела.

Без такого впливу з боку дослідника, оповідач буде створювати неструктурований текст, до якого будуть включені випадкові сюжети без конкретно-логічних зв'язків і які не будуть піддаватися декодуванню за науковими принципами, а отже, і саме дослідження втрачає сенс. Однак дослідник, своїм втручанням у процес трансляції історико-культурного досвіду респондентом, не тільки деформує потік інформації, але й здійснює його перевірку ще на стадії створення наративу, вводячи до сценарію бесіди уточнюючі запитання та співставляючи відповіді.

На нашу думку, проблема суб'єктивності усних джерел перш за все пов'язана із питаннями пізнання та вимагає широкого погляду із загальнофілософської точки зору. Процес когнітивної діяльності дослідника насичений широкими функціональними зв'язками між суб'єктом та об'єктом, на який направлена безпосередня реалізація акту пізнання. Проблема взаємодії суб'єкта та об'єкта має загальнонауковий характер, а тому і розглядатись має із залученням широкого кола наробок із загальнонаукового знання.

По-перше, ми маємо визначити, що усноісторичні студії являють собою засіб пізнання мікросвіту, що має притаманні йому специфічні властивості, оскільки об'єктом є окрема людина та її індивідуальний досвід. На відміну від макроаналітичних підходів до вивчення суспільних проблем, що оперують загальноохоплюючими та багатоскладовими об'єктами – як-то держава, нація, глобальні процеси світової економіки та політики – мікрорівень відзначається тонкістю зв'язків та відображень життєвої активності, результати змін яких мають не-

---

[1] Ковальченко И.Д. Исторический источник в свете учения об информации // История СССР. – 1982. –№ 3. –С. 129-148.

[2] Воробьев Г.Г. Твоя информационная культура. – М.: Мол. Гвардия, 1988. – 303 с.

зрівнянно дрібніші масштаби – на рівні родини, села чи місцевості. Однак, дослідивши та зрозумівши природу кожної окремої мікрочастки – людини, тільки тоді ми можемо дізнатися про властивості всієї системи загалом – нації, держави та інших вищих організаційних утворень.

Дана модель є спрощеною копією з моделі квантової механіки, що побудована за принципом невизначеності, головною тезою якого є неможливість виміряти фізичну величину, яка характеризує мікрооб'єкт, не змінивши його стану.[1] В нашому випадку мікрооб'єктом виступає конкретна людина – респондент, що є носієм певної історико-культурної інформації і на який направлені пізнавальні зусилля суб'єкта (історика) у вигляді набору певних методик інтерв'ювання. Отже, згідно з принципом невизначеності, активні дії дослідника, спрямовані на встановлення об'єктивної істини, будуть викликати зворотні дії з боку респондента, який, намагаючись задовольняти виклики з боку суб'єкта, буде більше і більше деформувати інформацію. Таким чином, позбутися в процесі дослідження будь-якого впливу на об'єкт та суб'єктивізму неможливо, в іншому випадку сам процес пізнання стає неможливим. Передбачаючи закиди з боку скептиків відносно «доведеного» суб'єктивного та псевдонаукового характеру усної історії, можемо провести такі ж аналогії і з аналізом документальних та й будь-яких інших джерел.

Головним висновком запропонованої нами тези є неможливість абсолютно точного прогнозування. І тут ми переходимо до другого проблемного питання усноісторичних пошуків – суб'єктивність респондента та змісту інформації, що він транслює. У цьому випадку буде доречним звернутися до А.Портеллі, який зосередив увагу не на фактологічному боці усних оповідань, а на значенні, якого надавали оповідачі тим чи іншим подіям.[2] При неможливості абсолютно точного встановлення фактажу за усними мемораціями, а це й маловірогідно, набагато важливіше виявити значущість минувшини в теперішньому часі, таким чином розкриваючи сутність і рівень детермінізму подій та явищ минулого.

Ще одним колом проблемних питань, що прямо пов'язані з поняттям суб'єктивності, а звідси і достовірності усних оповідань як джере-

---

[1] Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1987. – 590 с. – С. 438.; Концепция неопределённости квантовой механики // http://www.scorcher.ru/art/theory/determinism/quant_principle.php.

[2] Портелли А. Особенности устной истории // Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., введение, общ. ред. М.В. Лоскутовой. – СПб.: Изд-во Европ. ун-та, 2003. – 396 с. – С. 32-51.

ла, є тісний зв'язок між характером і формою інформації, отриманої від респондента в результаті цілеспрямованого інтерв'ювання та соціально-психологічними показниками першоджерела – людини. Така прискіплива увага до окремо взятої особи обумовлена не лише загальною соціально-історичною спрямованості усноісторичних досліджень, але й має конкретно-прикладне підґрунтя.[1] Передусім розуміння сутності глибинних каталізаторів поведінкових форм респондентів обумовлює набір дослідницьких методик «усних» істориків у ході основних етапів реалізації акту усної історії – створення, фіксації та подальшої інтерпретації «новоствореного» джерела.

На сьогодні перед дослідниками усноісторичного толку постає гостра необхідність формування чіткого уявлення про функціонування механізму пам'яті як соціально-психологічного феномена із притаманними йому внутрішніми та зовнішніми структурними зв'язками. Наголошуючи на внутрішніх та зовнішніх зв'язках, ми розуміємо під ними індивідуальну та колективну пам'яті, які постійно перетинаються, формуючи індивідуальні меморації під впливом загалу, створюючи гуртовий образ реальності.[2] Розв'язання цього кола питань проливає світло на процес формування індивідуальної пам'яті, структури та основні детермінанти, що визначають форму й активність її реалізації.

У ході роботи з усними оповіданнями селян Степової України ми зіткнулися з проблемою інтерпретації певних тематичних блоків у життєвих історіях респондентів. Головним чином вони стосувалися спогадів відносно колективізації та Голодомору 1932 – 1933 років, причому для деяких респондентів ці події лежали за межами життєвої хронології або відносилися до їх ще несвідомого віку. Незважаючи на це, велика кількість інтерв'ю насичена яскравими сюжетами страшних подій на селі. Безпосередні свідки тих жахливих часів спочатку обмежувались емоційною констатацією наявності такого факту, а надалі або переходили на інші сюжети, або зупинялися в тяжких роздумах. Лише після обережних натяків та запитань дослідників вони продовжували розкривати страшні таємниці життя та смерті мільйонів лю-

---

[1] Федоренко Ю. Роль «ключового моменту» у процесі формування соціальних та індивідуальних норм особистості // Вісник КНУ ім. Т.Г. Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – 2006. – № 24-25.; Психология памяти / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер и В.Я. Романова. – М.: ЧеРо, 2000. – 816 с.; Никонорова Л.В. Мировоззрение личности и возрастные особенности его формирования / АН УССР. Ин-т философии. Отв. ред. Е.К. Быстрицкий. – Киев: Наук. думка, 1989. – 116 с.

[2] Репина Л.П. Историческая память и современная историография // Новая и новейшая история. – 2004. – № 5. – С. 39-51.

дей. Здавалося б, згідно із законами психології, людина, що пережила стресову ситуацію, намагається забути і заблокувати небажані спогади.[1] Скоріш за все із дією даної закономірності ми і стикаємось під час інтерв'ювань у вигляді численних зупинок у ході оповідання, використання зайвих слів, повторювань. Але деталізація, якою сповнені розповіді, свідчить про те, що вони не піддавалися стиранню, а знаходились у латентних шарах, чекаючи своєї активації. Нащо ж зберігати довгий час такі страхіття, відповідь може бути одна – для передачі цих знань наступним поколінням.

Для розуміння такого феномена варто звернутися до проблем реалізації акту пам'яті, який традиційно вважається суто індивідуальним процесом. Однак існує інша точка зору, якої дотримуються деякі психологи, за якою пам'ять - це соціальний акт.[2] Для студіювання усного матеріалу дана гіпотеза має непересічне значення, оскільки змінює ставлення до усного джерела та методу його критики. В основі даної гіпотези лежить принцип соціальності людини як такої. Пам'ять, як феномен, притаманна лише людині, що є членом соціуму, в якому вона виконує відведену їй функцію, а акт пам'яті є соціальною поведінкою, що адресована особливим учасникам – відсутнім. Тобто людина, що стала наодинці свідком певної події, запускає психічний механізм фіксації образів – пам'ять, аби потім розповісти своїм, «відсутнім» в даний момент товаришам (або нащадкам) про побачене. Звісно, фіксація у мозку наочних образів є найпростішою ланкою, однак механізм реалізації пам'яті діє однаково і на більш високому, логічно-смисловому рівні – відбувається акт збереження інформації, що має цінність для всього соціуму, для подальшої її трансляції усьому загалу, тобто здійснення соціального акту пам'яті.

Отже, певне пояснення такої складної ситуації з усними мемораціями про Голодомор ми маємо, але залишається одне важливе питання – чому ця інформація такий довгий час перебувала лише в усній формі? Звісно, відповіддю може бути політико-ідеологічний тиск з боку держави, але це лише частина загальної картини. Офіційна точка зору завжди визнавала факти голоду... через посуху та неврожай!!! Більше того, цей образ увійшов у свідомість величезної кількості людей та виведений на високий рівень академічної науки. Але залишились ті, хто

---

[1] Носенко Е.Л., Єгорова С.Є. Пам'ять та емоційний стан: Монографія. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. – 148 с.

[2] Жане П. Эволюция памяти и понятие времени // Хрестоматия по психологии. – М., 1979.

мав власну версію подій.[1] В умовах накладеної заборони на публічну реалізацію пам'яті відносно події, що захопила величезну кількість людей і мала шалені соціально-економічні та соціокультурні наслідки, індивідуальна пам'ять окремих осіб знаходилася в конфлікті із «загальновизнаним» колективним образом, що формував новий погляд, нові спогади.[2]

Фактично, цілий пласт історико-культурного досвіду, разом з носіями, залишився ізольованим, без легальних можливостей його трансляції. Дану ситуацію можна порівняти із неписьменним суспільством, в якому передача суспільно важливої інформації відбувається завдяки усній традиції, через відсутність інших засобів.[3] Таким чином, потреба реалізації власного життєвого досвіду в умовах табуювання його на загальносуспільному рівні, відбувалась на єдино доступному – родинному. Саме тому звернення до життєвих історій окремих осіб дозволяє відновити загальноісторичну ситуацію з конкретним історико-культурним забарвленням.

При всьому цьому є ще один аспект, який відображає взаємовплив індивідуального та колективного мнемонічного потоку і підкреслює своєрідність усних історій як джерела. Розповіді респондентів, що стосуються подій, які лежать хронологічно поза межами їхнього життя, або припадають на час їхнього глибокого дитинства, переважно ґрунтуються на розповідях старшого покоління, або на безпосередньому спостереженні за їх реакцією на певні події та ситуації. Відомий французький соціолог та соціальний психолог М.Хальбвакс пов'язував цей процес зі створенням великого масиву колективної пам'яті.[4] Його модель представляє собою нерозривну взаємодію двох мнемонічних потоків у свідомості людини, а саме - особистої, «автобіографічної» пам'яті, інформації, що стосується безпосередньо носія і його життя, та колективної, або історичної пам'яті, яка є значно ширшою і грунтується, майже виключно, на повідомленнях від оточуючого соціуму. Пере-

---

[1] Іваннікова Л. Усні меморати про голод // Слово просвіти / Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка. – 2007. – 2-8 серпня

[2] Борисенко В.К. Голодомор в Україні 1932 – 1933 років (за матеріалами усних свідчень) // http://www.golodomor.org.ua/rs.php?topic=borisenko.

[3] Вансина Я. Устная традиция как история // Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., введение, общ. ред. М.В. Лоскутовой. – СПб.: Изд-во Европ. ун-та, 2003. – 396 с. – С. 66-109.

[4] Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // http://www/nz-online.ru/index.phtml?aid=30011360.

важно – це інформація відносно подій, що передували життю індивіда, але це можуть бути і сучасні для нього ситуації. У будь-якому випадку, індивідуальна пам'ять буде нерозривно пов'язана із колективною, оскільки людина в процесі актуалізації власної пам'яті співставляє хронологічно власний життєвий шлях із подіями, що мали місце раніше, намагається ідентифікувати себе відносно них, бо сама вона не була їх свідком, але ця інформація транслювалась їй ззовні, з масиву соціальної історичної пам'яті усього загалу. Отже, усні історії відносно подій, свідком яких респондент не був, а отримав повідомлення від старшого покоління, цілком вписуються в дану модель і мають великий потенціал. Дійсно, такі повідомлення не несуть інформації про безпосереднє спостереження події, однак респондент зафіксував у своїй пам'яті не тільки свідчення про певну ситуацію, але й емоційне забарвлення, яким був наповнений матеріал, що він отримав від старшого покоління. Тобто такі повідомлення змальовують норми та цінності, які розділяло все суспільство, ментальність людей – у цьому і є їх унікальність.

Якщо звернутися до інформативного поля сільських мешканців, то можна прослідкувати даний феномен. Так, наприклад, запропонована нами тематика колективізації та Голодомору 1932 - 1933 років є однією з найяскравіших для дослідження такого роду. За віковою градацією серед респондентів переважають люди, народжені у другій половині 20-х – першій половині 30-х рр. Тобто ці події або відносяться до їх ще не осмисленого віку, або, взагалі, знаходяться поза межами життєвої хронології. Уся інформація, що відома їм про перетворення на селі у кінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст., отримана від старшого покоління, а також, звісно, існують і пізніші нашарування у вигляді прочитаної літератури та живого спілкування. Це покоління повністю вже виховане на комуністичних нормах моралі, однак під час бесід стосовно подій колективізації демонструють доволі різні судження. Так, респонденти, що є родом із заможних тогочасних селищ, у більшості випадків ставляться із жалем до жертв розкуркулення, оскільки їх батьки, також «хазяї», передаючи власні знання про минуле молодшому поколінню, наповнювали їх певним емоційно-ціннісним настроєм. У той же час, як вихідці із менш заможних соціальних верств, у більшості випадків, доволі пасивно розповідали про ситуацію, що склалася на селі, ніяк її не коментуючи, вочевидь, сприйнявши від старших характеристику подій у позитивному, або й індиферентному вигляді.

Варто виокремити ще одну нечисленну групу респондентів – це діти активістів, що також підпадають під вікову градацію, але які у своїх розповідях намагаються обходити теми Голодомору, а натомість, акце-

нтують увагу більше на подіях Другої Світової війни. Скоріш за все, це можна пов'язати із соціальною, морально-етичною та матеріальною ситуацією, в якій відбувався онтогенез індивіда та його психічних властивостей. Пріоритетне становище партійної верхівки на селі обумовлювало їх заможність та самодостатність, а звідси і клімат, який детермінував розвиток психіки їх дітей, які не знали голоду в тих розмірах як інші, в той же час переслідування партійних діячів окупантами під час війни найбільше їх вразило, оскільки вдарило безпосередньо по них, причому в цьому випадку вже вони виявилися кинутими на призволяще.

Усе це наочно демонструє функціональні та детерміністичні властивості двох паралельних мнемонічних потоків на рівні як окремої людини, так і більш складних інформаційних систем, представляючи проблему соціальної пам'яті як всеохоплюючого явища та самоідентифікуючого елемента людства. Процес синхронізації індивідом автобіографічної пам'яті з колективною (історичною) є фундаментальним для усної історії, адже саме спогади та інший історичний матеріал, що транслюється респондентом, є джерелом інформації.

Водночас постає питання надійності людської пам'яті як механізму фіксації, зберігання та трансляції мнемонічного продукту. Людина являє собою складний біо-соціальний організм, який утворився в результаті процесу еволюції і потребує задоволення як природних, так і високоорганізованих емоційно-психологічних потреб. Розглядати сучасну людину поза соціумом не варто, оскільки майже всі фізіологічні та психологічні реакції обумовлені суспільними нормами, оскільки людина - це істота соціальна.[1]

У той же час в процесі інтерв'ювання складається ситуація довіри між респондентом та інтерв'юером і людина частково змінює свою поведінку, виходячи з-під кайданів суспільної свідомості. І саме це вимагає вивчення поведінки респондента як індивіда, із властивими йому фізіолого-психологічними особливостями, оскільки виявлення можливостей та специфіки людської, в широкому розумінні цього слова, пам'яті дозволить не тільки результативно застосовувати метод інтерв'ю, а взагалі зрозуміти та визначити роль у науковому пізнанні усних історій, як продукту психічної діяльності соціального індивіда. Бе-

---

[1] Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. – 560 с.; Громова Е.А. Эмоциональная память и ее механизмы. – Наука. – М., 1980. – 180 с.; Иванова Е. О гендерных особенностях памяти // Гендерные исследования. – 1999. – № 3. – С. 242 – 252.

зумовно, при вирішенні такого складного питання постає необхідність звернення до наробок психологів у галузі пам'яті та супутніх їй елементів людської психіки, що, на жаль, ще не в достатньому обсязі освоєно усними істориками.

Таким чином, усна історія, як метод пізнання та напрям соціально-історичних досліджень, пройшовши довгий та тернистий шлях до інституалізації, спочатку в західній, а згодом і вітчизняній історичній науці, засвідчила процес поглиблення антропоцентричної складової у когнітивній діяльності людства. Звісно, безліч проблемних питань, що виникають під час реалізації усноісторичних пошуків, вимагають розв'язання, однак це можливо лише через забезпечення широкої практичної діяльності, в ході якої будуть віднайдені оптимальні моделі вивчення суспільних явищ. Розглянуті нами особливості процесу створення та інтерпретації усноісторичного джерела є лише невеликою часткою загального комплексу проблем, але ми сподіваємося, що подальші студії дозволять зрозуміти всю складність такого феномена, як усна історія.

Юрій Іріоглу

Усна історія Степової України

Бондаренко Марія Юхимівна, 1910 року народження, с. Широке Василівського району Запорізької області.[1]

Я, Бондаренко Марія Юхимівна, – неписьменна. З десяти років працювала нянькою. Сім'я родом з Полтави. У 1929 році вийшла заміж за наймита. Навчалась у лікбезі.

Батьки мої з Полтави. Батько був ковалем. Мати – з Уфи. Предків не пам'ятаю. Сім'ї були дуже великі, навіть мати не пам'ятала імен всіх своїх сестер. В сім'ї було шестеро дітей. По вуличному нас звали Ковалями. Батько був ковалем, секретів свого ремесла дітям не передав, бо рано помер. На початку 1920-х рр. сім'я переїхала в це село.

Село Широке в народі називають Єрестовка. Навколишні села: Підгорне – Карачекра, Переможне – Барбаштат. Вуличні прізвища сусідів: Карнаухи – Самсани.

Сільських конфліктів не було, жили дуже дружно. З суперечками звертались до сільської ради, але таких випадків майже не було.

Пияцтва на селі майже не було, всі працювали. Ледарів не було, всіх заставляли працювати в колгоспі.

Жебракам допомагали, чим хто міг. Погорільцям допомагали усім селом. Досить часто будівлі горіли від блискавки, їх тушили сивороткою. Відбудовувати дома не допомагали. В сім'ї дуже шанували старих людей. Сім'ї були великі, жили декількома поколіннями. До старших зверталися з повсякденними питаннями. До мати звертались на "Ви".

У 20 – 30-ті роки господарства не було. Працювали в наймитах за хліб.

1928 рік – початок організації колгоспу, а 1930 рік – офіційна організація колгоспу. До колгоспу заганяли силоміць. До колгоспу не хотіли вступати, боялись общого котла.

В колгоспі робила все: ходила за трактором, молотила. Ходила на роботу чуть сонце зійде і приходила після його заходу. Як я могла все це витримати?

Бригадир розподіляв обов'язки і все залежало від його бажання. До колгоспного начальства відносилась з повагою.

---

[1] Опитування провели В.М. Циберт та О.С. Александрова (червень, 2000 р.)

У 1933 був голодомор. Дуже багато людей померло. Люди пухли від голоду. Їли акацію. В 1947 році теж був голод. Сиротам давали пайки (хліб та суп). Причиною голоду були неврожаї. В 1947 році допомагали одежею, яку вимінювали на продукти.

Про початок війни дізнались з Василівки. Люди кричали і плакали. Під час війни німці виганяли місцеве населення до навколишніх сіл (Велика Білозірка).Там люди жили у свинарниках. До них вони йшли пішки і бачили по дорозі склади з продуктами, які охоронялись. Про визволення села дізналась від місцевих жителів. Радянські солдати прохали вертатись до свого дому самостійно. Будівлі були зруйновані.

Працювали у колгоспі після війни з неохотою, так як власне господарство було зруйноване.

Техніки не було. Все зайняла ручна праця. Використовували власний інвентар та худобу. На перший комбайн ходили дивитись всім селом.

До війни були корова, кури, свиня з кабанчиком. Після війни теля забрали до колгоспу. При Хрущові жить було можна, при Брежневі – теж.

З 1930 – по 1955 рік, 25 років, ставили трудодні. За палочки давали зерно. Власті ума не вставиш. Розцінки давалися зверху. За рік потрібно було відробити 360 днів. Якщо їх не відробляли – не давали відпустки, зменшували зарплатню.

Під час жнив всі працювали. Косили косарками. Збирали врожай усім селом, потім у клубі готували святковий обід.

Декретів раніше не було. Вагітних відправляли працювати на город. Заставляли носити відра з водою. Я мала п'ять дітей і через тиждень після пологів пішла працювати.

При родах допомагали старі сусідки. Дітей хрестили, запрошували бути кумов'ями близьких родичів, друзів. Хрещена мати дарувала пелюшки.

Як весілля, то спочатку сватали старости, вони узгоджували день весілля і всі організаційні питання. Майбутню невістку заставляли обдирати грубу і знову її мазати. На весілля запрошували особисто наречений і наречена, приносили весільні шишечки, або відсилали письмові запрошення.

Весілля починалося у суботу і тривало в залежності від можливостей наречених (від трьох днів до тижня). Молоді одягалися в найкращі речі. Наречена прикрашалася стрічками і віночком. Бать-

ки молодих слідкували за проведенням весілля і за порядком. На третій день весілля у молодих брали за них викуп. Молодим дарували гроші, а близькі родичі – різні потрібні речі. Майно не розподілялось. Молодим давали лише скриню з приданим.

У сім'ї батько працював по господарству. Мати виховувала дітей. Головував в сім'ї батько. Старші діти нянчили молодших і допомагали батькові по господарству. До старих ставились з великою повагою.

Сімейними святами були дні народження та релігійні свята. На них запрошувались близькі родичі.

Після роботи сідали вечеряти. Після вечері – молились. Святкували Різдво та Новий Рік. Останні два роки на селі також колядують, маленькі діти. Вони ходять по сусідах, заспівують колядки і бажають господарям щастя та достатку. За це їм дають гроші або щось з їжі.

На Святий вечір люди ріжуть всі потрібні продукти, щоб наступного ранку не брати ножа в руки, це відбувається згідно релігійних традицій. Чому саме так – вона не знає. Також готують узвар і кутю. Їх ставлять у глечиках у сіні на покуть. До масляниці у діжках готують масло та сир, під час масляниці кожного дня з них готують різні страви: вареники, млинці. До масляниці їдять рибу і солонощі.

Хату будували за допомогою сусідів. Але при деяких роботах використовували працю найманих робітників, за це їм платили.

Дім мій будувався з 1956-го по 1958-й рік. Шифер привозили з Кушугуму. Першими в нову хату входили хазяї і несли із собою хліб та сіль. Далі справляли входини і запрошували на них сусідів. Перед цим хату (кути) кропили святою водою віником з сіна. Хату білили один раз на рік. Білили жінки. Піч знаходилась у спальні, палили вугіллям, соломою, дровами. Серед меблів були кроваті, скрині і великий круглий стіл. Житло прикрашали рушниками. Рушники вісили на стінах, на них була рослинні визирунки.

Хворих дітей заставляли ходити по росі до заходу сонця, або носили на перехрестя доріг. Головний біль лікували накладаючи огірки на голову. Від ревматизму є такий рецепт: 2–3 пляшки валеріанки, гіркий перець, 100 грам горілки – змішати і розтертись.

Є така прикмета: молодик (молодий місяць) рогами лежить догори – дощу не буде, молодик лежить рогами донизу – буде дощ.

Амєлькіна Надія Гаврилівна, 1925 року народження, с. Широке, Василівський район Запорізької області.[1]

Амєлькіна – це я по чоловікові, він кацап сам. Вони приїхали десь у 35-м році, бо там голод був... чи Орловська?.. Смоленська область. І вони відтіля ото приїхали і тут жили. У них сім'я дуже велика – шість чи сім чоловік дітей було...

Як ми тут поселилися, так на сина нашого всі Філіп дражнили – по батькові він Філіпович. А батько ж Філіп. Ото й дражнили хлопця Пилип. В селі тут це рідке ім'я. Оце мій чоловік один тут був.

У мене батько й мати тут родилися. Дівоче прізвище Детюк. Родичі у мене тут – ото там Детюк Ніна, аж троюрідна сестра.

Детюки тут давно живуть. І дєдушка тут родився, і бабушка тут родилася. Тільки тоді ж хата од хати хто зна де була. Оце на цім дворищі – оце Кравці, Олійники, ми і баба Дуся. Чотири хазяйства було. Тоді хата од хати далеко були – прямо страшне як. Оце ми строїлись – там кантора була, там баба Дуся жила. Оце рядом кантора була і клуб був умісті тут, а ми оце отут от ото построїлися, а за нами отоді Олійники, тоді Кравцов построївся, аж тоді отам хата була, там тож старожил – Бабаченко Василь Микитович. Він і щас там живе. Оце ми, Льонька Череп, а за Черепом він живе. Одна, дві, а він третій. Він двадцять четвертого году, тут народився, і батьки його, і прадіди тут народилися.

Дід умер, а тіки він жив на Коробчині, а батькові хату купив тут, у Широкому. Батько був один у батьків. Батько женився і тому купили хату. Діда звали Варивон Іванович, а бабу Ірина.

Ми [з батьками] біля школи жили. У центрі школа, і ми зразу, тіки на гору. Мамка грамотна була, два класи. Батько – лікбез. Мати з 98-го була, батько з 92-го.

Вони оце построїлись вже в в 57-м році, а стару хату розвалили. Там брат жив, брат помер. А мама ото жила, а тоді перейшла до мене. Тут умерла у 86-м році і я хату ту продала.

Батько мій бідний був, вони бідно жили, нічого не було. У людей же ж і земля була, і рало, а вони наймитували. Своєї землі у батька не було. Ну, ото хата і город був, і досвіданья, і більш нічого. Корова, як обично, та й усе. Птицю держали, корову, а більше нічого.

[1] Опитування провели Ю.І. Головко та С.М. Білівненко (2000 р.).

Город був соток сорок п'ять, щас ото менше. Школа розстроювалася і половину города одрізали для школи туди.

Я знаю, батько послєднє время у Підгорному робив. Там [вапнопал] і він ото їздив туди робити. А тоді якось їхали із Підгорного і себе проїхали, може випили, абощо. А тут наверху він повернувся, шохвер же віз дальше хлопців. А батько побачив шо не там, і стрибнув. Його машиною зачипило. Стало оце затємнєніє льогкого. Він розчитався, а потом був председателєм колхоза "Куйбишев", там на тій стороні батько був. Він був 36-37-й, а у 38-му він захворів, от, уже полностью зляг ото з льогкими. Йому з райісполкому чи як воно, привозили кислородну подушку, оту шо він дихав. Більше двох років він робив председателем колхоза "Куйбишева". А тоді в 53-м, чи якім, соєдинили "Куйбишева", оце "Широкі лани" був колхоз, і Переможне, і Тернувата. Колхоз "Світанок" був. Председатель був по-моєму Решетньов, я вам не скажу... А до Решетньва... Ну прислали його із району...

Ми малесенькі були, скіки там мені було, коли батько председателем працював. Знаю, шо ходила, як кіно привозили, батько мене забирав ото. Мені восьмий рік було, як батько вмер, чи ще й не було, а братові п'ять років було. Знаю, шо робив ото до трьох років. Видно хорошо було, через те шо ж приїжали з райісполкома і привозили медикаменти... Йому ото дихать важко, нема чим дихать, і вони самі привозили якийсь елексір, шо ото бризкати. І в хаті такий різкий сосновий запах був, шо не можна. Отоді дихать йому легше. Це не він, а йому привозили все.

Перший колгосп організувався десь у 29-м, 30-м. Розказували... Ну в наших, напрімер, нічого було брать, вони й не розказували. Батько безпартійним був, не вступив. Тоді ж не було дуже так ото шоб уступали. Це вже після війни почали, щоб, як кажуть, нічого не робив, так вступав в партію. Ні-ні, тоді так не було, шоб раз-раз, та й поступив.

На селі сходки були, були, канєшно. Тоді ж тоже председатєль сєльского совєта був, якось інакше називався він... Уже старість, позабували все... Об'являли, і тоді ж сходка була, раніше. Збирались просто посеред села, шоб люди відтіля й відтіля приходили...

Село построїлось давно, коли не знаю. Давно-давно, а коли... Ерестовка була. Там, отуто недалеко, був Собачій хутірець. Його ж рознесли. Собачій назвали, а чортій чого його так назвали. Мабуть хаток три було, тільки його ще до війни розваляли, знищожили

зразу. Як організувався колхоз, тоді ж раніше сам собі хазяїн був, людей тих видно виселили, а вони хати поваляли і всю отак.

То Ерестовка, Ерестовка була. А то десь у 45-м, як наші вернулися, оттоді й перейменували на Широке. Ну от бачите і Підгорне (Карачик тоді був) переіменували на Підгорне, і оце наш. Це просто сказали, чи назвали, чи з району чи звідкіля – ото буде Широке, а то – Підгорне. Красноармейське – а воно ж було Юренталь, зовсім німецька колонія.

Річка була – Карачекрак. До войни, як раз напроти гирла, там верби були і ми купалися. Із вербів плигали прямо в воду. А тепер же її замулило, там тіки такий ручайок, де в деяких місцях можна перейти даже. Тепер, як на Басанівку іти – три верби є. Там такий рівчак був, і ото там вода, тоже купалися. І ото тіки остались верби, а тепер же рівнина, нема ніякого рівчака, нема води і признаку.

Балка ото, Біла Круча називали, там шипшину і до войни рвали, і січас.

Казали, що Махно був тут, приїжав.

До війни у нас у селі не було німців. А ото ж он Гайбер, Юренталь – там жили німці. Туди, наверх – Юренталь, на Токмак кілометрів шість – села німецькі були. А їх перед війною одселили. Война началася, німців евакуїровали видно аж у Сібір. Хати вже щас поваляли. А у їх хати, у тих німців якісь оце низьке (стіни), а верх такий високий. Ми туди у Юренталь даже й не заходили. І вони сюди не приходили ніколи.

Мене хрестили у Карачикракці (у Підгорному щас), у церкві хрестили. Там церква була, її розваляли.

Я сім класів кончила. Я тіки кончила сім класів, даже здали документи у фермотоцептний технікум. Здали документи, їдим поїздом додому, а тут война. Отож об'явили. І документи мої поїхали брать, а вже технікум евакуїровали, десь у Средню Азію. І так і документи десь...

Під час войни дома були. Коли німці наступали – ми гуляли десь у "Кузьмарки", коли біжать хлопці, і кажуть: "Дівчата, ідуть німці, в зеленій одежі, і с автоматами..." Ми хто куди, хто на горище, кажний. Розбіглися всі по домах, як миші. А вони ото йдуть рядами, по тій стороні вулиці ідуть, і ото попригинались з автоматами. Ну, а наші, як одступали, нашого повно в селі войска було... Пішком, і на машинах, і ото садок був – там штук три машини було грузових, і

там пушка, чи чортій шо воно там стояло... Воно вже позабувалося. І там у городах у нас даже заховані були, їх переховали і солдати.

Ну війни в нас не було, бою не було як сюди оце наступали. А як уже наші наступали, тоді вже пахкало тіки так.. Як назад уже одступали, тоді бої були. У нас німці повикорчовували і сад були. Воно якраз оце балка іде із Грозової, з Красноармєйська іде, і якраз на школу – балка. А наші ж відсіля наступають, і оце німці ото тут. По городах у нас протівотанкові окопи були, рили, заставляли рить німці. І оце тут на школу, ото снаряди...

Ми, напримєр, ото у школі гуляли у жмурка... Стьокла вибиті і ми гуляли у жмурка. Ось як зачали снаряди летіть, а на ту сторону, сусіди Замули жили. У їх вже тьотка пожила 58 год було, а вона родила дитину, дєвочку, і було вже около года. І отож ми бігаємо, а Ніна носиться, тоже ж ховається, із дитиною носиться. У прихожу у школі як зайде – коридор там широкий, його вже там розламали, а вона стоїть. А снаряд біля шовковиці – там шовковиця була – розірвався. Дивимося – дитина ну крикнула, ніде нічого, а виску – цівка, так кров тече ото. І дитина не закричала, а ми ото вийшли, кажем, Ніна, то вже й забула як ту дєвочку звать, подивися, он шо робиться. А вона тоді як схвате – і додому. Насмерть, і не стрепенулося дитятко оте.

Тоді бої були ще за Зелений Гай, мабуть разів три туди-сюди переходив з рук в руки. То наші візьмуть, то німці.

В школу тоді не ходили. Дома сиділи, а мати в колхозі були. Колхози ж то були.

Дядько Аврам Замула предсєдатєльом був, а старостою був тож Замула, його брат, предсєдатєль сельского совєта, но тоді старостою називався. Німці назначили.

Поліцаї були! Ще б не було! Там у сільсовєті... Місцеві всі були. Дядько Мішка, Іван Зайчик, Дмитро, Чувілін, та штук п'ять-шість було... Зайчик – це дражнили його, він малесенький дуже був. Ті всі евакуірувалися з німцем, а він після войни вернувся додому, Зайчик. Дома був, повернувся.

Як вони до людей ставились? Ну... як у Германію брали, напрімєр, казали, що оце буде набор. Предупреждали. А тоді як ото зовсім із 22-го по 26-й год мобілізували в Германію, так то усіх уряд брали. Просто із колхозу гарбою і везли на Попову, і харчі брали, і все чисто. Казали, в Германію везуть, робить.

Я з 26-го году писалася. І кума Тетяна ото тож. Як ходили перепісь зразу робили, так казали, чим менший будеш, тим лучче. І я не 25-го, а 26-го, а набор з 22-го по 26-й, і я так не попала. От Сісік був цей у Германії, Шурка Бабеченчиха була, Нінка Рожина була у Германії. У нас пошти всі поверталися, ті, шо їх брали, пошти всі поверталися. Ми зразу, як брали усіх уряд, отуди, в Молочанськ чогось брали, так ми повтікали. Оце й Тетяна тікала, і я, і Петро Бабаченко. Нас багато тікало. Так ми ото в противотанковий окоп. Із Молочанська тим противотанковим окопом додому йшли. Окоп довгий був, канєшно. Я знаю, воно там якось соєдінялось. Оце, напрімєр, у нас за городами протівотанковий окоп був, тут аж кінець села, ішов аж туди в Коробчину протівотанковий окоп. І якось воно тут... То в Молочанськ ішов, туди і ми, не доходя далеко до Молочанська, обернулися окопом, так юрбою і вернулися. Скіки нас було, ну це вже з 26-го году ми, чисто усі вернулися. Втекли, конєшно..

Коли німці у селі були, приїжав із районну Міллер. Це його хвамілія чи ні – я не знаю. Людей бив пльоткою прямо. На бригаді пльоткою різав тіки так. А ті німці, шо стояли тут, – людей не били. Були і на постою, мабуть два солдати було. У школі – коли ж там у нас не поселять – чи може й охвіцер, я вже забулась, не помню. У школі було повно солдатні.

Ті, що у нас жили, вони себе харашо вели, що називається. У нас тоді нічого не забирали. А вже наприкінці, оце як уже отступали – забирали усе: і курей, і у кого свині були, – усе позабирали.

Партизанів у нас тут ніде не було. Вони ж у плавнях були, у Василівкі. Балакали люди, шо там партизани, у плавнях.

Кой коли проходили оті воєнноплєнні, то розказували, шо на фронті. Обірвані, грязні, вони ж додому пробивались. Ото ночували і розказували, де шо твориться.

Башавул – ото воно називається, бо воно там отдєльно, як хутор. Було три башавули, осталось два, один там розорили зовсім. Басанівка називався, просто самі назвали так. А тепер же вулиця – там Фрунзе, там ще якась... На Басанівкі хат шість було. Ото й казали: "Пішли на Басанівку гулять". Після войни хати там порозвалювало, а вони построіли собі землянки, і люди пішли більше на село. Воно лучає тут построїться, чим там – дуже далеко. Там шість чи сім хат було, не хат, а оці, землянки були. Воно там тіки садки поставалися, та й усе.

Мене сватали, а свайби не було. Чоловік приходив, його товариші були – свати. Із хлібом прийшли, хліб принесли. З мамою балакали, в мене ж мама одна. Тоді розписалися в сєльськім совєте та й усе. Це ж в 47-м році – шо воно там... Весілля не гуляли, бо не було за шо. Ніхто не гуляв тоді. Воно тоді ще й голодуха була, так шо куди там ті свайби гулять. Ті, що з армії поприходили хлопці, ті женилися. Розписувалися – і все.

З приданого постіль і все. Яке придане було? П'ять місяців у свекрів жила, а тоді перейшли до мами жить. Жили, мабуть, п'ять років, і построїлися і перейшли сюди. Почали тут жить.

А як малі були, гралися у м'яча, в гілки... Палкою гралися так у м'яча. Тоді в круг бралися і в платочка гралися. Ну як у м'яча оце бралися: ті відтіля, а ті відтіля – дві команди. Тоді оце один підкида м'яча, а той шле туди ж до тієї команди. Они ж друг навпроти друга стоять. Кидають ото, як не получилось... і біжи туди, шоб успів поки м'яч, шоб тебе не вигнали відтіля. Як тебе доженуть, то ти у грі уже не гуляєш. Ті ж м'ячик схватили, і тебе вдарять м'ячем, і назад кидають же. Вони з тієї сторони беруть м'яча, бо м'яч же в їх, сюди і їхній туди тікає. Гілки це називається. М'яч вдарили, а вони должни ловить, а ми дивимось, чи вона ж успіне, шоб її не вдарили м'ячем...Та шо била, підбивала, вона і тікала... Вона ж там м'яч лове, а ця біжить. Тіки уловила м'яч і на серед де те, як попаде м'ячем оту, шо біжить, а таж добігла назад, розвертається і біжить у свою команду. Гілки були, такі бичі були... і ото ними. А тоді ще грали, ну у кругу усі стояли, тоже м'яча підкидали... Забулася вже.

М'яч шили, а тоді ж набивали отим, корови ж линяють, або викачували з коров'ячого, чи з конячого, викачували м'ячі великі такі, тряпками набивали. Кукли були тож шиті, мати шила канєшно, голову ж тоже тряпками набивали, а тут розмалювали, шию і руки і носися ото з нею... А як ще получиться шо із нової матерії, так скіки радості було...

В жмурки гралися – очі зав'язували. Зав'язуєш очі і ловиш. А в Кузьмерки: "Раз, два, три, чотири, п'ять – я іду тебе іскать" і розбігаються, а тоді ти шукаєш. Кого вловиш, той тоді буде те...

Як малі були, то як, на базарі нам купляли обувачку, і одежу. Їздили ж тоді кіньми, після войни ми волами їздили в Запорожжя на базар. У нас до войни був магазин один, він і січас там магазин... був домік такий. Дядько Микола торгував, там коли канхвєти, а коли очередь за всим бувала. От государства був.

Мама тоді мені коси заплітали а підстригаться тоді не підстригалися. А хлопців батьки підстригали.

У нас у мами було багато ікон. Після войни ніхто й не знає де воно ділося, одна тільки й осталась, так я дочці і зятю її оддала, а вони зовсім її розібрали, реставрірували.

Про майстрів на селі, то приходе із матерією із своєю, міряє і шиє. Тоді ж більше юпки. Це вже оце в наше врем'я, до 40-х год, то платячка були. А тоді ото юбка довга, кохта навипуск. Юпки до землі. Казали ото тетянкою, кругом ото зборочками. Кохти самі шили, і наверх носили, і заправляли, хто як... Були так шо по фігурі, і вшивали. Це після войни і вишивали, і плели самі, все робили. Були і до войни вишиті, тіки це тє, хто інтересувався, вишивав, і шив, а так... Обували ботінки, кожані ботінки... Весна тіки началася, і босий бігаєш. А зімою у ботінках, валянки були. Одівали зимою і кожухи, і ватяні московки. Напрімєр, після війни були московки з бобриком у мужиків. Бобриковий матеріал був, а він якийсь такий, як ото сукно, тіки зверху все отаковочки, як ото сукно наче обстрижене було. Довгий рукав, ну обичний рукав, із заді пояс був, не дуже довга, і обязательно пуговиці були. Все купляли, купляли. Вони ще до войни появилися. Оце ж я за чоловіків, за московки кажу. Тулуба були, тулуб називається. Ото вівці різали, вичиняли ті, шили ото такі шо коротесенькі, і шили на складках було, довгі були, – тулуб називається. І просто з самого мєха пошите, з овечого, дублювали його якось, шо воно або вишньове, або красне. А в жінок кожушки. Зімою спідниці теплі. Я не носила, напрімєр, юбки. Мама вже мені купляла плаття, і я плаття носила. І зимою, і літом платки, шапок не було... Це мужики носили тож із вівці шили, і такі, шо наверх оце мєх був, і в середині ото так, а наверху оце кожане було, та тож самі шили. Ви ж бачили і в козаках єсть, шо ото з остряками... Платки купляли і плели самі. Вовну ж, вовна ж була, пряли, чулки ж оце вовняні, пряли й плели носки, самі плели. Вовна з вівці, у нас тут коз не було, це оце появилися, а раньше коз не було... Усе й носки, й чулки плели і крючком, і на спицях... Прялка була, ... отаковочки б'єш, а колесо крутиться, а тут гребінка стоїть і ото туди наскубеш вовни на гребінку оту, і береш ногою крутиш, а цією работаєшь, і смикаєш ото те... Позабувала, як воно називається, раньше знала. Мамина прялка, а вони робили...

Був на селі такий майстер, шо робив прялки... Вона стогодня. Колись я пряла, а тепер не пряду, та й шось там поламалося. Я Че-

репу оддала, шоб він ісправив, так вони її зовсім докончіли, так я на горище її скинула і більше не пряла, а в їх є, в Черепів, може тож на горище теж скинули...

Вишивала я й сама. Мати, канєшно вчила. І вишивала, і плела – все сама. Раньше ж, після войни, не було ж ні покривалів на кровать, ніде нічого – так плели такі кубікі, і тоді ізшивали. Все із нитків, спицями в'язали. Кубікі такі виплітаєш, а воно таке як сосною оте. І на кровать чіпляєш його. Даже січас воно валяється.

Мама готували як обично: і борщ, і вареники, і кашу пшоняну, вареники із сиром, з картошкою, каша кукурузна тож. Отам були ті, в землі якось забивалося, і ото крутиш, наминаєшь його. І січас оце ви були у Недоруїв, у них єсть, вони дерть собі мелять, ото тим. А тут усередині набита отака проволка, а сюди позагинати, і на оцьому стовпі, шо стоїть і на тому шо оце надівається, і воно тоді береш крутиш і получається крупа. Мололи, і в войну даже мололи. А де її тоді було купиш? Тоді ж у войну магазинів не було. До войни, не скажу, не знаю.

В нас тоді сахарь був, такий коричневий. Я оце як його до войни бачила, більше я його не бачила. Так сахарь-пісок, а тіко коричневий. Купляли, аякже, купляли.

Мама хороший хліб пекла, даже в колхоз пекла оце як уже старенька була. Кладова угорі була, а вони ж там пекла, хороший хліб пекла, і ми ж тож пекли, поки оце не почали оці пекарні. Ну як пекли? Запарювали тісто – у макітрі насипаєм скіки там, ну дві, три, чотири пригоршні, щоб була опарка, а тоді кип'ятком заливаєш і з хмілєм, заварюється хміль і тим кип'ятком, хміль проціжуєшь від нього і ото заварив, чуть остине, дрожжі, і напрімєр, вона у восем часов заделала і до десяти і хліб уже й спекла. А сахарь – це як печеш орішки, та оті пиріжки із сиром, шо в празник, тоді клали сахарь. А так дуже – ні. Орішки – тоже же ж оце вчинені, тіко ж здобне тісто, крашанки поклали, і масло – своя ж корова, і пекли. Оце береш кусок, розкатав, розкатав туди – сюди восьмьорочкою згорнув, і положив – підходе і маком посипали, і з повидлом робили... Повидло самі варили і яблучне, і ягідне варення варили... Та все.

В нас там хороший сад був. Саме основне – абрикоси були і ягоди, штук дві чи три яблуні були. Більше абрикосів, і сушили на зіму його, на кампоти, груші, все сушили. Кампоти готовили, як кажуть – узвар, тоді, особєнно на вечерю, тоді ж узвари готовили: всякої сушки по-троху кидали.

Раніше, до войни мололи не чай, а кохвій. Ячмінь перепалювали, аж ізгоряє на сковороді. Не ячмінь, а ото ж мололи оту крупу з ячміню, а тоді брали, перетирали чи бутилкою, чи качалкою, перетирали його в муку, і кохве заварювали. А чай... це може в багатіїв був, а в бідноти...Чай, напримєр, у нас появився у 60-м році. А так і не було. А тоді ж купляли. А тут же почали вже продавать кохвій у пачках, у магазінах. Як магазіни одкрились, тоді вже в магазінах брали.

Хазяйство у нас було: корова, вівці. Одну корову здали, другу купили. І Красулька була – звали корову, і Віта була. І гуси, і кури, і індюки були, як і січас. І свиней держали.

М'ясо концервірували, солили окороки, каптили... на шість неділь в росолі. Робити росол, часник, перчик, засалювати в росолі, а через шість неділь трохи вимочували, викидали на повітря. Воно прив'ялилось, і каптили. Бочка така – жалізна, а тут оці труби, як оці цементні, асбестні труби і до бочки підсоєдинялися, а тут – чіпляли окороки, мішковиною прикривали і запалювали, шоб вогонь не йшов прямо на те, підпалювали. Труба довга була, абрикосом топили, груша. Коптиться днів три, поки жовтий стане. Як почали красти, тоді на ніч ізнімали... А як гуртом каптили, було ж таке, шо два-три у бочку, ото вже штук шість окороків, то і сусіди носять. То й очередь, ти сидиш там, і палиш, каптиш. А я вже сам собі, тоді пішов заходився, цілий день каптиш там, біля нього, а на ніч – береш ізнімаєш, бо украдуть. Рьобрушки так робили. Ребри із кабана ізмотували, тоже ж там у тім росолі, а тоді каптили. Солі на відро – поки крашанка спливе, крашанка сира, а росол кип'ячий. Як крашанка ото спливе, як п'ять копійок, а тоді вимочували, а тоді через два часа викидали її.

Ковбаси на м'ясорубку переминали, мили кишки. І до войни робили, і після войни. До войни ми різали сало мєлєнькими кусочками, а вже після войни – м'ясорубки, тоді вже переминали, тіки сало кусочками клали, а м'ясо переминали. І кров'яні робили – з крові.

Свиней у нас і син колов сам, батько колов. Фінка у нас була – син десь позабирав усе чисто.

Хрещені батько й мати були. Батько давно вмер уже, а мати хрещена годів із шість як умерла. Раньше ми вечерю тільки до хрещених носили. Це носять шостого проти сьомого января. Кутю носили і бутилочку чєкушечкі нам давали. Кахвєтів ото ж давали хрещені, то плаття, то обувачку, подарки були. "Добрий вечір, – казали –

Прислали тато й мама, нате вам вечерю". І ото ж, що зладнають. Чим, як кажуть, багаті, тим і раді. Наладять ото бувало і кутя, і ковбаса, як зарізали, якраз оце на вечерю усе. Вузольчик добрий. До хрещеної ходили. Як малі, так батько й мати водили, а як вже побільшали, то й самі ходили. І до батька, і до матері – ходили до хрещених.

Щедрувати я не ходила, а так ходили. Як старші баби були – ті, шо померли, так ті гуртом ходили, співали... Чи 13-го, чи 14-го – десь у январі. Воно ж позабувалося – коли ходять женщіни, а коли ходять мужчини, на який празник.

Новий год одмічали, вечерю одмічали, і релігійні. Все рівно, хоч ото й запрєщали, а одмічать одмічали. Не розрішали, щоб і Паску празнували, а тоді тихенько собі одпразнували. Казали: "Не надо. Бога немає і немає чого празнувать". Тоді як упаде в неділю, то празнували, а также іди на роботу – і усе.

На Пасху напікали всього, наварювали, ладналося все. І паска була – обязатєльно. Формочки ж були, купляли – возили ж тоді випалені із глини форми. Вони глиняні змазувались жиром і пекли. Тоді хароше теж тісто робили: масло, яічкі, сахар, ізюм клали – все, харашо робили. А зверху – яічко і розбовтували оце, сахар і обмазували зверху. Присипали пшоном цвітним. Купляли пшоно, хто в змозі, а хто не в змозі, то присипали тим, та й усе. Крашанки я й зараз цибулею красю – в цибулинні, замочив, прокип'ятив – і не береться. Ще холодець варять. Як є шо, то і кабана різали, а як немає, то курей різали. І тоді так, і січас же так. Усі празники, канєшно, не празнували. Тройця була, обязатєльно. Люди гілки чіпляють в хаті, на порозі, і на воротах. На Спаса будем пиріжки з яблуками робить, і з сливами, і з усим печуть.

Тепер у селі церква єсть, то й вербу святили, і паски святили цей год, і так же ж буде і на Спаса. І раніше святили вербу, тільки це ж нада було їхать у Підгорне, чи у Василівку у церкву. А тепер у нас своє, свій піп на декілька сел.

Своїх дітей хрестили. Ну, аякже. Це ж закон такий. Хоть як, а возили дітей у Василівку биткою. Усі возили хрестить. В куми з ким дружили, того й брали. Поїхали у Васілівку, і піп хрестив, а кума крижму там... дитину вкутувала. А тоді – хрестини. Гуляли ж... Дарували дитині ну там дєтскій набор, пельонки байкові і прості, і канвєртік такий – для дитини. Матері нічого не давали.

До війни свайби гуляли... Даже ми дітьми бігали туди. Пекли дивні, там ото роздавали. Так ми бігали та просили. Давали тим, шо гуляють, а ми просили. Тим дають гілки, а ми вже просили. Ми бігали, просили, гуляли просто там і все. Дивилися як танцюють, на молодих дивились. На молодій – фата, біле плаття, хоч і ситцеве, но... ті, хто мог купить. А так і до войни, тож і не багато розгонися. Молодих по селу возили. А чого ж... і після войни возили. Батька й мати хрещених катають. Взяли, посадили і катають. У бричку посадили, і двоє – у возика, і двоє – держуть – і повезли. Батька й матір возять, рідних. І в молодою, і молодої возять і там, і там гуляють.

Требували й викуп. Ото знімали з молодої черевик, чи туфлю, чи один кухоль, чи більше... Вони ж требували бутилку.

Дівчатами як були, ходили гулять. Аякже, обізатєльно. Сиділи, насіння лускали. Розказували, хто шо зна. Зімою сидиш у хаті. Це вже після войни вуглем почали топити, а то соломою топили, багато соломи. Книжки мати мені читала, сказки.

На селі ворожки були. Вона вже виїхала – Кабаниха, до неї ходили. Переполох виливать дітям, чи шо. Кой-кому помогало, а кой-кому – ні. А може то не переполох, а просто так. Та, це брехня.

Народні ліки, напрімєр, мені Шура сказала мать-мачеху ложить, притом тіки два часа траву держать. Мать-мачуха, такий листок, – і ото обложувать на спину, на ногу – оце де болить. І тіки два часа нада держать. Переложив, укутав, і два часа, через те шо воно оце щас витягає боль, а тоді буде назад вертать, оце мать-мачуха. І кульбаба, кажуть, помога. Ото як цвіла весною, так я ото тройний одеколон, і ото чотириста штук нарвала, самі головки, і деколона дві бутилочки вилила і закрила, а це одкрила і буду розтираться. Репиш увесь як гарба, скрипиш-рипиш, ото так.

Бабаченко Олександра Миколаївна, 1923 року народження, С. Широке, Василівського району Запорізької області.[1]

Народилася я у 23-му годі, в Росії, у Курській області, посьолок там такий був. Ще до війни наші батьки вирішили сюди приїхати. Ми ще ж малі були, з батьками приїхали. Шестеро дітей було, і сестри, і брати.

[1] Опитування провели Ю.І. Головко та С.М. Білівненко (червень, 2000 р.)

Як переїзжали, то які там вєщі були, що впихнув і мішок, і все. Поїздом доїзжали, товарняком.

Зразу сюди, у Широке приїхали, а жили аж нагорі. Там десять хаток було, самі землянки. Ото ми там жили, як на хуторі. П'ять хат на бугрі. Там в нас була землянка, вона завалилася, а тоді вже переїхали в хату.

Городи в нас там були, а тоді вже не схотіли, бо як погода, то лізеш туди по багну. Землянку ту строїть нічого було. З глини замішували та й складали. І ми батькам помагали. Вони не високі хати такі, із глини, і земля там. А тоді обмазували глиною. А самани робили, ото як кирпичини, хочеш з глини, чи з землі. Невисокі, оце в половину цієї хати, вкривали соломою. Находили гілки, зв'язували, і на них клали солому – отака покришка була. І вікна були, ставили небагато.

Одна кровать у хаті була, а ми всі лягали на полу... Долівка земляна була. Було ще рядна лежали. Рядна мама робила, пряла нитки і робила. У каждого були рядна.

А тоді вже в школу стали ходить.

А село оце тут було. Оце була Ерестовка, а тоді вже після війни переіменували. Ну, не схотіли так, шоб Ерестовка, а тепер ми – Широке.

Багатенько тут людей було, і хати такі ж построїли. Держали ж хазяйства: і корови були, і свині, і вівці – хто держав, і конячки були – нею ж обробляли все. Були вже й колгоспи, і ми поступили в колхоз, работалі.

Приїжали люди в село, шукали де хороше місце.

Для хати вибирали де є просторне місце, там і строїлися. Ну не буду ж я: "Ти посувайся, а я буду свою хату ставить". А де порожнє місце, там і строїлись. Росчищали, а тоді начинали строїть хату. В нас тоді колодязі були викопані. Викидали землю, глину там викидали, тоді поставили, шо крутить. З глини вальки робили. Батько колодязь копав, йому приходили з роботи помагали. А кому надо було, і батько ходив помагав. Вода у всіх була така солонувата. Чиста, світла-світла водичка була, ну а так трошки солонувата. Батько ще й каменєм обгородили обнаковєнним.

По-вуличному людей звуть як, Шура, Нюра, Таня. А як старі, як на мене, то кажуть Ніколаєва.

Ото коли тільки шість хат на вулиці – то казали башавул. Тут тільки шість хат всього. Оце так стало і більше не добавлялось. Оце

ж це башавулок, і оцей там другий, а через дорогу туди переходити – башаулочок. А тоді повертають, отам де Іван Недочуй – там замикаючій. А тоді от нього, ще один на низ буде. Там оце, скікісь хат.

Ото як война почалася, то сходили отуди на низ. Стояли ото, балакали. Казали, шо буде война, шо будуть забирать на фронт усіх, шоб були усі надьожні...

Тут же об'явили, шо война починається. Люди почали тоді вакуїроваться. Їхали вони самі, куди хто надумав. Туди поїдуть, а в скорості і назад вертаються, бо і туди вже німець попав.

Колхоз, куди ж він виїхав, коли він на місці сидів усей, і скот. Ото і я вакуїровалась. Чуть до Дона не дійшли з вівцями, а корови тоже гнали. Степами йшли, йшли, йшли, і до того вже догналися, шо скот уже попоїв усе. І такі, шо помагали, на конях їхали верхи. Трошки нас на бричкі везли, та корова якась доїлася. Корову здоїли... А тоді до того вже дожились, шо нічого в нас не стало. Вже голодні, з простягнутою рукою ходить... І тоді вже, шо робить? Нас троє з скотиною було женщін, ні – четверо. Ми тоді вернулися, з скотиною, з усім. І гнали їх назад, а вони голодні, і напав на них ящур. І як вони дохли... Багато подохли, і вівці, і корови... Ми ото дорогою йшли, йшли, нікого не зустрічали.

А як вернулися в село, то тут багато вже і порозбивано було, і всього. Тут же фронт стояв, нємци туточки. Уже тут німці були. Тоді пішли трохи далі. Начали на роботу ходить...

Ну а тоді ж в скорості і нас у Германію забрали. Це ж ми повиростали.

Приїхали ж вони сюди машинами, а нас повели туди на станцію. Нічого нам ніхто не казав, куди везуть.

Були такі, шо ховалися по селу. Двоїх находили. Нічого їм не було, все равно забрали. Вони ж не за перший раз забрали, опять приїзжали. Разів три приїзжали. Нам сказали, шоб ми виїхали на остановку, і там приїдуть. І батьки мої з нами були, і папочка, і мамочка, і ратичок був. А вони оце балакають, а там переводчик ходе переводе.

І вони почали нас всажувати у вагони. А вагони погані такі, грязні всередині. А тоді ж заходили, прощалися зі своїми батьками. І вони тоді вже закрили нас, ще й замки повісили. В дорозі нам нічого не давали. З собою в нас було потрошку. Іногда поїзд трошки постоє, і то не часто, а так.

Тоді вже туди як приїхали, то ми стояли там, де розпрєдєлєніє буде. Оце так висадив нас і ми стоїмо, і підходять ті, кому який понравиться. Це ж ми – Запорозька область і Дніпропетровська область, ті були українці тоже. Ми стоїмо, ось він підходе до мене сзаді і питає: "Як вас звуть?" Я кажу: "Шура". "Шура, ду із гуд" (Ти єсть добра). "Незнаю, я іще не билась ні з ким". А він засміявся, видно понімав по нашому. А тоді ж підходе, одбирає всіх, вибирає, які понравляця. Насобирав нас. Дніпропетровська область, та раньше приїхала, і уже були у комнаті, жили вже, а нам комнату рядом з ними дали. Оце так самих женщін одбирали. А мужиків, то ті осталися, їх повезли дальше. На фабрики, на шахти, їх ото туди одправляли, самих мужиків. А нас ото брали по заводах, самих женщін.

Ми були в Енбау. Далеченько. Война ж була...

Нас як в Германію забрали, так нас німці називали тіки "русская свинья". А їсти давали – самі оті пуголовки і брюква, оте покришені. І оце, як роботи не зробиш (ми на парашутній фабриці були), як нічого не пошиєш, – вони те, і піднімаються. Хвости вгору піднімають, а вони: "Русиш швайн, ніхт арбайтен – ніхт асен!". Як не кончили той парашут, значить нам і їсти нема. Ото так і називали – "русская свинья", "русиш швайн". Нас було 50 душ – нас 25, і з Дніпропетровська 25 душ. І жили ми в одному тому доміку, бараку. І ото нас там 50 душ жило. І ото як не кончиш, не пошиєш парашут, то і сидиш чуть до утра. А вони ходять: "Арбайтен! Арбайтен! Русіш швайн! Ніхт есен, ніхт есен!" А вони вже тако в гору попіднімались, самі ці пуголовки.

В бараках дали постелю таку: два матраси чотирьохквадратні, якоюсь травою, соломою набиті, і по таких одіялах давали, не ватяних, отакі. Кроваті там дерев'яні були.

Працювали так як і отутечки, у нас ідуть на шість час, на сім. А там на день нам дадуть хлібчика отакий кусочок і чай. А в обід дадуть тоже без хліба, без нічого – ото там зварять шось таке, ми їмо. А ввечері тоже отеж таке дають, тоже хліба немає. У суботу робили півдня, а тоді вже машини прибирали, а тоді лише ішли.

Нас звільнили наші, українці, руські були – вони там всі умішані були. Як наші вже солдати прийшли сюди, оце ж все, німців вони взяли, то тоді фріци оці погані задумали зробить у столовій, де ми їли, куди ото вилізти, шоб ми виступали там те. А я співала вже хорошо, і вони мені: "Шура,Шура, нох, нох!" ("іще, іще!"). Ото ми вже стали, вилізли, а тоді вже як кончіли співать, а вони: "Шура, война

як кончиться, ніхт арбайтен, театр, театр”. А я кажу: “Нє, найн театр, найн”. Оце ж кричить і ще і пальцем на мене свариться.

А ми всяких українських пісень співали. Були іще дівчатка, співали, на сцену їх посилали. Переводчики там були, вони знали німецький язик, наші.

Як додому їхали, ой, посадили нас у вагони засрані, і ми посідали в них і їхали. До дому як приїхали, тоді нас вигрузили отут на остановкє, де надо було вставать нам у своєму селі. Вони ж питали всіх людей, куди їхати, і ото так ми вставали.

Нас тут вже стрічали батьки, плакали. Вони ж знали, ми писали: “шоб ви мене встрічали папочка і мамочка, шоб ви мене встрічали”. Я і іще одна сестра моя була, у 45-м вернулися, а забрали нас у 43-м.

А в селі у войну німці стояли, вони ж тут воювали. І тоже багато побито, ніхто їх не ховав, їх вивозили туди, на мусорник кудись. А наших ховали, тільки не найдеш вже нічого, багатенько було побитих.

Кой-де бомбили, а так нічого, хати не побиті були. Шо там її бомбить, як на неї шось там кинуть і вона розвалиться.

Німці забирали те, шо їм нада. А шо вони в нас заберуть, як у нас нема нічого. Свині брали різали жрать, своїх годували. Вони тут довго не були, подвинулись дальше, а ми вже тут тоді були. Ми держали корову, свині були, кури. Багатенько курей було. Сіяли своє зерно і начав нам давать колхоз. Ми ж начали ходить у колхоз на роботу.

А ми тоді з хлібом стали, пекли самі хліб. Начинали робить ремонт у хаті.

То я не знаю, скіки мені тоді вже год було, шо я пішла на роботу. Як з Германії вернулися, і тут ходили на роботу. А до війни ми ще маненькі були, нас мамка воспитувала, а папаша робив каменщиком. Їх бригада була, строїли таке, шо надо було. А доміки кажний собі по маненьку строїв, строїли і строїли.

Як я вернулась з Германії, сразу заміж вийшла, після війни сразу. Як сватали, прийшли, договорилися з батьками. Такого нічого не носили і не варили. Тоді не було ще таких свайбів.

Як свати приходили, то казали, шоб не було ніякої глупості: не здумав руку піднять, або таке шо-небудь. Як сватали, то мама сама вже була. Вони сказали: “Дайте нам Вашу дочечку забрать”, а мама: “Куди ви будете ото її забирать, уборщицею до Вас?”. А вони: “Нє,

ми не будемо її уборщицею забирать, вона буде в нас жить і ми будем її любить". І сказав мені чоловік, шо я в нього бєсценний товар.

А свати, свекор і свекруха, мене тоді до себе забрали, привели. Свекруха на їх кричала, шоб тіки мене взяли. А їм я понравилась, ми ходили робили разом на степу і так оце і все. І син їх хороший такий, Володя. І тоді в мене синок родився, тоже назвали Володєю...

А свайба? Та трошки там люди посходились, посиділи та й пішли. Шось іспекли, шось ізварили. Водка була, вино, вареники з сиром, помідори, огірки, усе таке. Борщ варили, різали хрюшу свою, все хорошо і довольні остались. Свекруха подарила плаття мені таке хороше, дві простині, дві подушки і підодіяльник, а свекор пальто таке літнє.

А гості не дуже шось несли. Придане мені шо надо було, то мама і дала: постільне, то таке усяке... Поприносили, а тоді тут поскидали, і їхнє і моє. А секор взяв тоді і замок повісив, шоб ніхто не вліз. А я кажу: "Папочка, а зачем Ви?" "Дочечка, ти ж не знаєш, які люди бувають. Вони ж можуть забрать."

Свекор і свекруха непогані були. Було в їх усе. Коровка, конячка, і свинка, і кури були. Воно як у кажного держали, так і в них. Хата невелика була, хороша тоже, з глини. Помазна харашо, попідведена, – пєрвий клас.

Коли пічі хто клав, то тут ходили спеціально наймалися, вони там договорювалися за скіки. Хороші такі пічі клали. У нас в хаті одна піч була і груба на всю хату. Три комнати було і четверта – кухня. В одній комнаті спав свекор і свекруха, а в другій комнаткє спали ми, а в третій – дітвора і старший один.

Хати строїли, і колхоз помагав трошки, і самі строїлися, шо де доставали. Колхоз дрова розрішав на балки класти, доски тоді ж не було.

У 47-му голод був. У кого шо на городі виросло, підем собирать у посадкє то гриби, то яблука, шо там є... Ото ходили, і ото так і жили. Принесли додому, а сахарь тоді у магазині був. Куплять батьки, і хліб самі пекли у пєчках, і ми ото хліба із сахаром поїмо. А в голод хліб пекли з висівок (як муку просієш, а воно остається), буряки терли.

А тоді вже ж почали давать пшеницю, і ото на муку мололи, і тоді ото пекли. Було два такі млинки. А тоді у нас тут млин построїли хороший.

Після войни почали ж усі у колхоз сходиться, скотину начали, коней же надо було. Нічого не було, ні тракторів, ні машин.

Після війни багатенько людей в селі було, і нові були, приїжали. Тут же хати остались, так в хати заходили і жили.

Робить, куди заставляли іти мене робить, туди і шла. Бригадір нам роботу давав, хороший був. І председатель хороший був, ніколи не лаяв нас, нічого. Бо ми з Германії приїхали, ще толком не можем нічого і зробить. Розказував, куди посилають, на які ділянки, шо будем сіять. Сіялка така желєзна була. І ячмінь сіяли, і кукурузку садили, і пшеницю – усе потрошку сіяли. Городна були бригада, огород ми садили: помідори, капуста, буряки... Вони нам норму не давали. Вони казали до якого часу будем садить, а тоді приїзжають і забирають бричкою нас додому, бо нам далеко пішки на степу. Бричкою забирають, привозять і останавлівають, кому куди ближче уставать...

На роботу рано виходили, на пів восьмої, а приходили на сім. Обід на дванадцять, як далеченько, то обід привозили (борщ з мнясом і хліб свій привозили, чай або кампот запивати). Оце таке. Із собою брали сальца кусочок, молочка бутилочку. Може ще нам шось мамочка спече, картошечки чи блинчиків напече, сахарком перетрусе. Посідаємо, поїмо гуртом з дівчатами, поділимось, порозкладає хто шо, то й їсть.

Трудодні записували нам. У нас тоді бригадірша Зінка була. Кажний місяць якось щитают, а потом хлібом платили і грошима. Обіжаться не можна, пшеничку стали давать нам. А коли підходять і кажуть: "Шурочка, тобі пшеничку чи мукичку привозить?". А от мені пшеничка ваша нада, шо клювать буду нею? Мені нада, шоб спекти шо небудь, а вони сміються. Візьмуть два мішка і поїхали. Ото як закончиться уборошна, вони тоді начинають те... Обижаться не можна.

А коли гроші стали платить, не помню. Нам тоді у кінці года ці гроші платили, перед тим як вже другий год почнеться. Підемо тоді у клуб, посидимо, побалакають, порасказують і тоді вже начинають.

Ми оце хлібини 2-3 спечем, а тоді опять задєлаєм тісто оте. Замісю хорошо, тоді воно сходе три раза. На молоко заводили його, і крашанки вбивали – то мама наша так усе долала. Тоді брали тісто, мішали на столі і такими кругленькими, а воно вже тоді підходить. Плітка там розгоряється, так шоб не дуже пожарилось оте, і посадимо в печі, і дожидаємось поки. Отакі сковородки були, помастимо,

і посадимо. Дожидаємо. А я один раз заглянула, а вони ще недовго сиділи та рукою, і кажу: "Ой, а шо вони такі м'які, шо і пальці загрузли" Ой, вони з мене сміялися, і свекор і свекруха: "Шурочка, ну шо ти оце так? Шо ти забула, чи шо?" Кажу: "А шо там за їх помнить?" "Нехай, – кажуть – стоять, а тоді видно буде, як вони підійшли".

А ще пиріжки пекли, і бублики робили, ото як нароблять тих бубликів, навішають! І мама, і свекруха, всі так робили. Начінка була із фрукти, із сиру.

Сир робили так: як закисне молоко, зверху познімаєш всю сметану у банку. Тоді вилили його у здорову каструлю і хай воно там трошки підійде (на тепленьке ставили). А тоді поставимо трошки у піч, воно там стопиться, створожиться. Тоді одкидаєм, і такий сир хороший. З молока ще їсти варили – молошне, з галушками було, з вермишелєм, – купляли, з ракушками такими, все було. А тоді пиріжків напечуть і сметани наллють: сідайте їжте пиріжки. Пиріжки змазували коров'ячим маслом. Масло самі робили: отак бити, і бити, і бити, і сколотилося із сметани. У нас така машинка була – і ото крутиш, і недовго, уже чуть, як воно там починає збиваться. Я кажу: "Таточко, а ну подивіться, шось його там важко крутить". А тоді він одкидає оту, подивиться: "Ще трошечки, минут десять". А я кажу: "Як же його намітить, коли минут десять буде?". А він сміється... Каже: "Я скажу вам, гляну на часи, а тоді вам скажу". І точно, як скаже, а це масло – страшно хороше яке.

Релігійні свята святкували. Ходили у церкву, у Василівку. Соберемся празнувать, поїдем туди, і повезем туди шо нада... крашанки поскладаєм у сумочку...

Як малі були, то вечерю носили, співали: "Добрий вечір", шоб нам шо-небудь винесли. І копійку виносили, і канхвєтів. Пекли шось, давали в кого шо було.

Мене хрестили, аякже. І сина. А куми самі обізвалися. Беруть таких, шо одногодки, не будуть же молодшого брать. В церкву повезли, костюмчик такий хороший наділи, рубашечка така хороша. І там похрестили, батюшка там ходив. Тут же не було у нас церкви, у Запорожжя їздили. Платили шось, давали самі на їхній стол.

На хрестини посходилися кумов'я і ще другі там люди поприходили по сусідству, такі, шо ми з ними не спорилися ніколи нічого. Посиділи, поспівали...

Всякі пісні співали: “Шумєв камиш, дерев’я гнулісь...”, “Мчиться тройка почтовая...”, та і українські були, та я вже забулася.

“У дєрєвнє ходіла за стадом овец,
Деревенская Катя-пастушка
И понравился ей покоритель сердец,
Белокурий, красивый Андрюшка.

Давай, Катенька, мы
Деревенскую жизнь променяем на жизнь городскую,
Разодену тебя в шелк и бархат, атлас
И куплю тебе шляпу большую.

Прошел год, прошел два, а Андрея все нет
А ребенок ее подрастает.
Научилась она по проспектам бродить
И случайно Андрея встречает.

Здравствуй, муж дорогой, ты ребенку отец,
Как давно я тебя не видала...
Черноглазый подлец покачал головой:
Я тебя не видал и не знаю.

Зволновалася кровь у груди молодой
И с кинжалом она подскочила
И за честь за свою, за измену твою
И за все, за себя отомстила.

И не ходит уже со стадом овец
Деревенская Катя-пастушка
И не нравится ей покоритель сердец
Белокурый красивый Андрюшка”.

Це така пісня була. А ще частушка:
“А у нас картошку съели
Колорадские жуки.
Обойдемся без картошки
Лишь бы были мужики...”

Грищенко Ганна Михайлівна, 1924 року народження, с. Широке Василівського району Запорізької області[1]

Приєхали ми з Брянськой області в 1937-му році, приєхали сюди із-за голоду. В сім'ї було шестеро дітей. Приєхали, мать в колхозє і батько в колхозє були, робили.

Мама в нас була строга. Строго воспитували дітей, було нас шестеро дітей, двоє дочок. Мама в 1957 році померла, кровоізліяніє мозгов в неї було, а батько в 60-му годі. Ще тільки сіріє, розвидняється, мама йде на роботу. А мені 12 год, – мене гукає, щоб я дітей доглядала. А вони огірки на городі зривали. Мама мені давала. Мама строга була, но хороша. Так і нада було. Попробуй воспитай шестеро дітей, і голод, і война. Вона строго нас держала. В сім'ї була главна мама. Папа тоже хороший був, заставником в бухгалтерії. А свекруха прожила 92 года, акуратна була свекруха. Я училась только три года, а тоді дітей гляділа.

Війна як почалась – в 4 часа утра об'явили, що почалася война... Одежу мама закопала у ями. М'ясо, тканину, все позабирали у війну... Тут були окопи, наші стояли і німці. Стільки вбитих було... Німці війшли в село, ми повбігали, нас вигнали з хат, повезли в Михайлівський район. Наші і ми сиділи в степу; були палатки, одежа, у деяких людей були брички. Деякі в хатах жили, в Орлянці. Ми жили в степу півтора місяці, а тоді утром встали рано — танки наші ідуть, а німців одігнали. Це був 1943 рік. Приїхали по своїх домах. Степ один кругом, одне люди повбиті лежали. Я жила з батьком, в матері було четверо дітей ще крім мене.

Нас в Германію брали при німцях, ми тікали, ховались, щоб не поїхать. Приїхали, а з дома одна баня осталась. Батько по плотницьки понімав, то нарубали дерев, накосили очерету... Горе було.

Після войни за якоюсь тряпкою встанеш в 2-3 ночі, занімаєш очередь...

Жили ми після війни бідно. Як хату свою строїли, то замісювали заміс конями, гукали людей, викачували вальки, стіни обкладали деревом. Пічку клали, нанімали майстра. Як депутатом вже була, хату хорошу построїла. І цементу мені повимішували, і шиферу...

[1] Опитування провели В.М. Циберт та О.С. Олександрова (червень, 2000 р.)

У 1947 році був голод, люди мерли. Після войни сіять було нічим, хліба не було, був голод. Умирали люди. То курай рвали, сушили та пекли. Буряк їли та пекли. Дожидали колосків та нарвали. Де старенькі та слабеньки були, померли. Міняли платок, пальто, всяку тряпку послідню отдавали, щоб прожить. А після голоду стали хорошо жить, лазня була вже хороша.

В 1947 році вийшла заміж сюди, мій чоловік на війні помер. Після войни бєдность була, яка там свадьба. Мене сватати приходили його батьки і сватали, вечір только був, а свадьби не було. А потім люди стали лучє жить, люди свадьби гуляли.

Я робила учьотчіком в колхозі, на курсах була, на завєдующую дєтскімі яслямі. Десь у 1948-му році яслі відкрили.

В колхозі я зразу робила уборшицею в конторі, в бухгалтерії. Підросла — звеньовою була на полі. Була секретарем комсомольської організації, молодь ізбирала. Після війни була бригадиром, своїми коровками обробляли землю. В 1968 році стала завфермою — возлє коров, уже ферми розвелись.

У нас був колхоз-міліонер, був председатєль Грицан Федор Микитович. Був свинарник на 12 тисяч голов. Я була дояркою, а потім вибрали завфермою. Доїла коров мабуть годів вісімнадцять. Премії давали: і чашки, і дорожки коврові, і сервізи.

Зразу в колхозі трудодні були. Потом дєньги давали – 200-300 рублів в місяць. В мене тоді пенсія добра була – 148 рублів.

В мене є орден Леніна, як дояркою була, получила. Орден Трудової слави, як свинаркою була, стиральну машину дали. Їздила на сільхозвиставку в Москву в 1955 році. На трудодні давали хлєб і дєньги, давали по 20 копійок за день. Считали трудодні восени, коли врожай збирали. Хліба давали багато, ми держали багато птиці, курей, качок, свиней, коров, по дві корови — було чим кормить. На базар у Василівку раньше пішком ходили.

Шістнадцять год при Брежневі добре жили люди, і в магазинах було все: і ковбаса, і сєльодка, і масло. В мене дід (мій чоловік) був інвалід, йому давали трудовий пайок. Мені, як учаснику війни тоже давали пайок. Ото пожили ми шістнадцять год харашо при Брежнєві...

До войни церкви були. Всьо равно люди одмічали Паску, Рождєство, Троїцю. Ми Паску святили в свій час. Святить паску возили таємно, машинами після войни. Щедрувати ходили хлопчики. Раньше з звєздою ходили, з іконами, а я цього не застала.

В бога вєрю сама собі, як я знаю. Сєйчас всяка вєра: єсть і православна, і баптистська.

Пасху пекла: яєчок, масла, сметани, муки і в електричній духовці пекла паску.

Пєсні і на роботі пєлі, і після роботи, і “Катюшу” пєлі. Бувало мене нарядять у вінок, підводами їздять.

Собиралася молодьож, одмічали празніки: 8 марта, Первоє Мая. В клубах одмічали. Були собранія передових робітників, хто як робить докладали. Мнє в клубі на собраніях орден давали. До мене люди хорошо односились. Я була шість год депутатом обласного Совєта, з 1966 року, і депутатом районного Совєта у колхозі, була членом правлєнія і депутатом сєльсовєта вже на пенсії. Я була депутатом села Верхня Криниця, від нього мене вибрали. Єслі ко мнє с просьбами, я пісьма носила і в облсовєт.

Троє дітей у нас в сім’ї було. В мене була баба, свекруха, воспитувать помагали. Раньше встанеш рано, і в час — до печі, і в дванадцять – встанеш бувало, щоб до коров вийти. Мій дід (чоловік) у 1986-му помер. Старша дочка в магазині в Запорожжі робила. А менший син зараз піде ще робить; водку п’ють, і все... Що це робиться? Випивали і раньше люди, но так шоб пили, як сейчас, ні. Раньше тільки в магазині спиртне продавали, за самогонку ганяли. Судили за п’ять мінут за опозданіє...

Демченко Григорій Харлампійович, 1922 року народження, с. Широке, Василівського району Запорізької області.[1]

Мого батька звали Харлампій. Ви тут запитайте мою фамілію, ніхто не знає, а питайте – де Карлович? У мене фамілія Демченко, але її ніхто не знає. По-вуличному я – Карлович. Варлампійович ніхто не каже, всі кажуть Карлович. А сам я із Балок. Тому ще повуличному – Балковий.

Широке – невелике було село, туди тільки почали переходити. А є ще балка одна – Широка.

А Балки – старе село. Розказують, шо там машина була – корови тікали. А кажуть – багатий поїхав.

[1] Опитування провели С.М. Білівненко та Ю.І. Головко (28 червня 2000 р.).

Там вже моїх нема нікого, а селу вже лєт 200-250, і всі там жили. Рід уже скоро зійде, бо у мене дочки – одна в Запоріжжі, одна в Мелітополі.

Були Демченки – оце батькові брати Гордій, Тихон, Кирило, Іван. Ще сестри були, але я їх не помню. Та їх і нема давно. Батькова сім'я бідна була, а у матері – зажиточна.

Мати зажиточні були, на Білозірці жили, а як на хутори виселять стали, то вони переїхали на Шмальки, а потом його назвали Тополине. У Шмальках було багато старих людей. Діда помню, материного батька, і бабу помню. Розбагатіли добре, а потім їх розкуркулили. Так вони не сопротивлялися, кажуть, – пожалуйста. А то багато посадили, хто сопротивлявся, кого вислали... Чоловік десять їх може було. Там усе село – так один край багатий, а другий – бідний. Так ми з цього краю.

Мати – Оксана Омельковна, фамілія – Степаненко. Брати та сестри її – Петро, Юхим, Олена, Уляна, Катерина. Самий менший, 17-го года, вже вмер в прошлом году.

А батькові батьки – ледачі були, "не бий лежачого", бо у їх нічого не було. Хата була, а робив десь... Наймався. Батькова сім'я: Тихон, Карпо, Іван, Параска, Пріська.

Як обідали, дві миски з дерева було, з дерева ложки. Хто не слухає, того ложкою хрісь. І батько, і мати. І молитву читали. Мати читали, а батько не дуже у релігію вдавався.

У багатих землі було гектар 50, коні, молотілки. А ті просять – дайте. А тоді вже ми купили хату ближче. А ту хату німці спалили, як отступали. А я як прийшов з війни, мати плачуть, ніде жить. Та ось хату построїли.

У моїх батьків – батька і матері – шестеро дітей було. Значить, двоє – во время війни 39-го і 40-го года, коли бомбардирувалось розірвало на углі хати, їх на дерево кинуло і порозвішувало. А старший – це я. Сестра 24-го года, вмерла вже, а 26-го ще у Кушугумі-Балабіно живе. А брат ще 29-го – у Поповому.

Я, як самий старший, няньчився з малими, аякже. Мама за всіх чортів дасть. Вона на работі, а нас же четверо дома. Прибіжить з роботи, треба їсти готовити, а тут нічого не зроблено. То вона як... та й била мене. А шо ж зробиш.

Вона в колгоспі рядовою робила у ланкі. А батько – їздовим. Карасін возив у совбєзі, з Балок.

Колгоспи організували – 28-й, 27-й годи. Здадуть коні, тоді побіжать – заберуть додому, тоді оп'ять. Годів п'ять організовували колгоспи, а тоді кончили забирать назад. Не хотів, значить їдь туди на Соловки. Небагато таких, а було. Оті хлопці молодці, продали і поїхали, а так би сиділи.

Батько і мати здали коня в колхоз, та й самі вступили. Корів не брали, це ж треба создавать конюшні, треба шоб корм був. А як построїли конюшні, то почали переходити до коров. Постєпєнно. Дуже довго создавали.

За колхоз агітували. Приїзжали із райцентра, райком же ж як був, начальник міліції шоб пригрозив. Председатель райкома бере такого, шоб власть, шоб боялись, якщо хто буде сопротівляться. Були бойові, шо сопротивлялись, ті погибли. А хто розумніший – здав, продав, пішов.

Ходили по дворах, заганяли на роботу. Загадували – ти на тік. Бригадір ходив, і тих, хто не хотів, по разному штрафували, наказували. Мєри воздєйствія були. А хто добре працював – давали премії. В прімєр давали: ти ж така сама, а почему робиш хуже за неї?

Першого председателя прислали.

Землю всю забрали, в кого 5 десятин, в кого 10. Плуги позабирали. Не хочете в колхоз – обробляйте самі.

Сіяли по-різному. Ячмінь, овес – кожухи надіваєш весною і йдуть один за одним. Ти йдеш, а я тобі в спину кидаю, воно одлітає, а потом – волочити. Боронами сіють, леміші і ящики, і воно міленьке іде, і воно сіють трактори: "Універсал", "Форд".

Німці кругом Широкого жили. Ще труба сохранилася, що маслозавод був, старий завод. У Ширкому не було, а у Барбарштадті жили. Зараз вже немає.

До армії я скирдував, снопи возив, пацан ото. Корови тоді злигалися сусідські, і ми гроші заробляли. Тоді ще гарбами возили. Я пацан був, слабкий був, шоб на полі працювати.

Голод 33-го не пам'ятаю, малий був, 11 год. А батьки казали, шо голод був.

Я сам у семирічку ходив, у Тополиному. У Балках – восім класів. Хто хотів, ходив в Балках, Білозерка рядом.

Багатим було за шо вчиться, а бідним ні. Оце ж було 7 класів, а на Балки за 15 кілометрів, раз у тиждень додому приїзжать. Походив я, походив, ніхто мене не контролював, та й бросив учиться.

Діти у колгоспі також робили, загрібали на току. З собою молоко брали, сало. Матері треба вправиться, накласти кожному сумку.

Їли борщ, суп, каші кукурудзяні, з проса, гречку, тоді ж рису, манки не було. Крупа була пшенична. Пшениця була невигідна, треба було два рази молотити комбайнами. Малий урожай.

Моя менша сестра дивилася за меншими дітьми, вона ж уже старша була.

До войни багато було молоді.

Раньше було так – дівчата і хлопці гулять ходили, а піде – надо, шоб гроші були. Так вони ото крадуть у батьків та приносять моєму батькові, а той перепродує. Нанімають хату, свєта нема, радіо нема, ото і гульбища. Дівчата тоді ж ходили без трусов же. Було в нічому ходить. Совість мали трошки.

Світла нема, книжок не було. Гулянки там, балалайки, гармошки були, ну я до армії – гулять не ходив. Пішов до одної, та й пошти не ходив. Забитий був, деревенський.

Мені мати чортів давала. Одна дівчина була, я до неї ходив, а він був голова колгоспу. Він поїхав з жінкою, а сусідська дівчина, старша мене годів на три, колдувать пішла. А як попав я туди, а він кругом ходить, сука! А вона каже мені: “сам виходь”, напугала мене. А я не виходив цілу ніч, а він ходив. Прийшов додому, а мене мати лає, де ти був? Я прийшов до Каті та кажу: піди розкажи матері як було. Не займав нікого, бо ще ж в армію іти. А ходили старші. Женились в 22, 23, 24. А дівчата – 19-20. Та дівчина вийшла заміж та...

До армії у мене дівчат не було.

До війни був у нас сад, у Шмальках, по 50 сотих. По балках тягнулися, абрикоси росли, слива, груша, яблуня. Були груші такі маленькі, білозірські. Сушили, продавали сушкою, і такі продавали. В заготконтору здавали. Варення не варили, сахара не було.

Вирощували овощі – на суходолі помідори вирощували, цибулю, капусту.

Горілки тоді менше в селі пили, а зараз! До війни може два-три чоловіки знайдеться на село. І то, як нап’ється, то його у візок ложили і по селу катали, хлопці молоді возили. То може і покається. Особенно щас багато-багато п’ють, бо живуть харашо і грошей стало більше. Зараз украде, і купить можна, де хочеш.

До войни медсестра була, хворіли мало. Акушерка була. Мама лікувала: гаряче молоко та смалець. До шептух їздили в Білозірку, і у нас єсть одна.

У войну були свої хлопці, но вони работали на нас. Вони казали, коли буде облава, кого будуть брать. Був і колгосп. Отой, значить, шо в шапці ходив, Щербань, перед началом Мая приїзжав. На роботу вигоняв, пльоткою бив. А ще запрягав воли у коробці (плужок) і паше картоплю, а шо йому зробиш.

В Німеччину забирали, так тікали, ховалися. Марія Івановна [дружина] так була попала. Кізяки оце, кирпичи по кругу складували, а всередині дірка, і вона заховалась. Вилазила, а в дворі німці. Забрали її, а потім відпустили. Голова каже, шо ховайтесь. Сьогодні ще нічого, половлять та повідпускають. А завтра вже будуть оформлять, завтра облава. Так вона пішла на Кам'янку, на Балки, там родичі були. А є такі, шо добровільно їхали. І обідно, ти знаєш, тут Василь Щербань, здоровий хлопець, і він їхав у Германію востанавлівать, а потом вернувся і ще і в партію вступив.

Багато людей в Германію забрали. Чоловік сім-восім у поліцейських були і добровільно, і так. Вони потім з німцями пішли, ніхто не залишився. А німці і тут порядки понаводили, мати розказувала. Вооружені до зубов. А я по радіо слухаю – Білозьорку здали, завтра – Василівку, Пологи, Оріхов. Вони ж на мотоциклах по двоє, пулємьоти у них. В село заскочили, оточили: нема. А наші відступають. А тоді вже Сталін дав приказ: часть розстріляли, генералів і всіх, і начали по другому.

Як в армію мене забирали, то погрузили на тачанку, вивезли за село та й повезли. Мене було 49 кг – баранячій вєс. У нас багато з села пішло.

В 42-м був Кіров та Грозний. Взвод привезли, вінтовок нема, одна на двох. Ніхто нічого не знає, осінь, жарко, води питної нема. Привозять цистернами. На вокзалі мертві валяються, не було ніякого порядку.

Я служив у військах МВД.

А потом мене забрали у Фрунзе. А там такі басмачі піднімаються, наскакують на учреждєнія, на магазини, на воїнські часті. Цілу ніч лазимо, провіряємо, ловимо.

А тепер кажуть, шо ми не воювали. Просилися та не посилали.

Служив в Киргизії, як ще война не кончилась, а зі мною з Харкова єврей і армянін, а я – хохол запорозький. А поїхав я із Фрунзе у Пржевальський район, а там одні хохли. В Киргизії, в Казахстані хохлів багато, самий передовий, самий умний народ.

Демобілізувався у 46-му, а мене ще зразу не пускали, а тоді демобілізувався і поїхав.

А в 46-му голод був.

Пережили голод, бо корова була, та хліба поховали трохи. Ховали в хаті під піл. Викопали яму і ходили трусили. На городі було закопано в діжках. Страшно було. Тоді я пішов на тракторну бригаду. Там трошки нагодували, а свого було мало.

Рядом колхоз. Ноччю хлопці приходять, голова, бригадіри, інженер, ну хоть трошки можна взять? "Посіємо, то як останеться, то візьмете". І самі ми два механізатори, позав'язували холоші, понасипали та й пішли в посадку. Поссипали, а потом вже як нікого не було, позабирали. А багато повмирало.

А голод 33-го не пам'ятаю. Малий був, 11 год. А батьки казали, шо голод був.

До армії в мене дівчат не було. А в армію почала писать. Таке, хоч женися. А я думаю, чого женитися? Привези Надю в Туркменію, а Надя гляне, та й поїде, а тут ще голод, жара дуже велика. В Киргизії там лучше було, там обстановка українська. Переписувався-переписувався, приїхав сюда – год ще не женився. А потом думаю, навєрно хвате, мені вже 28 год.

Сказав батькові, шо буду женитись. Дозволу не просив, бо врємя уже – 28 год.

Осіню женився. Як трохи заробив хліба, грошей, – та й пішов жениться.

Ну і пішов, найшов дядька одного хорошого, кладовщика. Прийшли ми. Вийшли до нас батько її, каже: "Чого прийшли". "До Вас прийшли, Вашу Марічку забирати, сватать". Пішли в хату, погукав її, чи согласна. "Я согласна". Ну, слава Богу! На етом у нас сватання кончилось. Свадьбу зазначили. Ми самі вдвох ходили запрошували. А готувати – женщін гукнули.

Поженились в 48-му. Весілля було невелике, по-скромному. У мене собрались, мабуть душ двадцять. Зійшлися по-простому, а потом вже розписалися. В церкві не вінчався, бо комуніст.

На весіллі пісні співали, всякі старинні. А тіки треба питать у Марії, вона всі пісні знала. Вона така скромна, лишнього не болтає. А є такі, шо всі новості по селу випитають. То знають всі новості.

На весіллі вдягалися як? Я прийшов з армії – шинель перекрасили, а воротнік із зайця. Штани та сорочку вдягнув, костюмів не було. Костюм – то большоє дело... А в молодої – тільки плаття. Фа-

ту ніхто не одягав, бо її тоді не було. Це щас. А дочку коли віддавав у 60-му році, то в Домі культури столи поставили... А у нас нічого не було. Посиділи так. Самогонка була, із жита робили. На горищі заховали, шоб не побачив ніхто, бо трусили ходили. У нас приказка була така: "Хай живе радянська влада – Дос, Ткаченко і Левада!" Такі хлопці, отож ходять, ганяють, викачують усе по селу. Один – завфермою, другий – охранніком, а третій там зам. Начухали їх – давай-давай, та й ходили. А на свадьбі вони пили, пить – вони п'ють. А тоді шукають.

Батька на другий день весілля возили. І мене возили – холодно було. Наряжували. Не купали, а санками тільки возили.

Зразу вона жила у нас, у батька, до 53-го року. Я головував, а потім перевів її туди. Родила і через три місяці на роботу. Роди дома приймали.

Дітей мати виховувала, баба.

Баба і дід жили у Балках, а тоді почали отділяться, а сім'я здорова. У материного батька хата здорова була. Самі все строїли. Вкривали хату соломою. Тоді тоже черепиця появилась. Вікна самі робили, тільки невеликі, майстер робив. Рамки, двері, защіпки, засови були. Забори поганенькі були, але собаки були.

Злодії ходили по селу, але це прийдешні були. Заблудились, або спеціально прийшли. Крали і коні, і корови, і свиней. А в Шмальках дві партії йшло – перші залізли в подсолнух, а друга партія йде отнімать – і убили одного. Були й свої – судили їх. Предупреждали, як спіймають, то на суд передавали. Случаї були.

Я сам гончар. Після войни організував проізводство кирпича. Горка – там глина хороша. Рішив зробить гончарню, робить кирпичі. Два чоловіки допомагали – розкрили кар'єр, начали місить глину, кирпич, і палить цеглу. А це ще з Олексіївки гончар прийшов. До войни батько хотів, шоб я гончаром був. А вже кой шо робив, гончарний круг крутив, на шариках такий, а внизу кріпко шоб стояла, а в вреху – широко. Сідаєш і ногами отак крутиш – чаки, чаки. І глину так витягував. Горшики робили, продавали у Велику Білозерку, в Херсонський район, Рогачик. Розбирали, є розмальовані, а є не розмальовані, робочі. Освоїли їх три чоловіки – [Налийник] [Перелійник]. А тоді вже забросили, бо появилась фабрична посуда і воно начало одмирать. А тепер у Білозірці школу організовують, може й тут у кого є. Мені макітру зробили хлопці. Миски ще робили, грахвіни. Лопаточки ще були, що глину куди хочеш, туди і по-

верне. Тягне, тягне, а я дивлюсь. І не хотілось, а батько посилав. А вони випечуть, поїдуть продадуть – і нап'ються.

Робили скрині, сундуки.

Хати раніше білили, сажею підводили. Білили ізвєстю, раніше – глиною.

В 56-м вже свєт появився. У Тополіному це було. Темно, ні доpог, нічого ще не було. На перестройку я не розчитував. Ставок був, а потом закрили, рибу ловили. А потом як почали підтоплять, то прорили канаву під огородами – ставка не стало.

Городи одбірали при Хрущові, 25 сотих і все. До войни були налоги на дерево. Всі почали викорчовувать і палить. Міністр фінансів був Звєрєв.

Хату сам строїв, в 1958 році [закінчив]. Друзі помагали. А закласти – наймав, бо треба ж шоб симетрія була. Ще гукав сестриного чоловіка, шоб кришу поставив. А так і друзі приходили місить, кидать...

Майстрам платили грошима, налічними, як сторгуються. І обідами годували. Зять вікна, двері поробив, кришу, то кабана йому дав кілограм на 150.

Строїв з каменю. Деньгі були хороші, у колхозі получали. У кінці года платили 1070, 1040 рублів. Дерево дороге, а камінь дешевий став. Ми почали заготовлять. В 57-м году домів 60 построїли. Люди почали селитися. Платили по 22 рублі за кубометр лісу. Ми посчітали, скільки кому треба, тоді виписуємо. Скільки кому нада, першому, другому, третьому, – очередь. Заготовителі кубов 1000 там на Севері заготовили...

Камені хати завжди тут будували, з глини, а з дерева – ні.

Як побудували хату, то відмічали входини. На Новий год собралися. Сестра з зятьком приїхали, радувались, хоч таку халупу построїли. Зараз великі строять, а воно не нужне, жить нікому. Раньше стандартні строїли.

А меблів і не було. У жінки чемодан був із фанери та посуди трошки, і нічого не було, як приїхали на квартиру. Ні столика, нічого не було. Зробили столик, і тумбочку, і лавку, і пішло діло. Меблі такої не мав.

Ікон у мене в хаті не було, бо я ж партійний. А у матері була, і рушник висів, і лампадка. У мене рушників не було. Не бачив я, шоб жінка моя, чи мати вишивали.

У батьків сундуки були. Дівчат як віддавали заміж, то сундуки давали, а там – сорочки. У матері була скриня з дерева, розукрашена.

Спали – кровать: доски і матрас із листя кукурудзи, або на печі. Топили соломою, кізяком, подсолнечником, кукурудзинням, а дров не було.

Жінка моя з Тополиного, там з сусіднього села. Закінчила Запорізький пєдінститут. Робила вчителькою української мови і літератури. Школа у нас була восьмикласна, а тепер вже десять. Оце, де дєлають церкву, була школа тут.

Тоді палички давали – трудодень. На трудодень давали чи 500 гр хліба чи кілограм. Зразу може й було поганенько, а тоді помню, як розвозять хліб підводами, гарбами, а тоді ж в хаті не було нічого, то вікно виставляли, насипали прямо у хату. Сначала насипали в хату, а тоді – кооперація і заготконтора – вєщі привозили. Здав – получиш якісь вєщі.

Пшениці було більше, а кукурудзи менше. Це ж чистить треба було – роботи більше. Олію самі били. Насіння своє було, а в Орлянкі – олійниця.

А при Сталіні облігації були – обязатєльно роздать треба. Ніхто не хоче брать. І міліція, і воєнкомат, і всі помагають. І багаті, суки, не хотіли брать. Так я іду до дівчат і кажу їм: “Я вам менше, а ви виступіть і скажіть, шо у мене четверо чи п’ятеро дітей, і беру облігацію”. І всьо. А потім вже давимо тих. Трудно було.

В 60-х коней і корів не забирали. А підходе в кінці года отчьотность. Зверху давлять, Сталін давив, шоб усе було на бумазі – з контори треба. Ото пишемо про здачу коров, телят, поросят. А потом як Хрущов, то пішло дєло по лучшему, пішли машини.

А при Брєжнєвє ото в народі чуєш: “Оце ми пожили при комунізмі”.

Жизнь при Брєжнєвє побичили.

Пішов на пенсію, 132 рубля получав, 15 – “почотний колхозник”.

Як я головою був, то ганяв п’яниць, і стидив їх, і лишав премії. Люди висказували недовольство п’яницями. До чого ж ми дойдемо. Приїзжаю на роботу, а він п’яний лежить. Бив, бив його, а шо ж робить.

Такі були, шо як жнива йдуть, то вип’ють і спать. Замість того, шоб вчиться, то випить і спать. Раз попробував, другий, а на третій каже, вже не буду, бо башка болить.

Отчетні збори були, за квартал, за год. Правлєніє збиралося. На сходках то за хмиз не поділять, то корова вибила кукурудзу і треба платить, ще шось і рішають. Вибирали у президію грамотних, шоб могли писать, голосували. В кого більше, того й рішення. Не часто, раза два в год. Большинство інтересувалося, шо ж воно буде.

Техніка в колхозі сначала була МТС, а потом реформировали МТС, часть купили колхози – сівалки, культиватори, борони, і весь матеріал. Сажалок тоді ще не було. Садили кукурудзу квадратно-гніздовим способом, 70 на 70 сантиметрів. А маркірували драбиною та гарбою. Работали харашо.

Молотарка, снопи не треба кидать на неї, як попаде сніп, то й заглохла, треба постєпєнно подавать. А тоді комбайни почали...

Тоді ж без МТС нічого не робилось, тільки директор розрішав. Два вагарі – от колхозу і от МТС. Як голову, хочу минуть оці цифри, треба ж у колхозі свиней годувать. Продамо, шоб гроші були. Людям же треба гроші давать. А тут вагар з МТС, нічого не виграєш, такі условія. Так я животноводство і баштани держав, шоб гроші були.

При молотьбі як у три смєни роботали, то й хліб пекли, на полі готовили.

Конюшня колгоспна була, держали коней. Збруя там вся була – шлейки, гарби там, хомута, плічки. Робив збрую Пучких Андрій, коваль був, мордвин. У нас тут були і румини, і шо ти хочеш. Це вже після войни, румин був, та вмер уже – Степан. Молдован багато. Дівчата їхали на роботу, та остались тут, тоді оженились, а до войни – не було.

Святкували Май: прапори красні сільрада організовувала. Новий год святкували. Якогось сільського свята не було. День народження празнували дома самі.

Дітей тоді не хрестили. При Хрущові народилися, то кум і кума були.

В армію проважали, перев'язували. Казали мама: "Шоб служив Родінє", а він: "щоб сім'я була крєпка".

Обжинки (косовицю) святкували. На першій бригаді, чи де, кухарки готують, можна випити. Хто хоче напитися, хоч нап'ється, як порося валяється. Видно, хто є хто. Хто хороший, а хто жадний. Перве місце – награждали. Соцсорєвнованіє – хто більше накосе – 100 рублів. Солому, сіно хто возе, на фермі хто робить. Останній сніп я робив. Кажда культура – сніп у каждому кутку. Ячмінь, овес,

пшениця там. Разні сорта, появилась Миронівська 308, а то сіяли все Українку. Українка думали хороша.

Череду ганяли по очереді, у колхозі був пастух.

До войни не дуже багато корів тримали. Раз бидоном возили молоко, то два-три бидона. Не те що, у нас – 850 було, багатий колхоз. Свині, вівці, овчарня на 15 тисяч. Свинарник на 10 тисяч свиней. Колхоз був сильний. Розгребли...

На городі тоді вирощували те, що й зараз: картоплю, помідори, огірки. Синіх не знали. Перець – це рідко було. Абрикос був хороший у нас, садок був хороший.

Як на пенсії був, то чим тільки не займався: і садоводством, і огородництвом. Учився на агронома, а потім головою. Якось нам дали заданіє – парніки робить. Овочі здавать, це нове для мене. Надо конський навоз собирать, шоб він не грівся. А тоді копать траншею, забивать, тоді ізвєсть, землі насипать, не хочеться показать, шо я не вмію...

Раньше дощі регулярно ішли, більше дощів, а щас сухо.

В сім'ї командував батько. А може й жінка, чоловіки різні бувають. Дивиться, дивиться, а тоді переводе все в свої руки. Усе командує.

За столом дочки обслуговували. Скатерті були полотняні, простьолкі. Ослони застилали покривалами. Я з армії прийшов, то привіз комбінезон німецький. Сестра порізала його та пошила юбки – на всю дєрєвню. І кроваті застилали, на печі ліжники – одіяла із овечої вовни. Блохи як заведуться, то били їх там, пересипали нафталіном, вони на двір виплигують.

Верстати були. Брали пряжу, рвали, крутили, зшивали як клубок. І пряселко, шоб воно держалось. На долі вистилають і як по коврах.

Поли – земляні, долівка змазана. Сіном та соломою вистилали, свіжі трави клали, запах такий стояв! Босяком ходили.

На зиму одежу зі шкур шили, кожухи шили. Шинель, заячий ворітник і чуні, але чуні не бурки. А батько привіз з Японії красні камери і чуні у нас красні були – як гусак. Приїхав я у Василівку становиться на учьот, а квартира була колхозна у Василівкі. А я їх у духовку. Як хазяйка стала топить, товони і обгоріли, шо робить. Взяв, замотав, голоші надів і поїхав в Бурчак. Там льотка така, швачка, так вона мені їх перешивала. Отаке було.

Зимою у валянках, большинство у чунях.

Шапки шили з кроля, тут кролів багато держали. Із зайця, баранячі, смушкові – з ягнят. Овець продавали, тоді в кого в кого десяток, в кого п'ятеро, тоді більше десятка не розрішали. Бо обагащаєшся. А кролів держали скільки хочеш. А тільки одна корова, один бик можна було. А коней колгоспи держали.

Від мишей рундуки робили. Кришку робили як у піаніно, на висоті ставили, шоб коти ловили. Дома були вівці, свині, вівці мало, но було. Забили, посолили і солоне оте в бочці. А сало кладуть в ящик, соллю пересипають... А в погребі – овощі та картопля. Там висока влажність. Сарай строїли для худоби, для поросят. Хто як мог, так і строїв, хто сам, а кому помагали.

Нанімали тих, хто колодязі копав, їх називали копачі колодязів. Вода добра була. У нас в Широкому, де Козир жив, через дорогу ферма була, на горищі там бак стояв здоровий. Качали воду і поїлки поставили. Корови стояли. Біля ферми там на горі, ключі (річкові) є, коли є вода, а коли і немає.

Птицю держали, і до войни держали: і курей, і гусей, і качок.

В дитинстві сам колядувати ходив. Сумку через плече, шоб туди кидали. Там шось зварили – кашу, ковбасу, а тоді кидали. А жінка казала, ходила аж у Білозерку до хуторів отам. На санках, посідають та й возять. Пригощали кутею, узваром, печивом. Самі пекли.

На Святий вечір кутю готовили, а на Великдень паску пекли. Обязатєльно яйця красили. Сестра готувала, шо вмерла вже, так я до родичів ходив. Готувала паску для мене, тиждень тоді їмо. І мати пекла паску і яйця красила. По святам у церкву ходила. Ми в церкву не носили, а як носять, то ганяли.

Ще мама пекла солодке печиво. Пекли коржі та варенням перекладали.

Мати готувала борщ, пироги, картоплю. Все в печі, хліб пекли, в листі капуста. А мука своя була, самі мололи. Такого не було. Тоді простий помел був. Біла мука – це проблема була. А пироги – з картоплею, капустою, ягодами, абрикосами, з сиром робили. Я всі любив.

Гралися в дитинстві – каталися на лозині, грали в м'яча. М'яч самі шили були.

"Ми, дівчата та хлопці, сидять на колодці,
Насіння лузають, нічого не знають, шо діють пани..."

Детюк Ніна Олексіївна, 1929 року народження, с. Широке Василівського району Запорізької області.[1]

Це Ерестовка була, а тоді Широке стало, це вже після того як колхоз соєдинили. Башавул – оце ж ми вуличкою звали, башавул. Разні були: то Батькобросівка, то ще Дніпровка, тут п'ять хат було всього. Це вже понастроїли. Аж там Хитрівка була, там і немає її, нема. Давно нема. Це одне село, а оце по улочкам поліпились хати, і каждому назву дали.

Батькових знаю. Діда не застала. Дядьків тоже. Як пішли на войну — не вернулися. Батько тож на войні був, вмер після войни. А дядьків не помню — так, мельком, мельком тіки помню, як їх забирали. Один кадровий служив, льотчиком був, а один пішов на хронт. У батькових батьків хата гарненька була, хароша. Держали вони шось... як вони самі жили, хазяйнували — я не помню. Вже як помню — це були колхози. Знаю, шо і тачанка була. І коні були, но я вже цього не помню. Не багаті були, не багачі — середняки, чи як воно раньше. Земля своя у всих була. А мамка моя служила, була служанкою, в наймах ходила. Вона приїхала з Полтави, сюди переїхала і по наймах служила. А батько — ні. Батько Замулой був, це моя вже хвамілія така — Детюк, а дівоча моя хвамілія Замула була, і батько Замула був.

Батько вдруге оженився, мати була дівчиною. Так він розійшовся, другий раз женився. Мамка жили у Котовайці — Ворошиловка вона щас. Так там ото, мамка казали, батько був при конях сторож. Так ото, кажуть, туточки їдуть то Махно, після Махна ще. А баба ніколи не розказували, як вони тут були. А батько прийшов з войни, зразу вмер. Мені дванацять год було і батько вмер.

Помню, як у війну бомбили. Ніхто не знав, шо война началася. Ото як скинули бомбу, тоді вже. Ніхто не знав, батьки на роботі були, ми тоді по керосін ішли, бо тоді ж свєту не було, лампи були. Карасін нам давали раз у тиждень, у якийсь день. Скіки давали не помню, знаю, шо йшла з битончиком.

Батьків позабирали, мобілізували усіх у армію. Годний, негодний — усіх забрали. У мене батько був з білим білетом — тоже забрали. Полежав у окопах, у мокрому — воно ж сиро вже було — та й то.

---

[1] Опитування провели С.М. Білівненко та Ю.І. Головко (червень, 2000 р.)

Як провожали... уручили — через двацять четирє часа — давай у воєнкомат. Забрали і погнали. З собою вєщмєшок. Шо було в хаті — те й давали. Харчі. А ще помню, як плєнних пригнали, це вже німець був. Наших прогнали, гнали туди далі. Охрана кругом, в конюшні були. А жінки, ну матері, хто перекида туди їсти. Ганяли німці їх. Я тоже помню, шо туди бігала. Оце ідуть, ідуть, ідуть — все одступають. Кажуть: “Завтра придуть німці”. На другий день вже німець приїхав. А наступали наші — по такому кусочку одбивали. Які вони тіки не йшли... в обмотках, підв'язані ботинки, драні, той качається...

Помню як німці заходили в село. В нас тут був такий дід, шо з хлібом їх стрічав. Дуже хотілось йому земельку, шо дадуть земельку, кусок землі. А в моєї бабушки три сини на фронті були. Так вона: “Підожди, він тобі дасть...” Дали йому... отут [показує на цвинтар]. Ну яка земля? Ну що її ділили зразу? Займали на мотоциклах, їхали такі...

Робили, вже й я стала ходить — школу ж за той, я перейшла з другого класу у третій клас. Учителі всі евакуіровались, осталося в нас два старенських учителя, на всю школу. Собрали вони нас так: хто з другого, хто з третього, хто з якого — ото нас учили. Четвертий клас, мабуть, одходили, тоді сказав: “Чирик — работать. Всьо, всє работать”. Ну, на полі, як було. Жінок багато робить, бросать не можна, бо комендант з-за гори не дай бог виткнеться. То як отдихають — всі стали на сапи, передохнули. Тіки тачанка показалася — всі пішли полоть. І попробуй сісти — то ще й накаже. То таке було. Комендантом був німець.

Багато робили при німцях, багато. А шо ж, все осталося на бабах. Мущін усіх забрали, який там каліка вернувся — і всьо. А то все осталися жінки — на жінках і дітях.

Худоба не залишилась, евакуіровали все. На Урал, казали, знаю. От Шура Бабаченчиха, та із скотом їздила... скіки вернулося, шо там осталося...

Німець вигнав всіх у балку, це вже як наші наступали. Казав: “Буду бой давать тут”. Одвезли нас у Собачу балку, там круча така, порили каждий нори, приїхали матацикли три, сагнали нас і гнали аж до великої Ляпатихи, в Білозьоркє. А в Ляпатихє — переправа. Там був пункт. Двір я помню, здоровий-здоровий. Там согнали люду — страшно, повно, та у каждого утра перекличка. Кусочок хліба і якоїсь катлєтки давали на душу, а тоді, кажуть, будем гнать через

переправу, переправлять нас. А скот забрали — хто із скотом ішов — скот забрали вперед погнали. В нас бабушка була — це мамина мамка — пішли з коровою вперед, а ми так і не переправилися. Бо ноччю через два дні, на утро нас должни переправить, а ноччю ми втекли, уже знали, хто постарше, шо тікайте — уже руські нагонять. Так ми ноччю втекли, а на утро ми добралися додому...

Я й хліба ходила просить, як у Великій Білозірці були. Із бабушкою ходила по людях — а шо робить? Їсти хотілося. З собою взяли тіки одежі трохи. Шо крупніше — те закопували, дома. Сало, у кого було, одьожу закопували. Хто прийшов первий — поодкопували в людей, і ото не понаходили. Були ж такі, шо пізно приходили, були такі, шо й рано поприходили. Хто умудрився — по полях ховалися, по кукурузках — то раніше додому вернулися. А нас догнали аж у Велику Бєлозьорку, аж на переправу.

Хати погоріли. Воно і до війни було рідке, хат мало було. Тоді ж шо — не черепиця, спічку кинув — і пішов пожар. Ми прийшли, то вже татко вернулися, прийшли з война — хата згоріла, жили в бабушки. У баби не згоріла, бо була під черепицею хата. Тоді ж було ото кругом бункера німецькі по горі. Сильне укріплєння було, сильні бої були, дуже воювали тут. Тут він дуже укріпився був. Вони оббиті всі досками були, де вони їх брали? Кажуть, доски такі були нові...та тоді їх розібрали. Познімали всі. Вони ж по полям були.

Багато людей загинуло. Після война пацанви скіки погибло. Тут же кругом лежала зривчатка і гранати. Скіки покалічило дітей.

Німці своїх пошти всіх забирали. Ото у Сиротській балкі лежало не знаю скіки — не вспіли вони їх забрать. А так німці — вони не бросали своїх, вони їх увозили. Куди вони їх увозили — не знаю. Наші — лежали. З вакуації ми як їхали уже з мамкою, татко вперед пішли. А ми з мамкою їхали, повозку тягли... то на Гаю там дуже сильний бой був, там страшний бой був на Гаю. Ми як доїхали, а там жили біля бабушки наші сусіди, дочка їх жила. Так у Гаю, вони як пішли, де вона жила — так за городом — там наші лежали, а у хаті там дуже німців багато битих було. От у Гаю, як ми доїхали, так там і танки по ним їздили, по трупах по німецьких, уже наші. А в Гай приїхали, так там наших лежало — як ото снопів розкидано. Отакий там був сильний бой.

Поскидали тоді ж наших, вилками, вилками... звозили розводами. Я не ходила ні разу, мамка у нас ходила, як на роботу, звозили і там довго була братська могила, а тоді розорали і бугра не видно.

Там вони і остались, хто там їх переносив. Може який сюда в братську могилу (в селі), так туточки їх половина. Дуже їх багато там, на горі, там багато. Там розорали — не видно і місцини, оце б і не найшла б уже, де й воно, там була така гора здоровенна, а тепер нема нічого.

У батьків хата така низенька, знаю, шо у них і клуня була — воно як криша до землі, сама криша. А там зерно ховають. Здорова така, дерев'яна, криша з околоту, з жита. Чим хати були покриті. І в нас хата була околотом покрита. А хата була з глини. Замісюють глину, коні — чоловік робив на конях — заміс дєлають. Коні місять, а тоді людей гукаєм — вальки качають, ярма такі, дошки, і забивають. За тиждень... неділю постояла, витягають доски, піднімають далі, далі. Через неділю можна ще класти. То п'ять раз нада обкласти — і то хата. Зробили сволок: підбивають балки, а тоді один дрючок ложили, доски положили, зверху навалькували, помазали — оце вже тобі стеля, уже потолок. Білили, і стіни. Долівка земляна, нічим не покривали, по землі ходили, помажеш було, кізяком, глиною мажеш. Соломою було потрусят. Сарай ще строїли, так само як хату, клуню — ну, це як самі хазяйнували. А як колхози стали, уже у всіх одійшли, тому шо все в колхозі було. Сарай, кухня і всьо. І погріб же, обязательно. Копали, обкладали. Метрів два вглиб погріб, це кожний сам рєшав, який викопа. Обкладали хто цеглою, хто каменем, хто як уміє, а той так, переклали, землі накидали — ото тобі і погріб. У нас був глиняний, не обмазували. Картошка в погрібі була, у діжках і помідори, і огірки, і капуста — все в діжках було. А тоді вже кастрюлі появилися, а тоді вже бутиля.

Як солили огірки, то на відро води — банку солі, півлітрову, і тоді складає, пересипаєш, і з укропом, хроном. Миється, заливається і гніт кладеться. А помідори тоже так, тіки хрону не кладуть. А солі — кажний на вкус. Можна й більше, можна й менше. І кавуни так солили. Банка солі, банка сахарю на відро води заливається. Підсікаються кавуни, як хуженькі кавуни і закладаєш, шоб вони не сплющувалися. А тоді росіл виливаєш. Кавуни цілі, тіки ті, шо підсікають, шоб вони не давилися всі. Капусту також, шинкували, а тоді потираєш — жменя солі на відро капусти. Воно усе це всю зиму стоїть, на борщ, і на їду — на все стоїть. А фрукту сушили: і яблука, і обрикоси, і вишню. Все сушка була, на сонці сушили. Ну, як груші — припікають у печі, у плиті. Тоді ж було і плити на дворі. Тоді груша швидше сохне.

Із свіжих фруктів робили повидло. І раньше, і до войни варили.

Садок був у нас паганенький. Тоді вопщє садів таких не було. На городі було. Були городи і сорок соток, і п'ятдесят, в кого і до гектара було. Разне.

Коровку тримали. В мене Марта, а тоді була Зоря. Раньше багато свиней не держали, не знаю чого, но так, шоб оце як зразу — по 3 корови, по 4 корови... Одна корова, порося там, чи двоє. Ну, і птицю, хто скіки потягне — десять, двацять курок. На крашанки держали, для себе.

В селі два кладбіща. Оце шо ближче — то наше, а шо на горі — то того краю. Були тоді два колхози, а тепер же він один. Половина села — один колхоз, половина — другий. В кажному колхозі кладбіщє було. І щас так ховають.

Карнаух Марія Минівна, 1918 року народження, с. Широке Василівського району Запорізької області[1]

Народилась я в Сибірі, Омська область, Карасутський район, село Бурля. А сюди ми переїхали у 1930 році. Батько – з Михайлівського району, а мати – з села П'ятихатки. Вони молодими виїхали до Сибіру і там поженилися. А потім приїхали сюда.

Одного діда маминого пам'ятаю, його звали Ковальов Самійло Петрович. А всі інші померли, тому я їх не пам'ятаю. Інший був, по батьковій ліній, – Григорій.

Батько був дуже добрий. Жили дуже бідно, дітей було багато. Сім'ї великі були. Оце буває прийде старець з торбою, кажуть, прив'яжи собаку, заведи в хату і хліба в торбу поклади, накорми. Раніше оце жебраків та калік називали старцями. Оце вони ходили, хліба просили. Помню я як мати з дідом виносили.

До старих людей ставилися з повагою. Тоді було слово – закон за батьком. Батько як сказав, що оце надо робить, ми мовчки повставали і робили. А щоб не послухать батька, такого ніколи не було. А до старих хорошо відносились.

Раніше, кажуть, що це була комуна, організовувалося це у 1922 році. А потом воно усе це розбіглося. Начався колхоз. Колгосп виник у тридцятому році, а до цього індивідуально жили. Хто у 29-му

[1] Опитування проведено в с. Широкому Василівського р-ну Запорізької обл., І.В. Савченко та М.В. Романюк (28 червня 2000 р.).

організувався, хто у 30-му. Як у колхоз сказали, – значить у колхоз, об'єдинилися. Спокійно було, не було такого, щоб сказать, що революція.

Я робила спочатку свинояркою, а тоді після дояркою була в колгоспі. А потім на різних роботах була. У конторі робила, зарплату нараховувала. Курси не проходила, просто так. Зарплата, це конечно надо умєть щитать хорошо. В мене освіта 7 класів.

Начальством колгоспним, ну, оце може там їзрідка недовольні були, єдиниці можна сказать. Тісно связь між людьми була. Робочий день був длінний. Жилося трудно.

На селі все вирішувало чисто правлєніє, а не громада. Вирішувало все вищі органи.

Якщо якась сварка між сусідами, то перебалакали і все кончилося.

У 33-ому році конечно трудно було, голод був. Ну якось ми не дуже страдали. Мамин брат був директором маслозавода. А в 1947 році дуже багато народу померло. В мене брат був директором ресторану в Ризі. Ми як написали йому, він там скільки мог привіз. Було там де кусок макушини, де буряк, і так ми перебивались. І так оце дуже-дуже трудно було. Іскуственний голод був, не могло же в усій державі не уродить. Іскуственная голодовка була. Люди траву їли, лободу, ліпеники називали. Батько у Василівкі устроївся кочегаром, приносив хліб. У 1947-му купили корову, перебивалися. Вона рано отелилась. І оце всьо молоко кинеш туди, намішаєш, доллєш води у тому чавуну, воно разбухне. Пошкребеш і вже не такий голодний. А сусіди – умер і батько, і син умер, і корова була, оце б зарізали корову, а ждали коли отелиться, та поумерали. Це б зарізали корову, були б жили...

До войни було господарство – корова, свині були, вівці були, кури були, все-все. Після війни дуже було трудно. Все равно потроху наживали. І ви знаєте, з кожним годом прибавлялось. Після війни, можна сказать, шо всі построїли нові хати. Жилося неплохо. А до войни дуже було трудно. Жили в старих хатах, а після війни, конєшно, все купляли, все було.

Я вийшла заміж у 1941-му. Осталася бєрємєна, його забрали на войну і не вернувся з фронту. У війну дивимось, їдуть мотоцикли. Приїхали у село. А я комсомолкою була, так я той комсомольський білет у гнояку тоді зарила. Батько каже: "Надо тоді було вступать у той комсомол!" Всі вступали і я вступила. Приїхали: молоко, яйкі давай і все. А тоді почали конечно.

Тут бєрємєна, не дай Бог, а тут гоняли на оті окопи, на Білозірку гоняли і куди хош. Свекруха пішла і сказала: "Ти дома й твоя жінка дома, а його не має, куди ж ти її гониш, ти ж бачиш без здоров'я..." "Ну, – каже, – ладно, нехай побуде".

Коли окувіровали, ну й оце ж накопали. Попали ми в Рогачик, за Дніпро, переправили ото, і були там уже. Прийняв нас дєдушка один, бабка у нього вмерла, сина його забрали. Він сам. Там були батько і мати, і я ж ото. Пожили ж ото там. Тоді, стукає хтось в двері. Дедушка каже: "Хто там?" "Откривайте, свої!" Коли солдат заходе, такий худий, страшний, грязний і каже: "Дайте хліба". Дали йому хліба, всього дали.

А як оце німці вийшли, перед тим як нашим зайти, то я їх ніколи таких не бачила... На грудях їх блистить, їхали спочатку мотоциклами. Грязь така була, вєздєходи не могли пройти. І вони оце йшли, бросали все і шли пішки. Не знаю як, я просто не представляю, шо у них така сила була. Вони ж усе різали і їли, а наші шо вже після них... Заходять, а немає нічого.

Почали вертатись назад. Все розрушили на свєте, возиком приїхали через переправу у Білозірці. Їсточки хочеться, вошей на нас повно, страшне! Батько каже матері: "Іди, хоч проси хліба". А мати – "Умру, а просити не буду".

Яке ставлення у німців було? У свекрухи моєї по сусідські, одна прийшла і давай лаяться: німці такі-сяки... А він як почав бить пльоткою, так бив, поки вона не впала. Не може ж оборониться... Ледве одійшла потім. Яке там ставлення було? Це страшне діло, не довольні були.

Тут противотанковий полк був. Так самольоти прелетять (развєдка наша), видно ж шо наш, подивляться і як дадуть снаряди, страшне!

Моєї свекрухи плємяннік та ще з товаришом, попали в плєн. А тоді втекли з плєну, викопали в огороді за акацією яму. Так ото, як картошку копать, вилізуть як темно, поїдять... Люди були страшно недовольні... Война, ви знаєте, не дай Бог! Шоб вона ніколи не верталась, то страшноє дєло!

Отут близько німецькі колонії були. Колоністи жили, а тоді як началася війна, відступили вони. Оце вони прямо внєзапно вийшли. Німці забрали їх і отправили в Германію. Вони їх тут не бросили. Наші війська їх не окупіровали, нічого. Був у нас тут звідтіля фельдшер, німець Еріх Якович. Він з моїм братом дружив. А мій

брат не на фронт пішов, а пішов служить в армію, война застала. А як німці прийшли, нічого нє ізвестно, ніхто не знав, він як у воду впав і не чуть...

Після війни трактори появилися, ото ж косили. У колгоспі самі жінки були, чоловіки – то без руки, то ще, помагали вбирати. Председателем колхоза у нас була одна жінка. Старалися, тоді робили. Було тоді три корови образувалося. Хто скидає з косарки – тому по півлітря молока. І оце як скидає з косарки, то їм галушки оціжені варили, густіші. А іншим – неоціжені з водою, ріденькі.

Робили на трудодні. Як рік кончиться, назаробляєш трудоднів. Був учьотчік, був бригадир, писали всі трудодні. На трудодні там нащитували, шо там той. Виходе, шо год кончається, а немає нічого. Получається отак: год проробимо і нічого. Потім на трудодень давали хліба З хлібом хорошо получали, з хлібом було достоточно.

Всі хто при німцях мєсні були, всі на містах осталися. Ніхто їх не наказав, не били їх. У нас все обійшлося, не було такого, шо когось повісили, як у Василівці... Трудно було, але бєзоткaзно робили. І жінки робили, косами косили... Хліба потім було достаточно. Таким рядовим на трудодень кілограм давали, а трактористам по три кілограми. Виходило, по 4 тони чи більше, пшениці та кукурудзи. Так шо свиней кормили. М'яса не давали, самі викармлювали, тому шо хліба було багато. Прицеп привезе і хліб давали худобі. Коли корова мала отелитися, приходили люди, голова колгоспу і контратували. Приходили члени правлєнія і роблять "контрактацію": записують теля і все, чи воно буде, чи не буде, його вже записали. Тільки народиться це теля, його там викормили і забирають у колгосп. І оце хферми такі оказувалися. А м'яса надо було 40 кілограмів сдать, як хочеш.

У господарстві кроликів держали. Налоги були на все чисто, на корову, на огород і все на світі. І ще надо було підписуватися на займ, займи були великі.

Як ставилися до вагітної жінки? Я була бєрємєнна, родила 18 февраля, а 3-го мая пішла на роботу, скільки це моєму немовляті було? І це не тільки моєму, а так було багато. І тоді бричку запрягли, коней, як ото цигани, і ото поїхали по селу, всіх дітей пособирали і вивезли нам кормить. Три з половиною місяці дитині. У нас бригадир дуже хороший був, як вивезли тих дітей, то він каже так (а тоді ферми оці строїли): "Молодиці, забирайте своїх дітей, ідіть

додому. Біжить та корміть дітей”. Дєтских яслєй не було, це позже уже організовувалося.

Вагітна жінка робила все. От моя мама наймолодшу родила в 36-му році. Мати працювала на віялці, це ж тепер усе механізіровано, а тоді усе крутить надо було. На обід прийшли, а я, тепер усі все знають, а тоді кажуть мені, піди погукай бабу... Я пішла погукала, чую, вже дитина плачить. Оце таке було ставлення до вагітних жінок. Вагітна жінка працювала до посліднього. Не так як оце, тяжко було.

Я лічно як родила Таню, так у мене бабка принімала роди. Оце Таніного батька мати хрещена. Ну, больниці оце не було, оце бабки тоді принімали. Ну це вона конечно покопає, перев’яже пуповину і це і все. І вона мені сказала, що це буде щаслива дитина. Вона шо казала, шо не казала, навіть у голову його не взяла. А тоді, конечно, я стала думать: вчилась вона харашо, все в неї харашо...

Ну, у мене оце Таня. Прийшла Таня, подруга: “Хай Буде Танею і я їй буду матір’ю хрещеною”. Ну, я кажу: “Нехай”. І ото її так Танею і назвали. Дарували крижму (біла матерія в якій дитину хресна мати тримали при хрестинах).

Як проходило весілля? Ну, як приходили вже старости, приносили хлібини і там бутилку водки приносили. Ну, конечно, пожелання там які. Випили і пожелали там всього доброго. Пішли. А дівчина, ну як дівчина, держиться стєснітєльно, конечно. Дівчина дарувала рушники, старості по рушнику. І коли начинається весілля – ці старости ціми рушниками перев’язані.

Ну, оце ж, як засватають, так тоді перегодя, батьки дівчини ідуть до молодого. Оглядини – розглядини це називалось. Там уже вони домовляються, коли свадьба, чи вмісті, чи отдєльно.

Раньше запрошували на весілля, оце ж коні, тачанка. Застиляють тачанку простинею з круживом, а тоді зверху одіялом, щоб це кругом було видно. І кого запрошують на весілля, оце молода з дружками заходять в хату, приглашають, шишки дають і кажуть на яке там число. Так кажуть: “Гукали батько і матір, приходьте до нас на свадьбу”. Людей кликали на весілля як і сейчас, так і раніше. В кого який достаток. Тоді весілля довго було. От сватів до сватів, туди – сюди. Весілля довго було, чотири, пять днів. Три дні обов’язково, а то вже як достаток. Справляють весілля, тоді їдуть до молодого. Везуть снідать, тоді од молодого сюди приїзджать. Ото таке їздять – туди – сюди.

Парубки з молодістю ніяк не прощались. А дівчата, це я помню, при мені було, за столом сидить нєвєста у цвітах... А тоді її рідний брат знімає з неї оці цвіти і молодому перевязує дуже гарним платком руку. А тоді платок знімає з руки, потом голову покриває – вже вона не молода. І оце з дружками вона попрощалась, поцілувалась, і вже її дівоцтво кінчилось.

Невісту на весіллі при мені не крали, а мою тьотку, розказувала, шо її крали. Як молодий приїзжає з нєвестою, обсипають грошима і конхветами, знову обсипають.

Нєвєста на весіллі в білому платі, хвата була, уся в лєнтах. Молодий у костюмі. Молоді ведуть себе скромно, поскромніше, ніж тепер.

Шоб організувати весілля тоді шукали кухарок, батьки розпорядження дають. Дарували у кого шо було. Мені дарували тьолочку, сказали, шо гроші на пальто дадуть. Пісні співали.

У сім'ї чоловік головував. І шо він скаже, так і є. Шоб був лад, то надо шоб один був старший. Ну а мати, як мати. Мати по своїй часті. Батько довжен кормильцем бути. Довжен робить. Мати – накормити дітей, постирать, наготовить. А діти в мене так, прийдуть, бувало: "Мамо, шо робить?" Старі були, вже нічого не робили.

Оце дні народження справляли. Обізатєльно кумів приглашають, батька крьостного, матір, сестер, братів, сусідів.

Коли дівчина виходила заміж, теля давали. Батько, якщо помирає, нічого не записувалося, все усно казав.

Як людина помирає, її миють, купають, обряджають, оце такі обряди. Коли помре – цілу ніч читають. Це раніше таке, зараз ні. Свої сидять, може там куми. Копійки кладуть, якщо людина вмре і дивиться. На цвинтері ніяк не прикрашали. Хустини, поплакали там... Зараз на обід ще не вспіли погукать, а вже всі в дворі. Раніше – заховали, розійшлися і все. Ніяких поминків не було. Тільки свої пообідали і все. Не ходили на кладбища, де воно там поховано. Поминали, тільки не так, шо оце запрошували. Напечуть перепічки, та й помажуть медом, і ото рознесли, і все.

Нині, як похоронять, то ще родителі там на кладбищі, а уже чисто в дворі. Це у нас в селі. А мій син каже, був він на похоронах – принесли, поховали, а потім хазяї запрошують поминать. А тепер тільки ше принесли, ще й не заховали, а люди вже в хаті.

На свято на столі пиріжки з горохом солодким, там із картошкою, а тоді узвар, кутя. Товкли в ступі ячмінь, добавляли солодке.

Обізатєльно було спиртне. А як приносять вечерю, і тоді так було і тепер так. Це так приходить дитя, це ж обізатєльно його надо обдарувать. Шо є, конфети, яблучка, і воно таке довольне йде, прямо як так цвіте.

Вечеряти сідали трошки пізніше, конєшно, тому шо вечерників же зустрічають. А тоді самі сідають і тоді пригласять же того.

І щедрують, і колядують, і все чисто вмісті. Ввечері щедрують, зранку колядують. Колядувати і діти ходять, і взрослі ходять, ну молоді ото зібралися і ходять. До мене цього року прийшли дві такі молодиці. Кажу: "Давайте, заходьте". До кого хочеш, до того і можуть зайти, це такий празник, це такий обряд. Знаю таку колядку:

Коляд, коляд, колядниця,
Добра з медом паляниця,
А без меда не така,
Дайте, дядьку, п'ятака,
Візьми вола за рога,
Та й поведу на могилку,
А з могилки на пічок,
Дайте, дядьку, п'ятачок.

Посівають хто чим. Той житом, той кукурудзою. Гречкою не посівали. Господарям бажали тільки хорошего. Якщо посівальники такі взрослі, – випить даси по чарочці. У нас у селі це ніколи не переставало. Прямо оно так і шло по старій традиції.

У селі, наприклад, кажен старається перед Новим годом зарізати, це й ковбаса є, і мясо є.

Я ніколи не ворожила на свята. А розказували, що і чоботи там через хату кидали. За стіл сідали і чекали, поки він підніметься. І якшо піднімався трохи, то дівчина в цьому році вийде заміж. Ото поворожать дівчатка.

На масницю всєгда вареники з сиром, з маслом і сметаною. Считалось, як праздник. Сиділи просто по хатах. Раніше, кажуть, добре справляли масницю. А при моєму віці такого не було.

Навесні як ласточки повертаються, то тепло буде. Вже як потепліє, вже показує по погоді, коли орати. Ото який год, як покаже. Як оце багатий урожай, так оце 25-го іюня починаються обкоси. Потім вже начинається косовиця. Клімат раніше не такий був. Раніше третього мая вже такі соняхи пішли угору. А зараз у маю соняхи ще не сіють. Якось дощі тоді проходили, як-то тихо, все хорошо, все

чисто, як по заказу наче. Літо було тепліше, а зараз сонце палюче. Весна зараз холодніше.

Піст як раніше, так і тепер, не змінилося. Рибу брали, сельодку, це считається пісна їжа, олійкою помазали... Раніше, конечно, дотримувалися всі, а сєйчас, хто дотримується, хто не дотримується.

Жнива раніше починалися так. Приїжджають на поле, готують концерт. А як зберуть вже урожай, то справляють День урожая. таке було після війни. А от саме народних обрядів не було.

Чи обирали якось місце під зведення хати? Ми – ніяк. Ми нічого не знаємо, оце строїлися і все. Ну оце єсть різні знахарі, а ми, я знаю, розміряли, закапали. Ну, кажуть, що надо там, то хрести закопували, то закладали, і розмітили. Для будівництва наймали майстрів, хто як договориться. Були і місцеві, і немісцеві. Ставилися до них з повагою, – прийде людине, робе. Лєс оце доставляли з сєверу, з Архангельської області, по-моєму. Хати на протязі року будували. Спочатку закладають там стіни, а тоді зверху. Раніше ніякої огорожі (забору) не було, просто, ні воріт, нічого не було. А тоді оце як начали хати строїть, тоді уже оце начали забори.

Хати робили з глини. Місили заміс оце кіньми, робили вальки. Дужки такі робили. Обмазували глиною ще раз, ще раз. Дерево – на дах. Ніяких обрядів по закінченню будівництва тоді не справляли. Так заморювалися, що не дай Бог.

Оце як построїли ми хату, то зразу як у хату входиш, надо священною водою побрискать. А воду священну беремо на хрещенні, ото рано встаємо. От злих сил ніяк не захищали, бо ніякого ми не знаєм, нічого ми не придержувалися.

Як щось підремонтувати у хаті, як щось таке – плотника наймали. А так, якшо по хозяйству, сам хазяїн робив. Піч в хаті була в углу. Там лежанка. Кімнати в хаті – у кого як. От у нас уходиш у коридорчик, в одну сторону – називається велика хата, у другу – хата мала, а там де коридорчик, прямо заходиш, – слідуюча кімната. З меблів – сундучок, збито, як ящик, стіл, залізні кроваті. Господарі вишивали, в мене мамка вишивала, сестра вишивала, а я – нє. Рушники на іконах висіли, на портретах...

У дворі, як і тепер, – клуня, для курей, для свиней, підвал, усе. Будували усе з гліни.

Шо варили? Я найбільше борщ абажаю. А там і яішню, і блинчики, і все на світі. Холодець на свято і без свята звариш. Коли борщ

готує, то кидаю м'ясо, буряк інколи кидаю. Ну, зажарку оце, морковку, цибулю, капусту... Коли вареники, то б'ю яїчко у тісто, тісто місю не дуже круте. Як круто місить, вони тоді як брусики. Тісто я накриваю міскою, щоб воно розійшлося.

Коли гості прийдуть, саме хороше конєшно все желають. Шоб і жилось хорошо, шоб і було все чисто. Гості приходять, бутилку конєшно приносять і закуску приносять, все на світі. А господарка як гукає, так конечно і холодноє, і птицю, все зготове, і картоплю.

Коли в дорогу хтось вирушає, то бере яєчки, сало, хлібець. Можуть і луку взяти, бутилку молока наллє чи компоту.

Як помини, це обязатєльно, щоб риба свіжа була. Щоб рибка, щоб сельодочка, яєчка, щоб ковбаска була. Ну все на світі стараються, щоб було.

Після війни і буряк терли, напечемо потім, і гарбуз. Кожен наготове дома, а потім, як уже виходе в поле, у кого шо єсть, все виставляли, дєлили.

Сало готували: наріжимо свіже, засолюємо. Лоточок у мене такий, я на спід трошки водички, поставлю, три дні постоїть це сало, а тоді в холодильник на низ, в целофановий кульочок. І таке вкусне, таке хороше.

Пампушки. Дрожжі намочити у воді, сахару трохи, додати олію, яєчко, сахар. Вимішати, зробити пампушки, спекти. Зверху мажуть пампушки кип'яченою водичкою, олією, часником помазати.

Тісто для хліба готується так само, як і для пампушок. Викладається в форми. Підійде тісто і випікається. На млинці – 4-5 яєчок, соль, сахар перемішується. Молоко вливається тонкою струйкою. Розмішується. Печеться. На оладки – сода, 1 яйце, олія, вливається в холодне молоко. Розмішується і печеться.

Як лікувались раніше. Оце пєчінь єслі болить, рильця кукурудзяні збираєш, сушиш. Ми м'яту зрізаємо, чебрець, – чай готовимо. Моя мати раніше, як живот заболить, на кусочок сахару капала каплю м'ятних капель. Ми дуже чай любимо з м'яти, дуже запах хороший і для організма хорошо.

Знахарі були. Я сама ходила до однієї бабушки, вона готовила мазь. На руці от нарив якійсь. Хто воно зна, шо то була за бабушка. І з моїм зятєм приїзджав його кум, і на руці його був волос. Куди він не йшов – і нічого. Пішли вони до тієї бабки. Вона зробила мазі, шептала там, чи "Отче наш", я ж не знаю, і всьо. Прийшов він додому і все вилікувалося.

Як я була ще молодою, ходили в Запорожжя, міняли оце ж після войни. Мені свекруха виміняла платок білий. Стою так, до грудей – молоко пішло, а вони питають: “А шо в неї дитина?” А свекруха каже: “Ви шо, дурні чи шо. Хіба так можна казать?” А мені каже: “Марія, буде тобі біда страшна”. Я питаю: “А чого?” “Та вони тебе зглазили”. І як почали у мене груди боліть! Стали як бруски тверді. І руки я підняти не можу, а вони кажуть іди до бабки. Пішла я. Прийшла, завела мене у хату, а там і такі ікони, і такі. Вона стала, помолилася. Одягається, страшно позіхає: “Думала, ти така мама кормяща, тебе десь сквознячком пробрало... Тебе, каже, зглазили, бо, каже мені, дуже погано. Тоді пішла в другу хату, взяла ножик, табуреточку, посадила мене і оце молилась вона так шепотом. Богу молилася, а я прямо не можу, так боляче. Виводе мене вона за двір, за калитку, глянула на небо, каже: “Господи, облегчи її, щоб їй Господь помилував”. І каже мені: “Прийдеш додому, скажеш своїй свекрусі, нехай висівачок нагріє і тьопленьких так у платочок такий до грудей прикладе. Приходю я до двору, вона усе те бачила, усе на глазах, і де вже? Нічого ніде не стало. Ну, це як казка неначе, не знаю. Я як хто сказав би, я б не повірила тоже. Де воно ділося, понімаєте? Як оце могло буть? Значить єсть така мінута, Бог послухав у цю мінуту, оце так.

Які ігри були? Сходилися в Панаса. Один такий здоровий чоловік, на плитку сперся, ой, сміялися! Зимою спускалися на санчатах, спускалися уже взрослі. Ну, молоді, конєшно, – ходімо, покатаємось, погуляємо. Було і на коньках. Ото футбол пізніше вже почався. При нашому, як ми ще були молоді, може його і грали. Телевізора тогда не було, ні радіо. Радіо може десь у 40-ві роки взялось, не знаю. По радіо про війну узнали. Таке горе було, як об’явили, що війна. А як об’явили, що кончилась, тільки тієї було радості. Боже, як були раді! Вискакували на вулицю і кричали, прямо не дай Бог. Да, трудно було...

Карнаух Надія Яківна, 1917 року народження, с. Широке Василівського району Запорізької області[1]

Батьки мої — Гриценко Яків Нікифорович, а мати – Єлізавета Антоновна. Рік народження не пам'ятаю, всі предки з Ерістовки. Була в мене сестра Галина, рано померла (Стеценко). Брати: Ніколай, Юра, Стьопа (всі померли). Я сама старша у сім'ї. Повуличному нашу родину ніяк не називали, а мене називали Морозиха, у мого чоловіка був дід — Мороз.

Батько ще в перву войну воював і був ранений. За гражданську батько казав так: "Махно тут, а білі там". Нагнали білих у Кам'янське, відтіля у Гайбер. Так, кажуть, забирали у скринях одежу і все.

Батько робив панщину у Василівці, ото там де Попови. А тоді вже землю наділили їм, вони самі хозяйнували. Хазяйствовалі самі, до 1930-го года. В 1928 годі начались колхози. Батько не йшов мій, його тягали-тягали — не йдуть. А тут пішли трактора, машини, йому кажуть: "Ну чого ви ?", а він: "Не буду, я знаю, шо моя земля і все". А тоді прийшли, взяли п'ятеро свиней, п'ятеро овець, тьолку і корову. А батько ж не йде. А тоді прийшов, тут полномочений такий був, поляк Зверинський. Як стали вбалакувать — убалакали. Пішов батько у 1930-му годі, а начинали в 28-29-х по 10 душ.

Побули-побули мій батько в колхозі, а тоді й каже: "Ото я дурак!" Кажу : "Чого? Шо в колхоз пішли?" "Ні. Я прийшов на роботу, зробив, прийшов. Мати води нагріла, скупався, переодівся і все". Повечеряв, цигарка в зуби. Понравилося йому. А то дома завели хазяйство, а забрали даром. Празникову й робочу бричку взяли, рядовку, плуг, пукарь, борони забрали — усе даром. Ще троє свиней, двоє овець — їх тоже віддав батько. А то вже собі пооставляв.

А так, понравилось батьку. А то, каже, я і так іщачив. А як панщину робив, так каже так: три дні собі роби, три дні йому. Годував хорошо, хвалили. Я багато знала з села тих, хто з батьком робив у Василівкі, де замок був. Скіки десятин землі було у батька, не знаю. А брав він ще землю у бідняків, таких оце як ми, старичків. Вони самі приходять до них і кажуть: "Яшка, візьми землю, ми нічого не зробимо". Ото він обробляв, сіяв, хліб давав. Всі діти помагали батькові по хазяйству.

[1] Опитування провели В.І. Мільчев та А.О. Мільчева (червень, 2000 р.)

А я ще в колхоз ходила за гарбами, загрібала отими здоровими граблями. Себе помню, як гарбами загрібала з 13-ти год. В школу я не ходила, робота була. Тільки в лікбез ходила года два. По вечорам зимою. Літом ніколи ходить було. Вчитель один був чи два. Дівчина і чоловік. Тоді вчили, знаєте як, аби мог росписаться і посчитать. Вони Ерістовські були.

Було таке, що Ерістовські мужики з Карачекракськими не мирилися. Знаєте, той багатий, той бідний, кому щось не нравиться. Розкуркулювали багато в Ерістовкі, хазяйство їхнє забирали, а тоді вивозили. Оце там, де в'їзжаєш у село, на вуглі, жив чоловік. Його розкуркулили, а він такий бідняк був, семеро дітей... Оце млин у нього вітряний був — будка стояла. Була у нього машинка, шоб молотить. Їздив по селах, казали, шо куркуль. Млин його був. Тоді у нього все позабирали. А він, хоч вірте, хоч ні — на ньому сорочка біла, на штанах зад розодраний. Цибулину з хлібом з'їв і пішов робить. Людям молотить. Тоді люди хліб возили і молотять. І забрали у них все чисто. Наша мати зварила їсти, шось спекла, хотіла їм віднести. Прийшов полномочний і не дав, позабирав. А його з дітьми покидали в гарбу, вивезли на Собачий степ і бросили, де пасли коров, отам за селом. Дійкун там жив. Цей був такий пріятель, шо не знаю, як вам і назвать. А там хлопці поїхали рубать дрова з Зеленого Гаю. Приїхали, а вони сидять в снігу і плачуть. Вони приїхали й кажуть свому председателю: "Отак і отак". А він: "Запрягайте коней і привозьте. А ви, жінки, ослобоніть цю комнату, натопіть і сюди їх". Забрав його председатель цей у кузню на Гай, там вони жили. Ото так наші робили.

А Дійкун цей був, тепер його не пам'ятають люди, він держав роботніков і роботниць, й сини, невістки були, все робили. Вирізали всю сім'ю і робочих вирізали, які там були. І мале в колисці було, і те зарізали. Невістка, якось втекла, залізла на тополю, аж наверх, і вони її не побачили. На утро визвали, хто це такі? А це ж ті, шо робили в нього, це все зробили і вирізали. Це при совєтській власті. Ну, і назвали це місце Дійкун. Про це помнять такі як я, а молоді не знають. Не дай бог, шо було. Це я вже позабувала, а це, як сначала все розказати, так не можна всього переносить.

Я ще й тут німців помню. Оце Чорноземне (Гайбер), там самі німці були. Їх вивезли перед войною наші, дома їхні порозбирали. Наш зять живе в Чорноземній, так він розбирав. Розібрали, а поновому нічого більше не строїли. Чиста земля і сіють. Дома у них

хороші були. Кирпич й черепичка красна. Ми їздили до них масла куплять, було батько запряже коняку... Ой, вони жили. А нам накладали масла налог сдавать. Багато дітей було, а тіки такі вони, як би вам сказать. Не культурні вони дуже. Порядку нема в них, і не питайте. Оце біля скота чи на городі возиться, руки у землі, у гноякі, воно не помиє, сяде й їсть. Сади хороші були: яблука, сливи, груші (дулі). А тіки не по-хазяйськи. Не такі, як наші люди. Віноград у них був, а тут по селах не було. Оце стало після війни. Було до війни перець, сині, у наших все таке було. Ніколи з ними сорилися. Їздили в Гайбер, хороші врачі були. Ще й батько й мене возив, як палець поламала. Такі молоді дядьки були... Німці. Всі наші руські ідуть до них. Як ми розговарювали, так і вони всі вміли. А між собою вони по-німецьки. Балакають, а ще й кажуть: "Ви не поймете, одинаково". Де ж не поймете? Хто учив німецький язик, той пойме. Ну, хароші були тут, не понімаю, чого вони повиїзжали. Чи самі, чи їх вивезли наші на їхню родину?

Батько й мати в церкву ходили, вєрующі, нас привчали, потім ми ходили. В церкву ходили, в Карачекраці була церква. Ми туди ходили пішки. Нічого було. Як підеш — дає мати п'ять копійок. А то я за п'ять візьму. Дадуть ще дві — свічку візьму. Набереш коників, та куди там! В суботу вечерня була, в неділю — теж ідеш на вечірню, через глибокі рівчаки переходили. Немає її тепер, тієї церкви. Її розібрали і построїли церкву в Василівці. Велика була церква.

Ще в 30-тім годі були церкви, а тоді вже не стало. Ще в 31-му начали розбирать церкви. І потом, як хрестить дитину, везли батюшку додому. А у Василівкі ще довго була, а тепер знову розрішили церкву — тіки пізно вже. Наші з Єрістовки в Карачекрак їздили, сама ближча була.

У 1933-му году був голод, не такий страшний, но був. Оце то, буряків багато, капусти, огірків, помідорів, в бочках здорових стояли. Було виносе батько по два помідори, по два огірки. Багато не дасть, шоб їли. А в 1947-му багато людей померло з голоду. Я тут була. Не вродило, ми пережили. Ну, тоді колхоз давав пайок. Підеш на роботу, дають 200 грам баланди, зварили. Ще держали корову, вона спасала. А тоді посіяли жито у городі, воно поспіло, почали його молоть, пікти. Тіки багато не давали їсти, бо кажуть: "Кішки полопаються і вмрете".

Сватали мене: прийшли ввечері, випили бутилку, взяв за руку і одвів. Ні свадьби, нічого. В той же день забрав. Перед цим догова-

рювались: мати приходила і він, батька у нього не було. Місяць побули і в армію випровадили. У сельсовете росписались та і все. Тоді вже в церкві не робили і не пишно гуляли. Нікого не приглашали, ото так. Грошей не було, не празнували. Як дитина родиться, в сельсовете записали і все. Нікого не гукали, не приглашали.

До войни в мене вже троє дітей було. В евакуацію вивозили нас німці в Бурчак, бросили — і в степ. Ми там побули, тоді пішли. Ми там пішли, отак – просо в копицях. Думаємо, щас намнем і буде нам їсти. Тіки до копиць, а вони нас хвать, ой боже, кажу, щас німці повбивають. Чорні шинелі тоже. А він: "Тіше, тіше, це руські. Ніде не йдіть, будьте тут. А як розвидниться, будем розвозить". У нас була бричечка і конячка. Так ми їхали. А тих, у кого не було, тих машинами наші вивозили. Пережили страшенно. Приїхали — хата розбита. Все позабирано. Ранених нагнали німці у хату, наші нагнали. А лежать наші ранені, просять водички, бо нема ж нікого. А штаб стояв нанизу села. Ми їм стали казать, а вони казали, шо не нашої часті. Помощі не дали і не забрали. Ми нашли біленьке, поперев'язували, дали водички. Їсти, кажуть, ми не хочемо. До утра дуба подавали. Та які ж це наші, шо кажуть не нашої часті?! А німців ранених оберігали й спасали, а тоді отправили в Оріхів, в санаторій, чи куди. Захватили багато горя. Я ще з чотирма дітьми була. Вони малі, самий старший, 1936 году, Ніколай, вже помер.

Як підходили красні, так со сторони Барбараштата і Юрієнталя прийшли розвєдчики і в очеретах були. В мене свекруха бідова була. Бере й веде їх у дом. Я думаю: "Ой, господи, нашо вона воєнних веде? Німці ж нас повбивають". Привели двох. Переділись, а ще один пізніше прийшов, посадили в погріб. Розвідчик юрієнтальський казав, шо в нього пятеро дітей. А тоді дві жінки з села взяли й направили німців, кажуть: "Оно, повела..." Пішли до нас німці і забрали, і мене забрали. В мене ще була мала дитина. Воно вхватилося за шию, кричить. Вони б'ють його, штовхають. Повели улицею. Питають, один дядько Степан: "Надія, де тебе ведуть? Чого вони?" А вони до нього як підскочать, вже намірилися, а вдарить не вдарили. Кажу: "Я не знаю куди ведуть". А вона каже: "Йди, йди, там з тебе зроблять маслаки". Повели мене туди, де міст переїзжать. Отам стояли гарбички та конячки. Стояли німці, румини, чехословаки, поляки. Отправляли їх у Сімферополь, на фронт. Привели вони туди того розвєдчика й мене. Я плачу, того розвєдчика забрали поляки, питають зразу. А хотіли ослобонить. А німці перебрали його.

Розділи. І сказали: “На убахт (гаупвахта)”. Питають мене: “Ну, шо, як?” Ото так, кажу, і отак. Кажуть: “На шо ви погріб защіпали?” Кажу: “Я не защіпала...” А я-то защіпала. Як били вони його, німці! Як вони його мучили. Пальчики різали, губи, носа. Ну, думаю, кінець мені. А потом прийшов поляк другий, начав питать, а я стала казать. Він каже: “Одійдіть. Ослобоніть цю женщину”. Узяв мене, порозпитав і одвів аж до кладбища. Кажу, не знаю, зайшов він у погріб. А тоді питаю: “Як же вас звать?” А він: “Готліб”. Оце я запомнила того поляка, який мене ослобонив. Я кажу: “Проведіть, бо мене зустрінуть німці і дітей повбивають”. Ну, він провів трошки, дойшла. А на другий день кажу жінкам: “Суки, як тільки війна кончиться, підождіть, як буду жива, скажу, як ви указуєте, своїх людей продаєте”. Це було за год десь, як наші прийшли. Та, перенесли горя.

При німцях заставляли робити. Ще поліцаї були, роботу давали. Откуди були — не знаю, в нас не дуже багато поліцаїв було. Німців не дуже стояло в Ерістовкі. Сразу, як увійшли, стояло багато, а тоді пішли, пішли, пішла передова, їх погнали. Робить заставляли, ще й коровами заставляли. Орали волами, волочили коровами. Заставляли, кричали. Давали хліба, точно не скажу скікі, ну, хватало їсти. А було як хто-то гуляють, давали пльоток. Знаєте, скіки били наших хлопців! То було ми, кажем: “Хлопці, та підчиняйтесь. Та робіть вже, як-небудь”. “Та не будемо ми підчиняться!”

Міллер приїзжав з Василівки, часто. Гепселяв наших бригадирів. Председателя нашого гепселяв. Міллер, як їде, так прямо пре. Їздив на машині і по руському харашо балакав. Бригадирів найдужче бив. Пльоткою бив, шо не так. Председатель як староста був. Не наш, а наєжі були. А наш був председатель сєльсовєта, і при німцях, і після войни остався. Хароший був. Поліцаї є хароші, а є — не дуже. Такі, як забирали мене, боролася я. І так нечаяно вхватила свого ж поліцая і розпорола галіфе. На другий день жінка принесла його, шоб зашила. А я їй кажу: “Зашивай сама! Бо наші вже стукають, так зашиють тобі бистро”. Вона каже: “Не балакай, бо завтра прийдуть, вб’ють тебе!” Кажу: “Уб’ють, а рідня останеться хтось”. І не зашила. А тоді йду по селу, а вона йде: “Завтра принесу”. А я їй: “Не ходи, одрубаю голову, а тоді хай судять, хоч і вбивають”. Більше не приносила. А після войни ще й підписала, що цей поліцай хороший чоловік був. Ви представляєте! Бо мій батько сказав: “Шо було, то пройшло. Пішли, то хароший був поліцай”. Були, шо хароші поліцаї.

Буду вам правду казать, двоюрідний мій брат був поліцаєм. Було, його попруть, а він нічого. Ще один був, Бабаченко, тож нічого. А Бондаренко Павло, так той людей їв, видавав. Не всі ж одинакові. Пережили, не дай бог. У кого дітей не було або одно — легше було. А мені — оце так!

У войну у Василівці при німцях больниця була. Врачі наші були.

З Василівки у войну всіх явреїв вивезли у Запорожьє та побили. Їх там багато було. Кой-яких явреїв, які увіровали та за руськими були, вони не займали. А як начали отступать та й дітей побили. В Запорожжя увезли на машинах. Ще один хлопець так просився на село, там не займуть. Хлопець плакав і казав, як забирали: "Щоб ти знав батько, як на яврейкі жениться". Це мені кума розказувала. А чого вони їх не взлюбили? Хороші були люди.

Батько і в цю войну був. Йому вже багато годів було, а чого він попав: он був коло овець, їх евакуіровали десь далеко. Коли фронт остановився, один дядько каже: "Яша, поїхали додому, німець пускає". А він каже: "Буду до конця". Коли приїхали забирать їх у армію, батькові було більш за 60. Заходе начальник, льотчик, і насчітав, шоб у самольоті 12 душ було. Ну, він каже, перекрестився, шо бог дасть. То вони були охраннікамии біля самольотів не на передовій, а в тилу. Аж у Германію дійшов. З ним вмісті був з Зеленого Гаю племінниці чоловік. І як зайшли у Германію, він казав: "Сенька, не йди!" А він йому: "Ти знаєш, скіки там!" "Воно все потравлене. Спеціально наносили, шоб потравилися". А вони тягали, пили. Ще первий раз батько оттяг його, а вдруге не вспів. А вони як понапивались, ціла рота лягла, потравилась. А ті чабани, шо з ним другі були, не вернулись, побились.

Ми не знаєм, де батько і шо з ним. А як німців одігнали, нам звістили, шо живий, здоровий. Як наші прийшли, так хлопців 25-27-го году брали на фронт. А Жуков відмінив; шоб учили їх. Їх за селом побили страшне, позагортали за селом. А тоді батьки взнавали, викопували, позабирали. Хіба можна дітей на передову? Вони в своїй одежі були. Тут біля нашого села не наших побили, а хлопців з Донбасу. Було приїзжали забирать аж звідтіля...

Широким це село Грицан назвав, як був председателем, а чого Ерістовка — не знаю. Тіки Ерістовка лучше було — це ж родиме! Про старе життя ніхто вже й не помне. А тіки коли балуєшся, чи шось не так зробили, або не послухаєшся, то казали: "Ото вам надо,

шоб вернувся отой, забула як звати, так він би навів порядки над вами. Не слухаєтесь, не виполняєте, не підчиняєтесь...”

Біля села є такі балки, що з названіями — Копані, Вовків. У Вовкові балка і село Вовків називалося. Як став Грицан, їх сюди забирав, понастроював, а там дома розваляв. У тій балці, що до Юрієнталя іде. Оце ще Коробчина була. Чого назвали, не знає ніхто. Тоже там люди жили. Їх потом Грицан забрав на Барбараштат і Тернувате.

При Брежнєві ми тіки пожили... При Хрущові бєдствували. Налоги великі платили — 800 рублів за год: за деревину, за вишню, за вікна, за двері. Сади ми повирубували, повикопували. А як став Брежнєв, тоді ми розжились. Дав розстрочку. При Сталіні тоже нічо було, но тіки наказував. Кіло возьмеш, два годи дають. Багато сажали; знаєте, робиш, набереш в карман, який хороший — не подасть виду, а другий — витрусе з карманів, ще й посадять.

В колхозі була в бригаді, тридцять год проробила дояркою. Тоді ділянки полола. Це після пенсії шістнадцять год проробила. Щас ноги пухнуть.

Раньше празники на степу не робили як сейчас. Клубів не було. А оце так, ходять молодьож — сьогодні в тебе в хаті досвітки, завтра — в тебе, по очереді. Свадьби гуляли, виряжали в армію...

Скотину лічили тіки у ветеринарів, а самі не дуже. Нарвеш бур’яну, укропу. Кажуть: “То будуть атаміни (вітаміни)”. Як каченята чи курчата дохнуть, давали пить марганцовку чи сироватку. Сироватка помага, як потравляться (потравлять).

У відьом раньше вірували, а тіки греця його знає є вони, чи нема. Якби її побачити. Було малим нам казали: “Не йдіть, бо відьма вас поганяє, не ходіть на вулицю”. Як малі були, не пускали нас на вулицю: “Дома у дворі стережи курчат”. Кукли були, собачки, котики — ігрушечки. А так, шоб ганятись, такого не було. У нас ще такий батько сердитий був. Як сказав було, ідіть, посідайте і не виходьте нікуди.

Це кладбище на могилі всігда було, воно турецьке. Турція тут руководила. І Ерістовки тут не було. Все турецьке. Це батько розказував. Могили у нас отак кладуть, а у них отако (впоперек). Тут і турецькі могили були на цьому кладбищі. А це камінні, наші там фамілії: Олійники, Кривулі... Діди, прадіди, мабуть. Турецькі камні стояли, потом їх побили. Ще покойний Грицан, як когось ховали, прийшов і читав, шо там на них. І ви знаєте, шо я вам скажу, копаємо, і чуть труни не викидаємо. І ото докопаємо, і бачимо, шо вони

отак (поперек) клали труни. А на тому такого не було, там на ровному місті. Як малі були, більше було камінних хрестів, побила їх дітвора на отакі куски і повикидали. Раньше на цьому кладбищі будка стояла, було приїзжа батюшка, праве. А потом це все порозбирали, порозкидали, як перестали вірувать церкві.

Як вмирала людина, прийшли сусіди чи хтось, скупали, нарядили, і поховали. Труну не оббивали нічим, а щас уквітчають. Простинею застилали, подушку ложили. Поминали 9-й день, 40-й день, а півгоду і год не поминали. Понятія не було раньше. І то дев'ять днів мало поминали. Це ще наша баба покойна 9 перепічок спекла, рознесла, оце як треба, а не те як водкою заливають. А на 40 днів гукають 40 чоловік, помимо родственників. Оце приготовлять, поїдять, а тоді вже свої сідають.

На Рожество рожествували. Зроблять звезду: туди Спасителя, свічки, і ходять, а воно освіщає. Це ми ходили, співали. "Рожество твоє, Христі Боже..." А дальше вже не помню. Вже позабували. Душ по п'ять, по шість ходили. Аби канфетів давали. Було й колядували, тіки позабували. І щедрували. Пісні співали народні, танцювали. Танцюють хлопець і дівчина, руками потупотять, ногами. На гармошкі грали. Було всього...

Кононенко Олександра Гаврилівна, 1919 року народження, с.Коновалове Василівського району Запорізької області.[1]

Я давно в цьому селі живу. Звуть мене Санька. Александра Гавриловна Кононенко. Хоть Санька, хоть Шурка – по-простому.

Мої батьки з села, що рядом тут було – Прусаки. Щас вже нічого нема. Нас у мамки п'ятнадцять душ жило. А батьки в колхозі робили.

Я в колхозі, ой, і на комбайні штурвальною солому скидала, і була прицепщиком, і дояркою, і скотаркою була біля свиней. І сторожувала у степу. Поки перелякалася, а тоді бросила. А окопи, а дороги, а мости. Ой-йо-йо-ой!

Із самої Бабурки пішком сюди йшла. На Бабурці на мостах робила. Нас туди відправили, а чим нас там годували! Ото було зварять з кукурузяної крупи, не засмажать нічого. Не дай Господь!

---

[1] Опитування провели С.М. Білівненко та Ю.І. Головко (2 липня 2000 р.).

І який там дідько платив! Нас кормили там і всьо. І нічого нам не платили. Я робила там каждий день і без виходних. Таскали рейки та ті шпали. Півтора місяца. І дождь, і сніг. Там людей було страшно. Всіх заставили. Туди ми їхали, везли нас. А як документи получили, то й пішли. Як прийшла, а в нас світиться, дванадцять часов ночі. Доходю я, а татко наш вже були хворі і ото сиділи на дивані. А я постукала, а він каже на невістку, а ну піди, хто там проситься. Ага, я як обізвалася, а вона: "Ой, Санька!". Откриває двері, так я як увійшла, боже, як же татко та мамка плакали: "Яка ж ти прийшла". Та ботінок порвався, та тряпками обмотувала, шоб дійти додому. Ой, не дай Господь! Лягла я на печі, а нога ж оця, що була поранена, до того ж болить, до того болить. Вони як начали розтирать мені ноги, розтирали карасіном. Заснула перед світом. Попарила ногу, оп'ять розтерла, перев'язали мені, лягла оп'ять. Полежала я тиждень, а тоді одпустило.

У селі після війни було, хай йому чорт. Така голодовка була, шо не дай бог. Вижили ми так, шо день до вечора. А бабушка моя Секлета померла з голоду, дядько тоже із голоду вмер, тьотка Настя тоже вмерла. А ті, дочки їхні, було там в совхозі робили, так вони не знають як їх батька й матір звуть. Як вони намучились, і з голоду вмерли, і дядька і тьотка. Закопали в ями у ряд, позакидали та й усе, без нічого. Багато людей померло. Нічим було помагать. У війну голодали.

У колхозі виходили на роботу як сонце сходе, то ми вже й на наряд. Наряд давав бригадір. Ну скільки там, шо загадають на день. Багато. Загадували багато. І машинкувать загадували, і садовить. І за рядовкою там шо-небудь. Дивиться в рядовку, шоб там зерна було. А машинкувать так трактером ходили – машинок причеплювали. Так було нам тут, як собакам.

Робили на палочки (трудодні). Бригадір хароший був. Не лаявся. Ще ж не вміли й сапи держать, а ланки були. З однією подружкою по-сусідському жили, а жінки пішли та й пішли, а ми як-небудь. І начав нам доказувать як оце полоть. А на чорта ж ви нам давали такі ланки, як ми ще держать сапи не уміли?

Чоловік на обід додому приходив. А як коли опоздає, не прийде, то й бере з собою: чи сало єсть, молоко там, чи хліб там, чи пиріжок. А на вечерю вже борщ, мнясо, кампот, пиріжки. Я сама додому обідать ходила.

З яблук варили повидло, варення. Різали, а тоді перетрусили тим, сахаром. На плиту, шоб проварювалися харашо, а потом в банки. Закатували в банки кришками желізними. Яблука і так закривать можна, сахаром і водой заливаємо і капітально. Яблука і сушить можна. Ще закривали сливи, ягоди. Тоже так, притрусюють сахаром і в посуду. А тоді проварювать і закатувать.

Як паску пекти, то вчинять сахарку там, тощо, а тоді в пєчку. А колись печі були. А зверху змазать чим-небудь, біле отак з крашанки з сахаром. Компот варили з шовковиць і свіжих ягід. Яйця красили у чавуні, у лушпайках з цибулі.

В церкві на свята, що принесуть, те й було, а потом святять. На Пасху, на Вербну – вербу святять. Принесуть, і він ходе і тим святим святить.

Релігійні свята празднуємо, всі які є. На Трійцю хату квітчали зеленим. Нічого не робили. А на Спаса – в церкву ж нада йти та яблуки їсти. На Різдво, що зваримо, те й їсти. Готують пиріжки, там орішки, борщ, картошку. Орішки – печення. Такі хароші, як вдасся.

На різдвяні свята вечерю носять, колядують і посипають. Діти приходять на вечерю: "Добрий вечір, прислали батько й матір. Нате вам вечерю". А їм тоді гостинець – гроші, канфет. А як щедрують, то "Щедрівка щедрувала, до віконця припадала, що ти тьотка напекла, що ти наварила. Неси нам до вікна". "Поки тьотка донесла ручки-ножки попекла". І пиріжків давали, і гостинців, і гроші. Що напекли, то й давали. Колядки співали:

"Коляд-коляд, колядницю.
Посипали пшеницею, житом.
Ой у полі, у полі сам Господь ходив,
Діва Марія їсти носила,
Їсти носила – Бога просила:
Уроди, Боже, жито і пшеницю,
Жито, пшеницю сєю-вєю, посіваю
З Новим годом поздравляю.
З праздником Вас!"

Це давно так було. Багато дітей тоді ходило. Були сім'ї і по семеро було, і по шестеро. Дітей гляділи наші батьки, матері. І старі були дід та баба. Так і старші діти гляділи.

Головний в сім'ї був дід та баба. А батько їм підчиняється. У нашої матері було шістнадцять душ. Всі одразу сідали за стіл. Із мисок їли дерев'яними ложками. Тоді варили, шо хоч. Чого тільки не було.

Молошне шо-небудь зварять маленьким дітям. Молоко кип'ятять, дітей годують, як мати на роботі. У бутилочку наллють і соску. Іграшок не було. Грали в м'яча. Як ото почнем в м'яча гратися, потом ще й як начнемо битися... Та качелькі, качелькі нам батьки поробили, шоб діти побилися.

Хрестили мене в Оріхові, дома ікони були. Батько були віручий, і я з ним ходила. І я не одставала.

На хрестинах було, як зберуться всі чисто, то гуляють. Кум з кумою. Пісень повно тоді було. І на гармошку грали і на бубон. Танцювали і польку, і краков'як, і бабочку, яблочку! Ми самі вчилися під гармошку. У нас і не один гармоніст був. Ох і грали. Співали якнебудь пісню колхозну! Та я їх вже і позабувала.

Зі святкового одягали плаття, спідниці були. І мати одягали. Мати і купляла, і шила. Большинство сама своїм шила. А то ж на роботу нада було. Ланка ж була.

А на свадьбу готують борщ, картошку, м'ясо, холодань, риба, ковбаса. Холодець варю – нарубаю ніжок тих, а тоді в каструлю чи в чавун, і такий холодець хоч куди там. Лавровий лист, цибульку чи часник.

На весілля пекли караваї. І пишки пекли, і гільця. Намотували на бумажки. Тісто як вчинять, так і пекли. Пекли у пічах. І молодих возили по селу. Гуляли, танцювали і співали. Днів три гуляли. А в кого возможності, то й тиждень гуляли. Зразу гуляють у молодого, а потім її заберуть , привезуть і тут гуляють.

У придане шо тут тільки не давали. І коври, і так не дай Бог. Раніше давали гроші, а мені не давали. Ми ж не гуляли. Ми так зійшлися, розписалися, так і всьо.

Народила в селі, ніхто мені не помагав. Як вагітною ходила, ніхто не помагав нічого. Я ж дома була. Хозяйство було: корова, свиня, поросята, теля, кури, гуси, качки – повен двір. Я сама принесла води з балки, коромислом. Прийшла в хату, та шось мені погано. Схватки були. Піду до мамки, шо отаке мені, а дід мій (чоловік) в кузні був. То ще як ішов, я казала: "Ти не йди, та йди візьми коня та одвезеш мене в Красноармійське...". "Підождеш, я прийду". "А оце воно – кажу – жде". "Та!!!" – та й пішов к чортовій матері. Прийшли мамка. Поставили відра – туди-сюди, в мене схватки, Прийшла додому, стала і вою, вилупила, вискочило. Мама рядом були в хаті... На роботу я пішла як вже год чи півтора було. За дітьми самі дивилися.

Породіллі дарують подарок там який-небудь, чи на спідницю, чи на плаття, чи на кохту.

Город садимо як погода хороша, як висохне трохи. А тоді начинаємо садовить, а як посадимо, воно бува зійде і померзне все. Сначала каротшку, а потом буряк, мелочь всяку – то капусту, баштан потом. Кукурузку, соняшник так само.

Город був, аякже. Багато картошки збирали, в підвал зносили. Хранили сало на горищі, в чувалах; а м'ясо – в бутилі, засолювали.

На косовицю були праздники, аякже, гуляли. Збиралися до кучі і гуляли.

Пост не держали. Тоді і робили як катюги, один поперед одного. У кого єсть чим, а в кого немає позароблять, поки дадуть тобі чим. Бричку чи там ще чим-небудь.

Хату підновляла я сама. Підкрасить, підбілить. Мазала глиною, білила вапною, глиною. І стеля так, тоже біла, і вікна, і двері красили... Рушники вішала на стінах, а там же фотографії – портрети, родичів.

Вишивати сама навчилась. Мамці ніколи було – нас шість душ було. Рушники вишивала, покривала. І сама придумувала та тьотка моя вишивала рушники. Понамальовує оте там шо, цвіточки, ото я й вчилася.

У нас у мамки п'ятнадцять душ жило. І старі були, і молоді були. Всі в одній хаті жили, хата велика була. Комнатів багато було. Сім'ї по кімнатам жили, кожна невіста в кімнаті. Спали на кроватях. Піч була, та лежанка. На лежанці хто вспів, то й вспів. І долі спали. Діти було, кладуть долі.

Хата була зроблена з вальків. Вальки валяли і ставили. Місили і на хату. Крили хату черепицею, соломою.

Як у когось хата згорить, хтось покалічився – не помагали. Нікому нічого не помагали. Сам, все сам. Сам там як-небудь полікував і все, якоїсь мазі там прикладеш, перев'яжеш і все.

Худобу самі не лічили. Було вгодована свиня ночію нічого була, а з утра пішов дід, каже, здохла свиня, і була ж вгодована свиня. Ото повезли і в яму шваркнули та й усе. Як той, то дають уколи, а самі не лічили. Лічили – пока здохне. Заболіла – ходе, ходе, поки ляже. Кажу діду: "Шо з коровою?" А він: "То вона наїлася чогось". Та кажу прислухайся. А вона так "Ог, ог, ог" А я кажу давай вєтінара. Нехай вєтінар провіре, шо таке. А вєтінар каже: "Ви оцю корову заріжте, бо вона не видерже". Зарізали. Шо вона там їла, проволку

колючу з'їла. Якраз втескалась в середину і пришлось так корову зарізать.

Самогон гнали – ото коритячко таке, та трубочка. Холодну воду, сахарь, дрожі. Оп'ять води. У нас дід гнав. З фруктів робили – робили із абрикос, каліровка. Ой і вкусна. Ой, боже ж мій. Із груш тоже, із винограду. Лучча була із абрикосу. Налузали, перетерли, задєлали, через два дні готова...

Крохмалюк Уляна Кузьмівна, 1931 року народження, с. Широке Василівського району Запорізької області.[1]

Це ми тут так і живем вже з 56-го году. Тоді приїжали западні, саме була така завірюха в Западній: і бендери, і руські, а тоді ми переселилися сюди, так оце й досі живем тут...

Родичі звідсіля були, а щас вони десь виїхали в Донєцк. Двоюрідна сестра тож з Западної тут жила і оце ж вона нам і написала. Ну, ми і не думали. Ну, приїхав вербовщик, і нас завербував. І ми по вербовці сюди приїхали. Це ж як переселенці 56-го году.

Ми приїхали, спєрва нас завербували у Вєсьолую, там пожили ми. Но там не було ні води, три кілометри нада було йти, шоб води принести. Один колодязь на все село, а село велике. І жизнь там така була. А щас там хороша, кажуть жисть. А тоді дуже була погана. А тут сестра моя жила і вона нам написала: "Як ви тут живете. Приїзджайте до нас". Така пустиня, десь-не-десь хата. Рідко були хати, і води не було. Ну ми поїхали подивилися, і переїхали сюда. І с тих пор ми жили тут.

А сестра сюди тоже по вєрбовкє попала. Вона перва поїхала. Приїхала, подивилась, як ми погано живем і вона каже: "Переїзджайте до нас, в нас лучче". Ми й переїхали.

А на Западній тоді ще не було колхозів, ще начали зганять колгоспи. В багачів робили і мама моя, і батько. Робили в багачів. Оце нажнеш десять снопів, а одинадцятий тобі. Отак, давали багачі. То весь день там в'яжеш снопи, чи молотиш, шото робиш — вечером дасть мисочку чогось — чи гороху, чи крупи якої-небудь. Оце такі були заробітки. Я тоді отака іще була, а помню все... Батько вмер там ще, в Западній, а мати тут моя вмерла.

---

[1] Опитування провели С.М. Білівненко та Ю.І. Головко (червень, 2000 р.)

Ну, тут усе було, ми сюди приїхали — ми тут хліб побачили, а ми там хліба то не бачили, на Западній, потому шо там багачі були, пани були. А переїхали сюди, ми тут побачили світ, хліба побачили, од'їлися.

Ми приїхали, купили хату тут і начали строїться. Люди вродє нормальніє.

Хату самі строїли. І наймали. У нас був тут такий каменщик, наш кум, він у нас сина хрестив. І він нам всього тут построїв сам пошти.

Нам сільсовєт дав місце під хату. Ні, тут була стара хата, оцих сусідів, шо тут живуть. Ми купили в них стару хату. Та хатьонка маленьку була, та начала валяться. Ми начали строїться. Вистроїли.

Як ми тільки в'їжджали колгосп не помагав. Ніхто нічого. Якщо заробили, то платили, як не заробила нічого, то нічого. Все самі наживали як десяте число – так і получка. Платили харашо, так шо хватало грошей і на стройку, все, і їли, все було.

На селі майстрів-ремісників таких не було. Все купляли.

А по вуличному звали Бендери, всьо врем'я були Бендери. Щас — ні, я вже тут піісят год живу. Ми самі відтіля тікали од тих бендерів, тоді була там страсть страшна. Обідно, конєшно, обідно. Ми — бідняки, в бендерах були тільки багачі, богацькі сини. А кому я шо скажу? Кажуть Бендерка, та хай буде Бендерка, шо ж я з усіма ругаться?

А чого їх так називали хто його зна? Прийшла совєцька власть і називали їх бендерами.

По-уличному називають як-то. Тут один такий є, шо він свиснув і назвали його Свистуном (Володька), а який-то свистун? Він колись був мелітоном. Чого він там був — я не знаю, і як сюркнув — а поїзд пішов, так його чуть не посадили. Оце його дражнять свистун.

Тут хороший колхоз був, міліонер. Тут був Грицан председатєлєм. Дуже хороший колхоз, люди сюда все їхали, заробляли харашо. Я дояркою була, заробляла харашо, гроші були, і построїли, і машину купили. Він робив шохвером, потом завгаром. Тоді була жизня, господи. Все в нас було — корови, свині.

Було всьо хазяйство, всьо.

Я дояркою робила, але були перебої. То коров забирали, то корови поболіли, були забрали, були перебої. Ну боліли корови, їх вибраковували, одвозили в Запорожжя. Пагані корови — забирали їх на м'ясо, а хароші оставалися, їх расформіровали групу. Коли там

остається коров чи п'ять чи шість, чи даже десяток — їх расформіровували, давали другим дояркам. Розбирали. А доярки вже тоді — без работи, на другу работу. Годів п'ятнадцять я постоянно робила.

Да, зразу трудодні були.

На трудодень давали там по рублю, заробила там три трудодні в день, чи один — значить рубль, три трудодні — три рубля. А потом на ті трудодні давали зерно — привезуть машину зерна. Добре жили.

Зерно давали, і олію давали, і подсолнух давали, все давали. Шо було в колхозі — все давали. Жизнь була тоді — ми вдвох робили.

Та не помню, шо там була за норма. Скільки надоїм молока. Від молока — скільки заробили, заробила 300 рублів, от ще тобі на 300 рублів ще й по кілограму зерна. А тоді в конце года ще давали дополнітєльну, получали люди гроші кучами. Один год мене послали в Болгарію, по путьовкє, я приїхала відтіля вже конець году — начало нового году: от куча грошей на столі, получив приніс пачки. Получив чотири тисячи — ми й купили машину.

Сперва ми хліб пекли, а потом начали куплять. Я робила дояркою — ніколи ним заніматься, та й ніде пекти — печі не було тут. Ніхто піч у хаті не робив. Купляли.

Каждий місяць ми получали зарплату, і харашо получали. Я і по двісті заробляла, і по триста. Корови теляться, молоко, телята. Заробіток був.

Та була своя корова, і дві було свої. Свиноматки дві держали, все було.

Городу ми багато не брали, тут було дванадцять соток і всьо. А садили такі мєлочі: помідори, капусту, огірок, картошка — так, для себе. А в колхозі зерна давали — машину привезем зерна в двір — і годуй, і сама їж.

На Западній борщів таких не варили. Там таке. Вже й не помню, що було раньше. Та шо в нас було — як ми бідно жили, то в нас не було нічого, дуже бідно жили. Батько був бідний, мати. Ото в богачів заробляли, шо могли. Шо дасть — те й спасібо. Приїхали сюда — тут совсім жизнь друга.

Тут, тут мої сини родилися. Ні, не в селі, а у больниці – у Василівкі. Больниця, роддом. Там хороші врачі, вони сєйчас вже старі, а роблять ще.

Дітей хрестили. Ми ж не партійні, чоловік був партійний. Хрестили дітей. Нам нічого не було. Ну, дитина не спить, неспокойна.

Люди підказують, шо нада перехрестить дитину. Хрестили двох. В Оріхові хрестили. Один нехрещений – самий старший, а два тут родилися – хрестилися.

До бабок не водили, Бог милував. Не боліли вони в мене. А у цьому селі є там, на том краю аж, в кінець села, баба Кабаниха. Одна там. Ну я думаю, ну шо та баба поможе? Бог його знає, шо воно помагає, чи баба помагає — не знаю.

Релігійні свята, конєшно, празнуєм. Як всіда, празнуєм, знаєм, коли Пасха, коли Троїця.

Паску печем. Шо в кого є. Вчиняєм, печем, форми налажуєм, у формах печем. Кидаємо дрожжі, в перву очередь, яічка, сахар, маргарин. Зверху яічком мажуть, білим, пшоном крашеним. І крашанки красили, робили раньше все.

Ну, на Рожество кутю варили, шо є те й готовили. Різали свиню, колбаси робили, все робили. І окороки коптили, все було.

Діти ходять з колядками, вечерю носять, і щедрують, ходять. І раніше ходили. Це ж стара вже привичка. Ходили, це вже давнодавним вечерю носять. Дітям за те давали конфети, шоколадки, печения, шо в кого єсть. Яблука. Шо в кого є, то й дають.

А ще свята – Новий год, Старий Новий год, і Новий і Старий, Спаса. Ну, я-то по церквам все ходю...

Як Трійця – вийдуть за ворота баби, посідають та й балакають. Дома хто буде робить на празник? На празники не роблять нічого. Готують, шо в кого є, то й готує. В кого є, то зарізать курку, чи качку, а в кого нема, то й так.

Я ніколи не ворожила, Боже упасі, я і не люблю. Я як побачу, шо цигани, то закриваюсь в хаті і не виходю.

На похорон приходять люди тільки на обід, а так не допомагають. Готувати кухарок нанімаєм, кухаркам заплатила 50 рублів. Труну оббили, їсти наварили, кури різали. Труну купляли у Василівкі, 150 рублів. А раніше колхоз давав, труну робив, м'яса 10 кілограм давав, на похорон машину давав, а щас — нічого.

Я на фермі робила, так дуже не касалась того, шо там з жнивами. Шось кажуть, там виїхали комбайни в поле, будуть косить.

Сходки не було, а правління було. Собира правлінців, правління проводе — хто шо должен робить. Не було такого, шоб все село собиралося.

Раньше воно було Ерестовка, раньше-раньше. Приїхали ми сюди, воно вже було Широке. Чого його так поміняли не знаю. А чого во-

но Широке, тоже не знаю. Раньше воно було отдєльно називалось — там було “Фрунзе”, тут було “Шевченко” вроді, це ще до нас. Башавул – це вулиця, там десь, далеко, отдєльно. Оце башавул – це отуда, хатів п’ять-шість стоїть — оце башавул. Ну просто так називають, по-вуличному.

Вулиці стали називаться недавно. Не знаю, скільки вже год. А раньше не було, яка вулиця. Ото тіки по названію людей називали. Раньше не було номерів на домах.

Найстарішим тут уже по сто год, вони повмирали вже, мабуть. Ну, оце Недоруї — ці должни знать, вони тут старі жителі. Таких названій тут нема — тільки по фамілії.

Багато людей однієї фамілії. Замули дуже багато, вони всі місцеві, їх багато. Гриценки мєсниє. А більш таких я не знаю.

Коли ми приїхали, в селі було багато людей. Три машини везуть в степ, і с пєснями їдуть полоть, колхозниє кавуни, баштан був. Три машини битком набито людей. Пороз’їжалися, хто в Василівку, хто куда.

Пісні співали: “Арьол, ти арьол”. Оце була б перва пісня. Як їдуть в село, так і “Арьол, ти арьол”. Я забула її. Співають, хто шо здумає. “Давайте, баби, давайте.” З пєснями їдуть.

Раньше не пили, так як січас.

На городах не крали, ніхто, даже понятія не було.

Врожаї у погріб, у кладову складали. У мене кладова, підвал є, і гараж — є куда.

Понятія не було, шоб там замки. Ніхто не дивився, шоб не крали. Но тоді якась була власть, десь хтось шось зробив, пожаліїся та й тоді обращали вніманіє. Наказували, привлєкали к отвєтственності.

Був сад, отам вулиця. Срубили. Був садок. Свого не було. Тут не росте дерево. Тут солонець, низина, солонець. Тут тіки город, фруктове дерево не росте, одна акація росте.

Фрукти купляли, на базарах, абрикоси, у посадках. Варення варили, так закривали в бутильки. Варили сіроп, сіропом заливали, закручували, стоїть всю зиму. Як тіки сюди приїхала; стала закривать, а тоді у нас не було поняття закривать в Западній.

Хто може закриває: і кавуни закривають, скибочками закривають, і помідори, і огірки, ну все закривають. Шо з’їдобне є, те й закривали.

І м’ясо закривали, тушили його, жарили, в банки складали, закривали. Варили тушонку, робили, шо було. І солили, і коптили.

Миші не заводилися, коти ловили. Ще травили, раньше були яди, раньше травили. В хаті ні, а так, в сараї де-небудь, осторожно. Яд в колхозі давали. Стояли бочки з хлорофосом, було травили і картошку хлорофосом.

Жуків тоді не було. Не помню я, в якому году вони й появилися.

Капусту теє ота, такі манюні-манюні комашки, в листки закручуються. Травили хлорофосом.

Раньше садили тридцять відер картошки, збирали 100-150. Продавали раньше, в колхоз здавали. Ми її не продавали, ні на базарі, нігде. Ото в колхоз раз здали, поміняли на пшеницю. Картошки було багато, нашо нам стіки. А колхоз міняв: тракторной бригаді не хватило на обід, так картошку міняли за пшеницю.

А пшеницею свиней кормили, скотину, корови дві було, телят двоє було, дві свиноматки. Було кого кормить.

Тут скіки живу, не чула шоб співали. Посходяться і сидять.

На свадьбах співають, аякже. Хіба свадьба без музики і без пєсні буває.

Шо хто вміє, то і співає. На свадьбу пригласітєльні присилають.

В мене весілля було – те шо на мені, а в нього — те шо на ньому. В мене було тіки одне плаття. Зійшлися і все. Пішли розписались і вся свадьба. Тоді бідно жили люди, а не голодні були, було все їсти.

Кожен день їли хліб, колбаса була, холодільник забитий усім був. Раз утром зварила і до вечора. Коли буває, шо на вечерю шось свіженьке там... В мене вже сорок год як газ, в мене балони. Та шо тоді — три рубля був балон. Зимою на плиті тут. Тут один ложив плиту – немає його вже на світі. В селі жив. Я велику сказала. На дві плити — там дві плити лежить. Шоб обігрівала всю хату. Тоді гроші були, двадцять рублів. Вже цій плиті сорок год.

А як холодильника не було, то тоді нічого було хранить. А тоді вже як забагатіли, було.

Була школа, тоді була восьмикласна, а січас дев'ять. Школа була велика, дітей було багато. Вчителі були місцеві, багато, а вони вже повмирали.

Не було багатодітних. Двоє, троє — більше ні. Казали, на шо вони, ті старці.

Таких портних не було. Матерії кусок однесеш, платтячко якенебудь сшить. Раньше сшили там таке-сяке. Раньше не було, вони недавно. А хто сам собі там шив, платячко яке чи шо.

Рушники тут не вішають. Це в Западній — там да. Там кругом отак в хаті, ікони і на іконах рушники. Ми з собою не привозили, в нас їх і там не було. Це в хороших людей, в багатих було таке. Я вишивати так і не вчилася, і не вмію. Мама вміла, вона богачам все вишивала — шо принесе хтось мисочку якоїсь крупи чи гороху, то мати сидить вишива. Хрестиком мама вишивала моя. Я — ні.

Не знаю, може тут хтось і вишиває, я не знаю. Таких нема тут.

Нєдоруєва Віра Платонівна, 1924 року народження, с. Широке Василівського району Запорізької області.[1]

Я народилась – Бєлгородська область, село Тамарочка. Дє село Лахтінка, оце там я родилась.

Діда свого не знаю, а бабу помню. Бабу помню харашо. Бо я ще в школу ходила і до баби ходила в гості. Вони харашо жили. У них була невістка. Вони харашо жили, та я там помню, та я не помню. Син і невістка були. Варили борщ і кашу варили. Кукурудзяну варили і галушки варили. І кашу сливову варили. І борщ варили хароший. Крупу купляли. І гречку купляли і варили. А пшеничку в колхозі давали. А нічого, жили, жили харашо до войни.

А потом ото у сороковому годі ми виїхали у Кубань. На Кубані ми трошки жили, год. Там работали. Сестра моя там, брати. А тоді приїхали сюда, на Вкраїну. Захотілось на Вкраїну нашим батькам. А потом жили там трошки в землянкі.

Поселилися з батьками на другім башавулі. Він тоді так назився — башавул. Ми на квартирі сначала тут жили. А потом построїли курінь. В курині жили. А потом построїли хату. Курінь такий, паланкою напнули, та й жили, поки хату построїли. Саман. Глину місили. Кіньми місили — вальки робили й клали. Самі строїлись. Люди кой-де приходили помагать. Колхоз не помагав нічого. Бідний був якраз тоді. Двері, вікна робили плотники. Їм платили за це, шо вони нам робили. Батько заказав і все поробили — і двері, і вікна.

Батько робив сначала на вітряку, вітряк до войни був. Мололи, хто шо привезе. І колхоз молов і люди мололи. А як приїхали з Германії, вітряка вже не було. У войну пропав. Батьку гроші платили. А коли й мірчук давали – такий-то там процент від того, що змолов.

[1] Опитування провели С.М. Білівненко та Ю.І. Головко (червень, 2000 р.).

А потім він у кладовій поробив, а потом бригадіром його поставили у колхозі. А тоді він заболів у шістдесят третім годі і помер. А мати осталася, із синами жила. А тоді сина убили чось, там на Лисій горі. Хто його послав туди, там убили. А старший остався із мамкою жить.

Мати робила в колхозі, буряки пололи. Убирали. Та все робила.

Як приїхали на Україну, як жили? Харашо жили. На роботу ходили. А тоді як война началася, косовище тоді началися. А тоді колхоз ще був. Евакуіровали ще колхоз. Скот евакуіровали. Люди харашо тут жили. А тоді хату построїли там з батьками. А тоді ж забрали. Война началась в сорок першім.

Війна почалась у 41-му годі, 22 іюня, в 4 часа – почалася война. По радіо нам сказали. Начали у нас мобілізувати на войну, на войну забирали людей. Яке тільки було время. Було й такі, шо й не верталися. У нас багато не повернулося з Германії. Німці прийшли — всіх уже забрали — евакуїрували. А німці в село прийшли — кому шо нада, те й забирали. Корову хотіли забрать і батько не дали. Ми почали плакать і так отстояли.

Та робили люди, робили в колхозі. Керували наші, предсєдатєль був наш. Староста був.

Забрали нас у Германію. Як забирали у Германію, нам сказали — мобілізація. Мобілізація у Германію, сказали на який день. Нас підводами оце одправили на Попове, а там грузили у вагони. Днів сімнадцять мобілізацію робили. Ото то, поліцаї робили. Німці приказали та й вибирали.

А в Германії ми жили, ну в сорок третім годі. Нас забрали. В сорок другім уперед брали людей. А в сорок третьому підбирали всіх підряд. І нас забрали. Ну, ми там як жили. Жили – часом з квасом. Баланду їли. На хвабриці робили. Парашути шили своїм братам. Ну, а шо ж, правда. А тоді вже освободили нас.

Нас четверо у батьків було. Оце я і сестра моя. Вона в Польщі осталась. У Германію забрали її уперед. А вона зосталася у Польщі. Ми до неї їздили і вони до нас приїзжали. Брат мій один старший. Менший мене, але за того старший. Оба брати і сестра у Польщі.

Загнали нас у кучу усіх в один лагер. А тоді начали розподілять по областях. А тоді начали на машини грузить та й водить у таку ж область. Та й попали ж ми у наш край. Станція Попова. Їхали, потом приїхали сюда нас забрали; волами повезли. У Попові там люди

бували. Зерно возили якраз. Уже уборочна була. Так ми осталися тут жить. Робить, жить.

А діда ще не було. А потом дід приїхав. Я шістнадцятого августа приїхала, а дід пізніше. Ну й отак гуляли. І побралися отак. Ми й разом у Германію їхали, тільки разом не були. А приїхали оп'ять разом стали. Я сама росіянка і паспорт як брала, так виписку мені звідтіля присилали. Росіянка.

А українською розмовляти так і навчилася. Я ж на Кубані год жила. Там тоже по українські балакали. Я й вивчилася. Та отак і де український, де руський. Більше українською, на те ж я тут і живу. Як у Германію їхала, я писалася "українка". Вже на Україну, так на Україну. А тут вже видно буде.

Мене сватали. Прийшов мамкин брат, мамка (свекруха), сестра мамкина. Сказали їм коли свайбу грать та й усе. Свайбу гуляли. Хлібину принесли, рушники принесли. Сказали: "У вас дівка, у нас парень, у вас женіх, у нас нєвєста". І побралися, і свадьбу згуляли. У Василівку ходили пішки розписуватися за 15 рублів. Заплатили п'ятнадцять рублів. Отак і живемо.

До сватання готовились. Вони ж сказали, коли прийдуть. Шо було, те наготовили. Картошка була, пиріжків напекли. Сметана була. Старостам нічого не давали. Посиділи, поспівали, потанцювали і всьо. Та й свайбу гуляли так. Самі з дідом ходили та й приглашали. Погукали людей, та й наготували. Родичів погукали, знайомих погукали. Душ тридцять було на свайбі. У сорок шостому була свайба. У село не їздили.

Придане – тільки тьолку дали батьки. Корова хороша була. Та подушки там, одіяла, та отам так. А в батьків корова осталася, а нам тьолку дали. Ще рушників нам дали. Три мамка дала. А вбрання – яке з Германії привозила, таке й було. А на свайбі й такі були, шо на хату залазили і сажу трусили. Або хрестики у хаті ставили. Бутилку водки требували.

Хрест зробив внутрі, у хаті на стіні. Ото візьме сокиру і в нас хреста вирубав, шоб я замазала. Так ми хату з мамкою (свекрухою) обдерли і помазали і побілили, бо вона з двадцять першого, поганенько була помазана. Так ми ото в хаті вбрали, помазали, побілили і не видно було де хрест був. Отож хреста рубали, або на возику катали – викуп вимагали.

Коровай у нас був. І шишки були, і дивень був. Вчиняється. Підходе тісто і ліплять шишки. Такі як пиріжечки, тільки зубчики на

них роблять. А коровай, он такий, як хлібина, завбільшки, і з тіста вкрашають. Зубчики роблять, витягують ото так, а всередину п'ятака чи три копійки кладуть. Ото, як хто знайде, тому щастя настане. А коли робили дивень, то тісто різали отакечки, і намотували на палички, чи на комишину, чи ще на щось, і печуть. Коровай староста різав, а шишки молода роздавали, ще й дивень роздавали, кого звала тим і роздавали. У нас на свайбі дивеня не було. Свайбу ми гуляли у неділю, а на другий день їли кури.

Голод був, у сорок сьомому, сорок восьмий. Та й у сорок шостому трохи захватив.

А чого голод був, хто зна чого. Сказать, шо не вродило, так вродило. А хто зна. Іскуствєнний голод зробили та й усьо. А у нас коровка була хароша. Відро молока надоїм, парим молоко. Пили молоко. А тоді батько робили у кладовій, шось трошки вигадають, то хлібину зліплять, та нам дасть. А у нас тоді вже двоє діток було, а тоді вже й самі заробили та й не голодували.

Ховрашків ловили. Варили, їли, шкурки здавали. Там було голод був, сюди приїхали і тут голод був. У 47-й – голод був, а шо робить.

А є, шо повмирали. А як я ще в Білгородській області жила, там голод був в тридцять третьому. Там люди умирали. Та як спасались? Варили баланду, в колхозі варили. В очереді стояли получали. Брали катєлки і стояли получали. Усе получали. На всіх варили. В кого є шо їсти — той не ходив. А в кого нічого не було — той іде. Ото так і вижили. Давали їсти, давали. І городики були, ото й повиживали. А тут, в колхозі, як голод був — хліб давали і галушки, і каші варили. Катьол здоровий такий. Наварять, і люди беруть їдять. І затірку варили. Ото-таке з муки, як галушки, тіки перетирали. У ваганах терли, і варили, і засмажували. Отак і виживали. А тоді ще суп варили — кандьор називався. Кукурудзяний кандьор, і пшоняний. Крупу кидали, картошку кидали, салом затовкали і получався кандьор. Горох варили, чечевицю варили. І лободу даже їли. Все старалися шоб вижить.

А корови як. Сіно косили, та й вижила. Літом — паша, а на зіму заготовлялось сіно для корови. Різали й коров. І в колхозі коров різали і м'ясо давали. А люди – хто зарізав, хто залишив, хто здав. Як ото колхоз був, то забирали коров, а після войни – ні.

Після войни все посправляли, повстанавлювали. Хліба повбирали. Косовище як було — скиртували солому. Все робили. В колхозі до войни робила. У бригаді робила.

До войни колгоспникам пагано платили — копійки, копійки. Вже за Грицана, був предсєдатєль, більше. А до Грицана був председатєль — їх багато було. Карлових був. Враденко був, багато їх було. Ото на збори підемо. Кричали і кричали: "Шо так мало платять". По п'ять, по десять копійок на трудодень. А шо той трудодень. Запишуть один трудодень і на нього п'ять копійок, а шо ті п'ять копійок. А тоді Грицана як прислали, так Грицан зразу поставив по 66 копійок на трудодень, а на другий год чуть лі не до рубля. На другий год вже по рублю десять. І так не пшеницю давав на трудодень.

Тоді ж председателем Грицан був, Хведір Микитович. Він харашо робив. Він колхоз наш вивів. Мільйонер був.

Норма була на трудодень – по 350 на год.

На рік заробляли по чотириста трудоднів. А нада було п'ятсот вироблять. Та багато робили. Люди робили, старалися. А потом почалися вихода. Виходи считать. Вже не трудодні, а тільки виходи. І потом розчитують скільки заробиш і по виходам платять і так ми ото жили. Він двадцять п'ять год у нас робив.

Я в колгоспі полола, машинкувала, а тоді скирдували солому коровам і волам. Скирдували все. Волами гарбу підтягували, два воли запрягали і цоб-цобе... І пошол. Накидали в гарбу, а потом кидали в прикладок, там розкладали. Прикладок – це скирда, ну а в нас так називають скирду.

Волами довго працювали. Сначала коровами, а тоді корови бросили, і волами. А тоді і волами бросили — не стало волів. Скільки ж воно год? Забулося.

До війни хазяйство яке? Гуси були, кури були, корова була, Майка. Був огород. Садили кукурудзу садили, усе чисто садили. Зберігали там у погрібі. Погріб був, тоді зробили. В погрібі картошка, тоді не було, як оце щас — лазити по погрібам.

Погріб самі робили. Яму викопали, накрили, оце ж зробили собі. Тоді ж погріб земляний був. Тепер у нас погріб цегляний, цеглою виклали. А там робили дуги, як поставили, а тоді соломою вкрили. Дуги з дерева, а тоді ляду ще зробили, шоб залазить, драбину зробили. Там усе було: квасіння, картошка, капуста була, все хранили в погрібі. Квасили буряки, капусту квасили, огірки квасили.

А буряки ото начистимо, накришимо і водою заллєм. Отак і кваситься. Буряки вибирали борщові, ото такі красні, нє вінігрєтні, як ото зараз, а борщові. Вони не дуже красні. Та отож діжки такі, невеликі, по три відра туди влазило. Кидаєш туди буряк, водою заллєш,

накриєш, шоб нічого не лазило там, а вони там і квасяться. Збирали шумовиння, треба шоб не засниділо. А тоді з нього, буряків, борщ варили. Тоді ж томату не було. Помідори були, а томату не робили. Тоді з квасом борщ робили. А помідори так їли, не квасили. А огірки квасили. Та й помідори там кой-як: квасили, а хто й не квасив. Капусту квасили. Кришили, переминали дощечкою вкладали в діжечку, а тоді перекладали, лавровим листом. Робили там.

Кукурудзу садили ми. Ще огірки садила, картошку садила, капуста, квасолю садовили. Квасоля була біла така велика. Та й всяка була. І біла була, у кого яка була. Кому яка нравиться.

Галушки – тісто замішую, потом зажарюю. Помасти і їсти. Мастили і олією і маслом і салом пережареним. Харашо жили люди. Все було.

Хліб як пекли — учиняли, піч розтопляли. А в мене мамка заболіла була, а я ще мала була, так сама пекла. Батько не пустили у школу, сказали хліб пекти. Я ж учинила і спекла. Ну як учиняють — розводять дрожді. Як є сироватка, на сироватці замішують і харашо робили.

Як вибирали місце для хати? Ну як, сказали отут фундамент поклали і начали вальками. Там де Білгородська область, там вальки не дуже качали, там робили з дерева. Батьки з дерева построїли хату. А потом теє свайки прибивали, а тоді мажеться, і тут робили кришу соломою вкривали, кульки в'язали, і ото воно укривали, щільно. А тоді глину розколочували білу, заливали наверх, щоб воно черепицею залізною, залізна черепиця така була. Та купляли люди, купляли... А у нас не було за що куплять, ото так зробили і все.

А як з вальків хату строїли, то люди ж підказали. Люди кажуть, як оце. Землю копали, завозили глину, а тоді наливали води, коні давали в колхозі, місить. Робиш заміс, соломи привозили, людей гукали. Душ десять-п'ятнадцять на вальки приїздить, помогають. Ми їм обід готовили. В 60-му почали строїть, а в 63-му уже впорались. Помазали і входини гуляли в 64-м годі. Родичей позвали, сусідів. Наготовили, готовить було шо — харашо жили.

Як входини в нову хату справляли, то і водку брали, все робили, усе на столі було: риба жарена, і капуста, і картошка, і локшу варили. Місили, запікали коржі, а тоді різали, сушили і всьо. З борошна, замісили, розкатали тоненько, різали на полосочки, тоненькі, невеличкі, як вермішель. І варили, хоч суп, хоч так — локшу. Співали на

входинах, аякже, і танцювали. Менший брат був гармоніст, грав, баян у нього був. Пісні всякі співали, кому які нравились. Багато пісень було. Я харашо співала й танцювала, а це тепер — ноги не годні.

На входини дарили. Той рушники, той — образ. Образи дарили. Чи картину якусь. Мені картину подарили, і два рушники на входини. Я й сама вишивала. В мене мати вишивали і мене вчили. Я й сама вчилася. І хрестиком і гладдю. Оце намалюєш що-небудь, вишию. І квітки там на рушники. Вишивати ніколи було. На роботу ходила, а як зимою, то й шила шо-небудь. В мене машинка, я шила. І людям шила. Чи два рубля дадуть, чи руб. А от мати і круживо плели, узор якийсь подивиться і плете крючком плете.

Рушники збереглися, є там, у хаті висять. І старі, і я вишивала. Дарили люди.

Хата моя нинішня очеретом вкрита була. А тоді вже трохи грошиків підработали, черепицю купили, черепицею вкривали, а тоді вже купили шихвер. А хата з двадцять першого року. Оце й шовковиця з двадцять першого. Свекруха моя ходила на роботу, а шовковиця росла маленька, а вона взяла й викопала, та й посадила. Бач яка. Оце двадцять першого году, як хати строїли, я ще не була.

Хата ця з вальків, вальками клали. Вони доски якось клали, а тоді в доски вальки клали. І стіни товсті робили, і в нашій хаті стіни товсті.

Чи були тоді входини, не знаю. Тоді воно не дуже гарно жили в двадцять першім годі. Тоді ж воно, знаєте, як колхози збирали, як колективізація, чи як ото було.

Батьки казали, що раньше лучє жили, як тепер. А нам хорошо було і зразу після войни. А в магазинах усе було. Весело було. Купляли все у магазинах.

Городи по п'ятдесят соток.

Платили податки. Накладали крашанок, двісті штук накладали. І мяса, я тільки забула скільки, ми кролі били. Налоги платили і ото за дерево, і за поросят платили. Чотири деревинки було я знаю, та шось мало ми платили за дерево. Хто держав курей, з того брали, а як нема значить нема. А крашанки купляли. Хоч є кури, хоч ні, а план здавай. Оце таке було. М'ясо здавали. Тридцять два кілограма, знаю, я возила у Василівку. Заплатила за м'ясо. Самі кролів і жарили. Воно ж хароше м'ясо. Розтинали та шкіру здавали. Самі не шили. А м'ясо і варили, і жарили. У Василівку здавали.

Як дівчата гуляли раніше? Ми як жили там, дівчата, так на нас казали Хитрівка, бо хитрі були. Та гуляли так, зберемося і гуляєм. Співали, співали і на степу, і робили співали. Всьо равно співали. Ну пісні співали. Яке знають, таке й співають. А вже й забула які-то пісні співали. "...А ти мене не пускав..." Співали, багато співали, всі співали.

А хлопці – вони з нами не ходили. Вони самі собою. А всі в клубі збирались, там співали, танці були. А тоді як Грицан став, так клуб новий построїли, кіно крутили...

Недоруєв Омелян Йосипович, 1919 року народження, с. Широке Василівського району Запорізької області[1]

Я, Омелян Йосипович, 1919-го року народження, народився в Широкому.

Чому село "Широке" називається? Тут був командуючий армії, Широкий, командував і убили його, похований тут. Де – й не знаю я, якої армії – тоже не знаю. Я тут не був. А раньше село називали Ерістовка, то шо воно було татарське... Попов ото завєдував. Попова ото і замок у Василівці. Бачили? Ото він до самого Криму аж... По книзі знаємо, шо таке було. Правда, його племінницю бачив, приїжджала.

Головний у сім'ї був батько. А хто ж. Сім'я наша була п'ятеро дітей і батьків двоє. Діда я свого не знаю. Баба вмерла в 25-м годі. Мати – Марія, батько – Омелько. На селі називали Яськи, то шо дід був – Дід Йоська. Ну ім'я в його було Йосип, а баба – Марфа. Родичів свого діда мало знаю. Дядька, материного брата, його хлопців трохи знаю. Вони жили у Карачовці, село було, там вони й жили.

А раніше я жив, де магазин ото єсть, з нашої сторони на низ, у березі. У 1933-му годі сюди перейшли. До нас був хазяїн тут хороший, ми хату стару тут підремонтували. Як сюди переїжджали, від старих хазяїв нічого не залишилось. І диванів не було. Довгі в хаті ослони стояли. Стара хата довша була, туди до скирти (до городу). Вівці були в хазяїв, була конюшня, клуня була. Як переїжджали, то ми хату купляли. Нам давали, ми платили сельскому совєту. Як приїхав з фронту, ото осталось з неї, з тієї хати, оце двері стоять і

[1] Опитування провели С.М. Білівненко та Ю.І. Головко (01.07.2000 р.).

ото вікно, а ото – усе чисто. Стіну з тієї сторони підкладали, уже як я приїхав, а батько й мати тут жили... Плиту ми самі не клали, а в хаті плиту і грубу нам клали. Це все ми наймали. І кришу, і все наймали. Самі оце тільки стіни клали. Кажний оце тиждень у суботу замісювали кіньми і оце качали і клали. Обкладали кругом поки виклали. По-моєму, ми оце разів п'ять, чи скільки, обкладали кругом поки виклали. А потом, ще й стелю наклали, а тоді вже все дерево робилось. Дерево купляли в колгоспі, а чого ж тоді не куплять – 10 рублів кубометр. Воно ж дешево було. В колгосп привозили десь далеко з сєвєра...

Річка колись була хароша. Текла річка і люди топились, а тепер немає. Як називалась, я не помню. Зараз вже немає, замулило. Та єсть там теперечки сама муляка, коровам нема де напитися. Розорено кругом було усе, та й замулило.

Вулиці раніше зовсім ніяк не назывались. Було Ерістовка і все. Уже й Широке було, а вулиць ще не було. Вулиці називали чи в 65-му, чи 66-му. А то Широке було та і все. А ото був "Куйбишов" – колхоз, а отут – "Фрунзе". Краї у селі так і називали. Ще був "Карачі" раньше.

В селі сходки були, по хозяйству рєшали. Це до войни було ще, як ще колхозів не було. А колхоз організувався в 30-му году...

Я в колхозі робив з самого дєтства. Дев'ятирічка була. Ну, дев'ять чоловік зібралися і здали все в кучу там, і робили. На конях їздили верхом, волочили. Оце таке все робили. Я з перших колгоспників. Не тільки я, ще люди були. Ото дев'ятирічка, старики такі, батьки не дуже були, собрались і організували. А тоді як побачили, шо харашо, начали жить. А тоді колхоз "Інтернаціонал" як пішов, а тоді пішло. Отам "Куйбишев" сдєлали, а тут "Широкі лани" були, поки война кончилась. "Широкі лани", ну їх не було при войні. А тоді вже після цих "Широких ланів" "Нове життя" організували. А тоді "Рассвет". І по сьогоднішній день "Рассвет" і "Рассвет", якого нема.

У 29-30-тім годі у нас було вже "Нове життя". Після дев'ятилєтки, дев'ятирічки. Дев'ять хазяїв було, того й дев'ятирічка. А тоді "Інтернаціоналом" колхоз став. Я работав при колхозі. І бригадіром робив, і трактористом, і комбайнером, і замєстітєлєм прєдсєдателя колхоза і учьотчиком. Ким тільки не робив, і конюхом. Скрізь робив.

Коні колхозні були, своїх не було. А ми держали тільки корову та свиней, поросят. В кого двоє, в кого троє. Більше раньше не було. А раньше, шо колхоз дасть. Так розчитуєш, щоб і курам і свиням дать, більше не було. В кого двоє, в кого троє, в кого і одна.

Воював я у Росії, в Україні, на 3-му Українському фронті. Артилеристом був, та трохи дальше, не на передовій, то і живий остався. І гаубиці, і пушки були.

Голод був у 46-тім – 47-мім, як война кончилась. Додому приїхали, а їсти нема чого.

Працювали раніше, як розвиднялось і до темна. Це вже впосля було в пів-восьмого з дому йдеш. А тоді ми як робили, от темна. Темно йдемо з додому і темно приходили. Як в дванадцять ляжеш, а тоді о п'ятій вставать. Не було ні свєту, нічого. Каганець був, просвітлювали. За дітьми, де були більші – дивились. У нас були ясла, чи "садік" казали. На роботу їсти як було, то брали. На обід додому ходили. У нас же маленькі діти були, ми беремо їх додому, і кормили. І корову надо було доїть. Корови в кажнім дворі ростили. Ото, де баба сама жила, там може не було. А такечки... Так, як і січас.

Давали раньше на трудодні, а тоді вже стали гроші. На трудодень давали скільки вродило. Вони підчитували, скільки грошей вони вообще наторгували. Скільки зерна, та того, та того, – все підготували і тоді по скільки там отходило на трудодні. На рублі оце. Бог його знає, чи по рублю на зароблений трудодень. Це вже начисляли після війни. Уже на трудодні гроші начисляли у 65-м годі, Грицан як став предсєдатєлєм. Председатель Грицан, це той предсєдатель як би був, то село б звеніло.

Техніку самі ремонтували. А запчасті колхоз видавав, був там механік. Він привезе, шо нам нада для трактора чи комбайна, і помогає, шоб комбайн пішов робить скоріш.

У комбайнера був один – помощник, а один – той, шо солому викидав. Троє в общєм.

За роботу нам на трудодні писали. Трудодні – оце скільки там вийде. Було привезуть сюди машину і висиплять машиняку. Прийдеш – а вже куча лежить, прибирай.

У колгоспі була пекарня. Як колхоз був – була і пекарня, отам де школу кладуть.

Готували, – хто шо зваре. На обід не варили. Було варять, як ото з роботи. Ще в нас отут плита і тут підпічок. Так ми оце тут, як з роботи, хліб печем. Хліб замішували, опарку робили. Трошки муки,

запарять гарячою водою, запустять його, воно дійде потім. Другий раз, а тоді вже всиплють. Оце на обід, а потім прийдуть вечором з роботи, а воно зійде вже і замісюють. Вечером варять, і хліб печуть. На вечерю варили, шо було: і суп, і галушки, і затірку. А затірка з муки, і щас її варять. Мужики затерли, як молочна – то молочна, а як ні – так трошки кинули картонки, засмажили, і ото затірка. Як кинули – закипіла і знімаєш. Кукурузка ж була. Кукурузки пом'яли (млинок такий був), надрали і кукурудзяну кашку як звариш, – наїмося.. Ще каток є молотить, у ньому дирка. Пшеницю розстилали, запрягали коней і кіньми тягали той каток, і молотили. Не в кожного він і був. Його самі робили, як ото корито з каменю. А камінь тут брали, довбали камінь в Білих Кручах. І вапну робили. Але то раньше, тепер вже забросили. Вапну випалювали із каменя, обжигали в пєчах. За цим чоловік дивився, який знав як вижигать.

Оце тут (у дворі) забор був з каменю. Його розібрали, а в заборі кам'яна баба була. А як розвалили та витягли, то сюди поклали. Як баба вроді. Так оце оббили, нема вже. Нема... Та там на старом кладбищі, на могилах стоять отакі каміні хрести.

Коли найкраще жилось я не знаю. Ми того не замічали. Було, як пятьорка у руках буде – усе, і канфетів накупиш, і ковбаси.

Клімат, канєшно, міняється. Як оце ми, напрімєр, скирдували на скиртах у колхозі. Якби оце така жара була, як оце щас, то ми б там попеклися, а ми ж були робили, із дванадцяти до двох, а тоді на обід, а потом опять на скирти. А тепер не можна виходити часов до чотирьох. А зімою було холодніше. Раньше такого не було. Був сніг, зіма була – понамітає весь двір. Шо було, то було. На баштані як гололід, то град отакий бив! Ми ото пльонкою накрилися і сиділи, а баби кричать: "Тікайте відтіля, а то повбиває!". Падав такий град...

Недоруєва (дружина) Поженились ми так: за руку взялись, та й поженились. Ні сватання, нічогісінько не було, бо в 47-му годі голод був. Так вєщі на плечі – і забрав. Родича взяв, подушки принесли на собі. Ми з того краю жили, а вони з цього. У придане було чотири подушки. Одіялів не було, а рядна. Тоді ж рядна були ткані. Сіяли прядиво оте і пряли рядна: мочили, м'яли коноплі. Мочили в річці, були ж тут берега. За отими хатами річка була [показує на північний схід], а тепер позамулювало. Рядно вибілювали, ще й красили там якось. В общем, було в мене двоє рядна та двоє байкових одіял. Ото і вся моя дань.

Ходив до батьків, питався, не так як зараз. Приходив як раз 9-го мая, це ж тоді вже празновали Побєду. В 47-мом году, война вже кончілась. Це ж якраз дід прийшов в 46-му, як раз в оце врем'я. А ми, як дівчата були, то ще пололи. Колхоз наш "Куйбишов" там був, а тут їхній – "Фрунзе". Була добова норма, скільки – вже й забула. Чоловіків було мало, тоді ж якраз перебили хлопців, мужиків.

У війну землю пахали кіньми і плугами. Плуга та коні їдуть, тягнуть і ми їдемо з заді, і кукурузку кидаємо. Ззаду леміш загортав. Як раз ми отак кидали посередині, і воно отак і получалось – осєчки. А чоловіків майже не було, їх вибило. Інваліди були, і так, хлопці побиті. І дід же оце – у 39-тім годі його взяли на срочну службу. Тільки дослужив до дому, а туточки війна. І отож він всю війну пройшов. Кого раньше відпускали, а його в 46-му.

Як война була, то у колгоспі завідували німці. Вообще, що вродило, на палуби грузили і вивозили, машин не було. Палуба – бричка така з дерев'яними колесами, вона не дуже довга, але висока, як ящік такий. Тона зерна якраз улазе.

Ніці в селі довго стояли. Тут їхні були коні. Хату вони довгу таку одну одремонтірували, отам у нас в "Куйбишові", де Яшки жили. Багато коней було в них. Вони відтіль їх привезли. Оце коньми орали, коньми усе робили. Машин тоді не було.

Тут у Переможному наші стояли, а туточки – в Широкому (Ерістовці) – німці. Більш як, мать, місяць стояли. Порозбивали нашу хату, верха не було. Снаряд як пролетів, розбили. Добре, шо нас вивезли з села. Німці повивозили туди, подальше од бою, од передової. Вони вивезли і кажуть: "Ідіть, куди хочете.." Так ми не пішли до людей, бо думали ж будуть стрілять і по хатам. У кукурузці сиділи. А тоді утром вже, як вийшли на шлях, а наші ідуть! Так там було – і тужили, і плакали. І шо хоч було. Тоді зразу на нас – як можете, так і добирайтесь. Хто коровами виїзжав, а як ми й не знаю, шо ми їхали машиною. Як приїхали додому – а хата розбита. Снаряд попав якраз. Багато було порозбиваних хат...

Коровами пахали і волочили. Корова, як пахала, ще й молоко давала, та менше. То вона пасеться, а так робе. Утром та на обід тіки погодуєш. Ярмо на корову плотники робили. Робили дерев'яне, нічим не обмотували. А тоді корову впхнеш, і в один бік, і другий. Так шо не дай бог.

Церкви у нас не було. У Василівці церква, і в Карачику. Аж туди ходили. Воду святили на Хрещення. Ще як малі були, то баба наша,

Замулиха, туди йшли і нас брали. І була совєтська власть і ніхто церкву не закривав. І ми хрещені, нас хрестили. І наші діти хрещені були, не жили нехрещені. Який був батюшка не знаю, я в церкву не ходила часто. Бо нам ніколи, як на роботі були. Ну, а так треба заплатити, як хрестити дітей, чи шо. А батюшка так казав: "Шо зможете, те й те". А тепер... Як хрестили дітей, то в куми брали своїх, родичів чи подругу, не чужих. З родичів кого завгодно брали. Ну, в нас, напрімєр, старший син народився – ми взяли дідового сестри чоловіка, а вже Толєчку, покойного, так моя подруга, шо ми вмісті робили, хрестила його.

На хрестини дарили хто шо. Хто там який метр на пєльонку. Ніхто нічого не требував. У нас як вечеря, то хрещеній носили. І вони дають. На день народження хрещені приходили. Ми ж і дєнь рождєнія отмєчалі, і хрестини. Дарма, шо дід був комуністом, з армії прийшов, но в Бога вірував. І сам хрестив, і до людей брали його кумом. Все було так як нада, в общєм не переслідували.

Хозяйство не велике держали. Хто двоє поросят, поросята тоді ж дорогі були. Корова була одна і хватало. Курей держали, хто скіки зможе. Для корови сіна півогорода викосили. А то дома сіяли ячмінь, два рази косили. Поки був колхоз, давали солому. Привозили, а солома яшна, як сіно. Це пшенична така, шо топить нею тільки. Зберігали сіно в скирті, сінажі робили. В кого дерево було, було чим укривать. У сіно нічого не добавляли, у солому у яшну – можна дерті. Біля корови посипали половою, підтрусювали.

Свиней годували дертем. Ячмінь перемелювали. Як картопля дрібненька була, то давали, гарбузи давали. Дід сам свиней різав, нікого не запрошував, це хіба приїдуть свої, шо гукаємо. Брат мій прийде... Різали ножиком, кров збирали, ковбаси начіняли кров'ю. Кабана обсмалювали соломою, пшеничною обично. І зараз люди шмалять, бо газу нема. А укусне яке сало було! Свиню скребли поки не колеться. Ото накрили зверху і топтали, і водичкою поливали.

Курей смалили. Ото у плиті горить, так прямо в дірку усунеш, а як ні, то на рогач і туди де підкладається. Ото так і шмалили.

Борщ зараз ми мало варимо, бо капуста дорога. А люди, напрімєр, і літом варять, буряк кладуть. А я, як зімою, то кладу. А так: картошка та капуста, морква та й усе. Морс ще. І м'ясо як є, то кидаю. Як м'яса нема, то квасолю, бо кажуть, так як м'ясо. З квасолею борщ, як з м'ясом. А як не було помідорів, то квас лили, буряки квасили і лили. Я вобщє луччє суп зварю. Супи ж можна без морсу ва-

рити. Морс – з помідорів. Як помідори спілі, переваримо і в бутиля закриваємо. А тоді півлітрову баночку взяв скіки нада, пережарили з олією, чи з цибулею, чи з салом, чи з смальцем. Ото ж і борщ.

Солили кавуни, колись ще огірки і помідори. Раніше у діжки клали. Посолять і їдять поки можна. Висипали відро, солі жменю посипали, потім оп'ять відро, потім оп'ять сіль. Отак накидаєм – поки діжка повна. А тоді застилаємо, кружки кладемо. Камінці там кладемо, щоб юшка не вийшла. В огірки клали хрін, укроп, часник. Побільше хрону і солі, тоді він хрустить. На трьохлітровий бутильок – стограмова чарка солі. А тоді кип'ятком заливаєте. Огірки не обрізаємо. Все стояло у погрібі. У нас погріб хороший. А м'ясо... А літом м'яса нема. Це так – курка. А як ріжуть вже свиняку, то ріжуть на зиму. А хранять чи в колідорі, чи в кладовці. То у кладовці там посолено, ну а літом ніхто ж такого не ріже, по жарюці. Хіба шо курка. Ще коптили ми сало і окороки. У нас ото там була січ (стара хата), поставили там діжку і отаке довге (труба). Замотували окорок у марлю в один слой. Шо каптили, то каптили. А ковбаси не коптили. Ми їх поки начінимо та поваримо, то їх і нема. Ковбаса – це таке.

Погрібна Катерина Стефанівна, 1912 року народження, с. Широке Василівського району Запорізької області.[1]

Я Катя Погрібна, Катя Стехвановна. З дванадцятого року.

Мати у мене вмерла у 25-м году. Так шо я без матері осталась. А тоді батько оженився, другу взяв. Другу дружину батька матір'ю називала, ну аякже. На "Ви" зверталась...

Матір було Марина звать, а батька Стехван. У мене батько строгий, хороший був. Мого батька ніхто не полає. Всю жизнь проробив, ніхто не скаже нічого поганого на батька.

Діда по батьку Никихвор було звать. Це я знаю. А бабу, кажись, Уляна. Вже забула.

По-вуличному, в кажному дворі по-іншому називали. Це нас, Гриценки, а на нас казали Нечипори. От у кожнім дворі сєйчас нема такого, а тоді, ну в кажнім дворі, оце, друга фамілія. Це нас звали Гриценки, а по-вуличному – Нечипори. А які вони, на шо це вони.

[1] Опитування провели М.В. Романюк та І.В. Савченко (червень, 2000 р.)

Дід Никифор, а звали дід Нечипір. Ну вони шо, робили самі, тоді ж колхозу не було.

Був тоді Махно, но я не пам'ятаю. Война була та гражданська, от я помню. Знаю, як німці тоді і у хати шли, і на город, рили картошку, в общем усе таке, це я пам'ятаю. Це гражданська війна була. Знаю, як вбили чоловіка в нас за двором, оце я знаю. Стріляли ж. Устрелили.

А це вже колхоз, як уже мій батько пішов. Зігнали, тоді вже колхоз почався, начали в колхозі робить. Батько все врем'я на городині бригадиром був, а я служила. Мати вмерла, коли мені дванадцять год було.

Ну, а до колхозу, ну, кажен хазяїн в своєму двору і у всьому індивідуально. Як уже колхоз став, всі питання вирішували у колхозі.

Як уже колхоз забрали, і коровки, і все. І корову, і інвентар, – усе забрали у той колхоз. І так кажний, поки всі.

Хто й не хотів, а заставляли. Та ну, так просили. Ну шо йому робить, як пішло уже в колхоз. А він же не буде сам. І вже він здає тоже.

До вступу у колхоз у нас господарство було: корова, ще, чи може, я знаю, свині були, птиця. Корова одна, ну свиняка тоже, дві там, птиця була, ну було. Ну, птиці, — то в колхоз не забирали. А корови, усе таке, брички, пукарі, і там коні, – все. Коні ж оце були в нас, пара коней було. Бричка була.

Нас щитали бідними. А були і багаті, були зажиточні люди, та їх так порозоряли, вивозили, їх вже повивозили... Це вже коли колективізація була. Було там і коней п'ятеро і усе. Ну, вобщем, багатими були. Я точно не скажу, но була земля, все. Раз багатий, "багачі" казали, було все в їх. А більше бідних було. Та той середньо живе, а той прибєдно.

Якщо середньо живе, то було так, як і ми: бричка та пукар. Було шо самі сіяли, все робили, вбирали. А ми бідні, бо це сім'я була здорова. Мати вмерла в 25-м годі. Батько оженився, взяв з чотирма дітьми, да нас четверо, оце у нас така сім'я була. От, шо тут можна балакать. А пішли в колхоз, стали лутше жить, оце розорили колхоз, і все. Хто це, як, чого це розорили колхози?

Знаю, шо колонії були німецькі. Я й служила той колонії були німецькі, так я служила в одного. Він не німець, а наш. Роботницею була, корови доїла і у степу з хазяїном там сіяли, косили. Знаєте, все робили. Та платили тоді шість рублів.

Служила я в Запорожжі, тутечки, в дядьків служила. Коли уже до возрасту, то той, коли мені 21 год, це я ще замужом не була, а тоді вийшла замуж в Орлянку, оце за первого чоловіка. Вийшла, а тут якраз яка-то репресія... Репресірувати начали, і оце і мого забрали, в Орлянкі ми ще жили. Там жили, і там оце трьох забрали.

Як заміж виходила, свадьби не було, не було нічого, так. Перший чоловік тут робив, оце, у Еристовці, був парторгом. Ну, оце, зустрілися. Сватання не було, де там воно було. Познакомились там і усе... Прийшов і казав: "Давай сходиться, оце". А мені вже 21 год був.

Приданого не було. Де воно було, те моє придане? Ото як стояли, та дала мати дві подушки, а так не було нічого. Він же оце робив отут у колхозі. А тоді вже перекинули його в друге село. Там дали хату, дали корову, толоку дали нам, колхоз дав. А тоді його забрали, в мене дитинка осталася. Дочка, ще й не ходила. Ще й не ходила, а його забрали.

Хто зна, чого чоловіка репресірували, хто зна... Я всього прожила півтора года, так я нічого не взнала. Шо там. Він був робив там парторгом. А чого забрали, за шо? І як забрали...

Додому прийшли, вдень прийшли, зробили обиск, нічого не знайшли, люди присутствовали, два чоловіки. При обиску нічого не обнаружили. Ну, і так забрали, мабуть в Запоріжжі, бо місяців три чи чотири. А тоді отой репресували.

І це не тільки його. Австрієць, що як була війна, остався, оженився, і того забрали. Це як чужостранці, чи я знаю. Ну це як война начиналася, вони ж не вернулися. Так, їх видно там і... Война, знаєте.

Дитинку свою хрестила. Як це було? Ну, як народила свою дитинку, поїхала в Запоріжжя, це поїхала я до його, оце він [перший чоловік] був у Запоріжжі. Я там з тьоткою рідною зустрілася. І пішли ми оце. А я її в больницю возила, дєвочку. І ото ми її перехрестили. Зайшли, перехрестили у церкві. А кума записала так, на брата я записала, записала та ото і все. Так получилося те, що вона хворіла. А так мені посовітовали, шоб я, як це шоб на дорозі взяла, вроді не буде боліть.

Пам'ятаю голод 1933 року. Батько оцю одежу міняв. А хто зна, де він був. Де він возив. Тоді возили барахло, все. Ну давали там мати і юбку, і кофту, плать мало якось було. А це юпка, кофта там, то платки, то рушник, там. Усе таке. Одежа, а тільки вона не культурна була. І ото було у мене п'ять зразків намиста. Отако. І те батькові

оддала. Оце їздив, міняв батько одежу, і поотдавала. Оце виміняв там трошки муки, там той. Я намисто оддала, щоб більше привезли, а шо там вони виміняли. Ну, в нас корова була. Тьолка, у нас отелилася. Ото ж і спасла. А так.

У голод шо тільки не їли. Це і макуху, той, їли.

Дарма, що був і голод. А якось ми слухали і батьків, і старших, якось той. А сєйчас, сєйчас? Батько як скаже... От брат старший, я то менша, я вже не можу на його грубо сказать...

Як про війну [взнала]. Шо ж про війну, насіли і все, на сонних, напали на нас і все. Оце таке. Як німці прийшли, та давали вони туточки. Ну це чисто все вивозили по домах, туди. Та не дай Бог, шо робили. І дівчат вони знасилували тут, шо хоч вони робили. Німці давали туточки. І били, і шо хоч.

Вони у селі тут почти не були. Ось ми жили, це я вже пішла до другого чоловіка, так ми жили в Орлянкє. Так тамочки вони напали на сонних нас. Чоловіка забрали в армію, а я осталась з дєвочкой одна. Ну, і так ми жили поки батьки приїдуть і кажуть: "Та Ви вже їхали б у село". А так випасу не було. У нас корова одна на двох. А тут вже і випас був, коровку держать, і ми приїхали. А чоловік мій прийшов тоді з фронту з армії. Прийшов з армії, так начали опять жить.

У війну [1941-1945 рр.] нас же повигонили з хат. Ми ж в своїх хатах не жили. Повигонили десь людей туди, усе. Ну, обще, людей з села. Німці вигонили ж то. Хати бросали, їхали, гнали. Вже й поїхали та не вернулися. А ми вернулися. Ну, шо, приїхали. Хата сама стоїть. Війна кончилася і ми приїхали. Начали хазяйнувати оп'ять.

Ну, після війни усе поразграблювали. Ну, а щоб сказать, що було після війни дуже трудно... А тепер трудніше, все дорожче, ніж тоді було. А щас дороге все, страшне.

А тоді шо, вийшла за другого заміж. Оце я за нього уже у другий раз вийшла, Погрібним був. Хлопчик у мене, в Василівці, Коля живе, тоже, дєвочка і мальчик.

В колхозі работали, крєпко работали оце люди після війни. Робили, як не дай Бог як! І дожили, що стали лутше жить.

Техніка появлялася. Люди позавозили. Тоді вже колхози начали куплять. Строять. Уже в колхозах свині, вже хорошо стало.

Сорок сьомого року... та чого ж, ну, знаю, шо тоже голодували. Но тоді не було всім. Тоді якось легше було вже. Тому якось грошей більше було.

Врожай був, поки воно вродило, поки дали, той знаєте, ну, мало було, мало було, врожайність.

У колгоспах не платили тих грошей. Вже начали платить, я вже і позабула, тоді почали з 30 копійок, тоді побільше, так і пішло, і пішло, почали гроші давать, а то ж не давали. Давали ще ото попервах 30 копійок на трудодень. Робили. Ну, а ми привикли якось у гурті жить, робить. Це знаєте ж молоді були. А роботи то, конешно, багато.

Ще брали у колхозі, як начавсь колхоз, по-моєму, начали пекти. Я тоже позабувала.

До войни на трудодень давали харашо нам. Давали, бува, і зерно було, і оце вже в войну, оце після войни, оце шо тепер, уже стали те, культурно одіваться. Оце стало трудно, як колхози розвалили.

І при Сталіні тоже репресували. Хто ж іще у нас був? Хрущов, то тоді наілутше було. Лутше до людей обращався і як сказать. Ото тільки ми потому і пожили...

Як ми тоді гуляли. Увечері гуляли, отам біля двору. В мене, напримєр, другої жінки батька син гармоніст був, так ми біля двору толклись там усе.

Пасху хорошо святкували, кожний готовить, кажне було шо, було з чого. Я його вже забула, як його. Пекли, клали і молочко, сахарець, і ну ше, порошочок, шоб пахло ще. Паску ще робили так і до війни...

До війни і це вже в колхозі святкували, і паски святили, тоже не забороняли.

Святий вечір тоже святкували, носили, дай Бог стільки людей, не забороняли, носили багато. В кожну хату. Ходило дітей, Боже мій, в кожен двір. Йдуть і все пооткривано, пожалуйста, йдіть. І колядки, і щедрівки, все було.

“Коляд, коляд, колядниця,
Добра з медом паляниця,
А без меду не така,
Дайте дядьку п’ятака.”

Оце ж було, як заходимо. З зіркою ходять тоже. Та носили ото звєзду на Рождєство. Ходили із звєздою хлопці. Ходили.

Хату на свято убирали все, і там який праздник, травою трусили, полів же не було. Трави накосили, потрусили. Там ще квітчана неділя була, поквітчаєм же тим, деревом. Яким попало. Яке було.

На Івана Купала гадали. Ворожили. Та я не ворожила. Не ходила ніде. А дівчата ворожили там.

Щас хоронять хорошо, з достатком. А раніше хоронили і бідніше. Варили раніше на поминки борщ, і жаркоє жарить, харашо готовлять усе.

Тоді хуже ходили, одягалися, як ото сейчас. Самі шили, якось самі тоді шили. Хуже ходили, одяг хужий був тоді, як оце сейчас. Тоді неважно було. Яке там намисто... Разно було, разно. Було і красне, і голубе, і зелене, і разне, разне. У мене разочок зберігся і десь і є, біленький. Оце вже як колхоз став, оце вже стало веселіше, якось лучше.

Сорочки були і вишивані, і рушники були, і простині, все було вишито. У мене дочка дуже вишивала харашо. У великій хаті все вона повишивала.

А я не вишивала. Я роботала тільки в колхозі, а вишивать — ні.

Рушники і на стінах вішали, і на картинах той, і на вікнах були. Раньше така культура була.

Коли рожала, то працювала в огородині. Огородина — це земля в полі. Робили ми в бригаді, де садовлять помидори там. Прийшла додому, була на работі ми поливали, чи шо. Прийшла додому і як схватило. Одвезли в больницю і народила.

А були бабки-повитухи. У мене [першу] дєвочку бабка принімала, а тут уже в родом відвозили. Вже після войни, уже в роддом відвозили.

Лікували бабки, та ну за їх розказувать. Тоді якось врачів чи мало було, чи якось, я не знаю шо. Бабки все робили, шептали вони там, шо вони. І дітей носили до бабок. Раніше до бабок, а вони там знали, чи шо проходило, чи ні.

А чи є в нашому селі тепер вже я не скажу вам. Тепер нема. Тепер больниця.

Хату будували із вальків. Вальки робили із соломи. Хто з чого. З соломи. Вальки качали і клали хати. Тоді хати такі. Тоді хати тільки у багатих були, а у таких, аби як-небудь зробить та прожить.

Кімнат було та як тепер у мене: там дві хатки, оце кухня. Вікна як вікна, ну тоді малі були дуже, невеликі. Для даху тоді рогоз був. А ті, хто зажиточно жив, той черепицею може вкрить, а то очерет. Ну, шо я вам більше можу сказать.

Раніше скрині були, ослони були. Дивани були називались. Диван із кишенею.

Меблі самі робили самі.

Ремеслом занималися, було. І пряли, не в кожній хаті, а було. Я сама до церкви ходила і виплела собі до церкви хвартушок на підтяжках, у церкву ходила, лапті сплела, із того, із прядива і ходила в церкву, не було чого одівать.

Посуд череп'яний були. Тоді були миски, побили, знаєте. Ложки робили дерев'яні. А люди робили і возили по сьолах. А у селі у нас не робили.

Раніше не консервували. Раніше закололи зімою. А потом не колять. М'ясо повісять на горище і висить в мороз, замерзає ото.

А сало засолювали в ящик.

Борщ як борщ. М'ясо, як воно є, капусту, кропчику те. Шо є. Листочок лавровий, помидорчик, що є.

До войни в кажнім дворі колодязь був. А як стала уже вода уже ого, позагортали. Да повалялися, позагортали. Ото у Козирів є, у нас є. Бо може колодязів п'ять на село.

Ну, оце я розкажу як будувались колодязі. Це ж батьки наші були. Копали, обкладали каменем, то стоять, а то поваляли.

Забори ото з каменю були. Тут багато каменю. Лупали і робили...

Сорока Марія Корніївна, 1919 року народження, с. Червоноармійське Василівського району Запорізької області.[1]

Батьки мої – Клименко Корній Архіпович і Уліта, як же її, Олексіївна. Ми янчекрацькі самі. Дід, чула, каже: "От барбароси, сукини сини!". А на кого він казав? Чи на власть, чи шо. А ото: "Барбароси, сукини сини" – пам'ятаю. Діда і бабу трошки пам'ятаю. Дід Архип, а бабу – не знаю, як зовуть.

Батьки мої жили у цьому селі, у тому ряді самі крайні. Оце ж наш хутір був – німецька колонія. І оце, по цей перекрьосток німці там жили, а це – новосьоли вже поселилися. Але німці уперед були, та я їх не бачила, я цих німців не знаю. І люди нічого не розказували. Називалася колонія Юренталь. Німців їх, мабуть, повивозили. Ще були Розенгоф, Янхвельд...

[1] Опитування провели І.В. Савченко та М.В. Романюк (липень, 2000 р.).

Головував у сім'ї Батько. Як оце в колхозі була, то ми дома не робили, а в колхозі робили. А вдома – той управляється біля корови, біля свиняки. Мати – та по хозяйству, та курчата, та качата.

Батька в мене розкуркулили. Вигнали з хати. І те, розкуркулили батька у 32-му році, засудили на десять год. А за шо? Оце, шо він на свинарнику робив у колхозі. Свиней пас, а миші могли такі , нагортали зерна. І він приносив ото додому, і нас розкуркулили за те. Миші носили, а він збирав та додому приніс.

У голод 1933 року голодували... Це мого батька вже засудили, і не було. Голодували... Саме 33-й...

Освіта в мене три класи, четвертий почала і бросила. Не було за ким учиться. Мамка одна осталась, а нас четверо було, ото і все. У нас школа була, оце перекрьосток, тамочки колодязь стоїть і досі школьний, і отам школа була в нас. А при німцях у ту школу уселився німець був.

На свята сусідське одягала. Ходила одна, мені давала, ходи у моїй спідниці ввечері у клуб. Ото так і ходила. Взуття всяке було, харошого не було. В мене не було ніяких прикрас, бо я жила бідно. В мене намисто було таке голубеньке і красненьке, камушки такі. Тай все.

Як було створювався колгосп: зразу бідняки, а тоді вже середняків, а тоді вже всіх підряд брали у колхози. Я пам'ятаю. Я в колхозі у бригаді працювала. А потім ферма була. Як раз, як я повернулася. Як раз, як я повернулася у колхоз, так я взяла свою хату. Кухонька була з лози виплетена, мазана була, і ото хата була у мене така. А тоді вже, як вийшла заміж, уже на свинарні ото робила. А вийшла заміж – у бригаді робила. Усього було. Було як на площадку давать, так от високих підбирають, щоб рівні були, щоб не важко було робить. Бо як маленьке, бо воно не те, не вспіне за ними...

На трудодень три кіла получали. Получали хліба харашо. Хліба вистачало. А шо ще давали? А Бог його знає. В мене хазяїн був (чоловік мій), мене це не касалось. Не дуже касалось. А бувало так, шо колхоз пошле на заготівлю лєса, бо лєсу в нас нема, так його посилали аж до Білого моря, у Архангельськ. Він відтіля посилав лєс. Раз був три місяці і другий раз три місяці. Колхоз же посилав. Платили, як трудодні, трудодні були. Привіз досточок. Ми поли наслали у кухні. І досі є, пол той.

Пам'ятаю як війна почалась. В мене вже двоє дітей було. Чоловіка послали у Западну, строїть аеродроми. Він шохвером був. Він

писав: "Я і тебе заберу, тут харашо". А тут война. Кончилася поєздка моя, ото таке.

Як взнала про початок війни, а хто воно знає, як воно получилося. Ні радіо не було, нічого. Ну а взнали ж в той день, шо война почалася. Люди казали, так і пішло. Почали забирать солдатів. Зразу почали забирать і отправлять, у скорості і повістки прислали. Боже милостивий, було усього. Німці були, стояли у нас у хаті. Те, так вони такі солдати, як і наші були. Казали: "Якби німець Гітлер і Сталін билися, а ми б подивилися і все, атож нас посилають". Ото так. Вони вже трошки почали до нашого язика. "Якби Сталін і Гілер билися...", ото так.

Вони, так, як і ми, солдати. Наші солдати. Ну, а то, проте ж "німець" називалися. Я розкажу, я з ними не гуляла, бо вони такі були, шо і гуляли. А наші дівчата, і жінки, такі як я, гуляли з ними. Я туди не касалася.

Ми окопи копали при німцях. Не ганяли, а загадували, щоб посилали, колхоз посилав. Дають підводи, коней, і ото їдемо. Грець його знає, я й не пам'ятаю, чи платили нам за ті окопи, чи ні.

А то, на окопах ми як були, самольот німецький розбився у Гайберзі. І туди як побігли всі жінки... І молоді, і старі, як понарізали там прутиків, та таке, голубеньким пообмотуване якесь там, апарат якийсь. Так вони понарізали намисто.

Про перемогу узнали без радіо, без нічого. Узнали усе чисто, шо війна кончилась. Радість була. Куди там не радіть, наші прийшли. Ще у нас у тій хаті жили, у сусідній. Це свекор і свекруха в мене були. В мене двоє дітей. Одно умерло, а те одно осталося під час війни. Було оце шось таке отут обкладене. Ну, вже після казали, шо їх заражали. Дітей заражали різні хворобами. Умерла в мене дєвочка...

Чоловік був тут недалеко в Павлограді, як раз часть його була в Павлограді. Я їздила, приїхала у Павлоград, а в Павлограді його нема. Кажуть, у Дніпропетровську, а один солдат, названія не помню як: "Ну що ж ти раніше не приїхала, я б тебе відправив туда, у Дніпропетровськ". "Та, – кажу, – те". Я вже з солдатами познакомилась. Кажуть: "Де стучать, там відчиняють. Ідіть у Павлоградський район". І скрізь обходила, і мене ніхто не пустив через Дніпро. Якось шо їхали у часть, за продуктами приїзджали у цей колхоз Павлоградський, і мене забрали нахальний путьом. Привезли до чоловіка. Ото так. Там була півтора місяця. Чоловік з війни повернувся, вже його чотирнадцять год, як не має.

Пам’ятаю голод 1947 року. Їли і лободу, і шо тіки не їли. Ото зварили, похльобали та й все...

Слухайте, після війни було господарство, хуже як оце... Ми його востановили і все чисто построїли, за наші руки, за наш труд. І оце розваляли за оці чотири-п’ять год. Розваляли буквально, ще хуже зробили, чим після війни. У війну у нас хати були усі позривані, попалені. А це хати стоять, а хверм немає. Боже милостивий, техніка була: корову запрягали у ярма, і орали, волочили, сіяли, все було.

Були такі коні поганенькі, оставив нам німець. Господарювали. При німцях у нас корова була, не забирали. Це німець одступав уже, так прийшов, одв’язав корову, сів, здоїв. Одв’язав корову і повів, а це той, чим вона прив’язувалася, приніс, повісив, там де вона стояла. Каже: “Ще розводьте, ми ще прийдемо”.

Після війни коров з Молдавії нам давали, відусіль нам давали, і коней давали. Кури в нас були тоже при німцях, і голубів було багато по горищах. Боже, а тепер нема голубів, нема нічого. Яка красота, як голуби. Як тільки дві неділі, так і голубят несеш, десять штук, або і більше. Ото таке.

Овочі вирощували після війни при хатинах, і при колхозі. Вилками, лопатами копанки копали і поливали, і все було у ручну. І охота була робить. А тепер отаке, люд ходить, як це можна, без роботи? І капуста, була в нас отуди, за бугром балка, і там копанки. Раз-два, покопаєш півтора і вода. Копанки – це родничок невеличкий, видовбаєш, і поливаєш.

За часів Хрущова ми дерева не вирубали, бо в нас було кураю багато кругом. Косили, гребли, везли, і кураєм цим платили. Посадки в нас тут багато, ну а сей год посадки добре повирубували. Не пам’ятаю, бо в мене був свекор і свекруха, хазяїн був, я й не пам’ятаю, що в нас було. Молоко здавали, не дай Бог. Скільки здавали, не пам’ятаю.

Як раніше відносились до сільського начальства? Та подчинялися начальству і все. Ось я було кажу: “Місяць робила, невже я не заробила на один день остаться дома”. Не прийняли. “Ідіть: Корніївна, бо будем солить помідори”.

Свадьбу гуляли раніше дуже харашо, бо хазяїн держав свиней. На свадьбу обично же ріжуть свиняку там, бичка. Ну, а готовили добре.

Як мене сватали, прийшов чоловік до мене: “Я прийшов свататися”. Я жила і мамка одна. Без сватів прийшов. А тоді ж свекр і свек-

руха прийшли до нас додому. А я прийшла сюди з ним, побули, поки вони вернулися. Він тоді провів мене до води. Саме вода йшла – январь-місяць.

Свадьбу гуляли і водки даже не було. Був 39-й, не було нічого. Дві подушки і все. І одіяла даже не було у мене. Не помню, чи матері давали, чи не давали, бо вона сирота була.

Святкували різдво, кутю варили із пшеничної крупи. Товкли в ступі, а тоді варили. Ото-так. З цукром. Кожний старався, щоб на праздник на якийсь, щоб було харашо. У нас тут родичі, у хуторі жили. Усі ходили колядувати. Вечерю носили, усе чисто. Малі – само собою. А великі, оце вже рождествують, оце ідуть здорові, п'ятикутна зірка у них. Птиця там. Ото таке. Одівалися на свято – у кого в шо було. На стіл ставили може і з гарбузом пиріжки, з маком. Я не помню, бо у нас маку не було. З горохом, з квасолею, – це все було. А м'ясо – само собою.

У колядки чи щедрівки – я не дуже у це уникала, потому шо я бідна була, ото таке.

Як Пасху святкували, – оце цілий год їли чорний хліб, а на паску – білий. А як пекли пасху, а бог її знає, як її пекли. Я і тепер не знаю, як її пекти. Не печу, в мене дочки печуть. Крашанки робили, красили. Крашенок зварять, сала, а шо ще, оце і все. Як заріжуть, ще ковбаси учиняють, заливають ковбаси. А оце свиняку як заріжуть, роблять з м'яса, кров'янку роблять, часник туди кладуть, перчик, начиняють ковбаси. А зразу не готовили нічого, потому шо у мене свиней нема.

А зараз борщ готують і все. Кладуть буряк, капусту, картошку, оце і все. А зажарювать, смалець свинячий, як є. А тепер – маргарин та олія. Цибулю, моркву, помідори з огороду. Красні ото мелять на м'ясорубку, накладають в бутилі, і варять його.

Я сама солила помідори і капусту у діжки, а тепер уже в кастрюлі. Солю та і все. Капусту як солили — жменю солі і жменю сахару, і ото наливаєш бочку. Наріжуть, наріжуть багато. Може відра два, або шо. Тоді ото в бочку ложимо і набиваємо, і ото набиваєш, шоб вода виступила з капусти.

Хати раніше будували з глини. Місять глину, ямку таку копають, заливають. А тоді коней посилають. А коні місять, вимішують. А тоді як валька качають, солому намішують, качають вальки круглі, не великі, щоб подать можна було. Бо високо нада подавать. Доски кладуть. Я не знаю, як його називать: ярма, чи доски, кладуться з

обох сторон. А тут вальки кладуть і втоптують між дошками в середину. Утоптують ногами, і те, виростає будинок. А тоді ото ті доски знімають. Воно якось називається чи ярма, чи грець хто знає, шо воно таке. Обмазують послє то, як викладуть дом, тоді обмазують глиною і кінським кізяком. Підбілювали хату потім саманом. Саман – така біла є земля, чи з землі копають таку вапну. Білі грудки такі, здорові, і ото розпускають її. Водою поливають і вона те... білують тоді. Ця вапна у нас у Василівці була, і в Канкриновці була отам, тоже кар'єри. Її купляли купляли. А дах покривали бувало очеретом, Камишов, а бувало і соломою. Ото таке. І черепицею покривали. Біленька черепиця була, у селі Басань, Пологівського району.

Коли будинок будували, то сусіди сходилися допомагати. Уже було врем'я войни, чи після, так оце будувалася ця хата. Багато хат будувалося. Ідуть туда, качають вальки, обідають далі, по чарці, і порозходилися. Працювали пошти шо за обід, да, от совісті. Ніхто не платив нам за ті вальки, ото так. Покачали вальки, поклали його у дом, ото так.

Було й таке, шо розмальовували хату. Самі. Малювали тільки квітки, нічого більше. Всередині прикрашали рушниками, вішали їх на портретах, на вікнах, ото так.

У хаті було тільки дві кімнати. Оце довга хата, як це у мене, а там була конюшня. Ми зробили з дідом дві спальні з конюшні. А тоді стіни були. А то зала була. І ото дві хати тільки було. Дорослі і діти жили в одній кімнаті.

Оберегу в мене нема ніякого. Ні від домового, ні від лихого, нічого.

Як будували колодязі, коло копали-копали, доки й до води докопалися. Була в нас і добра вода, а більше недоброї. Хто зна, чого. З колодязя землю наверх, а там де зруб –роблять дерев'яний, а тоді й крутілка там. Качають воду оту. Бувало що зверху колодязь камінням обкладався. У кого яке средство було. Скільки у селі кам'яних колодязів було, хто зна, чи багато було, чи ні. Знаю, що через вулицю єсть обкладений колодязь, всередині вже старий.

Як до війни відносилися до вагітної жінки? Та яке було відношення. Мені оставили один місяць до родов, а бригадір приходе й каже: "Марію, на роботу". "Та, – кажу, – не піду". Та й чоловік сказав, не ходи на роботу. А як дитину народила, далі робила все. Пологи приймати просили людей, десь баб, або повитух, ото так.

Калікам та старцям раніше давали. І тепер як зайдуть, то дам, як є. Але не було в мене такого, щоб оставались ночувать.

Ігри раніше були – у “Довгої лози”. Оце отак стаєш раком, одне переходе, одне за другим, де переплигують. У “Панаса” грали. І у “Платочок” грали.

Для лікування ромашку збираю. Кажуть, шо по-женському як хворіють, так те, употребляють ото. А так, хто зна, от чого, не знаю. Я ніякої трави не збираю, а от діти мої їздять у Вовчанську балку, так десь вони находять звіробій і ще якась трава, привозять сюда додому, а тоді розбирають.

Місцева балка – Вовчанська балка. Оце сюди. Річок не має, Бог їх знає, чи були, чи не були. Ставок ось-осьо, будете їхати, у хуторах там єсть. У Грозовій ставок. У Розенгофі єсть, німецька назва...

Продукти раніше зберігали у погребі. Ми їх закривали, щоб мухи туди не летіли. Та і раніше, як було: різали курку і зварили борщ. А так довго не держиться воно. М'ясо і сало у мішки солили. І воно ото стоїть, аж поки й поїдять. Та й старіло бувало, у кого яка сім’я. Як солить сало, нарізали отак кусочками, клали у мішок (тепер у бутильки) і сіллю засипали його. Як наклав шар, засипав, а потом опять кладе, і так поки мішок натовчем.

Самогон робили, я його не робила ніколи. А люди може й зараз роблять, хто зна. Я знаю, шо у войну наші батьки робили, наганяли самогону і пили як воду. Ну, так гуляли. Тоді і рідня більша збиралася. А тепер не збираються.

І німці гуляли. І продукти були, шоб гуляти. Не все забирали. А дві свиняки на год різали при німцях. А теперечки і одного не заріжуть.

Самогонний апарат раніше виглядав так: трубка у воду. Вода в корито наливають, щоб доставала у чавун. Чавун зверху ставлять такий і гонять.

Раніше із меблів лише скрині були, більше ніяких не було. А то робили ослони, і табуретки робили. Стіл самі робили: чотири ножки, і там перепоночка під низом, щоб ноги ставить можна було. Ото так столи були. Як хто вміє, той зробе, а як не вміє, то значить наймають.

А постелі самі робили, потому шо ж кури були. У курей пір’я рвали і а подушки робили. Одіяла пряли якісь, пряли такі рядна. Єсть із овечої шерсті, а єсть просто конопля. І наволочки були, і простині були, і все було. Той хто вміє, вишиває, а хто не вміє, той не вишива. Вишитих сорочок не було. Цього не знали. Так єсть і

куповані рушники. Купували, ще до війни заготовляли, складали. Дочки там, чи самі, кому там прийдеться.

Тимкова Марія Тимофіївна, 1910 року народження, с. Широке Василівського району Запорізької області[1]

В мене батько був багатий, батька вбили, коли ми ще були малі. Мати рано померла. Ми по наймах ходили. Нас п'ятеро залишилось, мамки ми не знали. Виросли в чужих людей. А тоді піднялась на ноги, 17 год було, – вийшла заміж. Сім'я в мужа була велика, вісім чоловік, хорошо жили.

Була я до війни ланковою, все врем'я в Бурчаку. В Бурчаку я була дуже велика, заслужена. Собраніє, – мене на збори, піду. Отака невеличка дівчина, стою на собранії, на сцені, то ж я буду казать. Кажу: "Надо робить, не будете робить, не буде і життя". Мене возили тачанкою. Я була стахановкою у Бурчаку, сама перва я там була. Все врем'я на посіві роботала. Берегом йшла на роботу, не можна, а я йшла. Я ланковою була, в мене питали, як садить. Кажу: "Садіть!". Визивали на засідання правління: "Покажіть нам, як що садить, шо робить", не понімають. Розкажу, як садить, вони понімали мене. Я написала, бо в нас бува ніщо не родить... Кабачки нада садить, щоб він лежав, а не прямо, коли вони великі, боком отако класти у землю, неглубоко, тоді полить. Тоді буде. Я шість класів закончила, хорошо вчилась. Потім давно на курсах була. Молодих посилали на курси, ми вчились на курсах у Михайлівці. Там в бабушки жили на квартирі. На курсах передавали нам, як що робить, вчилися ми на городину, на все.. Є така примєта, місяць отако трошки хвостиком — значить буде дощ, тільки не великий, буде маленький дощік, як оце рівний місяць — не буде дощу.

До войни був голод, трава горіла, нічого не було їсти, тоді моя бабушка була, свекруха, жаліла мене. Хожу в правлєніє, прошу: "Дайте мені що-небудь, я ж то роблю". А я людям казала: йдіть на роботу, може шось дадуть, бо будемо голодні.

У війну і хату розбило, і вікна побило. Я буду плакать, як розказувати буду. Кажуть, йди на роботу. Я піду, сінечко під скирдами назбираю, а воно ж страшне, не можна ходить. А я боса і гола ходи-

[1] Опитування провели В.М. Циберт та О.С. Александрова (червень 2000 р.).

ла на роботу, аж на ферму. Біжу на роботу, бо треба ходить, дітей брошу, діти маленькі, сидять на вікні голодні, ждуть мене. А я випросю макухи, може хтось дасть мені. В мене у війну діти були маленькі. Боже, шо творили німці. Підв'язували хлопчика за ноги, били, іздівалися...

Ходили на окопи строїти. Так я, холодно вже було, осінь, построїла з бадилля курінь і сиділа, кажуть: "Як займуть, скажуть". І сиділа, там холодно, мороз. Вже не можна, з дітьми вивезли на степ, на Орловку. Тоді вже передали, що звідси додому можна йти, я на колясочку дітей посадила.

Війна була, окопи на окопах були, німці були побиті, палаткою накриті, а я була молодиця. А німці, знаєте, як дивились на молодиць. Я з двома дітьми тікаю зі своєї хати, пішла до своєї свекрухи (її син в армії). Прошу її: "Візьміть мене в хату, бо я боюся". Свекруха взяла мене в хату, пулі свистять, а свекор мене не пускає, сам ховався... Мамка лягла з краю, а мене далі заховала і казала німцям, що нікого тут нема.

Коли війна кончилась, повозками додому їхали. В домі – солдат. Я йому чорного хліба, "на", кажу. А він мені дає ковбасу, а я кажу, – "не возьму". Він у голову ранутий був. Маленька хата в мене була, а біля – хатинки розбиті, тільки піч. Солдат, воєнний, у голову ранутий, топив, каже: "Тьотечка, спасибі, шо у вас гарбуза багато, пік гарбуз і їв". Кажу: "Моя дєтка, в мене хліб є, я теж воєнна, чорний хліб у мене, на тобі" – кажу. А він мені дає, а я йому, він солдат і я воєнна. Він каже: "Спасибо, шо я хоч на печі нагрівся". Тоді приїхали були і його забрали.

Там, де маленька хата була, німецька кухня була, а в нас коров, свиней було багато. Німці бігають, ловлять, хватають, усе позабирали. Корову забрали, повели. І я голодна, боса.

Після війни окопів було багато. Скільки солдат лежало. Ми ходили загортати їх. Хто так робив, тим більше давали.

В 1947-му ми голодали, бузину копали. Підемо ноч'ю на ток, зберемо колоски, намелемо і печемо чорні ліпешки. Так ми ото вижили, голодали страшне.

В колгоспі після війни одна свиня була, нема кому ухажувать. Прийшли по мене, сусідки сидять, ніхто робити не хоче, а я пішла. Жінки кажуть: "Дурна Марія, хай робе, як дурна". А вони сидять, не ходять. Кажу: "Як це так, не ходять?"

Ми орали, я на тракторі трохи робила, ми сіяли. Трудно було жить. Німці лежать рядом побиті, я боюся, діти бояться, не дай Бог! А там солдат ходе. Я кажу: "Забирайте. Не можу дивиться". Трудно було, ні хліба, ні муки, піду в кладову, щось прошу в кладовщика: "Дай мені макухи". Йду на роботу, боса, а мені кажуть: "Марія, в тебе знову ноги голі, п'ятки голі"... Сніг йде, а я йду, мені треба йти, треба зароблять.

Ніхто не хотів робить після війни. Чого? Бо ледачі, не платять нічого. Ніхто не хотів робити, хіба так можна? А я така дурна, що буду робить, хоть і не платять, стахановка первая в Бурчаку... Понімаю, як шо робить.

І поставили колхоз. Вигляділи свиню, вона опоросилася та привела 17 штук. Поросята, отакі вздовшки, я там і спала. У сараї сплю, щось заходе: "Тьотя ти не боїшся сама?" "Не боюсь, йди"... І такі поросята! Думаю, буду йти додому, попросю одного у голови. Так я сама взяла в пазусі і принесла, а воно невеличке. Дванадцять год біля свиней в колгоспі була, а тоді председатель мене забрав варить [обіди для колгоспних бригад].

Після війни хату самі строїли, піч – людей наймали, гроші платили. До війни було трудно і після війни було трудно, тому, що треба робить. Господарство до війни було велике.

Гроші в колгоспі не платили. Паличку ставили і все. Все що я роблю — мені палочка. Прийдем получать — 7 кг хліба. Хліба в колгоспі багато давали, по 7 кг на трудодень, так як навезли кукурузки, пшеницю у кучу в двір висипають. Председатель (Федір Микитович) виписував мені поросят. Коли у тракторний робила, приносила циберка з хлібом — кормила порося. Багато залишалось. Все було дешево. Потроху гроші давали і вистачало. Можна тоді все було. Сусіди їхали на мельницю, хліба змелять, привезуть. Після війни чоловіки додому поприходили. Їм давали складнішу роботу.

Як я заміж виходила, та нічого, виходила. Прийшов якось до дому, ногою кульга. А потім забрали його до армії і больше він не прийшов. Потім я сама була, сама і сама, і отак жили. Я дітей воспитувала, піду, де то випраю, погодую... Прийду з роботи, а вони чекають, дам їм макухи, або дерті, вони ж дома голодні сидять, як ґавеня та мене виглядають. Тоді з голоду вмерло... голодне, а я зварю їсти, трактором тоді воно оре, а мене гукають, йди Марія, тобі надо обязательно, ти ланкова! Побіжу, прибіжу.

В мене город, як карта хороша. Огірки сажу рядочком, потрошечки кидать, щоб він кучею не був, розривайте, оставляйте два, або один. Буряки надо рано садить, рано-рано. Насіння сама збираю.

Варення варила з абрикосів: на піввідра бутильок сахару сипать, недовго варити, щоб бува не пригоріла, кришками капроновими накривала. Попареними закриваю гаряче варення і зберігаю в чулані, в холоді. Борщ варила так: бурячок дрібненько покрошить, сольою перетерти, помить 3-4 рази, видавить. Тоді як кипить вода, кидать картоплю, тоді капусту, тільки вкинув, щоб перекипіла, кропчик кидать, щоб зварений борщ пах. Як капуста перекипить, то це саламаха, а не борщ.

Борщ я у тракторній вісім год варила. Мене председатель попросив, я ногами плохо ходила, вареники варила, там такий столик. Дарували мені платки, матерії по 20 метрів – премію. Тільки трудно мені було з дітками, холодно, на роботу голодна ходила, робила я голодна. Одна дитиночка з голоду вмерла, мала.

Декретів не було. Пологи приймали і дома, і у больниці. Дома сусіди допомагали. Сім'ї були в селі великі. Діти дружили між собою, допомагали...

Коли була дуже хвора, обратилась у правління. А мені кажуть: "Сходіть, хоч навідуйтесь, заметіть". Потім лежала у больниці.

На Пасху пасочку пекла: мука, яйця, вершки... Колотити її ложкою добре-добре, щоб воно аж підходило... Потрошки кидаєте, а потім воно підходе, прямо сходе. Поставлю її, як витягну з духовки, так вони дихають, накрию.

Колядувати і щедрувати мені ніколи було ходить. Я всігда знала роботу. Мені надо робить, бо гукають, коли нема довго.

В церкву де ж ходить, тут церкви нема. Лягаю, молюся богу, "Дай бог нам сил, щоб нічого не боліло, щоб уродило".

П'яниць в селі так не було, як оце. Так, куплять оце, пообідають. П'янки не було кожен день. Хіба так можна? Так не можна, жить надо по-хорошему.

Я не вишиваю, мені ніколи таке було робить. На собранія на засідання у клуб ходила, співали ми гарно. Я багато знаю. Співала першим голосом, завжди починала, дівчата за мною. Дівчата, сім душ, і я, – співали. Всі лопались, як співали, все горить.

"Ой, мороз, мороз, не морозь меня,
моєго коня, сивогривого коня".

Народні співали пісні.

Вайло Лідія Романівна, 1927 року народження, с. Коновалове Василівського району Запорізької області[1]

Сама я 1927 року народження. Батьки мої приїхали сюди з Сибіру. Батько по нації руський, а мати – українка. У Сибіру ми жили недовго, бо матері клімат не підходив. Їй сказали, що тільки на Україні підходить. От і приїхали вони у Кам'янське (у 1933 році).

Село наше Коновалове появилося з хутора з 1924 году, зразу після революції. Назва пов'язана з прізвищем. Мабуть так звали першу людину, яка сюди поселилась. Десь з 1933-го року хутір став населяться. Там дід наш жив і він хотів, щоб вони (діти – батьки мої, значить) жили разом з ним. І ми переїхали. Спочатку у діда в землянці жили. А як батько почав працювати, стали хату строїть. Люди помагали, була колхозна бригада валюків. Не одні ми строїлись. Покривали очеретом, бо не було ні шифера, ні черепиці. Сьогодні у одних обкладають, завтра – у других. Планували хати самі. Мама моя і всередині сама все розпланірувала: де пічку, де шо. І пічку теж сама клала. Ви вже того не знатимете, як ми знали.

Мама казали, що в них було спочатку шість дівчат і два хлопці. Коли ми приїхали вже був колхоз, села були. Тут люди зселялися в основному з Бурчаку і Кам'янського, бо землю давали.

В колхози заганяли, в багатих все забирали, коров, коней. Було ходять по селу, об'являють, щоб добровільно йшли. А потім все постягували у колхоз і вівці, і корови, і кози. Председателем тут був Гладкий.

Як приїхали, голод був страшний. Батько випродав усе, що відтіля (з Сибіру) привезли на харчі. Перший рік батько став коров пасти, а мати робила. Ну так до врожая, а тоді стали платить. У людей харчі купляли.

У колгоспі нам було тяжко працювати, у трудодень давали по стільки-то копійок від врожаю. Як уроде лучше – більше дають. Все залежало від врожаю, від доходу колхозу. Раньше писали трудодні. Як зароблю я 2 чи 3 трудодні, за місяць мені зачитають. А тоді за год оплачують. Було таке, що я робила і чоловік робив і мені дали короп зерна і йому дали короп зерна, бо у кожного свої трудодні. Працювали з ранку до вечора, трудно було. Корову, бичків держа-

---

[1] Опитування провели В.М.Циберт і О.С.Александрова (2 липня 2000 р.).

ли, хазяйство і діти – важко... Як переходили після війни на гроші, так аж плакали – боялись. Шо ж ми будемо робить? Пока привикли.

Я ж до війни сім класів кончила. Помню директором школи був Петро Мартинович.

Про початок війни об'явили. Ми вдома були. Прийшли німці в село й почали мужиків брать. У Попова тут була їхня база, у садочку. У нас у мами самих старших четверо вже забрали в Германію. А коли вже німців почали гнать, хто з 1927, 1928 року попали на комісію. У Германію брали самих дівчат. Комісію проходили обязательно. Гнали на частину, на Попово, на станцію. Коли ми прийшли туди – хати побиті, димлять, нічуть нікого. Бояться всі. Тоді як раз наші прийшли солдати. Стрілянина почалась. Неподалік була траншея німців. Снаряди рядом літали...Боже!

Бригадіра нам у війну назначали, він за роботою слідив. Був у нас такий Децько.

У 1943 році забрали мене на мости. 1944,45,46,47,48 роки – оце я була на восстановлєнії «Запоріжсталі». Штукатуром работала. Була карточна система. По кілограму хліба видавали в сутки. Сухий пайок – крупи приблизно 1,5 кіла на місяць, ще шось, а тоді стали давать три рази в неділю дополнітєльні талони, стали ходить у столову.

До Запоріжжя на восстановлєніє нас просто мобілізували. Не питали, хочемо, чи ні. Було нас шість дівчат. Зразу три місяці (январ, февраль і март) були на мостах нижче Бабурки над Дніпром у палатках. На мерзлій землі спали. Як рухнув льод на Дніпрі, посилають нас взвод. Видали кайла в руки, носилки. І почали ми насипати насипи. Тоді пускали перший поїзд на Канцеровку. Піде взвод, назбира качанів, натруть кукурудзи, наварять... І так робили.

Розбирали зразу завод після марта місяця. Цеглу зразу складали. А восстанавлювали люди умніші за нас. Ми тільки могли тягать, прибирать.

Вже в 1948 р., коли станки почали пускать, а я була молода, захотілось мені на станок. Пішла я до нашого інженера старого, стала проситься. Він пообіцяв взяти. Поїхала у колхоз, розчиталась і вернулась в Запоріжжя. Над тринадцятим посьолком контора велика була «Запоріжсталі». Там штукатурили. А від заводу посилали нас у підшефний совхоз «Отрадний». Там робили.

Після війни в колхозі комбайнів не було, були молотарки, підвозили гарбами, в скирти клали, тоді підтягали молотарки і молотили хліб, і снопи в'язали і так звозили. Мабуть в 1957 р. появився ком-

байн. Була норма як робити. Якщо її не виповняли, то наказували, хліба не давали. Було 220 виходило днів на рік. А якщо хворіли, потрібна справка. Бригадір у нас був Гальчанський. Так ходила до нього відпрашувалася, коли дитину у больницю треба було везти.

У 1949 році народився у нас з чоловіком син. Хрестили його у Кам'янському, бо там церква була. Перехрестили й у ваганах скупали.

П'яниць і ледарів я на селі не помню. Випивали, було, самогон гнали. Ну, а так, як зараз, не було.

Релігійні свята справляли. Паски пекли й крашанки були. А вірю я в людей. Люди хрестять дітей, і я хрещу.

На Різдво збирались, співали пісні., вечерю носили, старі люди колядували.

«Коляд, коляд, колядниця,
Добра з медом паляниця.
А без меду не така.
Дайте, тітку, п'ятака.»

Баба Марфа, було, коли прийдеш до неї без вечері – прожене! Піріжки на вечерю носили.

По-вуличному кличуть мене Вайлиха. А чому таке прізвище – не знаю. А дівчиною ми були Стеблюки.

Дві свадьби я своїм дітям зіграла. Перший день – дівич-вечір. Молоді парубки і дівчата гуляють. На завтра свадьба – і молоді і родичі гуляють. А на післязавтра вже молодіж не гуляє – старі.

А я за чоловіка без маминого дозволу вийшла заміж. Пішли, розписались у сєльсовєтє і всьо.

Інколи народними засобами лікуємось: тройним одеколоном розтираюсь, укусом, спиртом.

Коли припікало, то й до бабки їздили. Багато їх тут було у селі.

Вишивати вміла і дітям все вишивала, гладдю і хрестиком.

З старих рецептів їжи знаю один: вареники з пасльону, з маслом. З цього пасльону й піріжки гарні.

Гапон Софія Петрівна, 1929 року народження, с. Тернувате Василівського району Запорізької області[1]

У 1912 році мої тато і мама приїхали в Терновате і тут хазяйнували. Прийшли вони з Михайловки, село вже тут було чималеньке.

[1] Опитування провели В.М. Мільчев та А.О. Мільчева (червень, 2000 р.).

З Михайловки були тільки мої батьки, а ті всі – з других, з Карачекрака, з Василівки, з разних. Батько мій – Михайленко Петро Степанович (? р.н.), мати – Михайленко Марфа Григорівна (1888 р.н.). Дівочого прізвища матері не знаю. Себе помню з 4 годиків. Батько рано вмер, від голоду, бо голод був. А дітей у мами було десятеро. Мама ходила в совхоз по льон, ми з братиком головки відривали і їли. Два братики мої у 1933 році теж від голоду вмерли. Помню сестри Ніна і Галя ходили в Переможне просить їсти. Так одна прийшла додому, а друга в скирді там лягла і умерла. Потім її знайшли. А та шо додому прийшла вдома вмерла...(дуже плаче).

У 1947 році якось не так неврожай був, а в 1933 ! Страшне! Наших семеро братів померли від голоду! Нічого не було, даже солі. Мама носила льон, а братик самий старший (1912 року) пішов в совхоз, там качани вродили, і він виломав 3 качана. І за три качана його забрали, били, відвезли до Мелітополя, він там з голоду помер. Його засудили. Тоді мама курай рвала, оте шо перекати-поле, в посадку йшли, брали його, там зернятко якесь, його приносили, на млиночок мололи, потом лободу чурхали, перемішували і пекли лепешечки. Попарять лободу, та оця мука, замішують, а воно не то сольоне, не то гірке, а то, як немає нічого – їли.

У совхоз ходили, солі ж немає ні грама, одна водичка. Так ми ходили, дітвора мала була, в совхоз, там на толоці вівці були, їм давали лизунець (соль). То ми грудки собирали, а вони сопливі. Як хоч. А ми обмивали і брали тоді. Вівці ж були разні з болєзнями заразними. А ми підем, наберем, скільки донесем, в тряпочку, в шо небудь. А солити нема чого.

Ото ж пішла мама до одного в совхоз, найнялася на роботу, а він сам німець був з колонії Гайбор, якийсь начальник. В нього жінка хворіла. То він маму найняв, щоб стірала, готовила їсти. Тож мама нам звідтіля трохи їсти приносила.

А в совхозі у цій німецькій колонії люди хорошо жили. Воно не те, щоб дуже велике, а хароше містечко було. Мені тоді вже годів 6 було. Я ходила до мами. Там і тепер люди живуть. Воно зараз називається Комсомольське Токмацького району. Багато вони жили. Були двухетажні дома з червоної цеглини, дім, схожий на садік, де діти були, людей багато у них. А в нас хата була з вальків, крита очеретом, соломою. Нам крити допомагав один чоловік, сам родом з Росії. Він у Огаю цьому жив.

Не було такого, щоб німці на руських женились. І понятія такого небуло. Вони самі там жили дуже крєпко. У них даже голоду в 33-м не було. Мама тоді, як в них служила, так нам і їсти давали і одежу.

Війну хорошо помню. У нас німці 2 годи стояли. Багато їх було. Староста строгий був, німець. Мій братик пошту носив, так боявся. Боже! Захове все за пазуху і несе. Цей староста одного діда-конюха застав спящим, так дуже пльоткою його побив і вбив. З ним ще один ходив і пльоткою били людей. У конторі повісили свої портрети. Маму поставили уборщицею і заставляли мити оці портрети, казали – щоб блищали! Мама прийде, нас обніме, плаче... За роботу мамі давали сахар, по 2 кілограми на чоловіка, такой коричневий, грудками, Чи на місяць, чи на год – не помню. Крупи якоїсь мама получала. Олію давали, масло якесь не знаю. Не те шоб травльоне. Люди їли, не травились. Крупи 5 кг, муки 5 кг. А нас троє. Мама супик зваре, соль у нас потроху була грудками. Не наїдались так, а голодні не були. Біля хати город держали, корова була.

Поліцаєв в селі два було, обидва Василі – Притула й Живиця. Один мєсний був, а другий – з Огаїв приїхав, з совхозу. Один лютував страшне. Це Живиця був. Він одного нашого віддав німцям, так його вбили. А після війни він втік відселя під другою фамілією – жінки. Його шукали, та не знайшли. Хоч, як потім вияснилось від брата його, жив він тут недалеко у Сумах.

А Притула не вредний був. Ми колись дітвора хотіли гороха нарвати у полі. А він дозволяв. Потім переїхав тут недалеко у село німецьке Блюменталь до своєї тьотки і там жив. Сестра його потім казала, що Василя заставили робити на німців, но людей він не обіжав.

Коли німці прийшли у село, стали скот забирати. Помню, як і до нас прийшли. Та шось їм помішало забрати у нас корову. За кимось погнались. Вони ловили молодих і мужиків, щоб скотину їм ту, що в селі позбирати. В когось на городі вбили тьолку. Я побігла, поки вони за дядьком гнались, і поодвязувала коров і поразгоняла. Вони приходять – коров немає. Вони значить на мене: «Кіндер, кіндер!» Я тоді злякалась і тікать. Заховалась у підпічку, а мама соломою мене прикинула. Убили б, якщо б знайшли. Я ж коров людських і подружки поодвязувала. Німці бігали, кричали-кричали і поїхали. Хати попалили. Ми сидимо, а вони знову йдуть. Вози в людей позабирали і тачки. Куди вони ті тачки везли? А потім одні німці пішли, а ще партія іде. Самольоти німецькі налетіли. Літають, хрести на-

мальовані. Німці брали підлітків таких, побільшеньких – коров гнать. Якби мене мама не сховала, й мене б забрали.

При німцях у колхозі люди працювали так само, як і до війни. Тільки німці хароші трактора забрали, скотину. За собою її гнали.

Кілометрів за 6 від села була тут передова. А далі «Катюші-Ванюші» стояли. І то, як вечір, – їдуть. У них це ж рами спущені. А як стріляють, так рами піднімають. І як шарахнуть. Оце через хату нашу красні такі снаряди летять за село. Тоді стояв тут повар біля нас, на передову їсти готовив.

Наше село, так як Ерістовку, Грозове чи Юрінталь, не евакуіровали. Ми на місці сиділи. Німці бросали афішки із самольота, що ізвініть, що ми неправильно здєлалі – сідала попалили, а квочки оставили. Нада було нас побить, а дома хай би стояли. А то ж вони дома попалили, а ми осталися. От які ідіоти! Ще й посміхалися з людей! Конхвєти ще розкидали. Яркі такі в обгортках. Тільки їх ніхто не їв – може травлені які. Все в медицину віддали.

Зразу ж після війни в колхозі техніки не було. Зразу були коні. Воєнні тяжковози пооставалися. Здорові! Я ще й конюхувала біля них. Та ще ж мала. В кормушку влізу, та накидаю їй на голову ту вєрьовку, щоб прив'язать. А потом тракторець десь достали – «Універсал» – невеличкий, маленький. Ми всі збіглись, дивимось на нього. А тоді купили «ХТЗ». Ми ж робили. Норму не помню, а заробляли трудоднями. Один-півтора трудодні.

Після війни принуждали облігації куплять. По хатах ходили, заставляли. Платили нам тільки в кінці году, і то, тільки, коли був якийсь доход. А при Хрущові заставляли здавать яічка – 200, 40 кг м'яса, 100 л молока і масла, мабуть, кілограм із десять. Їли топльоне.

Розкажу, який раньше в мами посуд був. Знаєте, глечики були, макитри, горшики. У макитрах робили хліб. Двохвідірні були, півтоpавідірні. Хліб вчиняли так: мама з каждого раза оставляла тісто. Опару. Брала хміль. Отут у балці. Він і щас там росте. Людей тих вже і немає, шо садили його. А хміль росте і роде...Обривають цвіт. Беруть муки повну пригоршню. Усипають у відерну макитру. Тоді кипить вода. Залили, розколотили. Пом'яли цвіточки хмілю. Надо, щоб вони сухі були. Тоді заливають ще води й опари. Воно починає булькотіти і через деякий час підходе. Тоді перемішують, доливають водички, сиплять муки, замішують, щоб круте було, щоб хліб держався. Воно підходить, а як починає осідатися, то треба ставити в піч. Піч

була у хаті, а потім пекли на дворі. Протоплять там кирпічом, чи дровами, чи соломою. Лопатою дерев'яною тоді садовили хліб.

Мама багато пекла. Було пиріжків понапікає. А на Пасху пасок. Ще й озвар варила. Компот озвар називали. Груші цілі, яблука, або половинки, райські яблучка були, тоже їх кидали. Сахарю не було – значить буряк сладкий! Може там і сладості такої немає, а щиталося, що трошечки є.

Як Рождєство одмічали я не знаю. І не помню. І не ходили ми малими по селу. Я цього даже не знала. Тільки запомнила одне, те як ми дівчатками були, так бігали попід вікнами – хто заміж вийде? Дітей не багато. Гадали. Гадали так. Хто під вікно підійде, і тому скажуть: "Сядь", або "Піди принеси що-небудь" – та і вийде. А вони, дівчата, як поняли, що ми бігаєм під вікном, так нарошно кричать: "Сядь, сядь". А тоді ще заборів не було таких, як щас, а з ліси були поплетені. Ну й ото кажуть, надо щитать: "Мішок–закром". Як попаде мішок – буде бідний, а як закром – багатий. Попаде закром – це кладовщик. На заборі – ліса поплетені були лозою, і шпатільці отакі. А ми так ідемо, ідемо і щитаємо оце. Кому що попадеться. І ото сміємося – ну діти ж! А ще кидали чобіт через хату. В яку сторону впаде, в ту сторону й заміж вийдеш. Так ми кидали, кидали. На одній хаті і чобіт залишився! Раньше дівчат сватали. Свадьби хароші були. Молода вдіта була красиво. Як тепер, так же і тоді вдівалися. Сватали свої – чи родичі, чи знакомі хароші. Знаєте, як ото казали: "Летів голуб, і чогось він сів на вашій хаті. І оцей голуб до вашої голубки." Де ваша голубка, значить. І оце: "Ми хочем, щоб цей голуб і голубка були вмісті". І оце зайшли вони в хату, а тоді ще й кажуть: «Де ваша голубка? Показуйте – голуб прилетів !» А вони кажуть: «Хай шукає голуб, де його голубка» І оце ж він ходить по хаті, шукає. Найшов він її. І оце сидять свати, щось говорять. А нас, малих не пускали. А коли свадьба – тоді катають молоду, а вже на другий день, після свадьби, – катають батьків. І в річку роняли тачки. Ой! Шо хочеш було! І виряжали їх: батька понаряджають у женську, а мати – у мужську одежу вдівають. Заставляють танцювать їх. На стол шишки ставили. Пекли такі здорові! Тісто розкатували як на вареник, а тоді обводили, нарізали, і встромляли в круглу булку, щоб шишечки були. Хто був на свадьбі – шишку получав. І караваї були. Уквітчані гільцем. Гільце – паличка, а здобне тісто, як мережа вокруг палички намотується. Ще на нього дивень кажуть. Його ще уквітчано цвіточками і конфєтами різними. Це роз-

дають вже послє свадьби. Молода діле. Ламає по кусочку. Своїм дає по паличкі, як багато паличок. Кому й переломлює, як вже мало їх. Вдівала невєсту дружка. Сама вона не вдівалася. І всі подружки її сходилися.

Як ще з дитиною жінка ходить, так їй, щоб не навредить, надо, щоб не злякав ніхто, щоб у праздники нічого не робила. Оце таке казали. З двору з хати воду неможна виливати, не можна через поріг сміття виметать. Ні давать з дому нічого не можна, як хто зайде. Так ведеться...

На Трійцю уквітчуємо, трусим травою, по заборі, біля порогу, приготовляємо, у кого що є, рідня приїзжає.

У відьом, хай їм грець, і раніше вірили. Мама казали, подоять корови увечері. А папа спав на дворі у брички. І чує дой, дой, дой...Корови удосвіта. А він каже: «Ма, чи ви там вже встали коров доїти?» А ми з мамою в хаті. Мовчіть. А на дворі ніхто не обзивається. І мама ж не доїла. Говоре мама, що це вже кума приходила (була відьма вона)...Ще одна відьма в кішку перекидалася – Килиною звали.

Говорили, що домові у каждого в хаті живуть...В Огаєві було, в німецькій колонії. Жили люди в хаті, крайньої по селу. І мабуть хата була посторіна на такому місті, де кладовище було, або що. Кажуть, як тільки вечір, полягають спать – музика грає, танцюють, висвистують, викрикують! Не можна в хаті сидіти? І бросили ту хату.

А зимою ми вдома сиділи – вишивали, носки в'язали.

Раньше лічились травками, до бабок звертались. Дід у мене трави збирав і по книжках лічив.

Яременко Петро Маркович, 1927 року народження, Гармаш Іван Іванович, 1927 року народження с. Грозове Василівського району Запорізької області.[1]

[Іван Іванович] Родом я з Василівки. І батьки мої родом з Василівки. Поміщик Попов переселив їх сюда, у Грозове. Також тут жили андреївці до 1912 году, бо з Андреївки були. Воно там село, по кладбищі.

Батько мій ще молодий був, він з 1899 року. Йому десь годів 14 було, як батьки його переїхали сюда. Він працював кузнєцом. Тоді

[1] Опитування провели Б.А. Бровко і Д.А. Піскун (5 липня 2000 р.).

кузня знаходилась там, якраз от провулка другий рог. А мати теж з Василівки. Тут був свій колхоз — "Калініна". У бригаді робила. Та й свинаркою, та й птичницею. І я тут народився. Тут учився. Да, школа була четирьохлєтка. Ото чотири класи кончив і все. Школа стояла це як крізь кладбище провулок. в ту сторону другий дом. По три годи вчились. Вчителі прислані були, на квартирах стояли.

Після школи, років з 10-11-ти, я вже в колхозі работав з мужиками. Граблі загрібали, лошадей водили за горбами. Коней багато було в нас у селі.

До войни худоби мало було. Овець шось трохи; коров небагато. Одна доярка. Колгосп був невеликий, оце одне село. У кожного була корова.

Батько про Попова не розповідав нічого. Та він тут і не жив. У нього був управляючий. Де він жив, не знаю, приїде, навідається. Хто був управляючий не знаю. Мене ще на світі не було.

Хлопці полюбляли гратися на селі у войни. Оце по рівчаках піщаних, які повимивало. З палками бігали-стріляли. А з дерева собі зброю робили – пістолети і самольоти. Ще раньше у м'яча грали. Ці футболи я раньше і не знав, що воно таке є, а м'яч. "Батько й мати" називалися, один в полі стоїть, а другий отут во, б'є. Один підкидає, а другий палкой б'є. А там загон, кажеться коні називали. Скільки метрів – 20-ть і 30-ть. Вдарив і біжить, оце добіжить до коней, як м'ячом ударять. Ті ідуть у поле, а ті йдуть. Цю гру назвали "м'ячом". Дорослі і жонаті грали в нього. Діти ще грали у цурки. Це палка там, клас малювали. Били цю форму. Клас, камішки. Береш 5 камушок, і оце кидаєш угору, оп'ять кидаєш. І тоді обратно кидаєш. Поки він ото в горі, треба один взять, а тоді той впіймати, за слєдуючим разом по два. В одну руку. І харашо грали, і пагано. Це у ті камішки большинство дівчат грали. Хлопці ото в цурки. Потом у клас грали. Малюється клас. Два квадрати отако, а тоді три квадрати, а тоді обратно два квадрати, а тоді отак круг. Камушок отак кидаєш, якщо отак кидаєш, тоді не попав у квадрат. Стрибати на одній нозі. Дострибав до камушка і назад. І ото на перший квадрат. А тоді за ото полумєсяц. Ото бросать надо коли одвернувся. В який квадрат поля то ото хрестом пописав. То туди не должен ставать.

Це, як неділя, то в плантар ходили. Це відліска, як парк, його мабуть гектар 15 там було. Клуб був у селі. Кіно там німе було, в ручку крутили. Коли просто грав, коли пояснював. Ставили на селі і вистави, і самі співали. Я знаю, було у нас сім ланок. Женщини там по

6 чи по 7 душ. Або звєном на степу. Вони пололи подсолнух, кукурудзу. І от, як на поле або з поля їдуть або йдуть, то й співають. Як вечером, то чуть по селу пєсні. На українському більше співали, на гармошкі грали, люди старі в клуб ходили, в доміно грали. По хатах ніде не грали. Все в клубі.

Пам'ятаю, що у 1933 році голод був. Я малим був. У нас корову держали, з голоду ніхто не вмер. Та один мужик правда помер. Він уже косовицю надибав. Колосків з жита настриг, і ото наївся. А воно порвало усе в людині, розбухло. А так з голоду люди пухлі були. До війни був головою колгоспу Дерев'ян, потім Ларін, Литвин. Німців у селі, колоністів у нас не було. А були тут далі колонії – Гайберт, Бреталь, Брузенталь. Це німецькі колонії. Називалися Янхвельд, Розенгоф, Юрієнталь. Це поміщицькі названія. Німці жили у Василівці в основному. В Василівці, Янчикраку. Це їх сюди Попов переселив. Наділив їм землю тут. Та земля його була.

Колхоз створили в 1931-м. Та, нічого, банди в нас такої не було. Протів, щоб колися не було. Помню, до войни в колхозі одна машина була бортова. За те, що худобу здавали – трудодні не ставили, а платили гроші. Ну, там мізер був. Телят здавали. У нас там був план, 40 кг м'яса їм нада здать з двору, стільки й картошки, 300 чи 500 літрів молока, 300 яічок, налоги були страшні. Повести у город, щоб там продати не могли, треба здавати у колгосп. Якщо людина не тримала хазяйства не мало значення. Купуй і здавай, і все. Ото так і здавали м'ясо. Напримєр, я вигодовував бичка. Здаю, мені напримєр надо 40 кг, а я, получав м'яса 120. А якщо у мене нема тоді у когось купую. Хазяїн, який купля м'ясо, той плате дєньгами. Дєньги брали, де продаєш, де вторгуєш, ото так.

До войни в колгоспі були трактори: "ХТЗ" був, "Універсал", ще, я скажу, "ЧТЗ" був кажеться, чи після війни "ЧТЗ" був. Ні, мабуть до війни був. Вони були тоді не колхозні, вони тоді були МТСовські. МТС ото бригаду присилав сюди. МТС були у Василівкі. У нас тоді було три МТС. У Василівкі, Кам'янському і Балках. Вони тримали свою техніку у Василівкі. З Василівки нам присилали. Оце виходять на роботу, оце як весна приходить... Там ремонт робили. Там же майстерські. А літом тут бригада. Трактори при МТСі. Їм платили. Норму сдєлав — 5 рублєй.

Норма різна, це смотря який трактор. Це вони і мастила давали в МТСі, а колхоз натуроплату давав МТС: зерном, м'ясом.

Про те, що війна почалась дізналися з сєльського совєту, Красноармєйський тут був. І там всєгда діжурили. Відтіля позвонили. І зразу сообщили по сьолах. А там радіо не було, тільки телефон. Тоді радіо там ніде не було. Тільки телефони. У нас до війни тільки один велосипед був!

Німці прийшли до нас в октябрі. У нас їх місяць не було, не заходили. Вони пішки в обход біля Токмака, кільцо замкнули. То у нас у селі хати цілі всі остались. А вже як отступали німці, то у нас уже передова стала, якраз край села. Тільки 4 хати осталось, а все село було розбито. Цілі криші або пороздавали, або на бліндажі порозбирали. Колхоз при німцях залишився. Голови не міняли, тільки на старосту переіменували. Для цього його в район визивали. Німці налог збирали: і за димарь, і за собаку платили. Спочатку здавали, а потом отправляли, кого пошлють. Здавали в кладову м'ясо, і молоко, яічки. Різать, смалить нельзя було, шкури надо було здавать. Таке було. Узнають, шо зарізали — штраф. Шкуру знімали і все. І після війни було, і при наших було, що смалить – ні, а тільки шкуру. А тоді отпало. Шкуру зняли, засольодували, а там уже на заводах обробляли. При німцях можна було зарізати й тишком. Отак он у конюшнях зарізав, лампой осмалив паяльною. А більше смалили соломою, житнєю або пшеничною. Різниці нема. Тільки шоб солома, єю найлучше. Половою вже пагано. Наверх клали. Тоді вже як дуже притих, а тоді ножем шкребли. А хранили тоді як, напримєр, зарізав, у ящик посолив і всьо, тоді ж не було консервації. Взимку в основному різали. Літом обходились без м'яса. Кури, гуси, птицю держали. Бичків ото більше здавали.

У колгоспі до війни грошей вообще не давали. Палочки писали. Писали про трудодні. Чи дадуть, чи не дадуть. То за те, то за те вищитають. А хліба ото давали, такого щас нема, як тоді робили.

Мати моя пекла. Хміль в тому хлібі був. Отож на літо цвітки собирають, а тоді запарюють. Сухі дрожжі дєлають. А тоді опару – такий горшичок. Потом додається мука, дрожжі, і воно ото броде, а тоді місять тісто. У ваганах робили, то раніше були такі дерев'яні вагани. В печі випікали на капустяних листях.. Форми ж не було. Хліб робили раз на тиждень. Більше в воскрєсєніє. На степу полоть жара було, тоді попробуй не вийти на роботу, то хліба на тиждень як спечуть!.. Він не черствів, ні. Мати готувала і борщ, і суп, і затірки, і картошку, лапшу самі різали. На свята мати любила готовити такі блюда: картошку, м'ясо, борщ, пиріжки.

В матері була машинка. Вона у мене і вишивала, і в'язала. А в основном одежу купували у магазині, не шили, все в магазинах. З обувки тоже ж таке саме. Тільки рідко сюди привозили, в основном, з Запорожжя. Василівка тоді як село була. Це вже після війни розстроїлась. У Запорожжя їздили поїздом. На железну дорогу тут був 706 км. Там между Поповим і Канкрінкою. А оце пішки іти часа два. Це уже у 60-х годах стали автобусами їздить. А то пішки ходили. На базар ото возили продавать.

На Новий рік ялинка в школі була для дітей, подарки давали. Тоді грошей не було. Колгосп купляв ялинку.

Город був до війни пошти гектар. Були вишні, сливи, абрикоси. Та різне. І жито трохи сіяли, а то картошку, гарбузи, буряк, помідори. Для оранки колхоз давав четверо коней. За це вищитували.. Або ідеш на базар, коней дають. Це все записувалось на вєдомость. Получалось як оце на трудодні по 2 чи 3 копійки – вищитали.

Коли треба кудись їхати, справку брали. Фотокартки не було. Просто печать ставили тут. В інші села, міста люди так не їздили, а ото в гості.

Я ж уже у 51-м женився. До війни нанімали баян, грають, танцюють, от і все. До війни було в хаті. А стіл накривали, як завжди. Борщ зварять, картошки з м'ясом. На весілля так. Помідори, огурець, капуста. Так, як сєйчас, не було. Горілка була купована. За самогонку до войни було строго. А якщо заберуть, штафували. Судили. Міліція. Заявляли це навтайки. Після войни уже качали.

Коли дівчина виходила заміж, на придане ж яке батьки справлять. Норм не було. Справлять то справлять. Єсть, єсть, нема то й нема. А це, шо гроші надо давать обязатєльно. Да раньше ж і шифанерів не було, сундуки були. І я ще женився, сундуки були. У батьків дозвіл питали. Були і між собою договарювались. Після весілля колгосп хату не давав, сам як построїш. Розписать після свадьби могли через год. А розписували літом, ходили в Красноармєйськ. Сєльський совєт був у Красноармєйські. Були і такі, що ходили вінчались. Церков у нас не було.

Церква у районі, у нас не було. Її зразу же, до війни розібрали. Вона отут на площі стояла. Як раз оце ото де пам'ятник Леніна стоїть. На оцій площі її розібрали. А дітей так хрестили. Церков же не було. Де ж ти повезеш, як ж автобуси і машини не ходили?

Газети не читали. Що розкажуть. Народ же кажне утро сходився на парад до сєльсовєта.

Да. І так ото об'являть. Голова не всіх збирав. Тільки тих, хто буде на роботу йти. Ото утром сходяться, там надають наряди. Хто пропускав, тих штрафували, єслі нема уважитєльної причини, отпрашуєшся до бригадіра. А так, шо без бригадіра, боже упаси. Прєдсєдатєль прєдсєдатєлєм, а оце все руководив, все наряди роздавав, то все бригадир. Він получає, напримєр, вказівки від прєдсєдатєля на тиждень. Все зробить. А якщо бригадир пагано ставився до людини, то до голови зверталися.

Після війни я не був довго, я як пішов в армію у Вєнгрію і в 1951 р. прийшов. Забрали мене з Василівського воєнкому. Як повернувся вже село відновилось, вже комбайни були, трактори були, вже все було.

[Петро Маркович] Після війни за п'ять год все востановили. А щас десять год нічого не востановлять. А щас десять год валяють і тільки валяють. Вільна Україна!

[Іван Іванович] Хати вже стояли. Як з армії прийшов, строїв у матері хату.

По 14 хат строїли за один день. А обкладати хати люди просто збирались. Ділились там на два гурти, чи на три. Оце люди ідуть до того і до цього йдуть. У одного вигнали і пішли до другого. А хазяєва за це обіди заготовляють. Не платили нічого. Випить давали, вже самогонку гнали. Для цього просто дєлали апарат такий. Робили з буряка, а раньше з жита. З фрукти гнали, з абрикосів, з груш. Я раз вписав, у колхозі був виноградник, випсав мабуть кілограм 10. Зробив 4 бутиля, 10 літрових, 10 од стояло. І не взривало. Так тільки надо, щоб виграло.

Колгосп допомагав матеріально. Давав лошаді, січку брали.

[Петро Маркович] Я приїхав з Василівки. Там жили мої батьки. Батько у сєльському хозяйстві працював, потім їх розкуркулили у Василівці. Батько уїхав у Донецьк, там работав у шахті, і він нас туди забрав і ми там жили до 1937 года. А оттуда вернулися у це село. Через місяць батька забрали. За шо, так і не знаю за шо, ото там на полі забрали. Ну, потом, ми послє узнали, шо він був осуждьон на 10 лет. Писали письмо Ворошилову. Невинно був посажений. Так і не повернувся. Вже я встрітив людей, вони і казали, що він і помер там, у лагері. Брат мій старший, мій брат погиб на войні. Біля Цвіткова рядом тут недалеко. Мене призвали в 1944 р. в армію на войну. Служив у Івано-франківську, Львівська область, там мене чуть не вбили бендеровці. Одправили нас 160 чоловік (це полк у нас був у

Харкові) до Станіслава. Тоді Станіхлав називався. І там бендеровці окружили, їх напало 800 чоловєк, багато товаришів погибло. Хто вийшов, той живий остався. Якрас був празднік, серби із пулємьота смалили, 8 апреля.Вони їх на церкву ставили і поп об етом знав усе.

Після війни робив у кузні годів мабуть 30. А потом чабаном работав. Кузня тут у селі була. Інструменти у кузні сам кузнець робив. Робили все, шо нам заказували. Серпа, граблі, і що до комбайна заказують, на косарки, на культиватор. Був учотчік, він апрвіряє, за місяць нараховує, скільки грошей заробив, трудоднів. Тоді получаєш получку. З'єднували деталі закльопками, яїх сам по 6 штук на день робив.

Мати померла зовсім молодою. Сестра і два браи у нас були. Працювати я почав років з 11-12. Колоски загрібали, машинкувать коней водили. Це як кінь тягне, а ти за машинкою йдеш. Картоплю до войни садили так: під плуг кіньми., а в кого мало було – могли й лопатами. Не поливали зразу, бо вода була тільки в колодязях. А з хутора по воду ходили, бо там не було харошої. Колодязі з досок робили. Цеглу з землі довбали, також камні й ізвісняк. Тут у нас ставок був. Як вода пішла, десь 8 м глибини було. Кажуть тут камні 30 м товщини.. У ставку риби було багато, ловили вудкою, а ноччю – сєткою. А раків не було. Полюємо тут ще на зайців, кабанів.

[Іван Іванович] Раніше стояли на учотє ружжя й патрони з разрєшенія сєльського совєта. І з міліції. А тоді у начальника чорта стоїш на учоті. І каждий год зачот здаєш за отстрєл карточки. Я вже полюю з 60-70-х рр. Раніше так само брав справку у сєльсовєтє у міліцію.

[Петро Маркович] Помню приїхав з армії у 1949 році і женився. Помню, як сватався. Батька її вдома не було, а з матір'ю побалакали. Спитала мати, благословила, та й йдіть. Ніякої свадьби, нічого не було. Коли малим був, ходили посівати. Канфєти, прянк давали. Вечерю носили.

Григоренко Дмитро Дмитрович, 1927 року народження, с. Преображенське Василівського району Запорізької області[1]

Батьки мої родом з Василівського району, с. Карачекрак – по старому названіє, Підгорне тепер. Батька звали Дмитро, мати – Галька Лайло. Діда свого пам'ятаю і братів материних.

[1] Опитування провели І.В. Савченко та М.В. Романюк (червень, 2000 р.).

Займалися вони сельським хозяйством. Усі в Василівському районі родилися. Неприєжжі.

Суперечки на селі вирішувалися мирним шляхом, а як дуже велике діло – тільки через суд.

До жебраків люди раніше односилилися дуже хорошо. При мені, як я малим ще був, і батьки мої як жили, обращалися, і допомагали вообще. Все чисто, отлічно, я б сказав. Лучше, чем сейчас. Обізатєльно подавали.

Помню як проходила колективізація, це 31-й год. Ще йшла, а уже я запоминаю, як кончалась. Тридцять третій уже закінчилася. А шо я можу сказать, я і сам не можу. Семдесят-семдесят п'ять процентів йшло добровольно, а 15, 20, 25 процентів, ну, разними способами, бесєдовали, упрашували, розкуркулювали – їх заставляли. Принімали мєри.

У 33-му годі неврожай був у всім хазяйстві. Виживали, хто як міг. Помощі давали дуже мало. Це за 33-й, що я можу сказать.

Про війну помню. Война почалась в 41-м році 22 іюня. В октябрі 41-го були в окупації. Заставляли робить. В 14 років працював я на земляних роботах. Заставляли німці, бригадири, старости колгоспу. Платили дуже мало. Платили за місяць 10 кілограм ячневої муки. А те що вирощували, збирали, хліб, молоко 400 літрів вивозили в Германію. Відношення до окупантів було не дуже хороше. Всі надіялися на Красну Армію.

У 45-му війна кінчилася. В 47-м годі, це вже після війни, тоже неврожай був. Карточна система существовала – в кінці 47-го ввели. Хто робив, той получав 700 грам, по яких работах, а хто даже і кілограм, допустим, тракторист получали. Ну, не всі, а отдєльні, там. Ну, давали там по десять кілограм на місяць. А ті, хто не працював в колгоспі, перебивалися на подножнім корму. Що де достануть. З 47-го на 48-й вже був урожай. Видавали 600-800 грам, зерна [на чоловіка]. І техніка вже працювала; трактора, інвентар. Все залежало від врожая, якщо добрий, то більше грошей давали. 2 кг зерна на день. Платили зерном і грішми. Грошей мало давали до 55-го года. Я робив на тракторі, так получав хорошо. Я получав кожний день 2 кілограми зерна та 2 з половиною рублі. Коли налоги були, Хрущова, була порубка.

До вагітних відносилися погано. Беременна, її робить заставляли до родів. Тільки народилась дитина, 2-3-4 місяці — вже на роботу. Після народження дитини щось дарували, що могли. Хрестини

проходили з кумов'ями, знакомі гукали, праздновали. А сватання як раньше, так і сейчас, так само.

На весілля по-селянські готували: борщ, картошку, вінєгрети, котлети, вареники, перець фаршированний. Те, що у хазяйстві було, те й готували.

Батьків поважали, хорошо обращалися. Діти рідко не слухались, окремі випадки, а тепер большинство. До старих людей теж саме. Коли батько просто вмирав, то він називав кажному, на дочку, на сина там. А як батько вмирав, і нічого не казав, то самі ділилися. Отак і ділилися.

Як похорони проходили? До 60-го року сусіди, родичі збирались. А з 60-го по 90-ті то вже помагали колективно: родичі, колхоз помагає. Профсоюз помогає. Це завжди було 9, 40 днів, півгода справляють, год. З 33-го года так було.

Вечерю святкували однаково, що в 1948-му, що в 30-му, що сейчас, не було ніякої разниці. Що єсть, то і ставлять, і закуску, і випивку. Праздничний день. Приходили і діти, і дорослі з інших посьолків. А от, скажем, Масниця — божественний праздник. Вареники варять, з сиром солоним і солодким. На Великий піст постувалися: м'ясо не їдять, їли рибу, олію, нежирні страви.

Місце для нової хати хазяїн облюбовував місце. Будували сусіди, знайомі. В 1960-ті колхоз будував, спеціалісти. Будував за сезон. Починали весною і до зими вселялися. Чи дім міг перестояти, і весною могли заселяти. Кімнат було у будинках до 45-50-го годів 2, 3 (рідко). У 30-ті була кухня і зала (велика хата). Спали і в кімнаті, і в кухні.

Меблі були дерев'яні, металеві. Кроваті з сетками і матрацами, шкафи.

Прикрашали житло так: на вулиці угли чорною і синьою краскою підводили. Огорожі були з проволоки. Як зараз, залізні, були рідко. В хаті були штори з марлі, рушники.

Їсти любили на утро молоко, кашу. Їли вдень борщ, картошку, на празники – м'ясо, періжки, вареники.

Як я йшов на косовицю, то брав курицю, голуб'ят, м'ясо з кабана, масло сливочне, пиріжки.

В школі я грав у футбол, у м'яча. Зимові ігри і саночки, коньки.

Поруч з нашим селом є балки різні – Широка, Вовчанська, Коропчанська балка.

Грицаєнко Ніна Іванівна, 1932 року народження, с. Переможне Василівського району Запорізької області[1]

Село наше раніше називалось Переможноє, а ще раньше – Барбаштак. А Єрестовка – це раньше був казали багач, його дочка по його імені називалась Єрестівкою. Підгорне – Карачик – це вже далі. Берентапь зараз називають Красноармійське. Рядом – хутір Вовків, – це я туди пошту носила, такий красивий, хутір вільний, коровчина була через балку на гору, тож красивий хутір був. Все знесли, люди порозбігалися, хто сюди переїхав.

Діда свого помню, і бабу помню. Дід був Федір Петрович, а баба моя Палагія Іванівна. Батько мій Бабаченко Іван Федорович, мама Бабаченко Анна Дмитрівна була. Я все було з бабою. Де баба не йде – і я за нею. Йде бабушка, у Василівку тоді пішком ходили, йде богу молиться в церков – я за нею. Йде баба в Куркулак, по баштану, це на Миколая, і я за бабою пішком ходила. Один раз мати хліб пекла, у матері тоді вже було двоє синів, а я за бабою пішла, мати мені казала: ”Вернись, вернись”, а я не послухалась, а мати мене гнала від церкви, я і досі помню. А зараз що? Як бур'ян у полі. У матері було шестеро дітей, двоє хлопців після війни померли, а нас четверо осталось, один від скарлатини помер.

Відношення до матері було іншим. Раньше ми на матір “брешеш” не казали, так ми її понімали. Раньше матір і почитували, засуха була – мати нас не бросила, сама пухла, купила мисочки разного размєра і нас кормила. Тепер “я того не люблю, я того не хочу...”, отак тепер ставляться до матері. Мама була главная в сім'ї. Ми повиростали, ми на маму “брешеш” не казали.

У нас у Широкому були брати – Бабаченки, це од діда-прадіда. Може й ми від них походимо. А по-вуличному нас звали Приймаки, а сейчас на мене кажуть не Грицаєнчиха, а Грицько. 24 роки жила з другим чоловіком, нерозписані. Перший помер.

Голод 1932-33 року я вже пам'ятаю. Сусіди казали, що я з братом сиділи на вікні, що-небудь дасть і ми тут сидимо. А це вже голод 1947 року, після войни – це голодуха вже була, багато людей померли, мати пухла була, курай їли, ліпешки якісь пекли, ходили коло-

[1] Опитування провели В.М. Циберт і О.С. Александрова (червень, 2000 р.).

ски собирали, насобирали колосків, мати перемолоте, переміле. Зробили голод начальство. Все було.

Війну помню. Тільки начиналася війна, не німці, а наші, ті, хто служили в СС, людей вбивали. Спочатку млин спалили, а тоді по хатам, хати почали палить. Тоді мати хліб пекла, взяли по хлібині і пішли в городи, тоді з цього боку біжать, на нас ружа понаставляли, ми сидимо в городах, а хтось каже: "Хто це пале, це Русь пале", не німці палили, а палили наші есесовці. Німець в нашому селі не робив, не бив, не вбивав. Мати моя тоді свинаркою була, а то наші палили – поліцаї. Німці коли приїхали, стали серед села, ми позбігалися, дали нам бінокль і видно було в бінокль – хто це палив. Попалили хати, поприходили, так і почалася війна. Начали наше село бомбить. Ми в погріб позалазили, дід нас поставив по під стіни, щоб нічого не впало, а сам веревкой двері держав. Коли повідлітали самольоти, ми повискакували з погріба і баба і мамка, тата тоді не було і почали тікать. Почали тікать за село, збіглося пів села. Боже, солдати валяються. Коні побиті, хтось кричить:"Добийте мене". Після війни заселялися в побиті хати, стіни пооставалися, покрівлю робили. После війни порозбирали бліндажі і накривали хати. Самі хати строїли, валькували разом, сьогодні в мене валькуємо, сусіди збираються, сьогодні один ряд пройшли, завтра – у сусідів вальки. І так по всій вулиці ходили.

У колгоспі працювала на пошті. У нас вся сім'я носила почту, старша сестра носила почту, тоді я стала носити. Трудодні отримували. Ми почту носили в Красноармійськ, а з Красноармійську – у П'ятихатки. На місяць один почтальон з Красноармійську приносив почту, розносила по селам. Тоді було солдаток багато і гроші носила, а вони всі виглядають мене. Це було до 1949 року, потім я пішла з дому, а в 1959 році в мене муж помер. Я осталася з двома дітьми.

Жила з свекрами. Мати мені на придане дала марлеві занавіски, вишиту скатертину. Свекри мені дуже довіряли. Жили ми в Копанях цей час, переїхали до Димитрова, вийшла заміж в 1954-м році. Після смерті чоловіка в 1959-м годі вернулася до Переможного.

Важко було працювати в колгоспі. Телят і корів по три рази одв'язували і підв'язували. Надоювали по 3,5 тисячі. Були больничні. Якщо заболів, то їхав у Василівку у больницю. Був завфермою, була учетчиця, надої записувала. 1959-60-ті роки головою колхозу став Грицак. В нас став колхоз-міліонер. Я була передовою дояр-

кою, в Запорожьє на совєщаніє їздила, у Василівку возили, в Кам'янське мене возили, перед доярками виступала. 12-13-ту зарплату фартуками носили. А тоді що, Грицан помер і проводжали його усім селом, председателем став другий, його шофер, він його і хоронив. Після Грицана колхоз вже не був таким.

Вдома хазяйство у нас тоже було. Свині були, корова, качата, курчата. І сейчас люди добре живуть, які хозяйнували раньше, хозяйнують і сейчас.

Раніше теж святкували. Коли батько і мати були – вечерю носили, і їм і вони. Подарки дарували, я там мамі на плаття, батькові – рубашку. Батько вмер, мати моя прожила без батька 25 год. Мати 80 год було і вона лазила по драбині на горище. В больницю не ходила, а так, по собі. Я пішла на пенсію, болить в мене нога і хромаю, а в больницю не хожу. Натрусь на ніч настойкою з жовтих одуванчиків на водці, підв'яжусь.

Помню бабка була у селі – знахарка, та померла, батькові зубну боль лічила. Він ходив з череп'яною мискою. І зараз знахарі є. Та я до них не хожу.

Маленькими, конечно, грали. В гусей, у війну грали. Всі кругом грали у війну, ми ж не знали, що це таке, а батьки потім казали, що накликали.

Всі діти хрещені. Кумів вибирали які понравляться, або які напросились. Уже були тоді церкви. У Димитрові де жила, були. На хрещення дарили у кого що було.

На Різдво свиняку зарізали, ковбаси робили, котлети. На Масленицю робили вареники з маслом, пиріжки. На Пасху пеку паску, люди в п'ятницю печуть, а я в суботу і періжки печуть з сиром, з вишнею— консервацією.

Я і мати добре вишивали, мати кружево плела, було йде собі по селі і кружево плете, і сестра вишивала. Вишивали і хрестиками, і птахів вишивали.

За традицією є в нас ікони, сімейні портрети, рушники. Зберігаю на горищі. На вороті – копито висить, давно висить... Помагає.

Кононенко Федір Семенович, 1925 року народження, с. Коновалове Василівського району Запорізької області[1]

Народився я в Коноваловi. Тут раньше були люди — коновалівці — як кажуть, проживали. Держали землю, арендували і вони Коновали, так його й назвали — Коновали. Це вони перші були в селі, і, як кажуть, ще й назвали село. Жили тут оце в тіх годах вони, 19-м, 17-м. Після війни, революції. Хоч розговорів у нас про них не було...

В школу я ходив ось в Щербаки, а коли ми ходили Мєрталь назився. Ото, Єкатерина вторая була продала нємцам оту всю нашу, аж до Конки сюди, аж до Конки. І оце їхня земля аж відтіля, із Криму нємці орендували тоді. Єкатерина вторая продала була.

Батьки мої народилися в Оріхівському районі. А приїхали перед війною. Ну, вот жили рядом, із села Андріївка, рядом жили. Вони переїхали, значить, у Василівський регіон, тут луччє було. Хто-то посовітував. Звали моїх батьків Кононенко Семен Терентійович і Євдокія Наумова. Із родичів знав материного діда. Сам його бачив. Звали Наум. Орендував землю, ще тоді, в Грозному. Оце там мій батько родився. Переїхали вони оце сюди, і ми осталися в Василівському районі. А тут у селі з родичів в мене ще жінки брат, та й усе. Більш нема нікого. Жінка тоже ото відтіля, там церква була. Старі Щербаки. Туди в церкву ходили, це ж до войни.

Сім'я в нас велика була: четири сестри в мого батька, а в мене четири брата і одна сестра. В тридцять третьом году, у батька, був кабанчик. Батько був портний, мати була портна, нас четверо дітей, голод був і батько значить зарізав бичка і кабанчика. А вони взяли батька посадили, що він дві голови зарізав. В тюрьму посадили, в Оріхові. А батько сам був, у Будьонного служив в революцію, похвальна грамота в його була. Мати за ту похвальну грамоту та в райком, до секретаря райкома. І значить, председателя сєльского совєта як зробили: більш не вернули – за батька. Потому що батько був во власті; і в германську воював три годи, і в революцію, і в цю войну чотири годи – дєсять лєт на войні був.

Батько розказував, як у Будьонного був. Як кончили ж, а нємці, нємці, довоювались до того, вигнали їх руських, довоювались до того, зійшлись на кордоні було, і в карти гуляли. Це в германському було. А в революцію, це все не таке. Власть. Батько розказував.

[1] Опитування провели С.М. Білівненко і Ю.І. Головко (червень, 2000 р.)

Красні, Денікін був, Брамін був, це тік війська в них були. А Денікін, це, по-моєму був, а Врангель це був англійський полководець.

Як кончилась війна, прийшов батько додому, а його забрали в армію, мобілізували в красні, Будьонний його мобілізував. І він пішов в кавалерію до Будьонного. Батько було часто вспоминає. Батько гімназію кончив, командіром був. Званіе було, младший командир. Тепер сєржант, командір отдєлєнія.

Голод [1933], голодомор, думаю, зробив, тот Сталін. А це ж приказ його, Сталіна, забирать усе. Забирали, забирали сушку, люди, пасльон забирали хліб. Я помню, як у нас грубу розвалили, хліб шукали. Наші, наші забирали. То він єсть приказ, голодомор зробили. А скільки людей умерло. А в нас же батько був, він же був як ото кажуть після Будьонного, грамотний. Хліб поховали, ями покопали серед поля й поховали. Серед колхозного поля.

Три годи батько воював. Ну, як війна почалась в четирнадцятом, а в сімнадцятом революція була, три годи. Всю гражданську пройшов. Воював він... На Україні був, Денікіна з України вигнав. Їх іще гвардейці хотіли спіймать, а вони ховалися. Після етого, після германської. А тоді революція началася і красні забрали до Будьонного. В Росії були, на Україні були, поки не кончилась, усе чисто. І Щорс був, і Махно був. Ну, Махно він такий був. Набирав таких людей. Ото, два пістолети у нього збоку. Узяв, значить, собі у армію, ото зайде ззаду, ще, розказували, діди розказували, з пістолета як вистрілить: як здригнувся, значить, не годиться. Сам набирав, сам. Проходив і тут Махно. Ну да, ж, бачили його. Невеликий, чорнявий, бідовий парень. У нас в селі, останавлювались, ночували. Він же білогвардійців бив, і красних бив. Він хотів, щоб всі замирилися, ну щоб не воювали, щоб мир був, щоб не воювали. . Що йому нада брав: і курей брав, і свиней брав, і усе брав для своєї армії. Армія була не здорова. Він на тачанках був. “Максим” — пулємьот. А люди сільські його боялись. Махно ми боялись – який ухилявсь, він убивав. Розстрілював зразу. У нього був, значить тєлохранітєль, як же він називався?... Бачиш, із голови кинув. Тоже, отчалка такий був. Він же сам з того, з Гуляйполе. Він не хотів війни, миру хотів, і тих бив і тих бив. На кого налетів, того й бив.

Червоні в селі також були. Аякже, були. Стрічали їх тим, що бог тоді давав. Так вони, бачиш, нічого не грабили. Порядок в армії був. Вони находили, де брать, тоді ж були й помєщіки, там у них і мука була, і м’ясо, і хліб був. Раз мука була, то і хліб був.

І білі заходили. Да, переходили з рук у руки. Ну як, я ж пацан був, помню, помню.

Колхоз зробили з тридцять третього году. Після голоду. Забирали коні, забирали корови, тачанки забирали, і підводи. Все забирали, зводили до колгоспу. В людей і тачанки були. Аякже. Багаті люди, так як зараз машини. А в кого четверо коней, то називався куркуль. Куркулів небагато було на селі – два, три. Мало було, і зараз є й бідні і багаті. Нормальний був колхоз. Та оце ж колхоз "Дімітрова" і називали. Все звозили, а було й таке, шо й нахально забирали, і поміщиків вивозили в Армєнські гори. Виселяли не дуже багато людей.. Це ж тільки багаті були. В моїх тещі та батька – тоже померли з голоду. Забрали все чисто і померли з голоду. Багаті були у діда, у батька було чотири коней, три корови, тачанка і бричка-гарба, оте, шо хліб звозить. Лобогрійка була. А землі тоді давали, як син народився – три десятини на сина, та батькові три десятини. Отож послєдній царь і давав. Так вони й хазяйнували. Землі було на четверо. Чого ж не вистачало? Хліб сіяли, ячмінь сіяли для худоби, пшеницю сіяли, кукурузу сіяли, подсолнух сіяли. Наймали одробить, хто багаті були; оце ж в цього діда сівалка була, гарба була, бричка була. Оце ж вони куркулі. Кому нада було що-небудь, гарбу може брали, та й наймалися, щоб одробить. Ї одробляли, оце й такі наймити були. Він дав там гарбу, чи лобогрійку дава, щоб скосити хліб. Лобогрійка – це ручками нада, коні тягнуть, зрізає, а руками скидають. А баби беруть ці снопи, в'яжуть. А потом, у того, у нього коток такий був. Тік робиться, а потом лошаді запрягаються і ото тим котком молотить. Волів не було. Корови були, три корови були. Вівці були, свині були.

Хата у батька була під околотом, обикновєна хата. Під околотом були, називалися, де полову хранили. Для коней, ну, значить сіно, ну воно було під околотом усе. Хата була – ну, значить, чотирнадцять метрів, і шість в ширину. А сарай тоже здоровенький, там і корови стояли, і коні стояли. Все в одному сараї, там перегорожено було. Там корови були, а там, значить вівці. Кошари для овець були. А там ото, отдельно було, для свиней.

Робили хату з землі, з вальків. Оцю хату я сам строїв. Люди помогали, аякже, обєд готовив, водку готовив. Колхоз лошадь давав, замісив, а ото біля Тополиного яма була, та шо й вальки робили. А хату нашу обіклав її, щоб не мазать.

Війну помню. Помню, як німці у село зайшли. Мотоцикли, ну як, каратєльний отряд у них був, значить, вони не любили комсомольців і комуністів. Німців повно було. Оце все занято було, ой, аж до Донецьку. Це нас ганяли на дзоти, на окопи сюди. Копать, стрічать своїх. На своїх копали ми. І були такі німці - були хороші німці. Оце як офіцера нема – він каже – "лягайте", да, а як офіцер ітиме, я грудку кину – "арбайтен". Каже, лягайте, "шлахвен" – лягайте спать. Жаліли нас. Да, воно таке. Дзоти рили, двенадцять часов. Ми їздили дзоти готовить. Підводою. Він було і обідає з нами, ми привезем вареники з ягодами, а він – привезуть йому значить пайок. Ну, німці і хороші були. Вони – люди, вони не винуваті, їх посилали, оце як нас.

Ото ж до сорок третього я жив отут у селі, Василівського району, колхоз був "Дімітрово". У війну фронт тут стояв. Я обучьоний, я пішов, значить, кухня була воєнна, на передову оце Стєпноє, Пятіхатки войска стояли, передова. Ми туда возили, ото картошку чистив, повару помагав. А потом, я ж землю знаю, рівчаками, балками на передову возили нашим бойцям гарячий пайок. Утром рано. Дньом ні, дньом не можна було ворушитися, тіки замітив - не снаряд так бомба. Пережив багато.

Я комсомольцем був, як пішов уже в обученіях, в Арменії. В учебному був младших командирів. Як мене зняли з Білозірки, там же нас багато людей, но я був обучений. Я викопав, траншею, чи там окоп. Попаде-не попаде снаряд, попаде – не попаде міра – це таке діло судьба. Ну, і нас, оце, приказ Сталіна, ізняли на обученіє. Я попав у Арменію, у турецьку границю. А турки не були, у сорок втором году підтягли войска, як німець підходив на Кавказ. А потом наші як Волгою в сорок втором году зимою, а мороз же ж був сорок два градуси. Двадцять девять дивізій окружили, моряки, одіті були хорошо, забрали двадцять девять дівізій. Без радіо ми знали все. Як вже наші війська, прийшли солдати та росказували. Ну, тих людей, шо нас освобождали бачив. Вони ж з Волги прийшли аж сюди в Запорізьку область. У нас стояв вдома, коли німці посьолок зпалили. Ну, а я ж був ще пацан. З окопів натягав дерева. Позривали помєщєнія, воно ж не горить черепиця, а під околотом все спалили. Ну, прийшов до дому, ховався, шоб не взяли його. Вони ж зайшли, взнали всіх до лялечки. Які способні, тільки дітей і стариків не займали. І то старики поховалися по рівчаках. Гнали туди у свою зону. А тут вже наші зайняли і стояли двадцять девять день. А як хо-

вався, то подгортав із хати жар, а стеля осталася. Ну, і шо, коли той, а у нас, той, стояв командир батальона, звідтіля, з передової, у нього була підвода. У нього був часовой, собака такий. Він мені дав, значить, лошаді, шоб я дерева перевіз, подбирав черепицю, і я ото так, шо взяв, шоб в случає дождя не текло матері за шию. А осталися брат меншой і сестра, а старший брат на фронті.

Село німці спалили, і це спалили. І ось тут рядом. Знаєте чого зпалили, вони унічтожали, як красні зайшли, наші совєцькі, шоб ніде було ховатись. А там же ж підвали були глибокі. Поховались. Я ще ж пацан був. Верхом ганяв за Волгу. Скот одправили. Вигнали наш колхоз –– вигнали все: скотину, лошадей, вівці. Все забрали і за Волгу одправили. А коли я вернувся поїздом, додому поїздом. Вернувся у Пологи, станція Пологи, Оріхівського району. А вже Василівський район німці зайняли. Так я ще побув у плєну у німців. Так йшов додому з товаріщем, а німці гнали, затем у плєн воєнних і нас туда, обох, пацанів. Ну, ми три дні були. Так вони, а вони ж не допускали молодих хлопців на фронтів по 17-ть, 17-ть с половиной лєт, як нас мобілізували. Так вони з отими плєнними стояли на посту. Ми с товаришем підійшли, в туалєт просилися, коли він гукає: ”Кіндер, ком”. Ну кіндер – дитина. “Кіндер, ком. На хауз.” Я багато слів німецьких знаю. Воював же. Так ми відійшли метрів двадцять, оглянулись, вони такі були отчаянні, могли і вбить і все. А він махає: “Кіндер на хауз”.

А тут дома мати, брати і сестра. Так отож, як я тут напяв після того, значить. Після того, значить, спалили вони посьолок. Я ж ото постарався приховаться. Поки наші войська прийшли, у нас командир батальону стояли. Хата довга була, 14 метрів. Глинобитна. Вони і спали там, мінялися вот. Відведуть на передову, на другий день – другий. Ото так.

Як і батько, був я младшим командиром і вже за рулем. Дойшли ми до Берліна, забрали Берлін ото ж, його ж поділили на три часті — німці і американці... Коли кончилась війна, Жуков предлагав, значить, Сталіну, розвертать войска і прямо на Америку, бо жизні не буде.. Ну, як був младший командір, а офіцери ж розговор ведуть, понімаєш, що наверно підем на Германію, як Сталін соглаunion ситься. А Сталін, видно, з Жукова — каже нашо визвав, і японські ж войска, підтягли на границю, значить, послє єтого, як ми кончили Германію, прєдложили нам войну обратно, на Дальній Восток. Ну, як, і офіцери кажуть, наверно підем на Америку ілі на Японію. Ну,

нас везли у Японію. Послє єтого нас везли у Японію. Ми остановились, значить, своїм ходом доїхали до границі Западної України, а тут уже погрузились ми на ешелон, всю дівізію погрузили і везли. В Брянські остановили. Пріказ Сталіна і дєдушкі Калініна — остановить. Дальневосточні войска, там значить, наші дві дівізії стояли, раздєлали, значить, її Японію. Сталін же не розрішив у Америку іти, а американці вже атомну бомбу придумали, кинули атомну бомбу. Воно то вся часть замирилася, вони, ото перемир'я.

Перемогу зустріли під Берліном, Берлін забрали, і нас знімають і прямо на Дальній Восток.

Берлін у кінці війни був розбитий. Його ж розбили на совсім.

В армії воєнне званіе моє шохвьор, і сєржант, званіе воєнне. А я як прийшов в сорок восьмім году с фронта, по ранєнію нас отпустили, я як заступив в кузнєчну майстерню, то поки й на пенсію не пішов.

Кузня була в Красноармійському. Молотобоєць у мене був, ще один кузнець старенький. Ми роботали. У нас все справне було на весну чи на осінь: і культіватори, і плуги, і сівалки, і все справне, ми старалися ремонтіровать. Я вчився там шість год, був молотобойцем, у коваля хорошого. Я умію коні ковать. Підкови робить, вилка робить, сани робить, все. І люди до мене ходили. У любого тут спитай, хто такий Кононенко Хведір Семьонович. А потом мене знімали періодіческі, механіком був, по очістітєлних машинах, а поже – комбайнером, три годи робив на комбайні, а потом отож як заступив у кузні, та работав у кузнєчній майстерні сорок год.

Як розплачувались ? Другому бідному я даром робив, а як багатший трошки, ну, приносили водку, закуску на роботу. Як зробив, вони приносять гостинця. А бідному, ну як, шо ти з нього потягнеш? Були й ще майстри такі на селі.

Строїлись ми в 61 году. Переїхав сюди, колхоз же один був. А тут все ж освєщєніє було, електрика. Двері й вікна я сам робив. Я – плотнік. Кой-кому і в селі робив..

Грубу сам склав. Ніхто й не вчив. Сам із себе, я й людям клав. Неспособні люди були. Ну, я як клав, я і розмір знаю, аякже. По плиті розмєр возьму. Грубу, значить, я знаю скільки колодязів должно буть, чи п'ять чи сім. Смотря яка груба. Цеглу так зв'язував: піском одну часть, а глини – три, для соєдінєнія. В мене груби стоять – я їх клав, в шісять пєрвом году. Груба, із груби душники. Отака лежанка, як промерзнем, то так хорошо. Лежанки клали, хто як

хотів. А зараз лежанку викинув – кровать. На лежанці добре було, як натопиш. Тоді ж вугля не було – соломою топили, курай. Тепло, як натопиш.

Лєкарство дєлаєм з ромашки. Можемо нарвать, насушить, та заварюєм, в случає желудок заболів – поп'єш тай пройде. І терен у нас є, ото там у ліску у балці. Робили з нього компот. “Цвіте терен, цвіте терен, листя опадає... Хто в жизні зазнається, той щастя не має (горя не знає)”. Це така пісня. Коли собєрьомся, згадуємо і цю пісню згадуємо. А тернівку не робили. Вино робили з ягод, з вишень, з шовковиці. Насипаємо, води добавляємо, і сахарю. Ну кілограм там, чи скільки. І воно переграє. Зімою в погріб.

Розкажу, як годувати кабана, щоб сало було з проріззю, з м'ясом

Оце ж робиться так. На кабанові не бува, тільки на свині. Коли вона требує за кабаном, то вона тиждень не їсть і ото воно міняється: сало і м'ясо. Ото воно й робиться прорізь отак. Як ото вона не їсть нічого, а тоді вона начінає їсти і сало нароста.

Свиню колов сам. У мене й ніж є спеціально зроблений. Заколов і нічого не ставлю, а то єсть качару вставляють. А в мене ніколи кров не біжить. Ніж такий зробив — на концеві гострий, концом, а вверх — тупий. Прошило, м'ясо закрило, тай усе. Кабана розбираю через спину. А смалили соломою, як соломою, так смачніше сало, чим газом. Обкладав соломою, і підпалював, дивися щоб не спалить. Воно ж видно, воно ж чорніє, як шерсті немає, то отбив от сажі. Разів два-три обкладали, счищали. А як осмалю, то ще не чистили, накривали соломою, щоб воно підпарювалося, а воду потом лить, а як пацани є — то лягають на нього. Обкладем соломою, старенькою одежою і лягають, поки пузо не припече. Тоді, значит, знімаємо — і отаке. Шкурка м'яка тоді.

М'ясо солили. Можна в росіл, значить: два стакани солі на 200 грам, два стакани на відро води, а можна поварить минут п'ятьдесять. Тоді довго стоїть. А в росолі саме лучче окорок замачувать.

Дріб самі дєлали. Одливали, в мене різачка така і витягували, і на сковороді катали. Баланс, сковорідка здорова, гладка. Висипаю і катаю. Вона багато важка проти отієї литої. Вона ж укатується. Свинець із кабеля робили... Так кабелі оттягли, шо облиті свинцем, потом топив і різав, ножниці в мене єсть. Нарізав. Це витягував.

На лисицю, на зайця ходили.. В мене вже шістнадцятий калібр був. В 57 году через пошту у Тулі виписав ружжо. Курковка була, два стволи. Дуже хороші ружжа були. Тут і вовки були. Тут в тере-

ні. Гуртом ходили, двінадцять, сімнадцять чоловік. Облаву робили, по кущам, окружить, а 2-3 постріляли по терну, а вони вискакують а тоді хлопці бьють, і ми б'ємо. За вовка давали гроші, півсотні, до ста рублів, другий раз дають, як дуже вредили вони. Вони дуже били овець, скот дуже били. Шкуру знімали, а за шкуру платили. Ніхто й не вичиняв, ми здавали прямо в тому, приймали ті шкури. А овечі я вичиняв так: беру кисле молоко, отстаювали сироватку. Півбідона сироватки і закладають шкуру. Косою чистив і кліщі робив, м'яв, ключ такий спеціальний, на канаті шкуру і счищав косою, під углом. А дивиться нада – ото пахва, під ногою, як шерсть невелика вилазе, то шкура вже готова. А тоді витягую, простирав, і на воздух, літом – на сонце. Нада шоб була влажна, шоб шерсть підсохла. А потом мілом натирають, міл же ще підсихає і ще м'якше стає, а отим ключем і м'ять, почистить і м'ять. І шкура витягується сама по собі, як ото мнеш, в мене і досі тєлогрейка є ото. Сам сшив. Кроляча, з кролячої шкури, на опарі. Трошки дрожей, як вона зійшла, то можна й намазувать.

Як приїхав у село, таке воно й було. Сємдесят дворів. У хаті кровать була, грубка була. Кровать дядько дав. Стіл я сам зробив, нахрест, ослони були, табуретки були. Кєросіном світили. Лампа була. При лампі баби вишивали. А я в кузні нароблюсь, та й ляжу та й засну.

Батько мені нічого не дав. Сам себе купляв. Мати жінки дала тьолочку, ми виростили корову. Придане дала – подушки, одіяла, там понімаєшь. Наволочкі хороші, гардіну. Благословляла з іконою, конєшно. І в хаті ікона була, зразу передала мати. Шихванер купили, поки я окреп, став хозяйство хороше, бичкі хороші здавав, свиней. Та по рублю шіісят за кіло, це живого вєсу. Важили отам де картошку, в колхозі. Зразу ж на трудодні, палички писала. Двацять копєєк на трудодень давали, а як перейшли на гроші, той зажили. На худобу давали три кіла на трудодень хліба. Це на рік три з половиною тисячі, три тисячі. Ото так ми й прожили.

Паспортів не було, це вже оце видали паспорт. В сємсять другому году, почали паспортіровать усіх. До того була трудова книжка і всьо. С печатями, с фамілієй. Там було записано, де проживаю, хто я такий.

Своє продавали на базарі. Продавали молоко, возили, в Запорожжя. На собі, пішки. Камєнське, знаєте, за Пятихатками. Ото туди на поїзд і в Запорожжя. Бувало і в Василівки продавали. Рано

виходив, шоб поїзд застать. В полчетвертого – туда півтора часа нада іти. Ще яічки, сало продавали солоне, сметану, творог робили. Кисле молоко, ставив, шоб воно отпарилось на огні, а потом ворочок такий, гніт навалиш, ще зцідиш, свиням пішло, сироватка, а тоді в труппеля одкинеш і все. Сметану – як немає сепаратора – в подвал ставили, глечики були череп'яні, в глечіках. Як хороша корова, так як хороший глечик, то літра вийде. Хороша сметана – воно сходе, видно, де сметана, а де кисляк. А кисляк тоді нагріваєш і ворочок, і під гніт. А на сметану маслобойка дерев'яна. Отака була маслобойка – кружок такий, бочоночок зроблений, і клепки і таку робив.

Сепаратор появився в шіісять году. Почали гроші давать і я купив сєпаратор. Сєпаратор луччє. Но творог з глечика луччє. Вкусніше. І вареники добрі, і періжечкі добрі.З творогом, з вишнею, з картошкою, м'ясця туди добавиш.

Жінка борщ варила Ну, капуста свіжа, як є, помідори свіжі, як ні – то томат є свій, самі робили, в підвалах стоїть, зажарку робим і масло подсолнєчне, чи смалець, як є, сальце, то сальцем стареньким затовкти, обязательно лучок піджарюєм, шоб він рум'яний був, а потом в ту зажарку добавляем томат, шоб переварився з томатом, тоді вкус луччій. Кидаєм і квасолю – квасоля заміщає м'ясо. Буряк тоже, тіки самий пєрвий. Зразу – спеціальний, називається борщовий, ото шо одна полоса красна, одна біла. Посолим його, шоб він сіллю пройшов і буряк кидаємо, а потом вже картошка, а послє вже можна добавлять капусту. Капуста кидається послідня. А потом оце зажарку, томати, і окріп можна. Тоже хороше.

Взуття ремонтував шилом та голкою, і більш нічого. Циганська голка. Дратву робив, шоб вода не заходила у дірочки. Нитки ткали з коноплі, називалися суровиє нитки, тонкі вони були. Ссучу вдвоє, а потом смолою натирав. Смолу надо робить із маслом, шоб не висипалась. Смолу розтопляли, добавляли масло, любе, можна солідолу добавить, можна і автолу добавить. Шоб вона не суха була. А потом свєрх смоли милом, затирали простим милом, не печатним. Нитка шоб свободно йшла, мило закриває оті отвєрстія, шо я проколов шилом, і пашов. Мило я й сам варив, з м'яса, з конини, з гов'ядини, тільки каустік добавлять. Казан такий, вода кипить, м'яса там скіки мила нада, а потом же ж воно як перекипить, каустік переїсть і воно тоді захолоне, бери ріж і можна стирать і шо хочеш робить. Потом, шоб просохло, просушить. Мати варили, а я бачив як все робиться.

Каустик то ото сода біла, а каустік такий рум'яний. Дуже сильний був, переїдав усе, шо можна, шо пропало, з рицини мило варили, з кліщовини. Оту рицину – вона лопається, її перетрусювали і каустіком поливали і варили мило.

Милися у ваганах милом. Ото облився тай усьо. Були бані, строїли зимні.

Свадьби харашо гуляють. Два дні гуляють. Раньше було гуляли цілий тиждень. А я без свадьби й досі живу. Староста пожеланія казав, шоб жили харашо, шоб не ревнували друг друга. На весілля пригласітельні були. Зараз подарок купляєм – первий вечір, а другий вечір їдемо курицю несем – курії їсти, пляшку несем, і хлібинку. Пляшку в осном купляємо. Гроші дарили, а якщо сродствєнніки, то подушку, одіяло таке, тарілки, посуду. На стіл борщ ставили, обнаковенний, м'ясо жарене ставили, риба жарена, ковбаси були, шо хочеш. Свиняку різали, жаркоє було, коли немає то в колхозі мнясо виписували, котлєти робили. Пекли періжки з мнясом, з картошкою, більшство з картошкою. Дивень був. З сиром. Шишки були. Обязательно були.

Бджолами батько займався, я не займався. Попробував – шкода, я ж дуже рано в кузню йду. А піздно приходив. У батька вуликів було багато, он і досі стоять. Помагав качать, рамки робив. Переносили. Дома стояли і каждого тижня качали. Багато буркуна було. Це трава така.

У вулика криша желізна була. А дерево, єсли з верби, то вулик самий тепліший, з верби самі робили. Я сам і двері робив, і вікна робив. Повіз, вербу суху розпилив. У мене єсть рубанки, фуганки. Циркулерка є, ще шо нада обрізать, то обрізав. Вулики холоду не бояться, аби тільки мед був. Значить, як вітер, то щось ставили проти льотків. Сніг нада одкидать. Я в Брянські як служив, так там наоборот, то снігом закидали, воно й тепліше і снігу не откидать. А ми, як ростане, то й откидаємо, долой. Ми знаходимо в дубах дупла такі, шо пчьоли там, мед, находим, солдати. А зимою пчьол чуть, шляпа пана в льоток і їх чуть – гудуть – значить живі! А мед на зиму оставляєм кілограм п'ятнадцять-десять. Смотря яка сім'я, на велику кілограм 15. А весной подкормку ставимо, як бачимо, що нема меду, обязательно корми робимо, з сахаря сироп. Стакан води плюс три стакани сахаря. Варять сироп такий. Перекип'ятив і пожалуйста давай.

Воду з колодязя берем.. Ото там сам собі викопав. Чотирнадцять метрів. У нас був колодязнік, він копав, а я тягав, за три дні викопали. Там в середині обложив я кирпічом. Червоною цеглою. Шоб випалений був харашо. Там в Оріхові є цегельное. І хата у мене обкладена. То вона там 22 рублі за тисячу, це чепуха, як я заробляв 150-200 рублів.

Вода у нас смачна. Смачна. А тут раніше посьолок був. І зразу найшли воду, а потом строїлися. Шукали. Труба така на вірьовці, били. Вичищали, били – ага! вода. Кружку впустили, доставали воду – смачна. Тут до води одинадцять метрів, а далі водою.

Коцило Євгенія Яківна, 1930 року народження, с. Широке Василівського району Запорізької області[1]

Тут рядом жили німці-колоністи. Оце Гальбе, Гальборон, Новоминталь, Енцель (з Токмацького району). Дуже, дуже велике було господарство в них, багачі були, а моя мама дівчиною служила у німців в Новоминталі. Її батько отдавав в найми: бєдность була, дітей багато було і отдавали в найми і вона ото служила, і вона по-німецькому так хорошо балакала. Виучилась у них по-німецькому балакать. Ми були бідні, і тепер бідні, і тоді багаті були, і тепер багачі є. Наші батьки прожили у бідноті і прадіди прожили в бідноті. Мама розказувала як служила, її любили, хорошо в їх. Чистоплотна вона була ж, мама: і стірала, і їсти варила, і убирала, молотить ходили – все робила. Ціпами молотили, і я молотила ціпами.

Були хороші люди – колоністи. Вони ж не фашисти; вони, як приїхали давним-давно, вони ж окупіровалися і німецький посьолок був, тоді поїхали на родіну як война кончілась.

Мені свекруха все розказувала про цих колоністів-німців. У моєї свекрухи тоже було п'ятеро дітей і вони считалися багаті, батько був багатий (це мого чоловіка дід), був багатий і їх розкулачили. Це у 1929 году. Тоді була колективізація, уже колхози образовались. І як колективізація стала Кабаков і Притула з Коробчин [односельчанин] почали грабити і обіжали оцих багатих, позабрали у баби все на світі. А дід Федір виїхав, ховався, бо тягали, а мати осталась і п'ятеро дітей. Володю (чоловікового брата) забрав дід. Батько та-

[1] Опитування провели С.М. Білівненко і Ю.І. Головко (червень, 2000 р.).

кож ховався. Якось діти свекрухини – Галя, Павлик, ще й Ліза, пішли в Гальбор оце, голодні, холодні, залізли до німкені у двір, і з-під квочки забрали крашанки. Догнали цю Галю. А Павлік, потім мені розказував, як вона греблася ножками – так побили, що убили вобщем, убили, і вона, як кончалася, так била, била – була і ямки вибила в землі. І прийшли вони додому у Коробчину вдвох.

Да... до войни, як колективізація стала, був сильний голод. Їли маторженики ото з макухи і з буряка, і висівки. Тоді так жилося. Збирали, після косовиці. Як косовиця кончиться і йдемо собираєм колосочки. І вже так ноги поріжем, шо не можна, і плаче стоїть. А мама ходила скирди клала, полову. Тоді ж молотарки були, не комбайни. А полова і солома, і вона харашо вміла класти скирди, як яйцо скирдочка.

Діти ходили по селу, просили з котєлками, а мій Павлік [майбутній чоловік Коцило Є.Я.] такий худий був, кажуть жителі коробчанськії. Галя це ж умерла. І осталося двоє – Ліза і Павлік.

Батько наш робив на Поповій. Уже там устроївся в колхоз. Давали йому пайки і кормили. Якось дали пайок хороший, він наївся – і случився заворот: надо ж потрошку, після голоду нада трошки себе держать. А він дуже розперезався, наївся, заворот получився і вмер і так його поховали там.

В тридцять третьому году забрали у нас хорошу хату під кантору, бо багатого батька син, а нам дали іншу. Полинь був вище хати. Як зайшла я в хату, як забігаю (мені три роки було, та я помню всьо) – ні перестіння, ні груби, ніде нічого. На углі жив хазяїн, а це його була конюшня. Вивезли в сарай... і дали за ту хату (харошу) пуд – шіснацять кілограм сарги. А шо сарга? І пуд буряків кормових. Всьо.

Хату у нас забрав Сусик Василь. От іздівався з нас як хотів. Він щитав себе, шо він комуніст. Приписався! Він не був комуністом. Хоча й щітався комуністом, шишка велика вроді була, як предсєдатєль, і він, шо хотів тей робив, здівався з нас.

Та цього Сусика Бог так наказав: він лежав дванадцать год – грудочка з нього получилась маненька, висох; це ж Бог наказав його, шо він оце так нечесно отнісся до нас. Ми бідні були, а він – багатий.

Донець Кирило [односельчанин], що у Коробчині жив, тоже багато дітей мав, було йому важко, но він взяв по документації здав дітей, не знаю – чи 2 чи 3, здав у дітдом, на время. Ну, оформив документи, як буде харашо – я заберу. Ну, як стало харашо, як став

колхоз, вже і робили, і давали трохи на трудодні ж – тоді ж не гроші були, а трудодні – палочки.

Якраз перед війною давали нам хвісташки – такий ото арахіс називався, на базарі єсть. Сіяли в Любимовці. В сорок первом году оце ж наділяли мамі моїй, а ми ж гуртом помогали – от, багато наділяли, а його ж нада вирвать і обірвать, і висушить. А якраз ми оце посадили, нам убирать фісташки – а тут німці зайшли в Любимовку. Як січас помню. Ті коні, оті здорові, так думала, прилитіли до нас, ми тікали, а я й щас невелика і тоді маненька була, толтижка, як колобок, біжу, впаду, а німець – верхом, та думаю щас як наступить на мене оцією ногою – задаве. Ну, а прибігаю, а воно далеко хата - на четвертому кварталі якраз була, край – прибігаю, а в дворі повно німців, повно, повно, і шартають.

Як оце война настала, мені було 11 років. Німці в 41-м году прийшли, почали брать, грабить нас. Позабирали все на світі. Як стали корову забирать, так ми почіплялися на ту корову. Де в сундуку був сахар здоровий грудками – забрали, витрусили все, курей половили і все чисто. Мама ж почала балакати по-німецькому до старшого: “Шо ж ви... в мене ж діти. Я ж не винувата, що війна”. А він питає: “Де твій чоловік?” “Так забрали ж на войну”. Все по-німецькому, а я ж не понімала, шо там мені було 11 год. Так защитила нас мати – вона всю жизнь отдала для нас. Мама начала балакати по-німецькому із ними чисто, а він: “Матка, матка...” і по-німецькому, ну як по-німецькому, і ото спасла нас своїм німецьким язиком, шо вона вміла балакати. Міжду німцями єсть хароші люди – не всі фашисти, не всі. Скільки вони нам було і крупи дадуть.

А сестру старшу, з 21-го года, забрали в Германію. У нас в Михайловкє Трусов – врач, фамілія Трусов – зробив їй специальну операцію – апендіціт. Так її в Германію забрали. Боже, як вони здівалися з неї, били, як на спину номера повипікали. Оце война кончілась, їх порозсилали. Ой, Боже, Боже. Одна німкеня з города Кьольн (оце вона туди попала), забрала її до себе і ото спасла, вилікувала. Як кончілась война – тоді вона і приїхала. Тоже іспитали... меду не було...

У войну поліцаї – ті ж хвашисти, от не так німці, як оце наші руські, шо поліцаями роблять. Один раз так ізбили чоловіка мого (Павліка) – 25 пльоток дали: він же не мог не сісти, не лежати.

Це ж він прийшов в 52-м году. З пяти год як пішов у дітдом, стіки перестрадав, і все бачив – і пльотка, і кнут, і ще й і на войну забрали його двадцать шестим годом. Ще воював там, в Германії.

В 53-м году робила я на каналі – тоді ж канал Василівський організовувася, таке проізводство... як би оце сохранилося, як би вони до ума доводили – так оце б Широкого не було, тут проходив канал. Оце б усе тут було б водою залите. Планіровалося строїть дома, людей відсилять – все чисто, а строїли-строїли і все забросили. Ото там же я робила, я ж в Василівці тут робила, а тоді ж перетянули меня ж туди – я штукатуром робила. Штукатурили дома і снаружі, і там я познакомилась із своїм чоловіком.

В Барбаштаті і Коробчине був один колхоз. Я ото поробила в колхозі до 54-го году. А в 54-му году ми з чоловіком поїхали в Донецьк. Там устроїлись на роботу. Дітей не було. Засуха була тут страшна, нічого не було – один курай, і все, більш нічого не було, не родило нічого в 54-му. Давали нам потроху пшеницю. Якось жили. Поїхали з-за того, шо трудно було жить, поїхали на роботу встраюваться. Встроїлися на роботу – робили, заробляли гроші, от, до 56-го года... Як ми приїхали в Коробчину назад – вже колхоз. Председатель був Грицан, потом був Трошкін – це ще до 54-го, і тоді Васькін, і як Васькін став – і у нас все змінилося. Ерестовку, Переможне, Тернувате тоді, Коробчину – це все в нас були отдєлєнія, вторе і третє. ...Там уже дочка виросла, в школу, а в школу в Переможне, і четире вмісті, одна вчителька. А я не захотіла – це не школа, шо воно там буде... і шо дитина запомнить. І ото купили за 750 рублів хату – той край аж, купили, і переїхали, а тоді в 67-м годі... начали строїть свою хату.

Самі строїли. Наймали – оце копали траншеї, забивали, бутило все чисто, фундамент, цоколь. А строїли вже строїтелі. Наймали людей, а мазали самі. Люди – з села... Штукатурила це я лічно... шубу зробила, обштукатурила... і давай оце халабуду строїть.

Помню, як ми поїхали у Дніпрорудне на базарь продавать м'ясо, і якраз у магазин зайшли, і сказали – Брежнєв умер. Ой, я там чуть не впала, в магазині, чєсне слово, ногі підломились. Все таки харошо ми жили при Брежнєві. І ковбаси були, і м'ясо було, і сахарь був, і дешеве було все, ну чотирнацять копійок хлібина, сама дорога двадцять копійок. Підеш, на трояк скупися, ще й здача останеться. І ковбасу їли, і м'ясо брали, ну все-все в магазінах було...

До 95-го году я держала по двоє свиней. Кажний год, різала на Новий год і на Рожество... помогала і дітям. А з 95-го году я не стала держать ні свиней, ні курей, не могла – не було чим кормить.

Мироненко Григорій Гаврилович, 1928 року народження, с. Грозове Василівського району Запорізької області[1]

Батька мого звали Гаврило Костянтинович, а матір – Марія Михеївна. Він – 1884 р.н. (помер у 1954 р.), а мати – 1887 р.н. (померла у 1975 р.). Були сестра і брат, вже померли. Дівочої фамілії матері не знаю. Знаю, що з Василівки, служила у євреїв. Кухарка була така! Зпекти, зварить. Оженились ще при царі. По-вуличному нас звали Гаркуші. А чого так – Бог зна! А ще були у селі Коломойці, а їх по-вуличному – Гусарі.

Батько воював ще в перву війну. Був великим начальником – унтер-офіцер, якось так. Був у нього кітель. Офіцерив же! Були в нього й погони. З німцем воював.

У 1920-м году з Василівки населилися люди, із Карачекрака, Скельок і стало це село. Воно так і називається з самого початку – Грозове. Землі зразу давали по гектару, а потім – по 80, а тепер по 60 соток...

Самий перший колхоз у Грозовім – ім. Калініна. Батько як вступав, у нього кінь був, тачанка і корова.

Школи у нас в селі не було. Пішки ходили до Юріенталя 9 км. При німцях її вже закрили, і я не ходив. Була учителька із города – 5 дітей, чоловіка нема... Було встанеш, одінеш мамин жакет, з мішка торба, в ній пиріжок з гарбузом. Брат із сестрою вчилися у Василівці 10 год, жили у хазяїна на квартирі.

Я чабаном робив – 15 год. Як пас – бурьяну не було, вівці поїдали. І степу цілинного ще багато було. Якщо від Грозового до Широкого іти, так можна зустріти цілину у балках. Вони називались Конюшні та Червона Круча. В Конюшнях вода добра. Раньше там загони були. Біля Червоної Кручі була гребля і ставок. Риби там було багато. Червона Круча називалась того, що круто вверх. Там скрізь родники. Копанки робили. Чи просто підставляли колоду чи каструлю без дна. Копанки у нас були там, де щас ставок, тільки назва-

[1] Опитування провели В.І. Мільчев і АО. Мільчева (червень, 2000 р.).

ній у них не було. Там ставка не було. Городи були з харошею капустою. І ото там копали копанки, поливали городи.

Як чабанував – утром до сходу сонця вже отправляюсь. Собаки у мене. Їсти брав. 1200 голов у мене було овець. Вручну сілос в ясла накидали. А яку бринзу робили! Стригли овець, спочатку ножицями, потом стали машинками. Я сам вмію нитку сукти. Найбільше овець було цигейки. На Поповім мереноси були. Тай в Широкому багато овець було. Баранів як різали – шкури здавали. Волів після війни не держали. Овець лічили вєтєрінари. Але я знав як лічить корваліном. Він вонючий такий. Було кастрірували валашків, так я завжди варив той корвалін. Його ж як кастрірує́ш – росте бистріше, м'ясо не вонюче, рога не великі.

Не було тоді дороги. Як було народяться поросята, так ми з батьком їх у мішки і пішки до Кам'янського, а там на поїзд, який ото ішов через Лугову, Криницю і в Запорожжя на базар. Так само і посівний матеріал з Орлянки носили пішки (30 км). По пуду брали і несли.

А як друга війна була, фронт був, ото в Зеленому Гаю, у Широкому. Евакуїровали нас німці у Василівку, з Василівки – у Малу Білозерку, і там наші догнали, і ми вернулися. Німці виганяли всіх, запрягали, хто коров, хто коней. У нас брички не було. Так взяли букер, отцепили лемішки, покидали барахло та поїхали. Вещі прикопали, а у кого осталося, те все позабирали німці. Я всю войну тут був, при німцях. Тут Міллер був у Василівці, командував районом. Він воєнний був, у формі. І ото тачанка, кучер, переводчиця – дєвка молода із Скельок, собака! І оце їде, провіряє. А мені ж – скільки там? 14-15 років. І я уже робив. Культивірував культиватором. Отам баштани були. Так вони вісєліцу поставили, щоб ніхто не крав. А один хлопець поліз – повісили! Були діла...М'ясо здавали – кабанів. Різали одного на двох. А норма була на год на двір – одна свиня. Крашанок шось штук із двісті здавали. Шо угледяли, те й брали.

Німці як прийшли, поділили і роздали всім землю. Поділили всіх на бригади. У нашій бригаді було сім чоловік. Дали по коневі. Катки були. Ними молотили на току і вивозили зерно. Оставляли і нам. Хватало. Молоть на мельницю не носили молоть, а так зробили собі крупорушку і ще таку, щоб на борошно товкти. Тільки всьо одно при совєтській власті трудодні більше давали. А при німцях як тільки обмолотив – зразу проценти вивозять.

У нас тут поліція була. А батько ж у мене до войни колхози організовував. Того його німці й забрали. Переночувавши, повезли його у Запоріжжя. Потом, хто дуже винуватий був – розстріляли, А батька – відпустили. Того поліцая, що батька брав, звали Каулько Дмитро. Жінка його ще зараз жива у Василівці. А поліцай був старший Савка Вінніченко. Його родичі теж тут живі.

Як відігнали німців, коровами орали, скиртували, волочили, возили зерно на станцію. Косили косами. Мужиків не було по селу, так пацани нашого году косили. А з 1947 року по 1954 рік я в армії служив. І від того, як прийшов – весь час тут. 32 года возив на машині молоко.

У 1947 році голод був. Тільки мене вже в армію забрали. Курай їли, ховрахів виливали. А щас їх і нема – скільки біля овець був, не бачив. Мабуть хімікати доканали. Виливали і тягли додому. А шкурки з них приймали.

Хата у мене зараз розмальована. Це жінка зробила. А раньше – глиною мазали, білили і все. Ізвєсть брали у Канкриновкі, там і черепицю робили, білу. Тільки там цементу не було – пісок, і вона текла і ламалася.

Сало з свині солили у мішки. І вішали у бантину на горищі. А як жара, так з нього тече. А у макітрі чи ящику чогось у нас не було прийнято. Батьки так робили. А тепер у бутилях годами стоїть.

Самогон раньше не дуже гнали. Покупали денатурат, добавляли туда соду, а тоді проціжували і пили. Курили більше самосад. Сажали табак, обдирали листя, сушили, сворачували і сікли топором.

Тут неподалік Царицин Кут – бандитське село. Там спокон віку банда була. Воно це село при городі, вони там умніші.

Далі. Оце одна хата стоїть. Там раньше село було Янефельд. Здорове, по обидві сторони дороги. У війну його поваляли. Потом ще жили люди, та оце при Грицані його бульдозером заровняли і сіють тепер.

Мироненко Марфа Степановна, 1914 року народження, с. Грозове Василівського району Запорізької області[1]

Народилася я не тут. Родом я з Коновалова. Про село, чого так називається не можу сказать, Бог його знає чого. А то Жереб'янки,

[1] Опитування проводили В.М. Циберт і О.С. Александрова (червень, 2000 р.).

де я жила. Я трошки можу сказати, там розводили жеребців, якийсь поміщик там був, а тоді стали населять людей і вони назвали село Жереб'янки.

Мене ще звали "Цюпки", а чого не знаю. Оце мій чоловік, він Мироненко, а їх Галькуші звали, чого воно пішло, не могу сказать чого. Імена у нас у церкві попи давали. В мене був дядько Палко, ну шо це за Палко, другому піп дав – Гордій, Мелашка, сестра, вона на Меланку родилася, на празник Меланки. А був у нас ще менший хлопець, Митя був, тоже на Михайла народився і так його називали.

Було нас три душі детей. Дружно жили. Батька тут поселили, біля родичів. У батька було три корови, четверо коней, машини ніякої не було, косарка була, сіялка була, ступер був. А такої, щоб машини великої не було. Я працювала, у дитинстві коней поганяла, коли молотили, ми завжди підкидали. Я курей доглядала. Землі було небагато, но ми її арендували. Сіяли і пшеницю, і жито, і просо, і овес. Мене возили загрібать. Було їдуть раненько вдосвіта. А батько всю жизнь у конюшні просидів біля коней. Тяжко працював, дурненький був.

Батько кузню імів. В кузні робив. В мене батько такий, що він все мів робити. І вселякі дела вмів робить. Вівці були, так він мене вчив робить. Так він зробив мені віялки.

Люди не бідні, але не ледащі. В своєму господарстві працювали самі, нікого не наймали. Вставали рано і лягали піздно. Було таке – молотимо, молотимо, та поки сонце зайде, а тоді ще надо перевіяти, прибрати, на завтра підготувати, гарбами щось підвести.

Головним в нас був батько, мамка боліла дуже. Ми батька слухались, хіба то так, як зараз. Слухались. З вечора було нікуди ні побіжиш. Я тоді ще мала була, нікуди не ходила. Ми віяли, ходили, в неділю празнувати. Коли колгоспи стали, то неділю не празнували.

В неділю батьки їздили в церкву. В мене дід був дуже богомольний. Це батьків татко, дєдушка, в церкві предсєдателем. Він богомольний, багато грошей вкладав. Він дуже молився, гроші вкладав на церкву. Великі празники обов'язково ходили (Різдво, Пасху), та по неділям. А серед неділі – не завжди. Мене не завжди брали. Я тоді ще маленька була. Брали. Один раз заморозили, поїхали на Ордану, поїхали той воду хрестити. На Ордану – на Крєщєніє поїхали санками, я в цих санках. А я маленька була, але взяли. А в мене ноги померзли. А батько мені – щоб пробіжалась трошки. А я схватилася, та біжу за санками. Санки їдуть, а воно так хордить, хо-

рдиляє. Так мені так накрутило під мене снігу, так дома нагріли, щоб не задубла. Брали і нас, і дітей брали, коли можна було, і коли нужно їздили і ми до церкви. В Кам'яному була наша церква. А потім її розбили, розгромили і все - більш немає. А коли вже була велика, то у Василівку їздили.

Мені дід Біблію читав, дуже богомольний був. А ікони всі потім побили, розтрощили...

Про революцію мені трохи розповідали. Чула, але я ще мала була: це ж тоді войнa була. Знаю що, гражданська, заїхали в двір тачанкою, зібрали подушки, склали на тачанку. І положили біля раненого офіцера.

Пригадую ще налоги були, до розкулачення (продподаток). Про цей налог налажують і налажують: і хліб, і грішми. Що розплатиться батько. Через врем'я опять новий накрутять. Дозбирались, нема нічого вже. Що вже нічим. Що осталась там корова ще, та телятко, та хата. А батько відкріпитись хотів, тоді рішили забрати все. Батько платив, платив, та вже не мог. Довго платив, та вони як надумали. Батько тоді корову купив, перестроїли хату, причілки дерев'яні поробив, віконечка, та порозкрасювали, білою черепицею хату вкрили, все чисто, гарно.

Хату розфарбували краскою, віконечка, двері, причілки синім каменем, розкрашували. А їм було, активістам тим завидно. То й розкуркулили нас. У 30-му нас вже розкулачили.

Розкулачували так – з Червоноармійська, свої сдавали, приходили. Коли нас накрили, накрили півсела – ті, хто був ні з чим, батьки пішли. А я осталася одна, та в мене ще братик був маленький, в мене тоді була сестра, старша за мене на 10 год, в неї ще діти були маленькі, а ще і колгосп. А їй же треба на роботу йти до колгоспу на землю, а діти маленькі. Вона попросила у батька, щоб я у неї пожила, помогла. Я ще була молода, а нянька вже. І я стала, пішла до неї і була така рада.

Після розкуркулення батько пішов в город працювати. Ночью сторожує, а жили на горищі. Можна так? Сестра вже заміж пішла, а ми з братиком до неї.

Пожив ще батько наш довго, з города поїхав попрацювавши. Пожив на Петровє. Мати померла. Він другий раз ожинився, і та померла. А Мелашка (старша сестра) сказала, щоб йшов до неї. До сина в город їхати не хоче. "Піду до дівчат" – каже. Знайшов пагану

хатку. Так вони купили цю хатку. Город садовили у Мелашки. У Мелашки і спали, і їли, і вона їх обстирувала. І я підключилась.

Ой, грамотна була, аж 4 класи не дойшла. А й тоді в лікбез ходили. Батько казали, що хлопцям можно ходити частіше, а дівчата – вівці пасти. У лікбезі навчалась, тільки мало там навчали. Лікбез знаходився у великій хаті, де кулаки жили. Їх вчиняли, а хати хороші в них були. Мені хватило, хватило. І читала, і писала, так ще в армію синові писала.

Заміж я виходила дуже погано, я розкулаченого батька дочка.

Я приїхала у це село дітей глядіти, дітей сестри. Та ото й комсомольця свого найшла. До мене найшовся комсомолець, я була така рада, бо дочка розкулаченого батька. Нас же розкулачили ні за шо, а тоді комсомолець узяв. І так і получилось, дуже трудно жили. Кабанчик був у нас. Темно, але жили, він в армію пішов, осталась я сама, зразу ж народився перший син. Трудно жили, а міжду собою хорошо.

Чоловік був комсомолець, мене за те в колгосп приняли. Я за це з радістю пішла.

Працювали ми, дуже трудно. І рано вставали і пізно лягали. Я ланковою все врем'я. Їх сім, а я восьма. Вибрали мене. Дурні були, дуже любили трудитися. Батьки любили і ми любили. Вибрали ланковою, і я своє врем'я була ланковою. Ланковою під час війни була.

Ой, і не кажіть, як життя починали! Поженились, чоловіка мого в армію забрали, тоді поки взяли в армію, в нас вже дитинка була. А я пішла до свекор, так і дожила, поки він з армії прийшов. Пішов у армію, а я вирішила сина похрестити. Тоді вже церкви не було, але вирішила. Мамка моя теж не проти були. Пішли, поп у квартирі був. Сама пішла, та й похрестила. Ми тайком покрестили новорожденного. Сама найшла попа, в закритій хаті похрестили. А коли наклюпалось це діло, і що ж ви думаєте, його з роботи розчитали.

Коли чоловік з армії прийшов, його завербували у міліцію, ми переїхали до Василівки, на квартиру. В мене друга дитина народилася. А тоді наклюнулося це діло, що дитину похрестити. Чоловіка з роботи розчитали. Це був 1937 рік. Як дізнались, що похрестили, а ще і розкулаченого батька дочка. В 1937 році вигнали його з роботи, і ми сюди, в колгосп. А я посиділа, посиділа, квартиру отдали, і пішли в Кам'янське. Спитала, чого я тут сиджу, одвези мене, там де я була. Він (чоловік) трошки проробив в Кам'янськом два года, і сю-

ди. У колгоспі до мене ставились без нічого, без поганостей. Люблять роботящих всюди.

Про війну об'явили по радіо. Забрали чоловіка і осталась одна. Що ви думаєте, в 1941-му, як уйшов, до 1945-го. Всього було, жили люди. Тоді вугілля не було, кураєм топили, в балках копали. Ходила сама, діти маленькі були. Колгосп був.

Німців у нас тут не було, небагато було. Не стояли в селі. Корову німці забрали, бичка. Що ж мені було робити, так я на возика, до свекра. А в них ще своїх троє дітей було невеликих. Була в них корова. А коли починали бомбити, ми взяли все, та й з коровою пішли до Великої Білозьорки. Забирали все, не питали скільки в тебе дітей. Та ще як наган наставить, то я і віддала. А свекра корова йшла за нами. Хату нашу окупували. А потім взнали, що наші прийшли. Так ми тією кривою кобилою назад. У возик дітей посадили, та й назад. Прийшли, а корова вже в них осталась. Тай жили в моїй хаті всі. А їхню хату спалили, самі стіни залишились. А в мене була хата маленька, очеретом вкрита, кровлю зняли на бліндажі. А очерет остався трошки. Біли димаря трошки, очерет. Так як приїхали – в них спалена, а в мене є, так ми у мене. Так і жили дві сім'ї. Считай дві, бо ми вже тоді отділились. А все було не убрано, зима. В мене в городі кукурузка стояла, ми коли уходили, я свиню з поросятами прив'язала в городі на ціпок. Приїхали, а там самі ратички. Свині немає, а от поросят ратички остались.

Отак і жили, у них коровка була. А нічого на зиму не заготовлено, ми ж не думали. Тоді ж коровка у них та отелилась, а в мене було трошки приховане. Я заховала трошки зернятка, ночами ховала, трошки тканини. В конюшні, зняла поміст, де корова стояла, взяла діжку, а до діжки тканину, хустинки, що було притоптала, настелила поміст. А там стояли їхні коні, великі не такі як в нас. Вони нам натоптали, нагрязнили, нічого не видно, трошки сіна настелила, небагато там було всього, а трошки було: пальтішко, одіяло, отрези, платочки, в общім заховала. А в друге іще – зерно, спеціально ямку копала. Взяла діжку, насипала зернятка, засипала, притоптала, а за домом, де діти гуляли, була ямка, там діти тракторами гудуть, гудуть, як ви знаєте, як діти грають. Викопали яму, колодець шукали. Побачила, що ямку, та до діжки, арнаутку всипала. А зверху натолкала добрий чувал овса. Там вже найшли, хтось забрав у батька, а він зробив те ж саме. Було і солома і корова. Їхня коровка отелилася, а в мене арнаутка була, кукурузка у полі, не подохнемо, виживе-

мо. А тоді воно дойшло, що бичку давали трошки овса, а тоді с краю сусідка жила, та водила свиню свою до хряка, далеко водила. Вона за нею йде і йде. Знайшла аж у Коноваловi хряка, я до неї прийшла, прошу продай поросьонка, в неї їх було шість. Я кажу: "Велика сім'я в нас, в мене двоє, в них троє дітей". Восім душ сім'ї, та каже, що за гроші – ні. Так я 10 метрів матерії, в мене вона ловка була і шість пудів хліба. І вирішили, а потом вона опорожнилась. Я теж свиню до хряка у Коновалове водила. Так ми вже багачі були, і коровка в них була і свиня з поросятками, а живемо в одній хаті. І коровка вже є, і свинячка вже є, а тоді вона вже виросла і потребувала хряка. Ходила пішки. За ноги прив'язала, а вона ж така біжить куди хоче. Де ж те Коновалове. Набігалась вона, а тоді ж 3 місяці і 20 днів надо ждать, поки вона опороситься. Опоросилося. Тоді ж я така довольна. Восьмеро поросят було. У свекрів не було порося, а було теля. Їм же теж хочеться. Я виміняла порося на теля у них. А потім теля – на тьолочку. Так і почала власне господарство знову. Свекри отділилися.

Голод був до війни, і після війни. А шо я пам'ятаю, один раз прийшли додому – нема чого їсти, ні крихточки, нічого. Ну, що робить? Так ми зразу до свекра пішли, дав нам цеберочку зернятка, так ми намололи, млинці напекли. Да голода були, дуже трудно було. Викручувались, викручувались. Не дай бог. Чого голод був? Бог йог знає, посохло все. В нас страшного не було, не було такого, що колоска не має і все. Колоски збирали люди. Не вмирали, не вмирали люди з голоду, хоч і страшне було.

У колгоспі тоді ж і по 160, і по 200 днів виробляли. Була ланковою. Надо ж було нам робити. Була передовою, а були такі жінки, які не виробляли й мінімуму. Їм і налог накладали, а й вони не дуже робили. Були такі.

Голову колгоспу назначали. До влади як надо було, так і ставились. Ну, як вам казати. Як уже в войну. Ну, а в войну що, що як уже приїхали інваліди, і що ж а тут саме бабство, баба-бригадир, баба-председатель. Ну, шо ж нам, хоч і інвалід, і без ноги, давайте його поставим председетелем, а ми ж будемо работать. Так вибирали ми. Прийшов другий без глаза – поставили його кладовщиком. А раньше шо було, бригадир назначався не нами. Всяке було, за моє врем'я начальство, за мою жизнь всяке було. Та на погане куди пожалуєшся...

Я в строітельной бригаді була, тяжку мені роботу давали, в мені вже і пузо було велике, а я той, а свекор мій був бригадиром у строітільной бригаді, та він мені не розрішав робити, хоч там і добре заробляли. А було хтось явиться чужой, то я спрячусь. Строітільна бригада свинарні строїла, конюшні, дома. Ну, як строітільна бригада, і я ж там. Лучше заробляла, хоча там важче конечно. Колись погано розплачувались, палички лише ставили. А тепер уже стали хорошо розплачуватись. Коли грошима, коли і хліб давали. Ну колись то ж його не давали, це ж я 86 год прожила, то вже прошла багато всього.

У колгоспі платили, але не дуже. За гарну працю давали премію. Та... І ягня давали, і порося давали, тканину. Це вже коли невістка моя працювала дояркою, то їй більше давали. Посилали на курорт. Вона передовою дояркою була. У 80-ті роки. А як умерла, ніхто і кіла м'яса не дав.

Колхоз був такий, що і затірку там варили. Їм же ще надо було зароблять. Такі колгоспи були, ми вже приспособились, стали зароблять, пішли машини. Перший комбайн з'явився, мабуть, в 1957 році. У моєї племінниці дочка дояркою робила, передовик проізводства, та їй, кожне літо путьовку в санаторій давали, на море. Це було у кінці 70-х–80-і роки.

У мене двоє дітей. З чоловіком ми жили ...Ну як, добре. Він головний. Любила я, і він мене любив. Золоту свадьбу дома гуляли. Приїхали діти з городу, брати і сестри. Погуляли хорошо. Я осенню заміж виходила, а зимою більше. Я же вам кажу, в мене свадьби ніякої не було, я не в хорошее врем'я йшла. Рада, що комсомолець з'явився, та й причипилась до нього [сміється]. Я не по-людськи заміж шла. Так це ж 50 год прожили, і 25 одмічали.

Дітей трошки я воспитувала. Врем'я таке було, а діти мене люблять. Це надо їм все маменьки. Нічого не було доброго надіть. Один мій чобот, другий – чоловіка. Рубашка була одна.

Обряди знаю, але забулась. Весілля було. Зі сватання все починається. Як гарбуз вхвате, то і піде. А коли гарбуз не вхвате, то свати ходять договарюватися, коли свадьба. Поки договарюються, батьки дочку пропивають, тільки пропили, точно віддадуть.

Весілля буває, як зажиточні то і 3 дні, і 5 гуляють. А як бідненькі, то й сьогодні, завтра і все. Зажиточні то й кабана різали і овець, і ще щось. Як бідніші то й слабше гуляли. В суботу – це дівич-вечір, у неділю – свадьба, в понеділок – покручени, у вівторок – то й мо-

жуть з'їхатися та по селу їздити. Зажиточний більше гуляв. А от вже в мене була свадьба бідна.

Дівич-вечір це коли молодий збирає боярів, молодий дружок. То й вони гуляють. А вже в неділю гукають родителів. Молодий своїх, молода своїх. Тоді вони як з'їдуться, так і гуляють. Аж у вівторок ідуть до другої оселі батьків. Вже бувало.

Потрусини це у вівторок, коли ідуть або до молодого, чи до молодої батьки. У придане у кого було те й давали. Давали. А що мені могли дати? Я ж розкуркуленого батька дочка. Матері, полотна біленького трошки, одіяла марселевого тоді не було, а дали рядно Вишивати я вміла. Мамка навчила хрестиком вишивати. Кружево плести невелике. Оце як на сарафанчику внизу, на спідниці. Плела трошки, вишивала й сорочку. Дуже багато, щоб я комусь шила, – ні. Вона свою сім'ю одягала. Те комусь шила, а сім'я. Дітям може. Я сама все шила. Батько подарував мені машинку. Все сама шила сорочки, штаники. Раньше не було сапожек. Ви зараз не знаєте. Тканину купляли. Було й полотно ткали. Із полотна шили коє що. В мене мати сама ткала і пряла. Сестра в неї була, заміж пішла вже 22 годи було, сама пряла. І мати ткала. А коли було розкулачували. Ой боже! Все порозкидане. Оцей степок порозкидували. Нікому не нужен, попалиш і все. А шили все з полотна. Тоді ж тоже не дуже роскішно жили.

До війни ми знайшли дом в цьому селі, пустий, брошений. Грошей в нас тоді не було і ми заселилися в нього з кацапом. Ми жеребкували з кацапом. Поділили дом на 2 частини. Мені лишилась с конюшнею. А потім після війні прийшов старий хозяїн хати з Донбасу і сказав нам вибиратись. Я не знала, що робити. Пішла у колхозі попросила землі. Зібрались зі мною люди, попросили голову, нам не хотіли, але відрізали. Дали кожному по частині по 20 соток городу. Ми жеребкували. Я потім мінялася з сусідкою, хотіла хату проти хати сестри. Мій хозяїн (чоловік) ще не повернувся з війни, і я сама почала її будувати, свекор мені не поміг, сам тоді строївся. Я позабивала колишки, для фундаменту. Забила чотири колишка для внутрішніх стін, а потім ті колишки, що ще зовні повинні бути, у внутрь цих чотирьох. В мене стіни стали меньши, чим у сусідів. У всіх по 6 метрів, а у мене по п'ять. Ну та нічого страшного, нічого щуритися. Я сама хату строїла, у всіх було кому допомагати, а до мене приходили то сестра валькувати, то свекруха. Тоді врем'я було таке, що не можна в одній сем'ї дві корови утримувати, то вони за

времєна уже пройшли на наші годи. Йду до свекрів прошусь у них у хату. А свекор каже: “Не вигоню тебе, але в тебе коровка, а в нас теля, що робить?” І ніхто не питав, скільки біля тієї корови людей стоїть. Що Ви думаєте, нікого не ждала. Заходилась строїтись, строїлась я за колхозним планом. Німці в цьому селі не дуже хати палили.

Пічку нам хто зумів, так і клав, грубу я і сама клала, піч оцю клала, що хліб пекти. Ну, шо ж там такого, там такого дуже трудного немає. Погріб копали пленні, ніхто не хотів, то я до них пішла, копали за одежу і їжу. Німці знаходилися у нашому селі, бо война, це война робила. А плєнні евреї, хто зна чому. Але ж до них німці ставились дуже погано. А як зібрати покривлю? У батьків хата розхристана, в мене немає. А що останеться поки другий раз приїдимо, і те покрали. Я все зібрати очерет, та не дай господи як трудно було. Все ж таки повкривали хату.

А це вже у 60-м году зробили: вікна, двері батько перестроїв. У 60-м году син у армії був, невістка була дояркою робила.

Лікувала нас мати, тим, як його карасином. Було це смальчик, карасин. Мати помазала і тут [показує на груди], ще і сьорбнуть дадуть ложечку. Дадуть, як тільки в глоткє заболіло. Ото в нас ліки такі були. Врачів тоді їх не було. В мене болячка в голові була [показує на голову], так її теж карасином мазали. Вона така часто буває на голові, довго мазали, і не стало. А матір дуже хворіла тім, шо зараз іменуємо острим гастритом, це вже потім вона шланги глотала, пилюлі пила, а до цього нічим.

Була на селі старенька бабка – ворожка. До неї ходили під час війни, ворожили. Вона казала хто живий, а хто ні. Мені вона казала, що мій чоловік живий, але дуже слабкий і хилий. Він додому такий і прийшов. Кому що надо, те й казала.

Маленькою, пригадую, у “цюрки” грали. Невеличка паличка, вона летить і її збиваєш. У “креймашок” грали. Береш 10 крем’яшок, камінців таких. Підкінеш, а ти ухватиш, щоб той другий не вхватив. Як не схватив, та то і стратив. Мало грали. Роботи було багато.

Співати любили. Були з роботи як ідем, так вся вулиця розлягається. На роботі ніколи, а йдемо з роботи, а пішки ходили за километр. Це потім возили, а ми пішки ходили.

Щедрівки, колядки раніше знала, але мала була, позабувала, старші ходили. Ходили, по сусідях ходили, і гроші дають, хто сало, хто

хлібинку. Старші дівчатка співають, колядують, а я вдома. Я тоді ще малувата була, а тоді врем'я не те стало.

Люди дружно жили, не так як зараз, як сейчас. Було полем, полем, як наполемось, вже сонце сідає, ми починаємо розмовляти, ще пісні співаємо.

За радянські часи були свята, відмічали непогано. У клуб запрошували, на собраніє звали. Було у 8 березня ми самі гуртувалися, між сусідами. А так уже чисто колхоз відмічав. Перше мая – м'яса дадуть, зерна до празника.

В нас двір завжди був повний, нас любили, в мене на цій вулиці 12 кумів. Нас усі любили. Чого ми такі добрі були. Де хто в армію йде, свадьбу хто гуляє, ми з ними. Такого не було, щоб хтось в армію йшов, свадьбу гуляв без нас. Ми дружно жили. В нас оце двір, такий нахлібний був, не дай бог. І син мій дуже людей любив. І співали, і танцювали, і горілку пили, що нравилось. Гармонню грали, баяни були. Не було в нас патехвону. І діти мої, я їм і балалайку і мандаліну купила, а вони не вчились, неталані були. Я любила і танцювати і співати, а діти не грали.

Мірошниченко Марія Іванівна, 1924 року народження, с. Тернувате Василівського району Запорізької області[1]

Народилася я у хуторі Вільному. Батьки переїхали у Коновалове. Вони самі строїлись. То есть, там, де я жила, дім батьки будували. Тепер вже його немає. Там хазяйство було, а ми це пацанами були. Було в мене ще два брати.. У школу ходили. Аякже. Я було б ще довше ходила, ну, я 7 класів. Ніде не вчилась більше. Гралися, як всі малі діти. Ми цей були, по пиляці. Понагортуємо там крейдою або пилякою. Стрибаємо у класи.

А жили ми до війни вообще, своє, земля була. Кукурудза була, соняшники, коні були. Корови запрягали, волочили. В колхозі працювали. Я свинаркою була. А потом дояркою була. А потом учьотчица в конторе була. А це учьотчицею була періодичною. 12 год потім постійно на пенсії. Напримєр, телятницею я була, у нас телят забирали. Тоді дояркою робила. Робила дояркою і нас тоді реформували на дві бригади. А тоді корову забрали і поставили мене в

[1] Опитування провели В.М. Циберт і О.С. Александрова, червень 2000.

кладову на 2 годи. Робила, а тоді не хотіла, там таке було. Робила я той, весовщиком на току 5 років. Робила на фермі. Мать, года два. Учьотніком в тракторній бригаді, 12 год була учьотчіцей. А тоді робила трошки завфермою, учьотчицей була у тракторній бригаді. Не розбиралась. А то, шо надо, знала.

А тоді німці прийшли. Наші відступили. Я тоді вже дівчиною була, пряталась на печі, а мати казала, що в неї малі діти. Мати подушки покидали. А вони їхали, а тоді почали той. Оладки пекти. Кажуть: "Бабушка, не бійтесь ви, не тронем! Ми не трогаєм, у нас у самих діти дома". Я переховувалась, а вже пішли уперед, а тоді отступили. Прийшли наші – було хати попалили. Ми на горищі сиділи, один до одного. Робили тепер. Ми на город повтікали, ішли там. Повтікали ми, а вони їхали машиною і хто їм понравився і брали. Ми все, що вспіли, повиносили на город, а вони їхали і брали. Корову забрали. Відвезли її, порізали корову. А дві кози у нас було в матері. Так вони не той. Я вже було замужом, як вони прийшли. Так вони кажуть: "Відтепер будеш хазяйнувати". Я вже була беременная. І одну козу оставили. Вони всякі були.

Ну, а тоді, коли вже німці – брали всіх. Хто постарше і замужем – не брали. І ми оце одружились. Свайба була маленька. І нас не забрали в Германію. Кажу, шо беременна, і таких вже занятих не брали. А мій брат був дома. Так, коли німці прийшли, він з моїм чоловіком ховались у погребі від німців. Ховались так, щоб не забрали. Прийшли наші. І вже забрали мого чоловіка у воєнкомата у армію, у Германію. Не забрали а він сам пішов. 3 дня було маленькой дочке, як пішов. І до сих пор нєт. Писав мені письмо звідтіля. Так він мені письмо прислав. Пише, шо снився мені сон, що я тебе бросал. Одно письмо дошло і по сей день. Прийшла похоронка. А я в матері була саме. Прийшов мужчина, один і каже, що "Ви знаєте діда Митька, знаєте?" – це був батько його. Кажу: "Знаю, а шо таке?" Сказав, шо "Пішли ми, у той, у розвідку і він не вернувся". Каже: "Не волнуйтесь. Може він в другу часть попав". Ну, а тоді шо. Це був 1943 год.

А другий брат, коли война почалась, був у армії. Довго не чуть було, а коли все втихомирилось, прийшло письмо. Пише, шо він живий. Два годи було пишу, а воно не доходило. Він ще писав, щоб ми обізвалися. Він прийшов і інвалід. Руку прострелило, буде суха. Такий худий, малий, страшний. А як поприходили наші: замурзані,

худі, просять їсти. Особливо з розвєдки і він був там. Ну, вже помер. Немає його.

А в 1950 году, ну, я вийшла замуж. 1956 – друга дочка, в 1953 – Манечка. Ну, а тепер осталась сама. Мене од цього первого мужа – одна дитина. Діти живуть недалеко. Одна в Василівці, одна в Оріхові. Тепер одна живу.

У 47-м голод був. Тоді жили... Їли сіно, укроп, качани. Ну, після війни. А потім такий врожай був страшний. Люди об'їлись і були попухли, померли. Всього було. Мололи тирсу, курай мололи. Мати збивали і пекли той, – мленики. Мати попала в больницю. Дизентирія була, страшне. На мене напали блохи. Я помню батько з війни вернувся. Так і жили тоді на Вільному. Забрали у людей корови були. Коров звели на ферму, поставили доярку. Вони там стали. Взамін молоко давали. Кожен день. По скільки не помню. Мати працювали. Було це приходе, на наряд дає. Їм тоді 40-45 рочків. Не накопає. Всі кругом працюють. Хати погоріли. А понакривали з блиндажів. На палках штучка тогда була. Коси були і носили косили і снопи вязали. А з блиндажів були доски разні. Вони з них блиндажі робили. А їх тягали, клали там. І ото так.

Праздники такі знали – Пасху, паски пекли... Було ще пацанами, мама дасть грошей, накупим конфет-подушки. Гулять ходили, як постановка в клубі. І батьки так робили. Хто жив ближче до церкви ходили, а тут вже не ходили. Як було вже надо – у Василівку. Сідали на підводу і їхали. Тому надо. Празники були октябрські, майські. На парад ходили в Широке.

Другий раз заміж йшла без свадьби. Я вже не молода була, ще й дитина. Але вінчались у церкві.

Була свайба, співали. Цвіточків наробили. Співали про невістку: "Невістка йде сюди, робила б побільше..." Більше не помню. То таке. Сватали мене. Батьки пили і пропили. Квіти помню восковиє. Багато на голові. А в другий раз в мене вже дитина була. Прийшли, засватали, зібрались самі своє. Та і все.

З м'яса – опалину робили, не було, що закривало. Це тепер вже закривають м'ясо, все. А тоді зробило, і у підвал занесло. Робимо шмат з сала, шоб не пропало. А м'ясо в копалину: маслаки повикидаємо, посолять, ізварять його харашо, жиром зальється.

На селі, хоч і бєдность була, а весело було, багато співали. Щедрувать ходили. Переодягнемось і підемо. Щедрувать, колядувать, із

хати в хату. А тоді нам надають. І ми купимо що-небудь, візьмемо самогону. Було ходили щедрувать, дурака валяли.

“Коляд, коляд, коляда,
Дід на бабу погляда,
Баба на ікону,
Дайте самогону”.

Що-небудь придумаємо, і співаємо, молоді...

Міщенко Григорій Степанович, 1921 року народження, с. Червоноармійське Василівського району Запорізької області[1]

Народився я тут, у цим селі, раньше було Юрієнталь. Це ще до революції. А потом вже, після 1917 року. Німці виїхали віціля, роз’їхалися. Нєкоториє остались, а так село старий хутір. Два ряда всього. А то вже населялось примєрно в 1920-21 роках, як я родився.

А батьки переїхали з Василівки. І їхні батьки з Василівки. Переселеніє було. Вони, батьки, переїхали того, шо село Василівка здорове було, а землі мало. А тут наділяли. Вона з 1918 року була общая, государственная. І отут нарізали землю. Давали десятину, дві.

Тут, у Червоноармійське переселялися з Кам’янського (Янчекрак), із Карачекраку. Там мало, а там земля. Кут, чи на Янчекракський, а тільки на німецький – Юренталь, Розенгоф... Ще казали – хутор. Чубарівка називали, там де ми жили, була вулиця. Чи поякомусь чоловіку, який там був. Кладбища після німців не було. Ми сказали, що нема. Тоді німці тут мало і жили. Оте воно, як вони населилися – революція, вони всі виїхали. Вони й невеликі хутори. Юренталь – 12 дворів. Обсажені тажем, це акація. Для затишка, як посадка. А тож степ був голий, не було нічого. З трьох сторон осаживали посьолок плантажем. Цілини багато було біля села. Церкви не було ніколи, ні німецької, ні нашої. Церква була в Щербаках. Це хутір був. Кілометрів 8 від нас. Були старі і нові Щербаки. А чого так звали – не знаю. Після німців домів не осталося. У войну так все поломали, шо по-новій отстраювались.

Батько мій, Міщенко Степан Микитович, 1892 року народження. А мати, Оксана Сергеєвна 1894 року народження. Батька мого батька – діда – звали Демид, Микола Демидович, а мати Шевченко

[1] Опитування провели В.І. Мільчев і АО. Мільчева (червень, 2000 р.).

була. Вони, Шевченки, тоже з Василівки переселялися. Ми незаможні були, также і батькові батьки. У них матері не було, як вони з Василівки переїзжали, тільки з синами і дочками переїжали. Андрій, Федір, всі були в нашім колхозі.

По-вуличному нас дразнили Дем'яни, бо дід був. Воно було так: хвамілія хвамілією, а називають по дідові там. Та й сусідів. Оце моєї жінки батько був Лупинос, а по-вуличному Бова.

В перву мирову батько воював там, на Западі, з німцями. Він в 12-м году призвався, і воював поки совєтська власть не встановилась. А де воювати – хто там знав? Він не казав, ми не питали. Малі були. Поранений був. Лежав у гошпиталі у Москві. Ще й хрест батько заробив. Тоді ж хрести давали. У батька були ті хрести, і гроші золоті. Так, у 33-му году батько їздив у Запорожжя, здава ото все. А муки привозив. Ікон було багато, матерії. Батько з матір'ю у церков підуть. Помоляться, но не дуже вірующі були. Батько розказував. Що він як ще був хлопцем, так ходив з матір'ю у Київ, у Печерську Лавру на богомолля. Пішки. Туди і назад. Ідуть з торбою от двору в двір, прожить то надо. Всього ж собою на понесеш. Подаяніє давали їм.

А тоді церкви почали зносить. Оно ж, бачите як. Було у Кам'янському церква і у Янчекракі. Поїхали кіньми, я уже начав у колхозі робить. Наші мужики начали церкву валять. А вона викладена з каменя, кам'яна була. Із других сел люди. Камень на свинарник, щоб з каменя стіни, щоб не підривали стіни. Бо якщо з вальків, то свиня підриє. Це у 1936-37-му примєрно було. Ідемо. А був у Коновалово дядько, а він сам Янчекрацький. Заходимо в церкву. А там якраз купол розбирають. Тай дивимось. А він і каже, дядько той: "Ото диви, Гришка, ото дід Цокур", і показує на ікону. "А чого, – кажу, – його в церкві намалювали?" "А він більше всіх грошей дав, коли строїли" [1882 рік, Покровська церква]. Як святого і намалювали. До нього йшли і молились. Кажуть, дід був Янчекрацький. І воно так і було. А оце сейчас церкви. Помер мій дядько, материн брат, годів зо два, робили поминки. Ховать їдуть. Привозив батюшку з Василівки, молодого парня. Це раніше були постарше батюшки. Ну, він молебен отправив, читав щось, свічки світив. Ідем додому, а кажуть: "Надо батюшці грошей, бутилку поставили, хорошу закуску дали". Батюшка взяв і поїхав. І шо воно правильно? Шо воно уходить до того, шо молиться надо тому діду Цокуру? [сміється]. Я не вірю, не вірував. А з молоду ходив до Щербаківської церкви

причащаться. Із тьоткою своєю, материна сестра. Якраз на Вербну неділю. Пішки пішли. Вербу роздають. "Гей верба, б'є, не п'є". І пошли пороть друг друга.

Примєрно в 30-му організовувались колхози. Ті, які багаті, старі, жили індивідуально. Порозвозили, чи пороз'їжались, хто куда. А тут організовували колхоз. У центрі була тракторна бригада. І ті двори, де жили заможні люди, їх заняли колхози. Первий наш колхоз, був "Дніпрельстан" (1930). Там був "Шаг Леніна". В Коновалах був колхоз, само собой. Вони були маленькі. А у 30-33-х, голодомор кажуть був, їх об'єдинили. Наш Коновалово, Юринталь, Розенгоф, це от туди, за клуб наш. Це хутори, Ганенфельд, отуда дальше. Всі були зав'язані між собою. Оце, як об'єдналися, колхоз був до самої війни.

Каждий вечір в клубі організовували собраніє і люди на них писали заявлєніє в колхоз. Подав чоловік заявленіє. Примєром, мій батько. Віддай, яке в тебе є імущество. У нього кобила була одна, полінка, це те, культівіровать кукурузу. Це як плужок маленький для коня ілі пари.

У колхози виходили кажде утро на роботу. Батько робив конюхом. Бо його коні були у колхозній конюшні. Так і пішло. Підрос я, і брат у мене був, 1918 году, Василь. Він погиб на фронті, а я ні. Школа була тут, ще при індивідуальному построїли. Туди діти ходили зо всіх посьолків. У 1921 році ми переїхали, німців вже не було, тіки які, не які. А отут, у Гайбері, Блюментали ще жили. І при колхозах оставались. Це я помню. Як учився в школі, шість класів, я пішов в колхоз рабо тать. Колхози запасалися. Трактора стали, комбайни, машини.

Кажуть, 1933, був голодомор. А чого він був, я так понімаю. Ті люди, що жили багаті, лучі хазяїни. Стремилися получать хлєб. І робили сутками. Було чим кормиться і государству продавать. Купить плуг і коняку. Тут колективізація. Оце ж у тих, кого не розкулачували, а позагоняли в колхоз, і розкулачили. Оце в 30-му, що було від тих людей, тим і жили. А як звели у колхози це все – кормить до весни не хватає. Ні коровам, ні коням. А як начали оброблять землю – не вспівають, коні погані. Коні дохнуть, пахать нічим, тракторів не було, нема чим оброблять. А присилали трактори, так на них по вулицях каталися. А вийдуть у степ – вони ламаються. Трактористи неопитні були. Форзони були. Німецькі трактора. Їх продавали сюди. Багато землі не оброблялось, гуляло, оце так було

в 30-й, 31-й, 32-й, а в 33-й – голод. Через то, шо нема ні чим косить, ні чим обробить. Обідніло так, що не було сіять. В 34-м ще засуха була. Та на полях отак осот та суріпи. А 35-й почали люди розживаться. Мій батько їздив на Кубань коней куплять для колхоза. Постепено трактора організовувались, МТС. Я цей голод помню. Було ведеш коняку – кажуть: "Не сідай верхом, бо їй важко буде. Вона полінку тягне, культівірує, а вже слаба, не іде". Підеш на роботу, батько, мати і робили, хлопці, та й дадуть в колхозі 200 грам зерна. Викраювали, шоб нам дальше жить і работать чим було. У нас харашо, коровка була. Напасеш, надоїш – тим і жили. І лободу їли. Кашку з акації. Як я пастухом робив, у нас у Красноармєйському було 7-8 тисяч овець.

Почалася війна. У 40-м я призвався в армію. У 43-м году знову пішов прямо на фронт. Воював, раненіє, аж до 1946-го года. З 1941-го по 1943-й я тут був. При німцях колхоз, як був, так і остався. Только не председатель був, а староста при німцях. А хто був, не знаю. Мене німці забрали на Керченський пролив.

Німець думав через Керченський пролив мост построїть, щоб Крим соєдинить з Кубанью. Так і не построїв. Прогнали наших, а ми розбіглися. Я прийшов звідтіль аж пішки, додому. Я утік оттуда. А люди робили так само, бо заставляли. І получали за свій труд. Як прийшли наші, всіх мобілізували, хто служив. Я дойшов аж у Польшу, под Варшаву. Перший раз мене ранило отут, під Білозіркою. Я у 5-й гвардейській мотострілковій бригаді був автоматчиком. Ранєніє получив, у голову. У госпиталі в Баку лежав. Тяжело раніних вивозили в глибокий тил. Які легко ранені, ті лічилися по посьолках. А потом опять, маршова рота, у Білорусію, на ріку Березну. Польшу освободили, там я ранєніє в ногу получив і опять одвезли у тил, аж в Башкирії був. Там мені і фронт кончився. Дослужував в Оренбургі.

В войну були тіфи у людей, малярії. Чи куса шось, не знаю. Я не болів нічим, такий в мене організм. Брат болів малярією. Нічим не лічив. Перележав і все.

Работав в колхозі і на руководящій роботі, як був молодим. Був комуністом. Був завфермою 20 лет. Бригадиром. Начали зарабативатьстолько денег, шо у государства не хватало машин.

Облігації після війни – то правильно. То позичали для поднятія сільського хозяйства. Я й сам брав їх: по 500 рублів. Гроші позичали на зароблені трудодні. Но ми їх не получали – вони у колхозі оста-

валось. А потом перейшли на рублі. Каждий місяц давали. Десь з 55 года. Лучше жить начали після Сталіна. При ньому труд великий був. І я так понімаю, шо надо. Востанавлювали. А при Хрущові кукуруза була, а це ж фураж. Для скота харашо. Я всю жизнь з животними робив. З коровами, з вівцями. У нас овець багато було. Бринзу робили з овечого молока. Це так: ягнятам по чотири мєсяца, і їх відбивають од овцематок отдєльно. Шоб не сосали молока. Отбирають хороших овцематок чабани, пасуть їх, і по 2 рази на день доять. Подоїли утром, і вони пасуться дальше. І оце молоко спеціальний чєловєк-бринзовар заправляє порошком – сичунком. Це коли народиться ягня, нассеться молока, і його на первий-другий день, як ще воно трави не їло, ріжуть. А шкурочку засушують. І ото як молоко надоють, беруть і кинуть пучечку. Туди. І оце молоко сварюється зразу. Звертається. І його у марлю, прес. На утро – бринза. Така укусна і хороша. Прям в свіже, не варене молоко порошок кидали. І ото вигнітили – сироватка була, сир остався. А тоді вже ріжуть його. Свіжу їж, а той присолюють. Он, люцерна, трава. Як її свіжою з'їдять корови, з жажди вона нахваталась, у неї вздутіє, може пропасти. Вона жирна, ядовита. А як висохне, то може.

Матір вмерла в 1963-му, батько в 1964-му. Батько чабанував всю жизнь до самої пенсії. Все знав про вівців. Бо як з ними робиш, то все знаєш. Як уже цілінних земель менше було, бо все розробляли. А овець пасли на участках, привчали собак і вони помогали пасти. До войни з собаками не пасли, потом вже пішли овчарки. Як осінь приходе, треба осемінять овець, так їх виганяють аж у плавні, де не заливало. Накосють сіна, строять загони, зимують. На весну виходять опять сюда. Бо весною привідна вода, плавні заливало. Обкіт іде. Туровий обкіт робили. Сентябрь, январь, март – обкіт, за місяць викотились, все, нема, шоб круглий год обкот шол. Це все – чабан, зоотехнік. Завфермою. Вовну стригли раз в год. Ножицями зразу ручними. З одного – 8 кг, а здорові – 10-12 кг, не мили, тюкували. А тоді вже машинками почали стерегти. Були грубошерстні (це кожухи). А це –тонкорунні – барани з заводів.

Річки у нас не має, такі ставки. Були високі могили, ніяк не називали. Я знаю, хто їх насипав. Це давно було. Чи для наблюдєнія. Коли кінями пахали, так їх розпахали. На Пасху кажуть: "Не вмирай – червоної крашенки дожидай". Поки не освятять, їсти не можна було. У Щербаках, 250 дворів, церква була, у нас не має.

На Троїцю долівку було мазано глиною, травою застилали. Свя-

щенною. Більше до колективізації, а потім старі вірували і придержувались.

Кіно – велике дєло. Гулять ходили у клуб. А його ж рукою надо крутить – динамо. Нас збираються чоловік 6-7, і попеременно, по очереді крутимо, затож бесплатно. Німе було кіно. Кіномеханік ленту вставляє і круте ото там. А оно при кіросінових лампах у клубі. Кіна були болєє революціонні. А надо ж десь общаться. Пісні там співали народні: "Посіяла огірочки", різні другі. При німцях. Кажуть, досвідки ходили по очереді.

З 30-х вже клуби були. Гармоня іграє, шахмати, більярди, доміно. Для молодьожи. Мало шо молоді, а і ті, шо побралися, парами і гуляють. Вже всьо, гармоніст марш зіграв і всі по домах.

Весілля по возможності. Люди приходять просто подивиться, потанцювати, хто жєлає. Ілі з пустими руками, просто подивиться, молодих садовлять за стіл. Там дружки і приглашонні. Батьки і староста об'являє, шо сідайте за стіл тут. А ті – розходяться. Погуляли, випили, розішлися. Самогонку. Молодим желають, щоб жили, батьків не цуралися, научали.

Олійник Петро Євдокимович, 1920 року народження, с. Червоноармійське Василівського району Запорізької області[1]

Формально я родився у 1920 году. Зразу мене ж не зареєстрували, бо везли до попа. І документи находилися у попа. А у цьому році він збіг десь у плавню. І так сталося, що і документів нема, а мені вже в сороковом году в армію. Так нас тоді у больницю, і стали вставлять года. Який вже тоді год установили, так воно і пішло.

Батько мій родом з Широкого, а мати – з Василівки. А потім переїхали на Вовки, сюда. Вовки – це хутір. Був він до 1949 року, а потім ліквідірувався, бо не було там ні школи, ні магазина. Нічого не було. От всі і роз'їхалися, ніхто не розганяв. А я тут живу з 49-го – жінка моя звідси. Тут, у Широкому жив і дід батьків, і батько і брати його.

Бабу свою пам'ятаю. Було звали її "Баба Чабаниха" по прізвищу Чепинога. До діда було звертався "дідо", до баби – "бабо", "бабуш-

[1] Опитування провели Ю.І. Головко і С.М. Білівненко, 5.07.2000 р.

ка". А імені діда не знав, бо не казали. Не привчали по імені звертатись.

Оце рядом з нами була німецька колонія – Юрінталь. А коли вже при колхозах його назвали Червоноармійське. Тут жило багато німців. Ще колонії були – Гайбор, Огаїв, Кринталь, Антрибур – це все рядом. Це було ще Катерина орендовала землю німцям. Вони жили добре. У колоністів свій колхоз був. Коней багато. Був у них парк, клуб, столова. А жили добре, бо робили добре. Ніхто в них окрім німців не жив. Дома були з цегли паленої, а там, де димар відкривається – вішали ковбаси, щоб коптилися. Діти до нас бувало прийдуть – німченята, то ми їм дамо так... У них своє було, а вони до нас ходили на кладбіще, особенно на Паску, проводи, щоб крашанки й канхвєти собирать. Ото ж ми пацани перестрінемо їх, щоб вони не йшли, а вони біжать... Вони і по-руському балакали і понімецькому. Німців цих ще до войни наші забрали і вивезли, як ото татар із Криму. Десь у Магадан.

В 1933 році голод був, це помню. Потом колективізація. Но жили ще пагано. Тих, які не хотіли у колхози вступать – заставляли, багатих чистили, хліб одбирали. Багато кого й виселяли. А бідних, значить обєспечували. Батьків багато працювати заставляли, в основном, вручную. Хата в них була поганенька. Батька одного мого товариша з Вовкова теж розкулачили, вигнали з хати, яку він сам построїв, но я щитаю – не справедливо. Була у нього одна коняка, бричка і та хата глиняна. Так його вигнали з неї!

У школу я ходив, сім класів кончив. Вступив у комсомол, а в 1942 році – у партію. Отож я комуністом є вже 50 год. А в комсомол раньше треба вступать обязатєльно, бо у армію б не взяли.

Мати нам готувала з того, що бувало хлопцями стьобнем десь, бо нізащо було купить. Каші варили, все більше з кукурудзи, коли врожай був, пшона. Борщ варили. А хліб – вже з чого хочеш. Із буряка, із лободи пекли, з висівки. Одяг носили, поки не розлізеться бува.

У армії до начала войни годували добре. Не знаю, як де, а в Середній Азії там кормили...Борщі давали, хлібом, називали їх «Ворошиловські кусочки» – оце ріжуть. Береш, хоч ти з'їж і буханку, но не розкидай, не викидай. Токань – консерва така. М'ясом в основному кормили верблюжим і овечим. А у війну – шо привезуть. То гриби варили, то конину.

Війну зустрів на Іртишу, на теплоході. Якраз Молотов виступав по радіо. В армію ж попав в Средню Азію, в город Алма-Ату. І як солдат конвойських військ, супроводжував заключонних в Усть-Камєногорськ. Як почалась війна, тож нам зразу дали приказ вертатися додому. Вертались ми через Новосибірськ у Ташкент. Потім вагонами переслали нас під Москву. І був я там до прориву. Стояли там в обороні, поки німець не підійшов за 18 км до Москви. А потім підбросили до Москви Дальнєвосточний, Прибалтійський округи. Військ повно було. Потім був прорив. Парад Сталін провів на Красній прощі. І пішли ми в наступлєніє. За сутки взяли Клін, Калінін (якраз Конєв командував). Потім повернули на Білорусію. Бував у Данцигу, Гдині. Служив я у пограничниках і після війни у Бресті до 1947 року. Як війна скінчилась – раді були! На заставі у Бресті ми зустріли Перемогу усілєними... Ну дали нам по сто грам... – а то усилене, щоб ніхто не нарушив государствєну границю. Отак ми стрічали! А коли додому прийшов осінню 1947 року – голод. Вспомнив я своє дєтство довоєнноє, 1933 год. Тоді ж теж голод страшний був! Ходили в поле, колоски збирали, перемелювали і пекли. Сусликів їли. А в колгоспі не годували. По одному варенику давали кожному.

А пізніше при Брежнєвє жили! Хрущов тоже молодець. Він же упор зробив на животноводство, а для цього корм нада. От і почали розводити горох, сечевицю, кукурузу. Ото було кормів, молока і хліба було...І при Брєжнєвє було усе. Було хароше: на хароше не скажеш пагане.

Пенсію у колхозі получаю з 1956 року. А зразу після війни не було пенсій. Я з трактора пішов на пенсію. А тоді ще я робив управляючим, бригадиром два годи. А тоді опять сів на трактор.

З праздників у нас були Первий Май, Октябрь, День Конституції. Це були законні праздники. А релігійних ми не признавали. От на Перве Мая приїздять всі чисто в сєльсовєт, і тут одмічають. Мітинги на 9 Мая, виступають, це вже після війни, і так далі. Ото такі праздники були.

Пили раніше тоже, пили по-страшному, но робили. Самогонку не гнали, або гнали, но дуже тихо. Як участковий приїде...Судить будуть.

Раньше до батьків лучче ставилися. Батько всім командував. А як хто не слухав, одлупе, не спрашував нікого... Мати хазяйство ве-

ла, а батько забезпечував продовольством, зерном, сіно косив, коней кормив.

Були в нас цигане. Вони майстрували: коси клепали, багато вили робили. Взагалі багато того робили, що для сєльського хазяйства нада. Тепер в магазині є.

Бабу я свою (жінку, значить) привіз з чемоданом. Раньше ніхто приданого такого не давав, все самі наживали. Не було його тоді, ні за шо було. Мені батько дав тьолку. А весілля в нас не було. Ми не грали, того шо ні за шо було грати. А сватали їз старостою з Вовкова. Свадьби гуляли тоді тільки багаті. Пошти тиждень гуляли, це до войни.

Пізніше, вже після війни, на свадьбах шишки роздавали родичам і приглашонним. Ще караван були, палички. Палочка, а тоді намотується тісто і печеться, а тоді на стіл.

Мати мене вдома родила, в Широкому в хаті. Ніхто в больницю тоді не возив. Я помню, як одна жінка прямо на степу родила. До войни було це ще.

Мене хрестили і до попа возили. Тоді церква була у Василівці і в Карачіку. У Василівці розібрали вже, і карачекракську теж. А на які гроші їх відстроїли, я не знаю. Дітей своїх не хрестив, бо я ж комуніст. А хто хрестив, то тільки нелегальним путьом, крадькома, бо лаяли за це.

Подарки тоді кумов'я приносили. Хто ковьор, та їх же тоді не було! А кумів беруть для подтвєрждєнія, якщо брать документи куди.

Як малі були, ходили по селу колядувати, щедрувати. Вечерю носили. Пацанами од краю села до краю ходили посипать. А їм щось давали. Канхвєтів, гроші – мєлоч якусь.

А на Новий рік та на Різдво м'ясо жарили, борщ хороший на м'ясі. Було й квасолю кидали. Ми раньше м'яса стільки ж їли, як і зараз їдять, бо і свиней держали, і коров, і курей і качок. Як різали свиню, то я свого хорошого товариша гукав, бо я не вмів. А потом свиню треба ж обсмалить соломою. Потім обшкрібають, обмивають ... Таке ціле діло! М'ясо солили у діжці, а сало у ящику різали кусками. Потім ковбаси робили. Мили кишки, начиняли. Коптили.

Сорока Григорій Петрович, 1927 року народження,
Сорока Любов Миколаївна, 1931 року народження,
с. Червоноармійське Василівського району Запорізької області [1]

[Григорій Петрович] Народився я в Василівці. І батьки мої – батько – Сорока Йосип Петрович і мати – Євдокія Василівна, селяни, з Василівки. Знаю свого діда, а тих не знаю. Батько – Йосип, а той – Василь. А дідів вже по батькові не знаю.

Тоді село наше називалось Юренталь. Отут були німецькі колонії. А тепер Красноармійське.

У Гайборгі сплошні німецькі колонії були, там вопше. А коли вже колхози, то вони (німці) виїхали.

Батьки у 27-му сюди переїхали. Це були у нас троє коней. А тут був якийсь Петровський, шпіон, травив худобу. Ну, ми здали в колхоз корову.

Колгосп називався "Дніпрельстан". Усі питання вирішувало правління. Як правління сказало, так і було. Правління, а потім общеє собраніє. Там же учавствовали тільки його члени.

Пригадую в школі учителі – молодіж в основному була. Навчалися до четвертого класу. А в п'ятий клас не пішов, бо ні в чому ходить було. Був у нас директор школи Петро Матвійович, сам з Запоріжжя. Потом Лідія Андріївна. Лідія Андріївна німецьку викладала, потом Петро Павлович. Він викладав географію. Потім Тетяна Василівна була. Вона викладала математику. Потом була Анастасія Митрофанівна до четвертого класу усьо викладала. Усе чисто викладала. А до п'ятого класу одна учителька нас учила. Вчителі були, в основному, приєзжі. Отут був учительський дім.

[Любов Миколаївна] Телефона у сєльсовєті у нас не було. То про війну дізнались з телеграми, з району в сєльсовєт прийшла. А я як раз дежурила, 14 лєт. Отут у посьолку.

[Григорій Петрович] Звістку цю печально зустріли. Як це німці зайшли. Бомбили. Передова тут йшла, у Грозовій. Ну, а тоді вже почали вже фронт держать, був тут німецький противотанковий ров. Були, німці в нас стояли, значить. Був районний комендант, з німців, з сєльсовєта керував. Жили, робили. Не так шоб, а гроши носили. Це ж пацани ми. Пльотками били, давали, як не виробиш

[1] Опитування провели М.В. Романюк і І.В. Савченко (червень 2000 р.).

норми, давали. Хто давав? Німці не давали, а мєсні, наш староста тут був, поліцай. Якось німці привозили нам на откорм коней, так це 12 їх було.

Нас заставляли виконувати всю роботу. Молодіж на окопи ганяли. 14-ть год був, а вже мене ганяли, в Широке ото, в Василівку.

При німцях колхози були. Було господарство. Управляли староста, комендант. Все начальство було наше. Староста наш був.

Корова у нас і в війну була. Хто держав, а хто не держав. Свиней держали, при німцях держали. Але при німцях в нас много зарізали. Держиш ти п'ятеро, одну зарізали, а ті – здай.

Німці все у нас забрали. І корову теж. А коли уходили, дерево, скот вибили. Хати і колодязі навіть позривали. Щоб нічого не осталося. Ні однієї хати у нас не осталося. Всі позривали... Оце Коновалове почалось, у них спалили хати, а потом уже, як через тиждень, Юринталь. Ми вже вибрались із хат у садки, як німці прийшли хати палити, а в нас там зерна!..

У 44-м я пішов в армію, а в 45-м ми у тилу були, а нас у кадрову отправляли, а тут война кончилася. Ото на фронт ми не попали. А після війни я ж два з половиною роки прослужив. Прийшов у 49-му годі я. Так у нас стіни тільки осталося. Отож поотстроїлися. Батьки поверталися.

Зразу як війна закінчилась, і коровами робили. А потім – МТС. Майстерські поробили, і начали давать трактора на колхози. Обробляли кіньми. І вже і техніку начали давать. Значить, трактори, майстерські у Василівці строїлися. Власть була.

Як вже я прийшов з армії почались називати, значить, трудодні вже. На трудодні дві копійки грошей. Напримєр, ми заробили сьогодні трудодень чи два. Ото. А на чотири копійки нічого не купиш. Зерна давали, по кілу, чи по півтора. Коли урожай хароший, то по два кілограми. Вистачало. Да, до войни хліба було ой-йой-ой. І кукурудзу давали, і подсолнух, и пшеницю, і ячмінь, все.

Як зарплату стали видавать грошима стало лутше. Вже я коли прийшов у 49-му, то вже коли стали більше давать, пішло і пішло. А налоги ж кинули. Були по дві тисячі. Було корову доєш, коли-неколи молока вип'єш. Дві тисячі налогів одного грошей. М'ясо, крашанки здавали.

Ми і м'яса не їли того. Кожен платив налоги. А потім, це ж на облігації підписували, 50 рублів. Так тягають, поки не підпишешся.

Я робив у колхозі. Щоб відстроїтися з посадок тянули. Хати будували з глини. Вальки робили. Виставляли вручну дошки. Їх прямо вилажують. Потом дошки забивають, ждуть, щоб трошки засохло. Знов дошки ложать (приблизно 60 сантиметрів). І так шість шарів. Потом же ж крили деревом. А вкривали чим попало. Тоді ж було очерет або соломою. А шифером – то це були багаті.

У войну тут німці дерев не рубали. Тут мирно жили. А наші вже, як фронт ішов, дерево вирубували. Так оце повирубували дерево наші, ну а потом уже поразбирали на хати. А вже при Сталіні налоги ввели, на молоко, шерсть, яєчки. По дві тисячи платили. И начали налоги оце ж на дерево, тоже при Сталіні. А люди вже так багато понасаджували дерев. А їх пообкладали налогами, а потім – на виноград. То й стали вирубувати дерева. І я вирубував. Налоги ж обкладали. Пришлось вирубувать дерево. І виноград вирубували, все чисто, до деревини.

Якщо хороший був виноград, то робив вино. У нас в кожного вина було багато. Робилося так: вижимається сок зі спілого винограду. І в цей сок добавляється сахар. Коли начинає грать, переграв. Потом його переціжуєш, а осадок остається. А чім воно довше, тим краще. Аякже ж, видержки набиралися. А ми ж такі, шо не втерпем. Самогон робили із сахару. Це вже ми, коли при Брежнєві, та вже і при Сталіні, і при Малінкові жили.

Раніше у нас в плавнях було риби... Красота! Очеретка. Там же ж, скот виганяли, 25 километрів от Каховки. Оце ж плавні були. І на охоту ходили. І табора там були. Гарні плавні були, тільки комах багато. Як поїдем на охоту, то лісапетами. А ввечері я вже приєзжаю, і риби, і качок наб'ю.

Рецепт юшки можу дать: уха вариться, трошки, щоб картошка уже закипіла. Ну, туди, як рибаки, трошки пшона. Крупу. Закипіла картошка. Воно вже минут п'ять і зварилася. Тоді кидаєте туди карася, а тоді сало, шоб воно таке аж жовте було, запах сала і побільше луку. А рибу кладуть, яка єсть, ну це короб, карась, лящ.

А коли водосховище з'явилося вже не їздили. Розрішалося, стільки метрів тільки. А то, бувало, там і досі кучугури єсть. Кучугури там дуже великі. Кілометрів 15- 20 кучугури. Гори там і озера.

Балки у нас тут такі – Вовчанська. Там вовки раньше ходили. Новоскельська, Прусачанська балка, де посьолки були. Балки по назвах посьолків звуться. Є річка Конка, ось у Оріхові, Пологи. Туди ото, Молочанськ. Щоб вода була – колодязі копали. Вода де до-

бра, а де погана. Ось у них там [про жінку каже] посьолок був, Прусаки. Одна вода там була [один колодязь], всі в посьолку ходили поту воду. А у нас тут вообще. Копати можна і дев'ять метрів і п'ятнадцять. А там метрів шість. Ми самі копали. Людей наймали. Не каждий же ж може. Він копав, а ти тягаєш оце. Витягнеш ведрів сто. А потім, хто обкладав колодязь, а хто й ні. Парканів не було, проволокою ото протяг. Посадки і до войни, і після війни садовили. У нас багато було їх.

У нас, напримєр, діти грали в "Чапаєва". Оце робили такі винтовки, то білі, то красні. Кожне воскресєніє. Зимою грали, в "сусідки" грали. По парам сідають і питають: "Ти сусідку маєш?" – "Маю". "Любиш?" – "Люблю". – "Поцілуй". А як каже: "Не люблю", то "Продаю". То й "Купую". И отак от. Кажу: "Я не продаю". А потом... Взимку санки з гори пускаєш.

У футбол вже після війни грали. А до війни його не понімали.

[Любов Миколаївна] А ми в Прусаках гуляли, танцювали. Гармонь грала. Як вечір, вся молодіж зібралась, співаємо.

[Григорій Петрович] І тут було по хатах, в одного, а потім в іншого. Балалайка була.

[Любов Миколаївна] Як починають танцювать. В клубах гуляли. А літом ото коло двору.

[Григорій Петрович] А зимой по хатах. А полів тоді не було, долівку дівчата мазали глиною, сіном чи соломою потрусили. А потім в іншого гуляють.

На весіллях я сам часто старостою ходив. Ну, приходиш, жених приходе: "Підеш свататься". Магарич ставиш. Начинаєш жениха хвалить: "Хороший парень".

А потом вони согласіє дають. Молода каже: "Я согласна". Давай, запили магарич, назначають, коли свадьбу. Два старости ходили. А рушниками пов'язували нас, коли вже свадьба. Старости там руководили всім. В молодої старша дружка і дружок. То есть старости на свадьбі порядкували.

У нареченої одна дружка була. Раніше було ще у молодої одна старша дружка була. І було таке, як на воротах стають, оце перестріли і ворітну платить. Коли на свадьбу приїзджали. Одягалися наречені у шо є.

[Любов Миколаївна] Платтячко таке просте, фату з марлі і матерії і цвіти. А у женіха — костюм.

[Григорій Петрович] Якоїсь там матерії. Це сєйчас уже ж. Усе в магазінах. Кольця. А тоді яке там. Самогона нагонять і все. Водки не побачиш. У нас і в армію виряджали, і свадьбу гуляли. Неплохо жили. Хорошо.

Вагітні в нас раніше даже на роботі родили, чесне слово. Оце родили, з роботи йшли. Працювали до останнього. Пологи приймала акушерка. Акушерка була. А ше бувало таке, то йшла з роботи і родила. А тоді іде на роботу. Діток у садік несли.

В нас тут у війну хрестити їздили до попів у Щербаки. І при німцях, і до війни попи були. Коли колективізація була, то церкви зривали, а вони все одно хату найдуть і живе там, хресте. Це ж забороняли, райкоми там робили, а тепер позабирали церкви з райкомів.

Я, наприклад, хрестив свою дитину. Кум і кума є. Поїхали до попа перехрестили (їде матір, батько, кум і кума). В куми, кого хочеш, того і береш.

І вечерю раніше носили, і сейчас носять. А коли совєтська власть – не дозволяли.

Носили, а потом на лінейкє прийдуть... Так запрещено було, а все одно. Носили у кожну хату. Та хіба до родичів. Ну коли вечерю носили, то тільки діти, а сєйчас і здорові зайдуть.

Я не колядував, бо вечерю не носив. Я не люблю ото ходить по хатах. Думаю, це ж не наше, це ото на Западній якось по старінке, а у нас ні. У нас Пасха оце, проводи. На проводи кажній по куриці. На проводи у нас риба, м'яси, ковбаси, шо там у кого є, то і несе. Проводи були капітальні. І до війни так було. На Пасху сходить ото у церкві святить. А у 30-ті-40-ві рр. до попа в хату. А попи – це бандити, обдирають.

[Любов Миколаївна] Паску в основном печуть. Дрожжі, сметани, масло, маргарин, сахар, олійки, 5 штук яєць, шоб тісто не сідало. А маслом примазують. Яйця фарбуємо, з цибулі варимо. І воно, як звариш, тоді не береться.

Сало засолюємо. Ну раніше шо було. В мішки. Наклали в мішок, засолюємо тоді сало. А тепер у бутилі. В бутильок, воно не старіє. Прямо сухою солимо. Можна трохи перчику та часнику.

[Григорій Петрович] Раніше варення запікали. У каструлі і в піч, пропікали, а тоді, як витягне, вони обратно його кладуть. Оце і їмо.

[Любов Миколаївна] А, ягоди сушили. Раніше їх не закривали. Сливи, яблука, грушки. В нас були такі тарілочки. Консервувати почали після фронту.

[Григорій Петрович] В хатах раніше були рушники, покривала. А рушники той, на портретах були. Скрині були, лава була, кроваті, були тоді кроваті дерев'яні.

В хатах кімнат було по-різному, в кого як. Зала, дві спальні, сіни, кухня. Бувало в кого яка кухня. Хати мазали, зразу рудой глиною. Як висохла, а тоді білою глиною. Мазали на дворі. Зараз кирпичом пообкладені хати, а тоді глиняні хати. У нас всі з глини. Кирпичом обліцували і все. Влітку холодно, а взимку тепло. А літом прохладне. А це ж кирпична, холодка нема, зимою холодно.

Ушакова Катерина Марківна, 1923 року народження. с. Грозове Василівського району Запорізької області[1].

Батько мій – Яременко Марко Афанасійович, мати – Сорока Матрьона Івановна. Обої 1905 року. В Красноармійському є родичі Сороки. У моєї матері було семеро у сім'ї дітей. Один брат, а ті дівчата. І нема нікого. Юрко, Семен, Павло, Тиміш, і мамка, і Настя. Саму старшу сестру вивезли в Сибір, як ото розказував вам хто. Там вони померли з голоду. У неї вже четверо дітей було. Оце в 1929-м году розкуркулювали, вивозили в Сибір. Та які там вони багаті були? По корові було, землі ж багато не було. Просто надо було кулачить.

Родилася я у Васильовці, а в 1939-м годі ми сюди переїхали. Перед войною тут жили. У 1929-м году папка поїхав на Донбас. І тоді нас туда забрав, а в 1938-м году приїхали сюда. Це перед войною. Пожили ми год і осіньою батька нашого забрали, репресірували, прямо на степу. Коні прив'язали, а батька забрали. Нас осталося з мамкою троє, а свекор – четвертий, а потом нас зразу з цієї хати вигнали у свинарник, де не вікон, ні дверей. І ми не знали за батька, за шо забрали. Дев'ять год.

Син, з 1927-го году, служив у армії, на фронті був, це вже як война началась. Тоді і писав, і писав, і писав у Москву: "Я хочу знать, за шо нашого батька забрали". Він поступив у партію, Петро Марко-

---

[1] Опитування провели В.І. Мільчев та А.О. Мільчева (червень, 2000 р.).

вич. А мене прийняли в 1939-м, перед войною в комсомол. Дарма, шо батька репресірували.

Я ішачила, як ішак, в 5-й клас я ходила і зразу пішла на прицепку. Мої дівчата-ровесники на шляху граються, а я робила. У мене було – робить. Потом приїзжа до нас із Запорожжя із НКГБ парень молодий у село. Хочем узнать, за шо його забрали, не знаємо де він. Взяв собрав собраніє той парень, стариків, каже: "Я вам задам вопрос, а ви отвітьте: в 1937 годі у вас скирда хліба горіла?" Кажуть: "У нас пожарю не було". "А коні отруєні були?" "У нас, кажуть, коняка й одна не здохла". Оце таке на нашого батька були написали. І дали йому 15 год без переписі. Він 10 год побув, а на 11-й ото строїли канал. І він там умер. Отак. Оце ми взнали за батька. За шо батько наш був осуждений.

Батько й мама жили в Васильовці. Тоді як у 1929 году начали кулачить. У нас шо – дві корови, дві коняки було – все! І собака кривий. Турки ноги одрубали. Чи турки, чи хто воно тут воювали. Такий здоровий чорний собака. А батько почув, шо тоже діло і поїхав сам на Донбас. Не дай бог вивезуть нас у Сибір, отуди де тьотку Настю. Поїхав, поробив і нас забрав. Ми там були із 1929-го. Грошей получали на Донбасі – платок. Я ж несу мамці і папці одежу до клєтки. Вони переодінуться, і ідуть додому. Заробляли – страшне скіки! А тоді мамчин брат пише: "Чо ви будете там у шахті? Їдьте у село, купите хату". І тоді ми приїхали. Год батько поробив і забрали. Це у 37-ому ми приїхали. А тоді оцю хату купив нам мамчин дід. Свекор. Вже як баче, шо зима іде. Ми ж пропадем у свинарнику. Оця хата продавалася, 1500 рублів грошей. А на Донбасі дід був з нами, він спекуліровав. Водку, всяке таке. І сюди в пояс зашив 12 сотенних. В штани. Ми не знали ніхто, ні дочка – мамочка. Він жив з нами. Йому жалко нас. Дочка манесенька, худесенька, каже: "Мотька, йдем хату куплять". А як їхали з Донбасу, батько зробив такий ящик, як труна. І купив 5 тюків матерії по 50 метрів. Це 250 метрів. І дід каже: "У тебе матерія є, а у мене – осьо на тобі штани". Не дава стірать. Там 1200. І купив цю хату дід нам. А мамка 3 тюки матерії дала. Як пішло таке, шо беруть людей. Мамка взяла кой шо і до матері одвезла. А як батька забрали з степу, ми були всі троє в школі. І зразу одежу всю викинули батька, одали в магазин. На 1200 рублів продали батькового барахла. Ми йдемо з школи, нам кажуть нема вашого батька, забрали. Я ходила в 5-й, один в 3-й, а

самий меньший в 2-й клас. У Васильовкі у нас родичів нема, всі по селах пороз'їхалися.

Ну, от за шо мого батька забрали – надо було чоловіка з хутора видать. Я вам правду розказую. Можете записать оце. Це ж увесь хутір знає, і всі знають. А мене, як у комсомол повіз Чепинога, шоб приняли, а мені, мать, 18 год було. А один каже: “Характеристика ж, батько ж репресірований”. А я отих, шо надо читать, наізусть вивчила. А один каже: “Знаєш шо, дочка за батька не одвічає. Приймаєм”. Я вийшла, така рада.

Но ми жили з мамкою, нічого не знали удвох. Петя ж у армії служив, сім год був. Война кончилась, а він десь там у Западній був.

Я ще ж евакуірована була із скотом. Ночью зібрали собраніє, як уже німці ідуть, дуже скоро до нас. І собрали комсомольців ночью. А нас двоє дівчат було і чотирі хлопці визначили скот гнать. Я догнала скот з цією дівчиною, а всі побросали. Там річка є Донецька, там, де шахти. А там німці бомблять, вода красна була. Німці наступають і заразом обводи. Самольоти літять. Їх не видно. Гуд важкий і ото, як бомба летить. Така ото. Як газовий балон, тіки довша й тонша. Куди тікать, як ми скот гнали? Скот били, воду труїли. А летить, як свисне, гаркне, хто най куди осколки летять! З нашого табору нікого не вбило, і догнали ми з нею скот. Боялись вертаться, ще комсомольці, або посудють, або... А там, в нас, забрали робочий клас. Самі женщини були і ото шахти горять, хліба горять. Наші все палили. Отаке страшне було. Тоді забрали в нас корови. А нам справку дали, і хто зна шо буде. А із гурту оставався був один, тоже справку дожидать. А йому ніхто нічого не дав. Там самі татари були. А татари ж вам не воювали. Там на Донбасі. Мужики та баби, дітей штук по восьмеро. Одна там комуністка нам і каже: “Ви дівчата тікайте додому, а дядько хай останеться – наче дамо йому”. Ну, нічого йому не дали. І вже як наші ослобонили, у сорок третім году, його послали – “Вези документи, де дів скот”. Найшов людей, і дали, шо забрав робочій клас. А річка там була, розбомблена. Шо там творилось. Красна вода. Скіки людей там погибло.

У війну я тут була, у Грозовому. І в Германію мене два раза брали. У мене осьо тутечки, нога пробита. Я на горищі в сіни заховалася, а він штиком як дав! Мене в Германію в бричку кинули, а ми з подругою решили втекти. Аж у Юрієнталь, отуди одвезли. Два рази я тікала. Ми тут німців не бачили. А бувало приїде тачанкою отой, самий главний василівський, Міллер, із переводчицею руською. А

німців в нас не було. Фамілія у нього німецька була. А чорт його зна, хто він там. Увесь у кокона. Вони сюди тачанкою їдуть, а за хутором орють. І один чоловік, він боявся коней бить, а другий – ударив коня. А він побачив. Устав, спинив, і дав йому 5 різок. "Це скотина, вона тобі хліб заробля, не бий!" А другі сиділи верхи, і тим дав по 5 розок. Ми, знаєте, коли ми німців побачили, уже як евакуіровали нас, у той день. Так ми усі здорові були, у нас діток не було. А були люди, шо по троє, пятеро дітей. Корову в нас зразу забрали, а коні поїхали німців вивозити десь. По коняці було у нас у каждого. Чим їхать? А у нас рядовка з мамкою у дворі. Ми у рядовку коров запрягли, шоб німці не забрали, і поїхали. А було так: где обоз і мирні люди і німецька армія отступає. А наш самольот подиркаподирка угорі і не стріляє, бо мирні люди. Німці виганяли з хат, коров забирали, а в нас кролів багато, беруть, жарять при нас. І ми ото поїхали: я, мамка, Катерина. А Петра, Івана (оце ж брати два) забрали мінірувать степ. Ну, вони втекли, нас догнали через три кілометри. А наша рядовка поламалась. А ми під'їхали до другої кузні, запрягли плуг, а у Василівку приїхали, оце й тільки німців бачили.

А так у нас їх не було, тут свої, були поліцаї. Хуже німців. Був Вінниченко Савка, поліцай строгий. Каулько Митро, строгий. А один був кацапчик, маненький дядечко. Поставили його тим, поліцаєм, а йому ночью димар хтось закрив, мало не подушились. Він приходе до контори: "Нате ружо, я не хочу. Аби не сусідка, я б пропав". А ті двоє були розкулачені, а потом приїхали. Вони, як тільки німців застали, зразу сюди. Свої лютували хуже німців, людей позабирали, єсть поотпускали, а єсть не знають де і за шо. Вони, поліцаї, писали, забирали, отправляли. Я в Германії не була. Раз утекли з Донбасу, парінь був з нами, открив вагон. Як він його открив? І хто куди. Оце там зараз море, а раньше моря не було, був очерет. І ми з подругою 12 кілометів в Маячки поїхали. Тоді через 12 день приїхав до нас дядько і каже: "Ідіть додому, вам нічого не буде". Брали і другий раз, а я втекла. Потом брали хлопців по пять чоловік. У нашім хуторі, хто в Германії був, один тіки погиб. А брат мій з 1925-го году – намазували йому ноги каустіком, шоб вони казали, шо зараза якась. І не брали.

Як німці прийшли, так самі собі люди епідемії робили, шоб у Германію не їхать. Каустіком мазали, шоб рани пооткривались – оце мій брат мазав, і його не взяли. А так 25-й год брали. Оце ж чоловік мій був, три годи. Партіями брали. Їх п'ять було мєсних. Він робив

у шахті. Страшне, каже, люди падали, бо годували пагано. А в нього сестра ще була в Германії – Зіна. Забрали. Так вона йому всипала картошечки, а він хліб брав і всім ділив хлібини. А так, і мерли... А один з нашого хутора пішов із голоду картоплю копать, а на нього три собаки пустили. На очах у всіх, шо в лагері були, шоб не крали, шоб всі бачили. А так усі прийшли з Германії. Дівчата прийшли. Прийшли й беремені, прийшли і з дітьми. А хто тут був – усіх побили. І один не остався живий з нашого хутора. На перебудову всіх забрали. А хто поїхав в Германію – живі осталися. А ми боялись мамку бросить. Два рази я тікала. Ото ж тікала. Отой ж Савка-поліцай, ногу мені перебив, за коси стяг з горища. Хіба тіки мене? В Германію так: два поліцаї кидають на гарбу і везуть.

Поприїзжали дівчата. Правда одна серцем заболіла і умерла. Мать годів з два прожила. Єсть беремені поприїзжали та аборти поробили. Казав Федька (чоловік): "Нас забрали 5 хлопців і 5 дівчат разом. Бауер каже: "Єслі хочете – женіться, підете до бауерів всі. А не хочете – хлопці в шахту, а дівчата до бауерів". І один не схотів жениться. За границей. Даже були дівчина й хлопець, стрічалися і не схотіли.

І оцей же Савка, він після всього втік на Донбас. І на Донбасі жив. А він тут людям багато сала залив. Багато їх погибло. Забирав. Він і мамку нашу бив. "Чо, ти, каже, не признаєшся, хто твого чоловіка видав. Ну, відкіль ми знали?" Ну, як же буде мати писати ото й ото. На степу приїхали чужі люди і забрали. І він її два рази штурнув.

Потом за ним почали слідить. Взнали, шо він на Донбасі. Його жінка приїхала до сестри сюди. І зразу ж тут діти чиїх батьків забрали, не знають і де – у міліцію. І вона як їхала додому з нашого хутора. І за нею два парні перевділися і їхали. І узнали, де він живе, і забрали і дали йому 10 год за те. Він отсидів 10 год, прийшов і там вмер. Шо ті 10 год? Стіки він покалічив. Такий був жорстокий – не дай Бог. В його хаті люди жили. Зразу вигнав. Ото таке.

А як тіки ослобонили, так і позабирали. Із нашого хутора хто при німцях був, всіх потом під Василівкою побито. Наш Іван і ружжя не міг держать. Кричав: "Ой, мамочка!" Тіки фронт пройшов, зразу всіх позабирали. Він з 1925-го году. Це у 1943-му 18 год було. Тут убило, осьо у Скельці. Їздимо кажен год на День Победи, з братом. Довго його не було, ми не знали, де він і шо. Там три плити: Яреме-

нко Іван Маркович, поїхали, узнали, шо він у Балках – от тяжьолих ран. Так у воєнкоматі записано.

Я і в госпіталі робила у Василівці трошки, місяців шість. Мамка тут сама була, а мені кажуть – хочеш в госпіталь, хочеш – перемичку. Отой главний комсорг Волков питає: "Ти замужом, діти є?" Кажу: "Ні". "Шоб ти завтра була в госпиталі. А не будеш в госпиталі, значит – на перемичку". Перемичка – ото у Запорожжі, де вода. Її ж німці зрушили, надо було востанавлювать. І я в госпиталі робила, поки вивозили госпіталь. А тоді мамка захворіла, і я прийшла сюди і ходила на роботу.

Потом після войни вже ми оце зійшлись з хазяїном. В нас сім'я. Пішли діти в нас. Четверо дітей у нас. Ото одна девочка не його, ми зійшлися із ним, а воно ж був голод. Він поїхав, попав у тюрму, а я ж із сусідом зійшлась. Ну, й жили харашо, ви знаєте!

Після війни було трошки трудно, поки ж воно все розбите, ні хат, нічого нема. Трудно було жить, діти, аби ви знали. Не платили, а займ надо підписуваться. Надо ж його строїть усе. А потом, годів через 5, пішло жизнь. Знаєте, як жили люди! Жили тут харашо. Ідеш полоть, оце землі скіки женські руки обполювали. Оце дитина у мене найшлась, шість днів дома побула, уже кричить бригадір: "Рядки!" А на степ дітей возили бричками, кіньми. П'ятеро покладуть, це я правду кажу. Погодуєш, а воно закачається, й цицьки не бере. А в мене в пазусі хліб й сахарь, дудку скрутю. І поїхало назад. А робить хотілося. Вже начали платить гроші, а в мене якось, одно родилось, Свєта оце 45-го, друге – з 1949, а третє з 1950. І те не ходе, і те не ходе. Ото беру і несу ясла, а третій несе цеберку. Було дуже поперваx трудно після війни. А потом жизня було, такої вже ніколи не буде. 55-й год – страшна жизня тут була хароша. Люди робили, старались, тоже ж довго не давали нічого. А потом начали гроші вже давать.

Вже з дідом ми збирали потрошку грошей і купили лісапєт. Через 5 год і діти вже, хлопці, робили на тракторах. До армії обидва робили. Купили мотоцикл, аж у Києві, нам дали. Три трактористи було у дворі. Жизня була страшна хороша. Де воно оце взялося, оцей переворот? У нас у колхозі 300 коров було до цього розвалу. Доярки, свині були, й овець скіки було! В послiднє врем'я я п'ять год кухарила. На свинарнику. Я ніколи дома не була. Дітей четверо. Ночью хліб пекли, постираєш їм. Но жизня була дуже хароша. Отак купу грошей получеш. Не тільки ми – всі старались. Зайду було в

магазин. Було банки повидла по 10 кг. Куплю банку за десятку. І діти ложками, в миски молоко і тьопають. Було таке, шо їсти ніколи варить. 1200 га ото жінки обполювали. Тепер омброзія десь там взялась... І степи всі зарощі. Коней було в колхозі по 70 штук. Плотники були, кузня була. Кузнецем мій брат був. Люди робили. Уборку було за дві неділі скосять, тоді зварим їсти їм.

Я послідні годи кухарила біля ставка. Кожен день свіже мясо, бараніна, картошку жаримо, коли і катлєти. Хорошо люди їли й пили. Но шоб п'яні були – упаси Господи!

Председателів часто міняли, а все равно закон такий був. Єслі п'яний на комбайні – знімають, тракториста знімають.

В Грозове як приїхали – воно було велике, тільки цього ряда не було. Оце після войни люди почали строїтися. І отамо от кусок, де Причепилівка, а там Причепиляни живуть, отак називаються. Назвали так, бо хутір був. А після війни на все село одна хатка була, а то все порозвалене.

Оце все Грозова – три посьолка, три ряда хат. Оце як сюди їхали бачили на горі одна хата стоїть – Янехвельд. Тамочки, од краю до краю люди були. Німці там вже не жили. А у нас була німецька колонія, так туди, кілометрів 15 на бугрі, ще до войни. Німці там знаєте як багато жили. Хати красною черепицею вкривані. Там луччє, як у городі було. Ми ходили туди пішки картошку куплять на посадку. Ще мені було 15 год, зібралися тьотки, дівчата й пішли. По 3 відра пішки несли. Називали його німецька колонія, або Гайбер. Дома там хароші, забори. Харашо жили.

Мамка хворіла, в 1947 годі вмерла. Голоду в той год не було. Неврожай був у 1954 году. Вона заболіла. А шо таке перенести. Осталось троє нас. І сама манесенька. Чотири рази ходила до Запорожья пішки відціля. Туди і назад двоє суток нема. А мене послала за себе коров доїть. Я і не вміла їх доїть, так з дідом ходила доїть. На 4-й раз пішла, сказали, шо вашого хозяїна вивезли. А чи вона бачила, чи він їв ту передачу, Бог його знає. Осуждьонний був на 15 год без пєрєпіскі. У нас у брата лежить документи оцей, отот, шо приїжав, йому дав. Там й хто підписаний, підписав самий первий мамчин брат, бо він був голова колхозу і не хотів печать покласти. Так шо, як він умер, ми на похорон не ходили. Брат мій сказав: "Як ти підеш, ти мені не сестра". Він у мамки потім прощеніє просив, як вона умирала. Й ховать помогав нам. Петя приїхав з армії, його зразу не пустили, начальника не було, а жінка його каже: "Ну, поїдь хоть на

9-й день, як мамку поминали". Оце якраз був 47-й год, 22 курочки було, та півника я купила. Зарізали тих курей, мамку пом'янули. Ото так жили харашо. Хай роботу дають, хай люди роблять.

Колективізацію не помню. Скіки там мені було? Десять год. І голоду не помню. Ми в Донбасі жили і не голодували. Тут у нас був голод, тільки не такий. В 54-му засуха була, пройдеш – ніде нічого. А нам гроші платили, і ми отак жили. Коровам нічого було їсти.

Дід поїхав у плавні, косив сіно для нашої корови. А я за нього й за себе робила. Конюхувала і скирдувала. А їсти ніколи варить. А свекруха, вони кацапи, а варить оті, руські щі, сама вода і крашеночка, ну шо то за борщ? Так я ото, бувало, наварю галушок, в погріб віднесу, вони як захолонуть, кажу жінкам: "Я наїлась холодцю". "А з чого ж ти наварила?" Кажу, чуть не здохла. Свекруха наваре, тієї бурди кацапської. Вони в 1929-м году з Росії приїхали, з Курської області. Сімей шість їх приїхало сюди. Вже і сел таких нема. Ні села, ні кладбища. Золотухинський район. Оце тут вони й жили. Вже нікого їх не осталося. У них умер батько і було десятеро дітей. Троє маленьких вмерло, а семеро вони сюди привезли. Хороші люди були, хоть і руські, но хороші. Зараз хліба, сала, молока несемо їм. Дали тут квартіри. Один приїхав і написав: "Тут харашо". Люди тут прийомні були. Помогли їм покаместь. А одні отут жили кацапи. До того вона жіночка, ну така руська, нічого не вміє робить. Вона мене заставила, шоб я їй вимазала в хаті. Я вимазала в хаті. А воно ж раньше блохи були, біла сорочка була б рябая. А він каже: "Знаєш шо, Катя, я куплю красних порошків, покраси нам все в красне, шоб хоть блох тих не було видно". Так я перекрасила все в красне, вона опять мені газовий платочок подарила. Все равно ми жили похорошому. Ніхто ні на кого нічого. Отака була жизня. Разом пісні співали. "Катюшу" співали. Воєнна, хароша пісня. Ходили гулять, за 3 кілометри, насильства шоб отош не було. Ні одна дівчина не прогулялась.

А ще співали частушки.

"Одна гора висока,
А друга низька.
Одна мила далека,
А другая близька".

Це пісня страшне була хароша. Ми з чоловіком було підем гулять. А відсіль йдемо, співаємо, один одного ведем. Отут дороги не було, грязь по коліно. Кум входини робив оце последній раз. А дома

троє дітей осталися. Йдемо, в грязюці, падаємо. Ото, знаєте, як дороги нема. Свекруха каже: "Оце да, чо ж ти напилася?" А я їй: "О буде, то буде". Ми пили нарівне. Так ми один одного поопльовували. Вона прийшла й по-кацапські каже: "Хахлушка, каже, напилася". Утром пішли похмеляться. С тих пір вже не пила ніколи.

Пасху одмічали, всіда печем, на кладбище ходим. На Різдво колядували:

"Коляд, коляд, колядниця,
Добра з медом паляниця,
А без меду не така,
Дайте, тітко, п'ятака".

Подарки готовлю. Родичам лучі, діти до нас приходять. На вечерю сготовили 12 страв. Саме перве – роблю венегрет: там зразу 6 страв. А тоді холодець, пиріжки печу з картошкою, чи з яблуками, шоб 12 було. Я люблю так, як і раньше. Аякже, Бог є. Ікона у мене є, Ісус Христос, а другу німці розбили. Це мамчини ще. Баба як умирала, матері дала. На Срєтєніє всєгда в церковь єжу, там вода целебна, священа. У Василівці церква, біля Попової. На Троїцю нарвали трави, долівки потрусили, уквітчали. Три дні постояла, траву в сумки під квочки підсипаю, щоб робила крашенки. Воно, правда. А гілочки, шо вішала, зв'язала і повісила там, де сіно для корови, щоб воно висіло там, а тоді корова нехай потрошки їсть. Я люблю читать божественне все.

Чепинога Віктор Дмитрович, 1932 року народження, с. Грозове Василівського району Запорізької області.[1]

У 1912 году переїхали наші батьки у Грозове з Василівки. Були вони у Василівці у Попова. А коли землю наділили, а це село тут було 20 хат. Це були андреєвці Ореховский район, потом андреєвців Попов вигнав. А їм отдав. Хто тут получив землі, оці 20 домів, і після 12-го году це село почало настроюватися.

Мій батько з дванадцятого года, женився він у 31-м году, чи у 32-м, молодим ото хлопцем було уже 21 год, це у 32-м году. Сначала він був на разних, а потім работав здесь управляющим, ну бригадіром до самої войни. Отдєльний колхоз був "Калініна" у селі Грозо-

[1] Опитування проводили Б.А. Бровко і Д.А. Піскун, червень 2000 р.

ве, і він работав тут бригадиром. А мати на разних работах, і кухаркою работала..

Назва села Грозове давня. Давно-давно воно так і осталось до 12-го года. Воно Грозове називалось, так Грозове воно і осталось, а по якій причині хто знає, хто його назвав Грозове. Тут же я родився оце у селі.

У 33-м году був голодомор, год був мені всього на всього. Батьки оце мені розказували, голодовка. У нас дядько був у Запоріжжі, під Запорожжям, оце туди аж їздили, він нам хліб доставав. Тоді остановки не було отаточки, а на Плавнях надо було вставать і пішки ходить. Сімнадцять чи двадцять кілометрів вони ходили пішки і в Запорожжє їздили за хлібом. Ото навпростець туди ішли через Кам'янське на Плавні. Оце я знаю, що батьки мені розказували, понятно.

Коли війна почалась, скажу я, чесне слово, і точно знаю. Значить пролетів самольот і кинув дві бомби – одну отаточки там розірвалась двадцать третього числа. Двадцать другого числа війна почалась, а він уже 23-го по-моєму, кажу пролетів і сообщив, що почалася війна, а потім він отам сів. Да наш самольот, "У-2" оцей. І тоді ми до нього бігли, но не добігли. Він знявся і полетів. А чого він полетів. Оце взнали, що війна і встановили. Потом провели з П'ятихаток встановили грамофон, все село зійшлося, звезли всіх, хто мог з слєдующого села, як виступав Калінін.

Німці у селі появилися бистро. У 41-му году окупіровали нас. Жнива ото пішли, як німці появилися. Ну, в каждом дворі було двоє-троє, а то і четверо. А тоді було у каждого жили два-три. Деякі виїзджали, коли взнавали, що німці йдуть, і свиней виганяли, вівці виганяли. Гнали за нашим фронтом. Ну, вівці і свині не вернулись, чи крупний рогатий скот, а свині вернулись, свині не погнали. А корови і вівці не вернулись, говорять вони їх погнали за Донєцьк. Так вони залишились тут, і при німцях були, а тоді коли їх почали гнать, хто їх розібрав, чи наші, чи німці побили.

Отож нас евакуіровали були, під Цвєтковим догнали нас, нас німці гнали, так під Цвєтковим нас там забрали і ми вернулися назад. Остановилися, у Василівці жили. Ото, напримєр, в октябрі місяці нас виганяли, ну в ноябрі ми вернулися. І коли вернувся весною, а в цей час наші вернулися, – тут только 8 хат було, а то всі розбиті були. Хати попалили, бо був указ палить, не бросать. Сначала нам

давали указ, шоб німцям нічого не оставлять, палить, а потом він отступав, так сам дав указ палить. Це вже, коли наші наступали.

У нас за це село стояв місяць фронт. Танки були пішли через Широке, а отуточки була піхота. Замініроване було поле, ферма була повністю замінірована. Погиб, значить, у нас один чоловік, бригадир тракторної бригади. Послав трактори культівіровать і трактором їхав, зачипив міну і розірвало. Трактор і його розірвало. Взагалі на мінах не багато загинуло, а так ще 4 молодих хлопця загинуло. Заряд розряжали, ранило чоловік п'ять-десять, чотири-два, шість погибло з нашого села: два 38-го года, 22-го года і два з 36-го года. Шість десь снарядів я ще пацаном був зносив у купу, 1400 мін міномьотних їх взривали. Підривали міньори, спеціальні міньори. Але хлопці наші помагали. Оце приїхали і до бригадира значить: "Дай нам людей, щоб зносили, звозили там".

У війну школу закрили, тоді послє, я там кончав третій клас, у Василівкі я кончив тут два класи. Школа отуточки рядом була, отут такий високий дом. Тільки два вчителя було. Значить, у каждому класі було по два класи. Первий і третій в одному класі, і второй і чєтвьортий у другому. У нас була початкова школа. Всі предмети викладались. А потім значить діти ходили в Красноармєйск учиться, а то в Пятихатки. Там була восьмирічка, семірічка – тоді сємілєтнє образованіє було. Це чотири класи кончали тут, а п'ятий, шостий, сьомий там кончали, це вже ото Красноармєйськ. Він не називався Красноармєйск, Красноармєйск він начав називаться десь з 51-го года навєрно. Оце село Красноармєйск назвали і колхоз Красноармєйск, а тоді називався Юрієнталь, а колхоз там був "Дніпроспецсталь". Пішки ходили туди і назад, хто тоді возив. От і я перерощий, а ходив у школу з тими, хто по порядку пішов у школу. З 45-го году почали заніматися і в 48-м году я пішов у п'ятий клас, я кінчив чотири класи у 45-м году і до 48-го года не ходив. Тоді шість раз занімалися, а як же шість раз. Чотири, п'ять, шість уроків було от і обязатєльно фізкультура була, труд був у нас, і вишивали, а як, що ви не знаєте? А покаранням було в угол, і до стєнкі, о як. І лінійкою били. Аякже. З класу виганяли, по батька йшли. Я хотів сказать, я ходив у школу уже перерощий був. У п'ятий клас я ходив у П'ятихатки, нас які були там і з 32-го, 33-го, 35-го хлопці всі були перерощі, і єсли хто прийшов з батьків, тоді була дисципліна.

Техніку німці не залишали, техніки отут не було. До війни, щас я скажу, трактори були, у селі вже була своя тракторна бригада, бо-

ронували, сіяли. До войни обробляли землю волами. Коровами вже після війни. Про трактори оце я вам не скажу. По-моєму вони були МТСовськими. А люди були в колхозі, вони робили в МТСі. Вони просто за селом закріплені були. Вони там получали в МТС – 30% їм отдай. Вони получали в МТСі 60 коп. за гектар і хліба їм давали. Отримували трудодні. А на трудодні 60 коп. А колхознікам нічого бува не давали. Не давали, потому шо все натурою забирали, шо забирали, то забирали. Теля здай в колхоз, полож за каждоє дерево. Отам у нас був сад вже викорчований, це приходе перещита, це людина була з налогової, з району, ходили щитали. Я за деревину не знаю. Я знаю ми платили 2400. Смотря який у кого сад. Хочеш не хочеш – віддай. На корову – молока 360 л, 200 крашанок – на курей, 26 кг м'яса на рік. А якщо не даю – заберуть. Все повинен здати. Купляти їздили на м'ясозавод. От зібрались ми, повезли, здаєм і на мене записали на того, на того, скільки хватає м'яса. Держали свиней, свиноматку, поросят маленьких везли на базарь продавать. У Василівку і в Запорожьє, в Орехов.

Возили волами і кіньми. Оце тільки субота, уже виїджали. До Запорожжя доїджаїмо, розпрягаємо, пасем там і в 3 часа підіймаємось і їдемо на базарь. А тоді машини появились, полуторка, до траси була вивезе утром. Гарбу там запрягаєш коней чи волів, їхали під Камінське на трасу, там голосуємо, заплатимо і відвезуть нас на базарь. На базарі за місце платили обязательно. Там ото ходила теж людина брала. І штампи ставили. Все було, все було. "Містове" вона два раза не продасть. На базар веземо, тільки справку відсіля давали. Бичків мало продавали, в основном здавали в колхоз. Здав 50 кг і 50 кг зерна дали. Ото так. Птиці, худоби тримали небагато. Ні, ні, хліба мало давали. Як от кормить?

Грошима почали давати ото з 48-го года. Ото потрошки, по 20 копєєк за трудодень. Собраніє отчотне проводять у клубі. Така длінна хата була. Проводять собраніє, бухгалтер виходе. Например, Вита Гармаш, Галька Григоровна зробила 300 трудоднів за год, брала кавуни, брала помідори, ще й должна 150 рублів. Так слєдущего.

Коли землю пахали дома, то впрягали і корову, це після війни. Бувало згуртовувались, наша і сусідська. Корови молоко давали. Утром, на обід, вечором їх доїли, їх і кормили. Більше давали молока як їх не дуже перетруждали. Зерно на них на станцію возили. У Василівкі станції не було. Василівка – це щас, а тоді була станція Попова, там елеватор був. Запрягали там 4-5, загрузили корма,

пшеницю, чи огірки, чи помідори. На них робили спеціальне ярмо, дерев'яне ярмо, таке як на волів. Вози тоді в селі свої робили. У кузні робили. Отут поворот направо, ото там плотня, кузня була. Там було два кузнєца. Трудодні вони не отримували. Трудодні – це колхозники. Ніхто собі возів не заказував, тоді часників не було. Все колхозне. А якщо мені потрібно відвезти, я йду на наряд до бригадира, через дом тут у нас конюшня була. 108 коней було, от, у каждого свої коні, от у мене теж збруя, чисто мої коні, ніхто мої не запреже. От я говорю: "Мені потрібно поїхати туди, дайте мені коней".

Тут я вчився, пішов у 49-м годі, кончив 7 класов і пішов у железнодорожне училище. У Запоріжжі, вчився у жєлєзнодорожному училищі, два года отработав, тоді було положено після училища отработать. На Запоріжжі-2 отам. Да, на Запоріжжі-2 завод ЕРЗ називається сейчас, раньше називався ПРЗ. Ото там молотки робили, крючки. Молоти уже були механічні. Ото в механічному цеху були, а то усе руками.

47-й рік я сам помню як було. Чуть не виздихали всі. Не один чоловік не помер. І їсти варили, десь на лободі, курай молотили, перекотиполе молотили оці колоски, з кукурузи.

В 48-м році був хороший урожай що називається лучше. В 54-м году у нас засуха була, то я не був, в армії був, в 53-56-х я тут не був.

З армії я прийшов в 56-м году. Був елєктриком, а потом пішов у Василівку в тєхнікум. В Запорожжі я кончив сім класів. Вечером учився і вечором ходив у вечірню школу. Кончив сім класів, потом пішов у тєхнікум. Работав завідуючим фермою, управляющим, главним зоотехніком. А потом пішов на пенсію.

В дитинстві пам'ятаю у м'яча грали, всі сходилися за село, за кладбище. Один мяч підкидає, а другий б'є. Отам дві команди. А ти туди біжиш а вони ловлять мяч. І в тебе єслі попадають то він виходе з поля. Це "цурки" називається. Цурки – квадратик такий. Там ідеш відтіля, а він туди кида. Він тебе чекає. Все ганяли, і в футбол ганяли. А дівчата в платочка грали, у круг ставали. Навкруги отак ставали, біжать так навкруги, вона той должна схватить. Ігри, конєшно, були. У жмурка грали. Колеса ганяли. Ободок одівалось на дерев'яні колеса. Робились стволки і ото по селу ганяли. У буца грали. Або стєнку. То б'єш у коло, я тоді б'ю. А недостав я, той б'є. Або в буна – покладає там десять копєєк, то двадцять поклали, растояніє 4 м. Такий круг, желізяка така. Самий ближчий – той б'є, на орєшек твоя, не перевернувся слєдующий.

А відпочивали так: молоді робили постановку "Наталки-Полтавки", кіна ставили, німі кіна. Кіно німе, але написано. Кадр показався і там написано. Кіна з Василівки. привезли до нас. Поставили кіно, а слєдуючі запрягають коні і в слєдующе село. Так везуть з села до села, покуда не передивиться, поки повинно отслужить. Неділю кіномеханік їхній. За кіно платили, конєшно, – 20 копійок білет. А вже після війни возили мотор і бєнзін, ставлять за клубом мотор, бо торохтить же, ото був мотор "дінамо", а тоді почали звукові, раз у неділю показували. А то німі, хто безплатно, ждуть ото крутить надо, почнуть крутить, люди збираються. Ото так кіно, закладують лєнту і ти так крутиш, там дінамне, як на велосипеді була, той заморивсь і слєдующий бере. Человєк два-три беруть, стоять, щоб крутити.

Дорослі люди в доміно грали, в шашки, шахмати, більярд. У клубі.

На рибалку в нас не ходили, рибалкою не занімались. А охотники були. Охотників було багато на зайця, на лисицю ходили, на голуба. Охотників обязательно реєстрували, аякже.

Пісні все время співали і часто сходилися, оцей празник у одних, неділя у других, тоді на день рождєння справляли, такого не було день рождєнія справлять. А погуляли у нас, напрімєр, у цю неділю, на другу у вас, ну зносились, по три картоплини, по п'ять картоплин, зійшлися по бутилочкі водки, гуляй і співай.

Новий рік буває, ото, як школа проводе, діти розкажуть тут, уберуть усе чисто, тоді розламали ту йолку, їли у клубі, у школі.

Ходили колядувати, співали :

"А у полях, полях там Господь ходе,
Діва Марія їсти носила.
Їсти носила, бога просила:
"А вроди боже жито пшеницю,
жито пшеницю, всяку пашницю.
Сію вію посіваю, з Новим годом поздравляю".

Коли приходили – за це давали, хто пряник, хто конфєту, хто п'ятак.

Щербак Анастасія Тимофіївна, 1911 року народження, Щербак (Карнаух, Козирева) Марія Тимофіївна, 1912 року народження, с. Широке Василівського району Запорізької області[1].

[Анастасія Тимофіївна] Батьки наші народилися у селі Широке (Ерістовка). Батько – Тимофій Савелійович, 1889 року народження, мати – Катерина Романівна, 1893 року народження. Родина була велика – семеро дітей, з них троє померло у дитинстві. До зрілого віку дожили ми, Галина (1920 року народження), померла й похована у селі, та Дмитро (Митька) 1923 року народження, зараз мешкає у Запоріжжі. Батьки й діди родом з Ерістовки, а звідки переселилися не знаємо. Скільки поколінь було у нашому роді не пам'ятаємо, тоді всі жили у горі... Бабу звали Ганна, тому всіх дітей звали Гани.

[Марія Тимофіївна] Бабова мати, оця баба Ганна, я на неї похожа. Вона висока була, як брат мій. Вона ж була старенька, очі були як у мене, голубі. Ще у неї бородавий поселилися. Татко на неї не схожий.

[Анастасія Тимофіївна] Батько русий був. Глаза карі. Вмер у 1958-м годі, 5 ноября. Льонька вмер весною, а татко осіню. Ще й не дуже старий був, йому операцію робили в Запорожжі на желудку і він після операції вмер. Високенький був, стройний такий.

Зі сторони материної мати звали Тимки. З якого году були предки – Бог його знає, хто знає? Ми й самі не знаємо, в нас же не було документів, це коли взнали, коли пенсію давали, та шукали метрічеську, а так ми не знали, в нас же не було. Ми не знали, що Щербаків було багато. А чому їх так звали – ми не знаємо. Дядько у нас був, батьків брат, но ми не знаємо. Ми не інтересувалися в те врем'я, всі були у горі.

[Марія Тимофіївна] Наша баба Олена, мамчина мама, приїхали з Турції. Вона ж тоді й приїхала сама, по морю приїхала. Їх виселили, а вони приїхали сюди, у Широке. Отакі вони хохли, як і ми, були. Ми не українці, ми – хохли [сміється]...

[Анастасія Тимофіївна] Як з ними шото случилось, то їх висадили. До нас не доходило, ми малі були. А в якому годі, Бог його знає. Бабу Олену не помнімо. Вони отділилися зразу же. Кажуть, що я на бабу Олену похожа, на мамчину матір. Мамка казали: "Ну точно, баба Олена", що я така чистюха, як і та. У нас тоді в війну і та сестра

---

[1] Опитування провели В.І. Мільчев та А.О. Мільчева (26-29 липня 2000 р.).

прийшла, і двоє діток, і свекруха, і я, і мамка, і всі в одній хатині. Лягають спать, а я поки позамітаю та поприбираю. А вони кажуть: "Ну точно, баба Олена!" Мамка не були на неї похожа. Я оце така, як вона.

[Марія Тимофіівна] Наша баба Олена вмерла по дорозі в Москву. Був тиф, на станціях мерли люди. У батька був возратний тиф, як осложнєніє. Нам казали, що переносили вши, всіх стригли. Ми тільки трьох синов'їв знали: дядько Мусій, лисий, був директором на Грузинській железній дорозі. Вони як приїхали сюди, він зразу пішов до компартії і керував тією железною дорогою "Москва – Грузія". А тоді де ділись – бог знає. Ми малі були, не понімали. А татко десь царя охороняли. Та раз ноччю прийшли пішки аж з Ленінграда. Ми малі були, ще й баба Ганна була жива. А раньше, знаєте, у хатах груби стояли. Ми на лежанці не спали, а пішли до сусід. І у них же ш тоже був дядько. Татко наші прийшли, а він – ні. І отож татко прийшли у хату, а баба наша каже: вони у сусідів. Татко прийшли й забрали нас, Надьку – татко, а мамка мене – бо я маненька була, і перенесли нас із лежанків в нашу хату. І кажуть бабі: "Давай їсти, бо я буду іти обратно". Побачиться приїхали.

[Марія Тимофіівна] Вже дітей було – наша мати і ще чотири сестри: Марія у Василівці замужом була за Бідою, і тут тьотка Санька була, там ще тьотка Пашка була. Не має вже їх. Отієї Біди, так померли обої, і чоловік і жінка, а четверо дітей остались. Тоді ж тиф ходив, а врачів не було, ніхто його не лічив. І ми боліли тифом. У нас батько болів возвратним тифом. Ми думали, що повмираємо. Уже стояли навколішки, молились Богу. Ліків же не було ніяких.

Дітей у мамки вмерло троє і сама старша – Ольга, вже здорова була, 18 год. Вмерла від тифа. Мамка дуже за нею горювала. Потім ще дівчина була, вона й її Олею називала. Лікарств не було, то й вмерли. А Ваня, самий маленький помер в голодовку в 1921-му годі. А ще ж малярія була. Ви не знаєте, що таке малярія. А так полинь варили і поїли від малярії. Від тифа тоже температура, тільки інакше було. На малярію боліли може того, що сиро, бо плавні рядом. В мене така була температура, мамка вже й плаття пошила, голубе таке, перед смертю. Плаття мені в гроб мати пошила, щоб чистенька лежала, вже ховать збиралися. А я оклигала та й жива досі. А тифом боліли, бо воші кусали. То не так, як зараз, тоді острижені всі були.

[Анастасія Тимофіівна] Щербаків наших осталось тільки одна племінниця, батька нашого дядька дочка. А так немає вже. У батька

нашого брат був один. Брата батькова звали Стефан (старший за батька). Це ще до войни, дуже рано. А сестер багато. Звали їх: одна Параска була у Василівці, друга Паранька була у Василівці, Олена у Підгорному, а одна умерла дома молодою дівчиною (Лукер'я), не була замужом. Уже тут наших мало осталось.

[Марія Тимофіївна] А у Барбаштані (с. Переможне) жила наша племінниця, Гальки меншої дочка.

[Анастасія Тимофіївна] Село раніше мале було. А саме стара була середина – Ерістовка. Чому Ерістовка зветься – хтозна? Хто поселявся – назвав. І була довго, до цієї войни, а потом переіменували. А вже по краях, де поселилися люди, казали Башаули. На тім Башаулі, ще Башаули. Там, отдельно. Всього було три, а тепер вже два осталось. Вибралися з них, отам у степу був Башаул, там у нас дядько жив. А тут ще два осталося.

[Марія Тимофіївна] А ще була месність – Копані. Це в степу, отам де балка. Та йде, вона йде, ото Копані називалась.

[Анастасія Тимофіївна] Там був колодязь такий. До нас його робили, деревом, широкий. І скіки ми вже жили, там воду брали. Пили, вода така хороша. А там був ставок, а тепер розгородили. А сама балка Копані називалася.

Тут два рівчаки глибоких, то ми ходили через них до церкви. А тоді ж, при совєтській власті, розібрали, розбили тую церкву. Тепер немає. А нас у Василівці хрестили. І братів, і сестер, а татко з мамою – хто знай де? Ми не інтересувалися. Хресні наші були близькими людьми батька й матері, і вони їх брали.

[Марія Тимофіївна] У нас хрещений батько був один у всіх, посусідськи. А мати – різні. Батько хрещений був Улас, а матір Анастасії Тимофіївни – Марія, а моя – Марфа. А фамілія Уласа – Тимко.

[Анастасія Тимофіївна] Якраз біля нас жили й дружили. Мамка у нас теж Тимко, але це були однофамільці, а може й родичі далекі якісь. Багато однофамільців і Щербаків, а може й дальні, що й не знаємо. Баба тут не родилася, хто знає, де вона родилася...

Раніше ми жили напроти кладбища, там був наш старий дом. Коли батько й мати вмерли, тоді брат продав. Я (Анастасія Тимофіївна) жила отут, через хату, а вони (Марія Тимофіївна) отут жили. А дома вже старого нема, брат його як продав, його розвалили, а він собі купив у городі. Дом був хороший...

[Марія Тимофіївна] Та де він був хороший? На трьох лапах... І такий, знаєте...

[Анастасія Тимофіївна] Та я за новий кажу.

[Марія Тимофіївна] А, старенький... Горіла в нас хата, коли баба була жива. Так воно згоріло, а не було чим його, так ото тільки загородили півдома, бо не було коли. Нас багато було. Батькові треба було робить, нас годувать. Від батьків нічого не лишилося, війна була. Фотографії були. У війну ми так хотіли щоб батькова фотографія зберіглася, ви знаєте яка – він здоровий був такий, стройний. Не знаю, де він служив. Був оце в красному. Він в Ленінграді охраняв царя. Була ото фотографія, а ми її так берегли.

[Анастасія Тимофіївна] Страшна форма хороша. Брюки чорні, так тягав оце красне таке на талії, отут медалі. В війну все потірялося, все... Ви шо, шуткуєте – війна була!

[Марія Тимофіївна] Революцію трошки помнимо. Революцію можна було пережить. Б'ють, а нас через гору перевезуть, а тільки отбили, ми вертаємось додому. Так затіряли Надьку (Анастасію Тимофіївну) десь ноччю по дорозі. Мене привезли в Каменськоє, а цієї – нема. Кинулись – пішли пошукать. Де ж вона? Знайшли десь на дорозі, на шляху ноччю. Від німців тікали. Колонії були отут рядом. І вони на нас наступали, на село.

[Марія Тимофіївна] Гражданську війну не помнимо. Це хіба була така війна? Отут війна, а за горбом тихо. Якось і не страшно. Татко, чи воював у гражданську, не знаємо. Охраняв царя, а як прийшли, то вже голод був. Вже літо було. Він прийшов раніше 1921 году.

[Анастасія Тимофіївна] Я ж з 1911-го, Марія з 1912-го. Я родилась, а батько у армії. Оце вже мамка росказували, шо тут перевозили батька, а він написав: "Катерино, винеси мені маненьку (мене), шоб я подивився". А баба каже: "Нужна ти йому отам з маненькою. Я сама поїду". А тоді ж у скорості там півтора годи пройшли і Марія родилась. Маненькі були, це було десь у 1912-13-му годі. А чи воював він у перву війну, бог його знає, ми й не питали. Медалі в нього були, якісь хрести.

[Марія Тимофіївна] Царь награждав.

[Анастасія Тимофіївна] І шось таке висіло (на фотографії), як шабля. Все время каялись, що не вберегли ту фотографію.

[Марія Тимофіївна] Німці видно забрали. Там були й ікони і все.
[Анастасія Тимофіївна] Були дві ікони, стояли красиві, тоже хтось

забрав. На іконах Бог, на другій – Богоматір, цвітні кругом, красиві, під стеклом. Вони в окладі були, рамка така.

[Марія Тимофіївна] Іще мамка заміж йшли та їм дарили матір. Так було положено.

[Анастасія Тимофіївна] Де воно подівалося, Бог його знає? Не нужно нічого було. Спасали самі себе. Таке врем'я було.

А в революцію Махно був у Гуляйполі. Того й німець туди не пішов, бо знав, що там Махно. А сюда пішли. Вони йшли на Токмак, забирали все. А махновці було устроять свадьбу, їдуть, співають... А люди ж думають, що це в самом деле свадьба. А вони жінок ловили, що хотіли, то робили. Ховалися – у колодязях ховалися жінки, ми це вже помнимо. Оце Махно робив таке. Оце недалеко тут Гуляйполе. І до нас махновці в село приїзжали, з нашого села до Махна ніхто не пристав. А вони тут нікого й не вбивали. Боялися Махна всі, бо знали що таке Махно і що вони роблять. Ми ще малі були, ну а помнимо.

Роблять махновці свадьбу. Наряжають як будто молода. Це ж знаєте, коли на бричках, на тачанках надівають молоду, садовлять, із-заду одіяло, – і вони таке робили. У них жінок не було, хлопця наряжали. Щоб жінки не тікали, мужика наряжають. Одного разу кричать: "Махно їде!" Ну куди? Так мамка і сестра її в колдязь драбину спустили, повлазили. Заскочили ті в двір – а жінок немає – діти. Вони іздевалися дуже з жінок, махновці. Ото, який маненький! Та я його бачила тільки тепер, як ото кіна показують. А тоді не приходилося. Як їдуть – співають, кричать, розряжені були.

[Анастасія Тимофіївна] Колонії німецькі були... Отакі дома, вони й сейчас стоять. Вони такі багаті були. Жили багато. Батько наш там служив. І батько й мати. Вони (німці) не любили наших. Вони забирали нашу землю. Оце наша земля, а це – їхня земля. Оце тільки під'їдемо туда, а вони вже й стоять на межі. Я помню, як с татком: я сиділа верхом (у татка було двоє коней – Марія Тимофіївна). Доїзжаємо, а він – стоїть. Межа ж оце німецька, так він махає: глядіть не перейдіть, бо дам. Я вертаюсь назад, тягну за коня, а татко за машинкою. А що робить? А тоді усі стали тікать, у татка розвод, й колесо таке стоїть, вони запрягли коней, посадили мене в корито і тоді хто бистріші? Хто скоріше від німців сюда в село, та як пустилися. Конечно, не дай боже, оце я все помню. Мені, наверно, було год 6 чи 7, та й сейчас бачу, як я летіла. А що зробиш?

[Марія Тимофіївна] Батько у німців в наймах був. Ще й у молодості, а потім оженився, ми малі були, а татко служив. Зранку, ходив кілометри три було з нашого краю на Гайбор. Межі не було між землями. Просто так одрізано. Наші гони сюди, а їхні – туда. Наша земля у десятинах називалась, їхні – туди. Воно рядом було. Вони багаті, що нам було тоді до німців.

[Анастасія Тимофіївна] Чи були у них бідні – не знаємо. Це батьки наші там бували.

[Марія Тимофіївна] Батько у німців служив, а потом у своїх. У баби був брат багатий, то він служив у рідного дядька. Поки не жонатий був, баба оддавала його до брата. На його всі казали – поганий. Видавав людей. Комсомолка, председатіль, так скажуть, шо ні, а він може сказать, шо да. У дядька Омелька, три хлопця було. А він оце такой був недобрий.

[Марія Тимофіївна] Ми не з ким не судилися. Шо ругання доведе до хорошого?

До войни хіба шо підкуркульники оті, Солонці та дядько отой наш, Ганів, шось не мирилися. Землю не поділили. Тоді ж десятини були: комусь попалася луча, і почали – собі взяв бугор, а мені рівчак. Були збори сільські – сходка називалась.

[Анастасія Тимофіївна] У меня батько їздив оце в 1921 годі на заробітки у Донбас. Тоді откривалися шахти, а нас було вже троє. Це я, Марія і Галька з 1920 году. Він нас бросив, а сам поїхав заробляти гроші. А мене мамка, щоб осталася жива, отдали багатим.

[Марія Тимофіївна] Мені тоді було 9 год. Щоб хоч вижила, поки батько повернуться.

[Анастасія Тимофіївна] А ці двоє біля мамки були. Батько заробив там гроші, приїхав з грішми, матерії привіз. Трошки нас прикидав.

[Марія Тимофіївна] Муки привіз з костей. Ой! Біла-біла. Ми ж раді. Мамка напекла, а як наїлися, то чуть не поздихали. А з яких костей, бог його знає! Живі остались. Хіба татко знав... До війни часто їздили на заробітки у Донбас. Заробляли гроші. Було приїде, пить начинає, а які й не поверталися. Зароблять гроші, а їх тоді вб'ють, або портяться...

Як маленька була, ходила до школи, та побила одного хлопця. Сусід, оцього батька Шевченка син. Прийшли у школу, а він то штовхне мене, то той. Так я як бахнула його по морді, він і впав. Кров'ю умивався. А сумка була з мішка, я його по морді сунула і

подряпала. Він сам винуватий. Йосип Лук'янович каже: "Ну всьо, Марія, завтра не приходиш у школу". Я пришла і кажу таткові: "Я завтра не піду в школу". Тато: "Чого? " "Мене, – кажу, – вигнали. Я побила Ладимеря".

Це я була у другому класі. Боже упаси! Ну а потом вже у вечірній школі вчилась. А це ще лікбез – школа була. На лікбез всіх заставляли, но групи разні були: були старі, були малі, були середні. Ті ж самі вчителя, но тільки вечором. Один вчитель був, він там і жив, дві комнатки було.

[Анастасія Тимофіївна] Я ні одного года не ходила.

[Марія Тимофіївна] Там і читать, і писать учили, все так само, як у школі. Математика була, а руського язика не було. Були книжки, давали на двох. Кожну зиму ходили. А в друге время – ні.

Мати служила у німців, робила, як переїхали сюди. Оце, за школою, вони два дома купили. Сім'я велика, восьмеро дітей було і баба з ними. Я у Василівці у явреїв служила, а потім Анастасія.

[Анастасія Тимофіївна] Я в городі (Запоріжжі) служила. І жила там три годи у явреїв. Фамілія "Роман" була? Це так давно було, в 1925-му мене найняли, коли Ленін умер. А ми зовсім неграмотні, не радіва, ніхто не читав... То вони було питають: "Надько, а ти знаєш, що Ленін умер?", а я: "Хто це такий?" А вони сміються! "Тю, дурне таке!.." А хазяйка Марія була, у своїм домі жили, в них своя столярня була, робили сундуки красиві, шкафи, робили та на базарі продавали. В своїм дворі був такий сарай (майстерня), це в Запорожжі. Таткова племінниця там була, служила (їхня сестра була у Підгорному). Вона туди пішла й росказувала. А мені вже було тоді 15 год, я сама старша була, і вони мене взяли. Я не готовила ще, й нічо не вміла робить. Постіраю (я не стірала ніколи) – сердяться, що грязно. Тоді ж не було порошка, я милом стірала.

В них Паска раніше чим у нас. Пекли мацу оцю. Курей самі не різали. Оце курку дає мені, шоб я до різника несла на базар. І різник був єврей, він заріже, тоді вже. Вони й в сінагогу ходили, а я тоді й не молилась, хотя дома вчили.

І була я три годи. Хозяйка дома родила при мені, хлопчик був. А тоді дома всі й мамка плачуть, шо Надьки немає, то батько забрав мене додому у 29-тім, у колхоз.

[Анастасія Тимофіївна] Я вишивала, кружево в'язала. Я служила в отих явреїв в Запорожжі. Бабушка, хазяйчина мати, мене навчила вишивать. Машинка у них була ножна. Так я скидаюременьок, ро-

блю ручну, і цілу ніч... Вишивали наволоки, на желізні края вишила шторку. Вишивала хрестиком, канва є така, нашивала, кружево – крючком. Були рушники, пороздавала, на плиту вишивала. Вони ходили тоді по театрах до трьох часов, а мене саму оставляли. Я боялась, шоб не заснуть. Хата пополам була. Сусіди приїзжали, будили прислугу, вікно розбили. Я не сплю...

[Анастасія Тимофіївна] Гулять я молодою не ходила, бо все врем'я служила. Вже як у колхозі робила. Кіна не було, коли привозили, на школі чіпляли полотно і показували. А так не було ні клубу, нічого. Не танцювала і не вміла танцювати. Пісні співали коли були вже в годах. Частушки не співали, все врем'я в горі жила. У Запорожжі коли служила, жила у євреїв, оце во як їхать на «29-м», тамочки де приймали в армію, райісполком. Оце якраз зразу друга хата от краю. По Запорожью не ходила, оце тільки у неділю піти на вокзал, може когось побачу. Тоді ж трудно було, хто їздив? Поїзд же не ходив, тільки туда доходив... Я приїзжала два рази в год: на Різдво і ще на один якийсь празнік додому. А ходить далеко було. На плавнях з поїзда виходиш, не доїзжая до Янчекрака, тепер воно називається Кам'янське. Оце так по півгода і не бачила нікого. Сім'я велика, батько приїзжав, коли ті гроші получать, що я заробила за службу. Сім рублів в місяць платили мені. Я уже і не помню, які вони були ті гроші, серебряні чи бумажні, це так давно було. Так я їх і не бачила. Тоді було все дешево. Ватове одіяло, хороше таке, стоїло 12 рублів. Я нічого не купувала, батько приїзжав, забирав, бо грошей не було – де ж вони ті гроші. Горювали все время.

[Марія Тимофіївна] Я в Васильовці служила у яврея, Улійовича. У нього був магазин, все там було: продукти, він сам хазяїн, корови держав. А родина невелика: він, жінка та її сестра, двоє дітей – дочка такого года як я, Женя, а син меньший.

[Анастасія Тимофіївна] У 1933-му, як голод був, корови забрали, я пішла собі шукать роботу у Васильовку. І наскочила на них, цього Ілійовича. В те врем'я він робив на Поповій прийомщиком зерна. І мене взяли, дочка заміж вийшла, забрав тоже єврей на Донбас десь. А я ще була в їх.

В 1933-му вони не голодували. Хазяїн робив на зернозсипищі на Поповій, жили хорошо. Хазяйка сама готовила.

[Марія Тимофіївна] Я того не робила. Я тільки з дитиною ходила, на обід у плавні коров доїти і коров'яче молоко носила додому. Вони дуже хорошо готовили з п'ятниці на суботу...

[Анастасія Тимофіївна] Вони каждий день готовили, і каждий день інакше готовили. У неділю тільки борщ, у суботу обязательно риба хфарширована. Бульон... А не варять, як ми варимо: з куриці – отдельно, а рис чи лапша – отдельно. Лапшу ложать чи рис в тарілку, а бульоном заїдають. Тріжки печуть в п'ятницю, дуже хорошо готовили. Я й у городі була, теж хорошо готовили. Спала отдельно у калідорі, матрас на ніч в сарай виносила у городі. А тут уже із дочкою їхнею спала. Із хазяйчиною сестрою, при мені померла, Ельза. Спала на їхній постелі, такі дуже хороші люди.

[Марія Тимофіївна] Вона після мене служила.

[Анастасія Тимофіївна] Дочка не робила, тільки вчилась. Було й стакана після себе не вимоє. Я могла помить і хазяйка. А тоді, коли вийшла заміж за явреея, його батьки тут жили у Василівці, а він на Донбасі. Приїхав та забрав її звідціля, оженилися, свадьби ніякої. А тоді вона родила хлопчика, приїхала сюди. А вдруге родила там, хазяйку визвали, а кого – не знаю. Хазяїн був й хлопчик менший. Вона звоне по телехвону: перекажіть Наді, хай прийде, хай отпроситься (я вже в колхозі була). На кого оставить? Я була у них цілу неділю, а як хазяйка приїхала, то казала: "Надя, якби ти побачила, як вона вміє все робить. Я б не повірила, якби не бачила". Оця, шо дома нічого не робила й стакана не вимила після себе...

[Марія Тимофіївна] Вона не похожа була на яврейку, біленька така. (Іде спір: похожа чи непохожа). А жінка у нього яврейка була, всі вони явреї. Їх було чималенько у Василівці, все містечко було їх, яврейське. Центр оце був.

[Анастасія Тимофіївна] Балакають по-яврейському, а матюкаються по-руські. І я кой-шо понімала, та вже забула. Як прислугу називають, то вже чула, що про мене балакають. Оцей дядя було як вип'є, матюкається по-руські. Пили всі потрошку. В последнє врем'я вже свинину їли, при мені кололи, складали в ящик сало, хороше таке. І корову держали. А тоді страшне було: знали його, де він приймав на Поповій, нема роботи. Вони сказали: "Надю йди денебудь побудеш, поки дядя найде роботу". Я прийшла сюди, а тут весною у совхоз пішла полоть. Побула там якийсь місяць. Потім вернулася, дядя вже встроївся хліб продавать. Я опять остаюсь в них. І так разів два чи три було. "Іди, Надю, де-небудь побудеш, поки дядя роботу найде". Я його "дядей" так і називала, а звали його Михайло, забула як по-батькові. А її звали тьотя Паша. Я з ним не дуже так вращалася, з нею більше. І на базар ходили, помагала при-

нести. У них дом здоровий був, як тіки з-низу в'їзжаєш. Держали кватирантів, одиноких таких, які проїзжали. Воно вже совєтська власть була, і оце приїзжали, в дворі держали, а я там убирала в їх у кімнаті. У них годів з три жила.

[Марія Тимофіївна] А війна як началася, так наш рідний батько одвозив їх на горбушкі і вони вже опаздали уїхати. Вони не повернулися вже в свою хату. Хата так стояла, скільки були у Васильовкі – їх не було. Вони в годах були, старші от нас.

[Марія Тимофіївна] При совєтской власті от вона (Анастасія Тимофіївна) не була, а я була тринадцята комсомолка по селу. Так це вредно було, не дай Бог! Бувало ідеш і боїшся, що тебе стукнуть оці підкуркульники. Бувало так, що ввечері в колхозі собраніє проводили. Утром приходимо – нема ніде нічого, розкидали. Те в берег, те на степ коней повипускали кудись, так оце опять собираєшся, начинаєш тягать, пока вечір прийде, надо йти додому, а воно все таки розпущене. Ні плуга, ні гарби, ні брички, нічого. Багато їх було таких підхльобальників. Це було в 30-му році. Колхоз почався з 1929-го, тоді нічого не получилось. У кого конячка, у кого коровка була – забрали. Потім забрали додому. В 30-му знову колхоз почався. Бідний, но ми понімали, що це наш. Називався він "Широкі лани". А село було на два колхози; ще "Куйбишево". Робили виключно все: орали, пололи, та боже упаси. Ми не знали, нам казали, що прийде "железний кінь", сміялися. Та як ми бігли з гори за тим трактором, він був один. А тоді вже нам дали трактори і все... Були бригадір, учьотчик, полевод (це агроном). Тоді було стільки цієї землі, хіба скільки тепер... Скрізь трава росла... Бідні більше в колхоз йшли. Були підкуркульники, які були проти. Можуть і набить тебе, але перебороли.

[Марія Тимофіївна] Як я комсомолка була, заставила маму познімати ікони в хаті, ховала. [Анастасія Тимофіївна] Мене не заставляли, у комсомол я ступила на людях. три года – у Запорожьї, три – у Васильовкі.

[Марія Тимофіївна] Село наше звалося Ерістовка, а вже після войни – Широке. Як кінчилась война, ось бачите, оце ж бачите, оце Карачекрак (річка), а село було Ерістовка, а чого Карачекрак, не знаю, а село ще було Карачекрак. А чого річка зветься Карачекрак – хто Бог знає звідкіля воно. Казали там, оце у нас тепер там люди построїлись, так там була могила. Так казали, що там жили татари і ховали там своїх, які вмерли. Но це не при нас, раніше було. Копали

її, розкопали ту могилу. А як їхать на Василівку, так там страшна була могила. І її розкопали. Якісь учьоні розкопали; не наші селяни – та ви шо!

Першим головою колхозу у нас був Бабак Яшка. Він старший був. Но він такий був, підкуркульник німножичко, ми його й боялись, бувало й обминали. Як тільки комсомольське собраніє, так ми й боїмося, шоб він не присутствовав. Нас тринадцять чоловік було, так ми рішаєм, шоб його не було. Прямо не могу й казать.

[Анастасія Тимофіївна] Хто на що з ним. Як почалася війна, і приїхали його забрали, і більше нічуть і не знаєм нічого, де його діли, що з ним... Придсідатєлєм він був недовго. Забрали його – сидів, випустили. Тоді вже був він бригадиром в колхозі. І приїхали прямо з огорода забрали. Бог його знає. Це бач перед войною багато людей забирали, а за що, не знаю. Наших нікого не брали, а сусіда – куми Мотьки батька забрали Василя. Хрена Миколи батька забрали, та хтозна де вони? Тоді нічого не казали.

[Марія Тимофіївна] Казали, що на Соловки вислали.

[Анастасія Тимофіївна] Та якби вислали, то хтось би написав, а так нічого, а то ж Мотька шукала – шукала батька і так нічого.

У 33-му був голод – великий голод. Оце люди поздавали тьолки в 30-тім годі. Уже я була дояркою ще з однією. Й прислали нам з государства, мать штук тридцять коров. Хороші корови, но тільки не було ніякого поміщенія, не було чим кормить їх. Корови хороші такі – по дворах держали до зими. Кормить нічим, держать нічим, холода, морози. Государство забрало все. І розпався ото так колхоз. Не було у колхозі нічого. Нічого – тільки бур'ян по степу. А тоді був голод.

[Марія Тимофіївна] В 1933-м, 1947-м в хліб замішували курай, лободу, із буряків ото різали так.

[Анастасія Тимофіївна] З яких-то ось висівок, отходи як змелють, то й висівки є. Та пекли ото таке. З кураєм це пекли, у 1921-м році, з серцевини оцієї білої. А після 1921-го з кураю не пекли. Пекли із буряків – листки ці. Буряк уже у муку мішали, гарбуз мішали у тісто, щоб більше було. Його варили, а тоді вчиняли муки трохи. А коли підходе, місиш. Із гарбузом хороше таке було. А з буряком не таке, бува і хуже. А я робила з кукурузяної муки, що аж вдівлялися були. Оце ж, кажу, на листок наллєш, тоді покладеш абрикосів туди, зверху заллєш і в молокові таке пухке.

[Марія Тимофіївна] Ще щерицю варили, тільки верхушку варили.

А у 34-тім почалося лучче. Почали обробляти лучче землю. А вже в 35-тім урожай був.

[Марія Тимофіївна] І трактори, МТС. Бувало прицепщиками посилають когось із дівчат. Сідаєм на плуг, і буває перекидає тобі трактор, потому шо курай страшний. Бур'яни були, страшне. І хто там його пахав – чим же було його пахать. Це степ був такий, що раніше його й не пахали. Ото на Копанях був такий степ. І тоді ще були не гектари, а десятини.

[Анастасія Тимофіївна] А в голод не знали, скільки вмерло. Не всі двори оставались. Не було ж у нас паспортів. Оце тіки дали. А тоді не було. Як десь поїхать, треба було брать справку, що не проходила паспортизацію. Що хочеш, то й роби. Хтось умудрявся. Були близькі якісь, та давали.

У 33-му, Боже спаси, багато померло людей з голоду, ідеш було селом...

[Марія Тимофіївна] Не взнавали вже друг друга: отакі морди, тільки зуби бувало стирчать. Прийшла весна й прислали нам з государства картошки – так по відру десь, щоб посадить. Мені поручили, як комсомолкі, шоб я дивилася. А ми з подругою наїлися тієї картошки. І вона на мене дивиться – не взнає, а я її не взнаю: морди пороздувалися. Не їли хліба ми вообще. Прийшли додому з степу та й кажем цьому Бабакові, дядьку: "Ось бачите шо? ". А утром посилає всьоравно нас, бо кому ж довірить другому. Ото так було, та Боже спаси, не хочу даже вспомінать, аж кишки перевертаються.

А тоді стали колоски. Бувало йдеш понад пшеницею і так, щоб тебе ніхто й не бачив зірвеш колосків, нажнеш пшениці сирої, наїсися. А тоді вже скосили трошки, почали молоть, почали галушки на обід варить людям, і вже стали ми оживать. Ой, Боже упаси! Були охраніки, та ще й які. Ставили таких, знаєте, їдучих, наших сільських. Як цієї, Лариси (Пєлєєвої)...

[Анастасія Тимофіївна] Так це вже після войни.

[Марія Тимофіївна] Ну да.

[Анастасія Тимофіївна] Після войни таке ж саме було. І грама не дали. Люди заробили – не дали, бо война кончилася, надо було хліб отдать туда. Урожай був, так не дали нічого. А в 33-му урожая не було.

[Марія Тимофіївна] Бо не обробляли, як положено, в 33-му. Хто його обробляв. Засівати та тікі ж кільма. Сіяли й боронили, волочили, а тільки курай ріс та рогачка. Рогачка – отака здорова з жовтим цвітом. У войну дорог не було: тільки стежечка й ота рогачка. Окопи скрізь покопані були – закидали. Де не орано, воно позаростало. Вона страшна, і така кудрява.

[Марія Тимофіївна] Німців оцих з Юрієнталя та Барбаштака повиселяли десь далеко ще перед войной. А ще недалеко був Гайбер. Там такі дома! Тепер там наші живуть, а німців вже нема. Повивозили їх, не знаю де. Воно й лучче, бо вони б такого наробили. Вони багаті були, у них тут дома такі були, страшно великі, кірпічні. А тепер люди, що там живуть в совхозі, розбирають, собі строють. Це ж саме й первий Гайбор.

Після войни дуже важко було. До войни легше, люди заробляли хорошо, хліба давали. Держали овець, стригли овець, давали на кожний двір вовну, а на вовну – матерію нам. Матерію цю тут не робили, везли. Бувало ото робиш, здавали тієї вовни там скільки кілограм. Нам уже хорошо жилося, а тут война.

[Анастасія Тимофіївна] Ту шерсть здаєш, а на ту шерсть тобі дають матерію. На плаття, чи на шо.

[Анастасія Тимофіївна] Як узнали про войну, так плакали день і ніч.

[Марія Тимофіївна] У мене корова як на зло гуляла, і я веду до вітірінара на осємєнєніє. Посеред кажуть: "Куди ви йдете? Война!" А я: "Яка война?" "Та от же німець на нас напав!" Та й стала, і кажу до корови, а вона у мене ряба була: "Порічка, война почалась, вертаєм назад". Привела її, вернулась додому, а чоловіка не було дома, коли чоловік приїжа, каже – "Да, Маруся, война!" Тоді й мале, й старе, – взнали всі. Даже листовки кидали. Летить самольот, кидає листовки. Щось зайняли, чи ослобонили таку часть. Наші сразу пішли, як німець напав. Ідуть і ідуть, вони не отбивались, бо нічим було отбиватись. Якраз неділя була, воно ж розібрали всі танки, само льоти... Все було розібране. А все равно дві неділі пішком йшли.

[Анастасія Тимофіївна] Як німці були, то й наші кидали. Ми по звуку знали, де наш летить самольот, а де німецький.

[Марія Тимофіївна] Німець всегда в чотири утра бомбив. А наші ж отбивають ото. Наші самольоти плохі були, пробивали їм бензін. А по їхнім як б'ють, так воно обскакує, як об камінь. Не билось нічого.

[Анастасія Тимофіївна] Війна як почалася, у неділю це було, тіки забула якого числа. Утром людей зразу і зібрали. Зачитали: “Такому, такому із вєщами, щоб були готові”. І вскорості верталися то контужені, то... Така була война. У войну ми жили у старій хаті біля кладбища. Батька не брали, бо батько у годах був. Тут нема того двору – і по двох і по трьох з двору побито. Хіба ж їх вспомниш, багато померло. Сидоренчиха (Сидоренко), так їх вже немає, і він і вона померли, це вже їх діти живуть. Багато таких, що совсем повиїзжало, вже й фамілій нема. Діти пішли в город, батьків забирали...

[Анастасія Тимофіївна] В Ерістовку німці прийшли осінню, в десятому місяці. Уже холоднувато було. Убрали все, не було зерна ніде. Трошки осталося проса в сараї. Нам і кажуть: хто хоче, ідіть, понабирайте собі проса. Німці слідом за нашими йшли. Ранені були, а нічим виїзжать було. Я пішла на бригаду, отут в селі, де коні стояли. А мужики посходились, яких ще не забрали на войну, то пов'язували їм там, поспутували, які ще коні такі калічні поставалися, запрягли.

Ще вони, мать, за село не виїхали, коли німці по подвір'ю на тих мотоциклах із автоматами. Ночью продукти за ними везли. Танків ми не бачили, у нас їх не було сперва. Пушки десь чули, стріляли. Пушки кіньми тягли.

При німцях, у войну тоже сіяли хліб. Вони ж заставляли. І оце робили, що я одна пошти осталась.

Сіли отдихнуть, коли німець їде, хазяїн, і давай пльоткою ганять. Начальство було з німців. Тут у нас був один, у сільсовєті. Нема вже і його дочки, що тут жила. Тоді як наші прийшли, утік у Німеччину.

Були такі, що зразу доносили німцям, такі двулічні люди. А він приходив і казав: “Щоб я не чув, щоб ви когось виявляли, хто явився”. А як руські прийшли, йому медаль дали. Він без ноги, ще в ту войну ногу одірвало. Він старостою був. А поліцаї були мєсні. Хоча були приєзжі, несколько человек. А наші: Бабак Митька, Луценко Михайло, Бабак Іван. Як наші прийшли, вони потікали.

Поліцаї були – Іван Бабак, Митько Бабак, Грищенко Михайло, Недоруєв, він із хутора, його батьки там жили. Поганий був чоловік.

А у партизанах Івана Бабака жінка була. Вона не наша. А наші признали, как будто вона була вредітельом, наших предавала німцям. Він і втік із Канади од неї. Вона осталась, а він сам приїхав. Тут

у нього Галя – друга жінка. І дочку він з неї тут прижив. Взяли Бабака Митьку як на фронт, його хтось узнав, так його зразу розстріляли. А тих судили – по 10 год дали. А Іван (Іван Павлович) Бабак утік у Канаду з жінкою, там пожили і знов на Україну. Його вже не займали. Скільки ж він пройшов, ви шо! Пройти скільки допросів. Жінка його, Бабак Галіна Петровна, й досі жива, вона ще пожила. І він не старий, з 1917 году, ще можна жить. А пережив багато. Дочка є. Вони не дуже лютували, своїх не трогали. Вони нічого вобще не робили, за порядком слідили. Їх заставляли, а не то – висилали в Германію. А наші їх брали, кричали – "шкурники".

Нашого Митьку тоді в Германію забрали, сказали: "Був комсомолець – краще їдь". І как раз із сусідом попали, сином Замули. Там вони попали до фермера, який сир робив. Їх американці освободили, із другими поміняли. Він сюди вернувся і зразу пішов у армію, бо він не служив. А мене не тронули, брали тих, шо молодше. Мітька був молодим і притом комсомолець. І дівчата були в Німеччині, їм заплатили оце тепер. От і нашому Митьки дали німецький долари. Так він купив собі телевізор, щоб не вставать, коли включать та виключать, щоб була пам'ять.

[Анастасія Тимофіївна] Німці осінью отсюда пішли з Ерістовки. В десятому місяці вже холодно було. Тоді вже вивезли всіх, і сусідів, нікого не було, в Михайловку. Зробили там лагер такий з колючою проволокою. Під'їхали до каждого двору, всіх погрузили, вивезли. А тоді їх посилали картошку копать, буряки, ще приходили додому одягатись взять.

Як корова заболіє, то все кончилось. При німцях забирали, де у кого корова, ще сперва трошки держали. Утром вийшли, сидить німець під коровою і доє корову. Таке чудне! Або прийде, дивиться, курка в сараї сидить, нестися буде. Він стане і не піде поки вона не знесеться.

Німці на постої не стояли. Вони боялися по селах, по хатах. Де пуста хата, а так, боялися, щоб не повбивали. Та його не понімаєш, боїся його і він тебе боїться. Були не наші, мадяри, молдавани, вони понімали хорошо по-нашому, по-українському. Ото такі здорові мужики, красиві такі, понімали. А німці не понімали, боїться, страшне таке. Тих, що не понімали, боялися більше. Приходе оце, простий німець, рядовий, має фотографію, показує: у нього діти, жінка плаче. На шо мені война? Він не винуватий був, той рядовий. Так, як і наш. В Ерістовкі не лютували, не розстрілювали. У нас не було

явреїв. У Василівці були євреї. Він воював, а вона явврейка, не тікала, була за українцем. Діти у неї, двоє сини. І ви знаєте, погибли тільки ті бідні явреї, у кого нізащо було виїхати. У кого грошей багато було, тікали, наймали машини, підводи. Татко наш возили оцього, з Василівки, у нього грошей багато було. Відвіз його у Сталіно (щас Донецьк називається). У колхозі вони виписались, заплатили колхозові, татко одвезли, а коні там тоді здали у государство. Получили розписку, шо здали коні, здали гарбу, ту шо везли їх. Бо также ж тоже було – сказали б, шо продав їх. Позабирали тоді коней колхозних у людей.

Бункери німецькі стояли на бугрі понад Владковим. З краю села. Ще таке було: у нас сестра жила у Коробчині замужом. У неї дєвочка була, годків й три мабуть не було. Валя. Мать, вона в 40-му народилась. А він же на войні, вона – з свекрухою. Удруге хлопчика родила маленького вже у войну. Перенесла ту дєвочку звідтіля пішки до нас. Принесла барахло, вернулася – "Заберу й Колю". А тут на другий день під'їхали німці і машинами грузили. І ту Валю із нами оставили, та дитина з нами була, поки руські заняли. А барахло забрали і все тут закопали, яке вона привезла. Осталася голаголісінька. Увезли її в Михайлівку. Грузили і баб, і дітей, і старих – усих. У нас напротив жив чоловік, дід Грицько, такий старий був. Він просе: "Не ведіть мене, я останусь, ну нема ж вже нікого". Так вона йому позакопувала крашанок у глину, і поїхали. І він так і вмер при німцях.

У Василівкі був лагерь для наших, страшне. Люди возили, шо було: то картошку зварять, то сала кусочок наріжуть. Не підпускали близько, так кидали отак-о. А проволока високо. За кінотеатром отут-о був лагерь. Біжать, падають одне наверх одного, слабі, давлять одне одного. Хватають – їсточки хочеться. Не похожі на людей були. Шоб ви оце тільки бачили, які вони худі й страшні. У нас брат [Дмитро] був тоже попав до німців. Учився у ФЗО в Запорожжі. [Марія Тимофіївна] При "Комунарі".

[Анастасія Тимофіївна] У їх тоді, як німець йшов, зібрали всіх. І не догнали до Оріхової, а їх німець забрав усих. І тут же лагерь був. Хтось побачив і передав. Не тіки він був, ще й сусід наш отут збоку, – Коля Семеренко. Готове татко самогоночку, картошки, сала... А поїздов же не було, бричкою, кіньми їдуть. І виручили, зразу можна було виручить. Прийшов додому і тоді йому підказують, шо лучче йти до німців, як тут остатися, бо він комсомолець. І рішили. Пла-

кали, кричали. Їх багато отправляли, хлопців і дівчат. Наші потом всі повернулися. Брат розказував, шо вони робили там де сир виробляють. Казав піднімали по 50 кілограм сира. Годували його там нічого, не бідував. І ми потрошку висилали сушки якої, а більше нічого – ні сухарів, ні сала. Раз у год писав. І ми йому висилали пакетичок такий, шоб видно, шо німа там нічого.

[Марія Тимофіївна] Він вообще по-німецьки хорошо знав. І до сіх пор балака. Їх три було з нашого села – попали до одного.

Багато було німців, як отступали, вони палили хати. У нас, правда, не вспіли, а отак кругом попалили. А до нас же ускочили, повкидали людей у машину й вивозили ось сюди недалеко, до Михайлівки. Зробили лагер й туди людей везли з дітьми, ото туди вивозили. А хати не вспіли попалить. А людей вивозили тому, що як не зайдуть вояки, то буде якась їм допомога, із-за того. А вдома не було – ні дверей, ні вікон, нічого. Вони ж строїли бункеря (бункера) глибокі. Приїздять, двері візьмуть й на бункеря застилають. Накидали скрізь. Біля села строїли, ото за берегом.

[Марія Тимофіївна] Як їхати на Запорожжя, копали такий канал (траншею), страшний, щоб не пройшла танка. Широкий такий, глибокий.

[Анастасія Тимофіївна] Понімаєте, наші оце зайшли в село, а німці осталися в німецькому колонії. Німці б'ються де дорога, асфальт, а наші пішли де Зелений Гай – так там одна хата осталася. Скільки разів наші займали, а німці пробивалися на дорогу. Страшне! Люди їхали по вбитих, їх лежало страшне. Вбиті лежали, Боже мій! Що ми пережили! Як наші отступали, не було ані звука. Заховалися ми у хаті, пересиділи. Як німці проїхали селом з автоматами... А як наші гнали – так земля горіла. Дим був, а притом, де як наші шли, так забирали хлопців 1927 року народження й посилали їх на передову. А вони ж не стріляли ніколи, нічого не знали. Поране, впаде, плаче, кричить. Не можу вам передать. У нас таких хлопців не було, один був, так помер в голод (Ваня 1921 року народження) А напротів нас, де ми жили, так там були.

[Марія Тимофіївна] Дядька Стефана хлопці. Що ми пережили, не дай Бог!

[Анастасія Тимофіївна] Це німецька дорога. Окоп на окопі був. Це вже після войни пленні дорогу строїли. Того шо щас не було. Була ферма. Біля ферми було общежитіє, після войни. А тоді вже вмєсто общежитія построїли хати. Тракторів після войни не було.

Після війни вручну комбайн тягали. Комбайн був, а трактора не було. Косили косарками, руками, косами. А тоді вже комбайнера взяли, який воював і прийшов, він був молодий, контужений, його не брали в армію. Молотить він міг, а комбайн не було чим тягать. Уручну тягали. От копиці до копиці змолотили і до тієї копиці потягли. Дуже тяжко було.

[Марія Тимофіївна] Давали, МТС давав. Тоді за них треба було платить, якщо тобі трактор, чи шо небудь. Норма була тоді – трудодень. І за год дадуть по 20 копійок. Получила я, напримєр, 600 трудоднів і по 20 копійок дали за каждий. Їх якось нащитували, обміряли – я знаю... Норми були, бригадир назначав. Після войни був трудодень. Норми були: женщіні 360 трудоднів за год виробить надо. Виробиш, так і не дадуть вже нічого, нащитають тобі, шо хочеш. А ти хіба думаєш за год, шо ти брав. А вони нащитали, ті шо в канторі, собі набрали, та й все. Дома построїли такі там, ті шо в конторі робили. Ворували й бухгалтер, й бригадіри, та й кроме ж них ще були люди. Поки не прислали одного. Отут в нас Грицан був головою колхозу. А він до цього був бугалтером отут у Василівкі. Усівся він десь на нього. Так він у конторі все знав, і ото тоді тіки стало нам легше. Трохи стали віддавать, бо боялись його у конторі. А пожалуєшся, то ще хуже буде. І всі комуністи були оті, у канторі.

[Анастасія Тимофіївна] У нас кролікі були. На двір тоді наклали, щоб було 40 кг м'яса. А де ж його візьмеш? Бувало у сусіда є бичок хороший, ти платиш йому. А тоді держали оцих кроліків. І здавали кролікі за це м'ясо. А кроликів піймали, щоб не кусали одне одного, бо якщо покусають, – порвата кожка. Вони не приймають тоді. Носила кіжки аж у Василівку, а не прийняли. Приймали живих, помацали, покусана кожка, – вони не приймають.

Бичка приймали на м'ясо. Після війни зразу на кожний двір накладали 40 кг м'яса, і молоко здавали, ой боже, копійки платили. Облігації заставляли, не заробляєш нічого, і послідні гроші за год забирають. Заставляють – розпишися, що гроші не хочеш, а облігації. Розпишешся, що гроші не хочеш, облігації візьмеш. Скільки раз ходила додому і плакала. І вертаєшся, крутишся, крутишся, – треба робить. А потом нічого не виплатили по цих облігаціях. Война ще не кончилась, не було дітей, так брали налог за бездетность. Не було нікого в армії – брали воєнний налог. І на батька, і на матір, і на мене. Поки брата взяли, він тоді взяв справку, шо в армії та вислав. Тоді ото воєнний налог забрали.

[Марія Тимофіївна] А за дерева у нас якось не брали. Считали, скільки дерев у двору, но ми якось не платили. А назначали: скільки соток картошки надо посадить, штраховку у той, у сельсовет. Накладали отаку штраховку на хату, на двір, на все. І треба було платить, бо як не заплатиш, не дадуть вугілля. Як заплатиш його, то дадуть тобі талон. А потом її одмінили.

Я була бригадиром біля червей. І вона ж (Надя) робила, дев'ять чоловік. І оце тей год дуже хороші шовководи були, дуже хороші, поганих мало, всі хороші. І мені должни були дать орден Леніна. А воно на другу зиму не схотіло. Бо воно ж давали на зиму у хаті держать, поки не полізуть. А я один год спортила і поли, і стіни так, шо прийшлось робить ремонт. Кажу, не буду брать уже. І не вийшла. Вони тоді той орден, хай я і заробила, не дали. Черві привозили біленькі такі, це кокони вже. А вони бувають отакі длиненькі, а єслі хароші – товсті, погані – тоненькі. Кормились шовкунами, без шовковиці, як ягод немає – це шовкун.

[Анастасія Тимофіївна] Садовили шовкун. Та його не було, їздили крали і в Василівку, і на Гай їздили крали, кормили їх. А тоді у нас отутечки шовкуна насадили, такий хороший. Це після війни було.

[Марія Тимофіївна] Як нас міліція взяла. Понарізали шовкунів багато, хочеться шоб побольше було. Стали виносить, а тут – міліція. Так одна баба, тьотка Шурка (Санька), стала раком і прорива буряка, будто вона не вчасниця, і пішла рядком, і пішла... А ми вилізли, поставали, міліція каже: "Хто у вас отвічає? " А я ж бригадірша була, виходю, кажу – "Я". "От ви всі і будете платить", – і на машині поїхали. Доложила голові: отак, кажу, й так. "А, – каже, (махнув), – все в порядку". Обійшлося! Раньше такого не було, а тепер міліція боїться оцих всіх. Кукуруза була як надоїла нам! Не дай бог! Каждому ділянку 5 га на прополку, хоч зубами гризи. А надо її виростить.

[Анастасія Тимофіївна] Розраховувалися – трудодні. Раз в год, в конці на них гроші давали. Наділять тобі ділянку, шо нада на пні її ломать і чистить кажду кукурудзину.

[Марія Тимофіївна] Я дітей своїх тягала, щоб допомагали мені. Приходили додому – готові були. Це коли аж появилися...

[Анастасія Тимофіївна] Комбайнів не було, она оставалася на полі, люди їздили, себе брали. Так і пшеницю убирали косарками, трактор тягали і складали у копицю. Які люди у валки скидають на

машині. А тоді клали на копиці, а тоді вже ложили в скирти. Ой, не надо даже вспоминать, це страшний труд. Од сонця до сонця!

[Марія Тимофіївна] В тімень вийдеш на степ і приходиш темно. Було і в ділянку не попадеш, на свою ланку. В уборку ніколи виходних не було, ні в посівну, ні в прополку. То шо успієш ночью зробить дома, те й є. І хочеш, шоб ноги здорові були. Не можна не ходить, нічого.

[Анастасія Тимофіївна] А зимою на посталених (доярки) біля скота. Шо скажуть, те робили.

[Марія Тимофіївна] Для бригади в степу варили галушки, борщ варили, все варили. На каміннях великих ставили не казан, а ото такий котьол. А він отакий-о, розложистий, кришка на ньому. Були такі жінки – варили.

[Анастасія Тимофіївна] Я варила багато. Дорогу осьо строїли аж до Запорожжя. Варила, заставляли. Було таке, шо надо одроблять: називалося чужтруд в колхозі. І на кожну людину скільки днів. Но в якої діти малі, вони заставлять, а шо вона бідна! Трудодень писали.

При Хрущові нам хорошо було – ще й кукурузи багато сіяли. Під дверима кукурузка була [сміється]. А де ж харашо? Тоді ж сказали, що жінка з шістдесяти, а чоловіки з шістдесяти п’яти на пенсію. Ми робили. Мені вже було 58, а я ще на пенсію не йшла. Добре, добре оцьому колхозніку [сміється] при Хрущові. Це ж при ньому, забула як там її, установили, що женщина до 60-ти – на пенсію, а чоловік – до 65-ти. А ми робили ще на трудодень, но правда перейшли трохи на гроші. А мені було 58 і ото пішла я на пенсію. 27 рублів получала [сміється]. Ще до реформи, 27 рублів. А тоді треба ще два годи поробить. Поробила трошки, стала 32 рубля получать. Тоді ще два года поробила, стала 38 получать. А тоді вже колхоз став добавлять, шо по 40 рублів получали. Ви не можете собі представить, як ми жили. І сійчас тоже – як робили, а шо ми там получаєм? Ну оце трошки добавили. Я получала все время 37; а це все по рублю, а тепер без копійки. Копійки не добавили.

Коли колхоз був, одиноким старим людям ніхто не помагав, нічого.

[Марія Тимофіївна] Брежнєва жалко було. При Брежнєві харашо було. Любили чогось Брежнєва. Такий був, за людей. Прийшли з малими дітьми до клубу, плакали. І за Брежнєвим плакали. І за Хрущовим. Просто сказали, що його зняли. А нам все рівно було.

Мені кажеться, вони хароші були. Хоча Хрущов не там, а Брежнєва вже харашо знали. Він в Запорожье робив, і такий добрий був. Поїде і до дітей, і до всіх.

При Хрущові кукурузу заставляли сіяти – страшне було. Оце отут у нас скирти кукурузи навозили. Приїзжали з Грузії кукурузу ту купувати. А вони ж їдять кукурузяні коржі, пекуть. І в нас на квартирі були. Боже! Накупили тієї кукурузи. А ми мамалигу з неї робили, з муки кукурузяної. Мололи її... Називали "дід".

[Марія Тимофіївна] "Дід" називали. Вода й муки туди всипеш. Чого називали? Хто його знає. То було як каша. І пекли, й хороше було. Наколотили ото, як корова язиком. Лист намазав, полив, а тоді ще абрикосів й лист той в піч – хороше! А хліб самі пекли. І на роботу йти, й хліб пекти. Запарив опару в кухні в макітрі, обв'язав і пішов на роботу. Буває прийдеш додому, а собаки поїдять. А як вечером печеш, – на дворі плита. А спать хочеться, наморюєшся, Боже! А тоді ж не по часах, як теперечки у нас по всьому колхозу, оце на вісім, а в п'ять вже дома. Тоді ж не було цього. От сонця до сонця. Посадив вечером хліб, а спать хочеться. Устав – собаки витягли і поз'їдали. Не дай Бог, не дай Бог. Пекли в кабичках. Раньше у всіх на дворі була. Отакі печі були, а тоді вже примірялися груби робить. І такий хліб хороший був. І де ж той вугіль був? Топили कураєм, соломою. А потом вже корову годували тим бадиллям, а оті цурупалки – таке хороше. Корова об'їсть листочки. А то ж з кукурузи цурупалки остаються.

А тоді стали вже з гною робити кирпич і топили їм печі.

[Анастасія Тимофіївна] Набирали гною у тазок, виробляли.

[Марія Тимофіївна] Тазок помочиш, накладеш у ряд. Насушиш, перекидаєш. Коров'ячий гной брали, іншого не мішали. А коли в нас вже вугіль почався, боже! І плити не були готові до вугілля. Треба робить духовку, щоб горіла так. Ставили триножки на жару, на триножки лист. Примінялись, такий хліб пекли. Часником натреш і пашол. Хліба пекли багато, яка сім'я. Не кожний день, коли там нічого...

Андропов був безвредний чоловік.

[Анастасія Тимофіївна] Зразу нам і Горбачов понравився. Ми думали що воно все буде хороше. Та бог його знає що воно.

[Марія Тимофіївна] В колхозі що може зміниться? Правління мабуть, бог його знає. Вже всі були в достаткі, і скота хватало, і все.

Людей мало було. А тоді, як розпався колхоз, ось два годи зовсім розпався.

[Анастасія Тимофіївна] Нам понравився Горбачов сперва. Казали, що його нам з неба послали. А в скорості його зняли. Думаю, ну бачиш?!

[Марія Тимофіївна] А де він сейчас? Хай йому Бог помагає...

[Анастасія Тимофіївна] Я часто кажу. Оце б було грамотний і записав, що пережив, це б така книга була. Стіки пережив на світі – не дай Бог. І як оце тіки живеш до сіх пор? А оце недавно вмирать зібралась. А потім нічо, відпустило. Так це ж щас врачі ходять, а раньше ж до война не було й близько. Тіки у Василівкі.

[Марія Тимофіївна] Оце як в мамки вмерла оця дочечка на руках. Захворіла вона і мамка понесли в больницю в Василівку. Йшли вже біля Василівки і вона вже біля отієї могили вмерла у їх на руках. Це я помню даже сійчас. Вмерла Оля на руках.

[Анастасія Тимофіївна] Як наші прогнали німців, я поїхала на базар у Василівку. Мені одна женщина каже: “Слухай, іди у аптеку, там лікарство є, шо не будуть нас кусать ні воші, ні блохи”. Не такі, як у собаки, ті на нас не лазять, і не клопи, ті в городах. Ті, шо на людині – страшні, до того кусали! Я взяла порошків, обсипалася та учаділа. Від тих пір ні бліх, нічого не було. Лікарств не було і трав ми не знали.

[Анастасія Тимофіївна] А після войни нам оце прислали чоловіка й жінку. Такі хороші, так до людей оце. Оце не хворий ти, а він зайде попитає: “А як Ви? А може шо треба – я буду в Василівкі”. Дивлюсь, поїхав в Василівку, взяв якогось лікарства – заносе: “Може Ви поп’єте, може Вам лучче стане?” Такі хороші були.

Дома й рожали. А де ж рожати? Тут. А після войни тіки зробили роддом.

[Марія Тимофіївна] Дочка родиться – хорошо, а син – це бандит. Як мій найшовся, так врач каже: “У Вас багатир найшовся”. Кажу, де там багатир – бандит. Вони кажуть: “От яка це мама! Усі спорять, шоб хлопця родить”.

[Анастасія Тимофіївна] Був один чоловік у нас – Саша Лисенко. Отой взнає й скаже хто у тебе буде. А як – хто його знає. Я ніколи й не спрашувала. Вони оце з Катєю жили у мене на квартирі. Він не знахор був, робив шофером. А як він знав? Вони виїхали звідсіля – отож біля Орєхова є птицеферма. Вони й виїхали із жінкою.

А так шоб ще якісь прімєти – хто його знає? Кажуть, що нельзя дивиться як мєртвака несуть. Калітку у нас закривають. У нас січас немає тих бабок. Немає абсолютно. А раньше були. Є отам лише на кутку, не в нашому. Та й тьотка Мар'янка щось трошки ворожила. Їх вже й в живих німа нікого.

[Марія Тимофіівна] Померли всі. Осталося вже й мало отаких-о придуркуватих, як ми.

[Анастасія Тимофіівна] Раньше хрестів на кладбищі було побільше. На тім й на отім, шо було там. Ото ж могила, і вся вона була в них.

[Марія Тимофіівна] Отут могила і там могила. Прям на могилах кладбіща.

[Анастасія Тимофіівна] Були й камінні хрести тутечки. Ну а воно ж вже люди віїжають, вмирають, ніхто за ним не вхажує. Воно й западає. Багато посередині таких – люди померли й нема кому. Вони вже позаростали, їх і не видно. Не знайдете. Ніхто їх і не розбивав. І німці ні, вони своїх не ховали тут. Ніхто не бачив, де вони дівались. Хто зна? Вбивали своїх оце вже, коли відступали вони у горі. Отам лежали цілу зиму убиті вони. Ніхто й не прибирав. А тоді вже весною, як жара, збирали їх і в ями вкидали. А так, де вони їх ховали? Ніхто й не бачив. А бачили тіки хрести на машинах. Надпісь на хрестах.

[Марія Тимофіівна] Мабуть одвозили додому. А оті хрести старі на кладбіщі. Хто їх знає, з якого каменя. Як ракушняк. Вообщє, отут камінь довбали. На том кладбищі, там же памятники з них. Там багато побитих наших. Уже після війни збирали їх, і кості туда. Закопали ото й поставили пам'ятник. Як було там хто такий, то там написано. І хата стоїть на камінні. Тут камінь довбали колись, брали. Кар'єру щас немає, а був. Оце там із краю, через дорогу, тамочки. Там пічки були, де камінь на ізвєсть палили.

[Анастасія Тимофіівна] Люди кажуть він росте. Он там, де гора, що виберуть, через год опять є. Раніш були хати й забори з нього. Загати називалися.

[Марія Тимофіівна] Таких не було ні в кого. З нього, та валики.

[Анастасія Тимофіівна] Плахи такі рівненькі. А тоді вже, як почали строїтись, то його розбирали. Отут же була плавня, де море. А там була лоза. Лозу оту різали, з лози плели забори. Вже стали як люди багаті.

[Марія Тимофіівна] У плавнях лоза була яка!

[Анастасія Тимофіївна] Там вигоняли на зиму овець пасти, косили сіно, телят вигоняли. Робили такі куріні і держали там у плавнях, поки не залили оцим морем. Давали участки такі на колхоз. Косили сіно, возили додому. Та було все тоді. А звіра скіки!

[Марія Тимофіївна] А гадюк! Ой! Страшне було. Іще ж война була, незалито було, так там партизани були. То шо море зробили – нашкодили. Скільки там усього було! І вода ж нужна була людям.

[Анастасія Тимофіївна] А скіки тепер людей топиться. Рибу ловлять, ще не замерзне, а вони вже лізуть. Тоді так зимою не ловили, такої й риби не було. Тоді були в'юни. Такі як бички, чорні і прямо блистять зверху, укусні. А так ніякої риби не було. А тоді повелася щука. А тоді вже, як стало море, то разна риба. А птиця – хтозна як її називали.

[Марія Тимофіївна] Та там вовки ж бігали. Вовки, як собаки. Вовків бачили у плавнях, як сіно косили. Вовки були і у війну, у посадках за Копанями...

[Анастасія Тимофіївна] Чоловік і жінка робили там біля телят, біг вовк і туди вскочив до їх. Вони полякалися і вскороси померли обоє. Любині батько і мати. Біг через річечку, а вони там. Ви шо, шуткуєте, побачити вовка?! Були такі великі нори, отам, де посадка послідня, за Копанями. Колись же воно оралося, бур'яни були. Охотники були, зайців багато били, особенно після войни.

[Марія Тимофіївна] Специально день є такий, що б'ють зайців. Всі охотники собираються, окружають і б'ють. Шкурки кудись здавали, з них нічого не шили. Тоді тільки багаті шили з баранів, кожухи – тулуби називались. А ми даже з мішків отакі юбки носили.

[Анастасія Тимофіївна] Прямо з мішка пошиють, візьмуть мішок ріденький, та одіваєш, – матерії ж не було.

[Марія Тимофіївна] Ну а мужикам штани з полотна шили. Сіяли ж оце, самі пряли. Коноплі (прядиво) рвали, вибивали семечки з нього, а його тоді мочили у воді. Накидали грязі в нього, не знаю, скільки суток воно мокло, а тоді витягали його. Мили у воді, ставляли, сушили, а тоді ламали (як вони називалися), товкли його, трепали, а тоді ще ногами м'яли, а тоді прядки пряли. Пряли на прядках. Бачили може колесо, ще веретено. Колесо крутиться, отут о, вона на гребні висить, оце о, і вона пряде тонесенько-тонесенько. Потом мотали, такі мотовила були, зв'язували, потом таки опять його пряли, стірали, водою та на сонці. Тоді зматували в ті, що тчуть, було у нас багато в селі, тепер уже нема ніде. Ткали полотно

самі люди. Половики носили в Підгорне ткать. Раньше у нас було багато половиків. Тряпок наріжемо, і носили ото. Де не було з прядива, брали нитки 10 номер і ото нитками. Взимку було всього. У старих людей назывались кожушанки, у жінок, а у мужиків – кожухи були з бараньочої шкури. Різали овець, а тоді обдирали, а тоді його чинили, воно тоді хороше робиться, а тоді шили. Бували такі, шо покривали з покриттів всяких, з матерії такої чорної. А бували у бабів кожушанки – отут так по старому, а тут прямо отак з брижами, з оборочкою. Тепле воно – кожушина.

[Марія Тимофіївна] А на ногах – бувало, один батьків сапог, один материн. Бо порвуться ж. А хочеться піти на берег покататься. А тоді батько як побаче, і як прийде, як жене в хату палкою, що перекидаєшся, біжиш. Ой! Тоді річка була велика, коней купали! Оце так повисихала. Велика була, а глибока ось тут була, і човнами плавали. А риби в Карачекраку не було.

[Анастасія Тимофіївна] Рибу ж надо бросать, щоб вона була, кормить її. У нас був тут ставок. Звели були оце о. Там зробили таку гребельку, залили оце все і туди мальків пускали. Вони ж дорогі, кидали, а тоді носили їм підкормку. Тут така риба була укусна, страшна! А ставок воно ж розлилося, стало оце аж отуди. У людей в погрібах стала вода, у тім краю. Люди почали кричать і взяли його, роз городили, спустили ставок. Нема тепер нічого там.

[Марія Тимофіївна] Галушки варили і ці лині, і такі з водою. От ці лині – це без юшки. Друшлачком, а тоді зажарочку... Такі вкусні.

[Анастасія Тимофіївна] А на празники готовили у кого шо було. Найвкусніша була картошечка з м'ясом. Корова була, я чотирьохвідерну кастрюлю ряженки робила. Кип'ятили молоко, наливали, ото два дня. Зливала, в погріб поставили, ще раз перекип'ятили. Тоді закип'ятила літрів п'ять, гарячого влила, сметани туди, вимісила із погріба на тепленьке. Така ряженка була.

[Марія Тимофіївна] Варенець, він не дуже густий, но дуже вкусний.

[Анастасія Тимофіївна] Парили молоко кип'ячене, поки красним стає, тоді дуже вкусний. На плеті все робила: закипіло, поманесеньку кипить, й воно кипить та робиться красним.

Овець доїли. Тільки не наш колхоз, а з Попової. Пригонили на випас, і ото у них свої мужики доїли. Якось запускали і бринзу робили. Яка вкусна бринза! Ми бринзу не робили. Ми робили знаєте як, як отелиться корова, телятко двадцятий день понапуваєм чис-

тим молоком, нічого не даєм кромє молока, а тоді теля заріжемо і оцей желудочек беремо, висушуємо, вішаємо... Трошки корову здоїв і кинуть туди порошка, і воно робиться бринзою. Висушить, обв'язать і повісить. А тоді узяв кусочок, потовк і у тепленьке молочко. Оце Димка (брат) вспоминав, що ми теж так робили. Бринзу ми не робили, це оті люди, що на випасі були. Робили її ложками в такі чани і розсольчиком заливали, зверху гніт – придавлювали. А тоді як витягнув його, положив на миску, стекло. Укусна, дуже вкусна. Розсол обязательно, шоб солоний. Воно не портиться, довго лежить.

Сушку – все сушили. Груші здорові, пополам перерізали, но їх трудно на сонці сушить. Присушували у плиті, тоді ж плити були на сонці у каждого. На листок, у плиту, присушили, а тоді на сонечко. А тоді, як звариш, то вона соковита, вкусна, і сливи, і абрикоси.

[Марія Тимофіївна] Помідори вирощували, синеньких не було. Помідори було не садимо, вони самі сходять. Перець горький був, сладкого не було. Гарбузи вирощували, кабачків не було.

[Анастасія Тимофіївна] Давно повелися і перець вже до войни був. До войни в стекляні банки не закатували, після войни почалося. Щоб зберегти – в діжки все солили. Діжка капусти, огурців. Діжки невеликі були, купували. Даже корова доїлася, на базар не їздили, сир собирали туди, масло та кусок у середину, сиром обложиш, зімою откриваєш, масличко їси. Сир правда кисленький, но вкусний.

[Марія Тимофіївна] Вареники з усім робили, із пасліном, сушили його.

[Анастасія Тимофіївна] Це ж такий укусний. В мене хлопці на квартирі були, як дорогу строїли, сім чоловік, а от там була капуста, а по капусті паслін, рясне. Пішли вони всі, нарвали, а тоді, кажу, будуть вареники. Прийшли, їдять, кричать: "Тьотка, спасібо, вкусні!" І сушили його, а зимою пиріжки пекли з пасліном.

[Марія Тимофіївна] А ще трошки гарбуза і трошки пасьльону, із самими гарбузом. З картошкою були, з сиром, з вишнями. Сахарю ні за що було купить. Вишні засипали в бутильки, а сахарю не було. Він то був, но не було за що його купить.

Взимку карасіном лікувалися. Мамка розітре і спину, і груди. Якимось платком, шалью обмота, такі здорові платки називалися шалями.

[Анастасія Тимофіївна] Ото обмотаєш, бо не було чого. Як зуби були, всього було, мерли. Хто там їх рвав? Лікарства не було ніякого, і врача не було.

[Марія Тимофіївна] Було мамка зачепе, намотає, як дергане, то очі вилазять. Вже здорові були. А нитка така ж товста, з прядива, з коноплі, замотають, як дьорнуть – всьо!

[Анастасія Тимофіївна] А були такі, що до дверей прив'язували, а тоді, як чихне! У мене так просто не вирвеш, треба обезбалююще. Це тільки після війни. До того ходила – передніх зубів немає. Стидно було, ще ж молода була. А зубний врач був у Василівці. Поїхала, жінка каже: "Боже, ну чо ти ходиш. Піди на дом до Стукаленчихи". Пішла, вона мені коронки наділа на перві три зуба. Обточувала зуби, отаке саме, як ото, що прядеш, на такому вона й точила зуби. Сидить, і круте, і точе кругом. Ой!

[Марія Тимофіївна] На весіллі – танці, гармошка, губна гармошка.

А у нас свадьба так була: зустрічалися, посилали сватів, вибирали чи брата, чи близького хорошого сусіда, і посилали. Засватали, намічають, коли свадьба.

Прийшли в хату: "Ми прийшли до вас в хату сватать". А бували такі, що не гуляли й не стрічались, батькові і матері понравились, а вони не знакомі. І отдавали заміж.

[Анастасія Тимофіївна] Отдавали і назад одвозили. Тут у нас було таке: сестра його зустрічалася з одним багатим, красивим (Остргляд), і батьки настояли, бо вони багаті були. А Галька Однорога – бідна. Що він не робив, заставили. Та з місяць пожила в них біля Барбаштату, у Коробчиному, а він з нею ж не живе, ходе до Федькіної сестри. Дивляться батьки, він бере, підганяє гарбу, погрузив усе і привіз в Широке, до батьків згрузив. А з тією зійшовся. Батьки не хочуть, а він виїхав на Попове. Такого було скільки хочеш, тільки тоді якось скритніше було, а тепер открито.

[Анастасія Тимофіївна] На свадьбу дивні пекли, палички, шишечки, короваї, канфети в'язали на дивні, на стіл ставили, а тоді старша дружка роздає (не обязательно родичка, подруга близька). Вона її прибирає, прикрашає, всю свадьбу біля неї. Є інші дружки, їх багато. На свадьбах весело, молоді пісні співають, танцюють. Гуляли три дні, у кого який достаток – той так і гуляв. Картошки нажаримо з салом, холодного зваримо. Свадьби гуляли весь год, кроме поста. За молодою давали сундук із постеллю, везли на бричках по селу,

це потім вже шихванер появився. У кого нічого не було – нічого не давали.

[Марія Тимофіївна] На другий день батьків переодівали, на бричкі возили. Як гуляли свадьбу, то бувало після війни ні у кого повозки не було. А там бригада була, коні та воли, там бедка була, що одна конячка, отакі оглоблі. Пішли й притягли ту бедку. Без конякі, мужик запрягається. А треба ж підготовить у фартух канхветів і тоді кидать, як катають тебе. А вони везуть купать. Або до річки, або ще кудись. А сестра двоюрідна й каже: “Куди ти сідаєш сама? Хай гармоніст сяде. Вони тебе саму перекинуть”. Причипляють таку драбину (лестніцу) до моєї бедки сзаду, простилають простилку. Сідає зі мною той, запрягається в ту бедку, здоровий був, Льонька Бабак (Бабаченко). І баче, що у мене у хфартуку оце все і везе. Тіки сюди довіз, хотіла я розкидать, а його руки такі здорові були (сміється), ото похватав. А що мені робить? Я осталася, нема нічого у хфартуці, із хати опять невістка вискакує і виносить конфети. Ой, те таке чудне було. А от як Фльорко (Фрок) воду несе, а тут мого чоловіка брат та отак сміясь і сів в воду тут біля общежитія. Ой, яке це інтересне було, як свадьбу гуляють. Це на другий день. До свадьби співали, гуляли, на другий день – до молодого їздили. Од молодого їхали до молодої, молоду забирали до молодого.

[Марія Тимофіївна] Як забирають, так і сундук ставлять, придане (постель), накладають у бричку і пішов! Хорошо конешно, дуже хорошо. Тепер – ні.

[Анастасія Тимофіївна] А як приймак, то шо його перевозить. З приймаків не сміялися. Це у неї – постель, а у його шо? В шо одітий – те й все. А в неї – постель. В послєднє время шифонер, диван, кровать обязательно. Возять по селу, щоб бачили, а як же ж.

[Марія Тимофіївна] У мене нічого не було. Мені Надька дала ватяне одіяло та подушки за 12 рублів, які у явреїв заробила. А як хлопець у прийми шов, то з нього не сміялися, а з собою нічого не брав, тіки шо на собі.

[Анастасія Тимофіївна] У мене подруг багато було, кумів особенно, і скільки хрещеників. Було в селі, що билися, як приходили з другого села, особенно з Карачекрака. Що робилося!

[Марія Тимофіївна] Я, вже здорова, хвартуком каміння носила. Прийдуть карачекракці і хлопці мене заставляють. Я набираю каміння, однесу їм, а вони шпурляють. Билися за дівчат. Гулять вони сюди приходили, а наші туди ходили. А так щоб вулиця на вулицю,

куток з кутком – такого не було. А потім оженилися, між собою. Тут усі села – Карачекрак, Лозова, Барбаштатка – між собою родичі.

[Марія Тимофіївна] Ми гулять так не ходили, не знали, хто на цім краю й живе.

[Анастасія Тимофіївна] Я не гуляла, служила. А Марія [сміється]... ця гуляла.

[Марія Тимофіївна] Сказала мати, оце туда на тот край, дальше не йди, а пиляки – по коліна. Місячно, ми на шлях вийдемо, нагорнемо ямки, босі такі і гуляємо. А ігри були – "Голочка". Чіпляється один за одного, а там голка лове. Так бігав! Це інтересна гра. Чоловік двадцять, один – попереду, а ті – один за одного хватаються. А той, що лове – голочка, оцей, що спереду – сзаді сюди, туди. А тоді падають у пиляку.

У "Платочок" іграли. Стає круг, всередині дівчина чи хлопець, ото бігає, а цей круг ходе й платочком кине. І должна оглядуваться, а не споймаєш, так будеш весь вечір бігать. В "Колечко" іграли – це на досвідках було.

У хатах гуляли, клубів не було. Чоловік чи жінка, що вдвох живуть кажуть: "Приносьте карасін, ще шо, й приходьте гулять". Оце називалося досвідки. Це вже великі тітки були. Співали там, бувало погуляєм, погуляєм і розходимось додому. А які пісні, хтозна? Я на це не рєзка, вони боялись мене.

[Марія Тимофіївна] Такого горя не було. Ще й, як молоді, співали частушки: "Вихожу я, начинаю первую начальную,

не могу развеселить головушку печальную.
Чё подружка не поёшь?
То ли голос не харош?
Ты подруженька, запой,
Уважаю голос твой!
Ой милёнок, ой милёнок,
Ой накажет тебя Бог.
Не одну меня ты любишь,
А ще кроме – чотирьох!"

Много їх, хіба запомниш. Співали по-руськї, по-українські. Я й не то кацапка, не то хахлушка. Я й не знаю, хто я така.

І випивали бувало. Один раз на мая, перед колективізацією, пройшов мітінг біля школи. Давайте одмітимо. А чим? Ні в кого нема грошей. Кажу: "Тато, давайте 20 копійок". "На шо?" "Та он

складаються, надо". "От я тобі дам. Де я візьму? " Не дав. Там один хлопець, Степан Карнаух, поклав за мене. А так би й не гуляла. А в Катьки Єсенки гуляли, ой! Не дай бог. До нас собирались в карти грать. Татко любили. Вони на столі, кругом мужики грають в карти. А щоб випивать – ні. Грали в "простого", в "дурачка". Головна роль в сім'ї – у батька.

[Анастасія Тимофіївна] Раньше дружно жили, як строїлись так друг другу помагали. Люди приходили вальки робити, хату класти. Вальки знаєте які: накопають землі, місять з соломою, кіньми, а потім вже стіни складають. Хазяїн самогонки нагоне, їсти приготове, та приглашає.

[Анастасія Тимофіївна] Як хату валькували, то довго. Один шар поклали, треба шоб засох. Тоді доски піднімають, ставлять, щоб не падали. А через неділю засохне було, новий шар. А їх восім, чи сім накладали. На криші був очерет. Як клали, то на піч оставляли. Зразу плита, а тоді груба була, мазана, біла. Ми на неї не малювали. Потім "входини" були. Спочатку кішку запускали, а тоді ж були родичі, знали, що завтра будуть входить у хату, запалювали перві в пічці, оці люди знакомі. Хтозна чого кішку ту запускали. Закон такий був. Ми не чули цього.

[Марія Тимофіївна] Як входини були, господині дарували по хазяйству чи стіл, чи стула. Ще були з меблів сундуки...

[Анастасія Тимофіївна] Стулів хороших не було. Спали на дерев'яних кроватях.

[Марія Тимофіївна] Зверху доски накладали, а там солом'яний матрас. Накривалися ліжком, або рядном.

[Анастасія Тимофіївна] Самогонку гнали з сахарних буряків, кавунів. Буряки варили, потім в мішок, подавили під гніт, видавили ото той сок, тоді дрожі. Варили тільки з соку, а те – свиням отдавали. З кавунів мед варили – патоку. У каждого свій баштан був. Брали кавун, винімали ложками душу, а те через сито й уварювали. А самогон з кавунів, так само з соку. А ще з картошки. Бувало померзне, її посекуть, трохи муки житної, дрожі. Виграється і гонять. Я все время на миску гнала, апаратів тоді не знали. А тоді вже апарат появився і корито, в корито трубка, в казан, його обматують, заливають брагу, і щоб на гаряче, гонять. Гнали влітку, взимку, коли приспіче. З самої пшениці не гнали, опару робили. Дрожів не було, взять її, намочить, проростить, а тоді ще й в хліб клали замісто дрожів. Тоді ж сахару не було, був тільки дорогий і аж синій, грудками,

– рафінад. Його не купляли – грошей не було. Де ж гроші? Було діти вечерю носять, так я куплю конфети – подушечки без бумажок і ставлю чавун води на плиту, шоб попити чаю.

На Різдво кутю варили, отвар із седелки. Він і вкусніший за консервацію. Рису не було. Мамка ячмень варе, а така ж кухня добра. На святвечір дівчата ворожили: чобот кинути з вікна (до любимого), у зеркало дивились до 12 ночі, щоб з'явився милий-любимий, та так досиділися, що справді можна побачить. На Пасху мамка паски пекла, яйца красили, розведе краску і вмочає туди яєчко. А тоді вже не стали, бо перемажемось всі. Красили в цибулькі. На базарі і раніше продавали краски. А ще росте трава (спориш), на землі лежить зелена-зелена, без корінців, одвариш, покрасиш і яєчко зелененьке таке...

[Марія Тимофіївна] Коли Лукер'я вмерла (батькова сестра), застилала баба наша отак-о, полотно на землі, обід робила. Баба осталась сама. Полотно у дворі розстилала, не на кладбищі.

[Анастасія Тимофіївна] Як ховають, то всі, хто хоче, той приходе. І не звали, самі йшли. Це вже як поминать...

[Марія Тимофіївна] Дев'ять днів. Тоді вже приглашають кого хочуть – знакомі, чи куми, родичі. І сороковий день, і півгоду, і год, то вже приглашають там скіки чоловік. А після году вже тіки на проводи збираються.

[Анастасія Тимофіївна] Які такі зажиточні, то можуть й ще. Підходить оце день, коли він вмер, то собирають там трошки щось, призвали людей, пом'янули – вспомнили.

[Марія Тимофіївна] Помінальна субота буває. Печеш пиріжки чи перепічку там. Медом намажеш. Розносиш ті пиріжки сусідам, щоб помінали.

[Анастасія Тимофіївна] Це перед Троіцею буває. Троіцю одмічали. Це ж великий празник.

[Марія Тимофіївна] Колись до Троіці не кажуть "здрастуйте", а казали "Христос воскрес". Це колись, а ми вже ні. Ми як Провода стрічали то казали "Христос воскрєс". А тоді вже ні. А старі люди до Троіці казали так.

[Анастасія Тимофіївна] Троіцю одмічали три дні.

[Марія Тимофіївна] Оце у хатах, і понад хатою щас бачите – зелень, а раньше не було. Так татко вирубують дерево, здорове бувало, тополю чи окацію, і викопають яму серед порога і закапують дерево шоб вроді як воно росте. А пройде время і тоді вони витягають.

Якось жили без дерева. Тоді не було: де-не-де. І оце після войни не було ніде деревинки. Ніде нічого.

[Анастасія Тимофіївна] Німець повбивав всьо. Повирубував. А це вже після його понасажували.

[Співає Марія Тимофіївна]:

Коляд, Коляд, Колядниця,
Добра з медом паляниця,
А без меду не така,
Дайте дядьку п'ятака.
Не даєте п'ятака,
Я візьму кобилку за чупринку,
І поведу на могилку.
На могилкі продам за п'ятак.
Варіант: Поведу в Токмак
І продам за п'ятак!

Було багато їх. Каждий різні казав.

[Анастасія Тимофіївна] Я й не знаю. Не колядувала, і не щедрувала, це он вона.

[Марія Тимофіївна]:

Щедрівочка щедрувала,
До віконця припадала.
Що ти тьотку наварила?
Що ти тьотку напекла? – Неси нам до вікна.
Кілечко ковбаски, ложечку кашки.

А як звезду носили – рожествували. Казали молитву:

Рожество твоє, кресті боже нас,
Во всея мир [окіст радованіє],
[Во слєзою служатися],
Господи слава тебе!

Нас було 5 чоловік всього. Оце три дівчини і два хлопця. І ми ходили по хатах по селу. Вже я чималенька була. Понімала вже.

[Анастасія Тимофіївна] Та дівчата хіба ж рождєствують?

[Марія Тимофіївна] Я рождєствувала. Давали нам всього – пирігги, ковбаси сало... Хто й копійку дасть. Було йде багато по селу, а за ними вози чи сані, і туди все кидають. Потом і за місяць не з'їси.

[Марія Тимофіївна] У хаті тоді столички були маленькі, низенькі, сідали кругом, вся сім'я з однієї миски їла...

Раньше за столом діти не сиділи. Приходять до батьків їхні знакомі, куми. Вони сідають, а нам отдельно за маленьким столиком накривали. Або позагонять на піч, виглядаємо з пєчки [сміється]. В хаті було саме більше дві комнати. Одна здорова така, а друга – менше, де їсти готовлять, і колідор такий здоровий. Батьки спали там, де більша, а ми на печі. Піч стояла у маленькій кімнаті.

[Марія Тимофіївна] Оце стоїть піч. А зверху – комін, де рогачі, горшки. На нього нічого не ставили. У комін дим іде, а тоді в димар. Хліб пекли круглий, хороший.

[Анастасія Тимофіївна] Ложка у каждого своя була. Галушки варять, вилок не було, не знали їх. Робили шпички і галушки накалували. Палки з оцього вирізували. У нас отут болгари живуть, та досі їдять з однієї миски, оце де Валя живе.

Як їхать у Бердянське, болгари живуть. І наші, аж дві племінннички, за балгарами. Та вони й до нас приїзжали, оце одна – з сином, приїзжали. А друга нас давно вже бачила. Ми їздили туди на свадьбу до однієї. Є такі, що не знають нашого язика, ніде не бувають. А як їх фамілії, хто знає... Батько й мати дуже проти возражали. Ну шо ти зробиш. Вони приїхали, солому тут брать, тюкувать, тюки робить з соломи, і познакомилася вона. І шо не робили – ні! А він гарний, красівий такий, хороший – Женя, муж. І забрав її. А тоді вже після того, менша сестра там була й вишла тоже. Там і живуть: батько, мати, дід, баба, а там вже дітки пішли. Хороші такі. А возрожали, бо друга нація.

[Марія Тимофіївна] Це точно.

[Анастасія Тимофіївна] Уже дітки як повелися, двоє у Тамари, другої дочки з Гуляй-Поля, привозе батькові: дивись. А тих привезуть, кажуть: "Цигани приїхали". Вони ж чорні, болгари. А у нас болгари прижилися у селі з мєсними, нормально. Теперечки помішані всі люди. У нас тут разні живуть. Тут один живе, не знаю, якої він нації, що у нас гараж строїв, так вона з дев'ятим ходе. Ой, якби ви бачили, отакі о (показує рукою) восьмеро, та ще дев'ятий. Боже мій милостивий, бедность страшна.

Цигани у нас раньше жили, біля кладбища і тепер живуть. Хороші такі, багаті. Ходили в колхоз, батько у них засуджений був, матері не було, а діти в колхозі робили, хороші люди. Син у цього діда, що засуджений був, хотів женитися на сусідці, так батько як

наробив! “Ще циганів, каже, не було у дворі”, – і не розрішив жениться. А він чорний такий був, робив у колхозі.

[Марія Тимофіївна] А тепер повно наших, що на явреях женяться, у нас хтось один є, у нього жінка – яврейка, Іван Гречко, в Запорожьє жив. Дочка в неї виїхала в Ізраїль. Вийшла за яврея, родила сина в Ізраїлі. Решила їх туди забрать, і цього парня. А він п’є страшне. Ну хто на? Недавно поїхали, а вона сказала: “як будеш пить, я тебе відтіля вигоню”. Поїхав, батьки у нього померли. А кацапи, у мене й чоловік кацап, – до них хорошо относилися. Тут і приїзжали, і оставалися, і живуть. Щоб дразнили – не було.

[Анастасія Тимофіївна] У нас парторгом був яврей...

[Марія Тимофіївна] Я як кончила Оріхівську совпартшколу, мене хотіли послать у Київ у вищу партшколу. Вже з района секретар документи прислав: немедленно виїзжать надо в Київ. Я взяла документи в папку під руку, вийшла, машини ж не було, шоб мене одвезти у Василівку. Вийшла, стою... Дивлюсь, мій чоловік іде понад дворами. Я втекла в кукурузку, в город, думаю, хай він іде. А ця (Надька) сіла з ним на лавочке, призьба називалася. Думаю, скільки я буду сидіть. І так осталася, не поїхала. Казали в Києві є ясла, садок і школа при ВПШ. І жалувалися на мене, первий наш секретар у МТС-і, – Петрович. Казав: “Маруся, їдь, брось усе і їдь. Не нада тобі ніхто”.

[Марія Тимофіївна]На скирдах лазили і падали з цих скирдів. Солому скирдували. Знаєте, як ото трахтором тягнуть сєтку. А ти причепишся сзаду, що й тебе пригребуть. Не боялись нічого. Потом чоловік мене забрав до себе, додому, а їх оставила. Наготувала подушки у явреїв, і дві подушки, що Надька заробила, мені отдала. Ото придане було. Забрали і пішли, а потом нажили. Чого тіки не було. Він у мене воєнний був.

Корови держали. У мене раз було три корови, і бугай, і тьолка, свині. А качок – 70 штук. Пришла раз ввечері, кажу діду: “Ну шо, прийшли качки? ” Каже: “Прийшли”. Як іти на степ, а у мене 17 штук не хвата. За один вечір хтось узяв як ішли з берега. Тепер бачите – держуть, а тоді – виганяли їх. А вечером самі приходять. Індюків не держала, я їх не люблю, не дай, боже! Літають же по хаті.

[Анастасія Тимофіївна] У сусідів було багато, вони їм крила підрізала. Вони як маненькі, капризні, надо шоб каша розсипалась, як тільки слизява, ото вже понадувалися. А м’ясо хороше таке. А свиней – як кукурузи багато, так і держали. Це ж таке, шо надо году-

вать. Кололи, коли надо, найдужче перед Рождеством. Готовили пельмені зразу...

[Марія Тимофіївна] Грудинку, як тіки заріжуть, вирізають... А м'ясо мололи машинками.

[Анастасія Тимофіївна] А тоді ті гроші – по 48 рублів, до реформи. А то рубали топором, на коклети, на дощічки. Ковбас багато робили. Не мололи, а різали дрібненько. А тоді ж кишки помили, повивертали, а тоді з бутилки оббивали горляшко, надівали кишечку, зав'язували і напихали паличкою. Не каптили ковбасу, тіки окороки. Батько було штук четверо за год закаптить.

[Марія Тимофіївна] Каптильня – це желізна бочка, на бочкі отій – железяки, повішали на них окорочка, і привозять тирси з абрикосів дерев і шоб дим шов. Сало солили – на горищі ящік поставили дерев'яний, туди солі.

[Анастасія Тимофіївна] Соль недорога була, недалеко Крим. А сіль возили з Криму. Єсть люди варили розсіл у бідон, а ми такочки не пробували. Топили, смалець виціжували, а вижарки мололи на машинки, або рубали (до войни). Піріжки пекли із картошкою та вижарками. Як картошка є, то все є. І вареники, і стушив з м'ясом, жарена на сковородкі. Нема картошки, нема чого їсти. Жука колорадського раньше не було. Я уже на пенсії була, як він появився. Ще з того краю був, а тут не було. Коли вийшла, в мене на городі жуки – ой, боже!

[Марія Тимофіївна] Ми й не бачили, які вони. Я думала, що воно з землі.

[Анастасія Тимофіївна] Дивлюся, цвіте наверху. Коли маленькі народяться, як цвіточок красний. Ой, це така гадость. Раньше був хлорофос, дуже хорошо, а тепер немає його. А щас купиш, віддаси такі гроші, польопаєш, а він живий. Руками збирать – хіба воно помагає? Визбирав, а вони налетіли. Більших шкідників за нього не було – така гадость! Капустянка водиться тамочки, де гнояка. В хлорофосі варили пшеницю, рили рівчаки, засипали, прикривали, вона наїсться, вилазе і дохне. А тепер, шо не робиш, нічого не помагає.

[Марія Тимофіївна] У нас кролів було 500 штук. Так ми не розбирали де криси, де кроленята. Тоді як зібралися: дівчата, я, дід, хто з сапою, хто з вилками, щоб їх бить. Та попіднімали кролячі ящики, та як залізли туда... А вони здорові. Вивели... А кролі повиростали, ми і шкури і м'ясо здали. Кролікі боліли, мокрець у їх.

[Анастасія Тимофіївна] Це страшне, не вилічить. Мокро ото так, коло рота в їх, як замітив, так надо отділять отдельно у клетку.

Виноград в селі тільки після війни появився. Де там той виноград, не було його туточки. Персиків, таких ото великих, раньше не було. Казали на дичку абрикос, персики. Ні дерев, і цвітів не багато було: чорнобривці, гвоздики жовті. А гвоздики повні, жовті, красиві.

Казок та страшних історій не знаємо, – врем'я не находилось. Балакали про відьм, а ніхто правди не каже.

[Марія Тимофіївна] Татко наш, як парубком був, гуляв раз на досвідках і прийшов додому. Та як нарядився, а ззаду отут білим надів.

[Анастасія Тимофіївна] Так куди там. Шо це ти вже кажеш?

[Марія Тимофіївна] Так із друзями, а за ним біле щось катиться...

[Анастасія Тимофіївна] Так це ж дядько Аврам. Раніше на досвідки ходили гулять пішки по вулиці. А той чоловік був, Аврам, у возрості, як наш, батько, узяв простиню, нав'язав соломи і довгу верьовку прив'язав, і пішов на кладбище. Вони заходять сюди о, а він с кладбища як вискакує у соломі, у білому. І кричить, і гониться. Як бігали всі, та попадали, та шо ж то було, боже мій! Татко розказував, що це дядько Аврам робив. Були такі люди, що шутить любили, знаєте. А по правді нічого не було, придумували тільки. І кладбища ми не боялися. У нас біля двору кладбище було. Ми привикли до нього, нічого не бачили. Уже тепер узнали, що хто боїться, та хай іде на кладбище ночувать, бо туди ніхто не прийде.

Малими гусей пасли на річці...

[Марія Тимофіївна] Бувало роздінешся покупаться, а тобі на рукаві вузол зав'яжуть, що зубами гризеш (сміється). Ховаєш, ховаєш, все одно зав'яжуть.

Німці ходили раньше по селах, наші було ідуть подальші, де їх не знають. А чужі сюди. Дадуть їм – чи кусок хліба, чи кусок сала. Раньше грошей у людей не дуже на руках було. Це в багатих, а у нас де там ті гроші? Раньше й хати не закривали, спали і не закривали. На дворі спали. І ніхто нікого не боявся. Ворів не було.

[Анастасія Тимофіївна] Після войни як бідно жили, ну не закривалося. Другий раз побіжить на роботу і бросила двері одкриті. Приходиш на обід – і ніхто не заходив, нічого не взяв. Та й шо було брать! А тепер страшне.

[Марія Тимофіівна] Раньше сіяли і просо, і ячмень, і пшеницю.

[Анастасія Тимофіівна] Арнаутка, дуже для каші хороше. Арнаутка і пшениця – це одно. Пшениця сіється на зиму, осіння, а арнаутка тоді як ячмінь, весною. Других сортів пшениці не знаємо. Сіяли й гречку.

[Марія Тимофіівна] В кожному дворі собака була, й не одна. У нас Тарзан був. Великий-великий, жовтенький, хороший. А чо Тарзан? – не знаю. Кукла була, сучка. А це Рокі зараз.

[Анастасія Тимофіівна] А у мене Розбой був. Жили в будках.

[Марія Тимофіівна] Як гроза, в будку не залазе. Так боїться грози собака. Ховається, а шо зробиш! Не одвяжеш же. Були такі, шо й не прив'язували. Бігає, а тоді додому прибігає.

[Анастасія Тимофіівна] Котів багато не держали – два-три. Кормили і їх, як же не кормить. Коти часто пропадали як ішли гулять: чи вб'є хтось, чи другі коти розірвуть. А кішка – хорошо, з двору рідко куди йде. І матері хороші. Як не побаче кошеня свого – кричить, а воно до неї біжить. Кошенят та собачат малих не топили – роздавали людям.

[Марія Тимофіівна] Корова в мене Зорька була.

[Анастасія Тимофіівна] Було звали Лиска, чи Зірка, бо дивляться у неї на лобі біле чи лисе. Всі понімають, як її звуть.

[Марія Тимофіівна] А свиней звуть: «чу-чу-чу-чу».

[Анастасія Тимофіівна] А собак ніяк, тіки по імені, чи «на-на-на».

[Марія Тимофіівна] Качок звуть: «вуй-вуй-вуй-вуй». Гусей ніяк.

Вікна раньше в домах з дерева збивали і лудки вставляли та такі маленькі – хіба такі як щас? Стікло листами привозили з Василівки. На горищі – пшениця, ячмінь і все інше, – шо у мішках, а шо так.

[Анастасія Тимофіівна] Горище замазується кожний год. Гліну місиш, мажеш, чисто всігда. У нас пічка була з з камня... Тіки черепицю у нас самі не робили. Це з Гуляйполя, була красна.

[Марія Тимофіівна] Білу пізніше стали робить. Ми крили красною черепицею. Татко брали підводу, двоє суток їхали туда, двоє назад. Накладали бричку, заплатили гроші і приїхали додому з Гуляйполя. Біла появилась після війни, не дуже хороша, ломається. У нас оця хата нею покрита.

А очерет міняли кожний год. Рогоз у плавнях різали, і очерет. В'язали й на стрішку клали наверх.

[Марія Тимофіївна] Колись сарай був, і в сараї така ляда називається. Стояла лестніца. Зліз – закрив. Лізли знутрі туди. А це вже як стали культурно жить, так на дворі. Скільки людей покалічилося! Може дощ, а лестница слизька. У нас одна і руки повиривала, а один – Митька Мірий, убився з неї. Отак стали культурно жить! А як з середини – вона всігда сухенька, ця лесніца.

Погріба на дворі робили. Копали самі. Колодязі у всіх були. А отам, де ми жили, вода була в колодязі погана, неможна пить. Хіба корову напоїть та милися. А криниця аж так за річкою, туди ходили по воду й зимою. А з самої річки воду не брали, погана.

[Анастасія Тимофіївна] З вовни пряли шерсть, з вівці, а тоді, що пряли з коноплів – один край, а на верстатах ткали ліжник – теплий такий. Прядиво – конопля. Воно називалося сім'я. Тоді вибирали яке цвіте, його насіння. А яке не цвіте, те виривали, не косили. Нам спеціально городи для капусти і там ми висіваємо, оце прядиво. Подушки – з домашньої птиці. Рядна були, це вже не з шерсті. Дірки таки, скали їх, остається рване шось, його рвали на кусочки, перемотували, а тоді – конопля... Це називалося рядном. Посуда – дерев'яні ложки.

[Марія Тимофіївна] Горшки з глини, глечики, макітри, – глиняне все було. Для пиріжків – макітри, буває коров'яче молоко туди лили. Макітра, вона здорова.

[Анастасія Тимофіївна] В макітрі опару парили: на відро, або на півтора. Кришки не було, обв'язували тряпками.

[Марія Тимофіївна] Білі чашечки в панів були, а у нас ні. Кружки були у тих, що багатенькі. В селі гончарів не було. Брали в Підгорному. Вони робили і по селу возили продавали. Іде бричка, на бричці макітри, горшки, кувшини. Іде мамка вибирає.

[Анастасія Тимофіївна] Одне, бачите, було череп'яне, друге – чимось обливали.

[Марія Тимофіївна] Полив'яне називалось. На них рисунки були, воно дорожче. І красиве робили. Кузня в селі була – дом старий, чоловік робив. Готовили до плугів борони, букарі, – все готовили – леміші, лопати, – все робили. Пукарь – це землю оре, є 4-х лемешний, є 6-ти, 8-ми. Знаєте леміш? До трактора чіпляється, коли кіньми – до коней.

[Марія Тимофіївна] Рубашки вишивали мужикам. Хату украшали.

[Анастасія Тимофіївна] Ікони рушничками прикрашали. Понашиваю (канву), узори сама придумувала. На весілля як приходять сватать, обязательно держать два рушнички, шоб давати старостам. Прийшли мою дочку сватать, я наготовила два рушнички. Їм не витиралися, а для краси вішали на стіні, отак розтягалося. Воно ж красиве таке. Вішали на вікно. Воно (мулюне) не ліняє, можна виварювать. На селі мало людей вишивали. Вишивала вечорами.

Готовить сама вчилась, в прислугах. Мене навчили рибу фаршировану: кожку сдирать, м'якоть брать, на машинку, з морковою, з цибулькою, з усім. Тоді накладаєш на хребет, кожку застилаєш, кладеш в спеціальний казанок, цибульку, в юшечку картошечку, часник. Дуже вкусно. Ті, шо у Василівці, з нами за столом ніколи не поїдять. В степ йшли, брали поїсти. Брали бутилку молока, сала, сметани кладеш. Помідори покришеш, помастиш, цибульку. Пішки ходили степом.

[Марія Тимофіївна] Шпек з собою брали в поле. Шпек – ото таке капчоне – окорок висить на горищі. Як хочеш їсти, та лізеш на горище, одріжеш кусочок шпеку.

[Анастасія Тимофіївна] Бувало пробивали дірочки, і напихали туди часник. Більше нічого. А як сало старіє – то нічого вже не помагало.

[Марія Тимофіївна] В мішках держали сало. Було висить на бантині мішок із салом. Бантин – оце ж кроква стоїть, а біля крокви оце у верху. Поперек. І оце до нього прив'язують цей мішок.

[Анастасія Тимофіївна] Кроква – це ж на хаті зверху, де очерет вяжуть. Балки такі дерев'яні.

[Марія Тимофіївна] Не було ж ні холодильників, нічого. Ми і закону не знали. У погрібі, у діжках і кавуни, і квас, і помідори, і капусту – все-все. Квас з буряків робили.

[Анастасія Тимофіївна] Ой, це можна і зараз зробити у бутильок. Посічеш бурячок, який спеціально для борщу. Не дуже красний, такий шо на ньому й біленьке є. Ото борщовой накришить дрібненько, водичкою залить тіпленькою, у тепле поставить і воно закисає. І пахне тоді бурячком! Звариш борщ, і не можна відірваться!

[Марія Тимофіївна] Ще й квасоля туди у борщ.

[Анастасія Тимофіївна] А воду з них тоже доливали у борщ, шоб дужче пахло. І пили. Пили і голову мили, бо не було у нас мила. Це щас така вода є [показує на колонку], і в колодязі отут у нас хароша. А туди, на той край, де ми жили, була вода така шо й кофію не зва-

риш. Молоко скіпається – така вода погана. Ото вода закипить, кофій всипиш, дольєш молока, перекипятиш...

[Марія Тимофіівна] Кофій самі робили: ячмінь жарили на сковородкі.

[Анастасія Тимофіівна] А ще з сої – це такий кофій укусний з сої. Соя така маленька, як фасоля. Після войни з неї варили суп, і її було багато. Взять пережарить її, а тоді, як машинки немає, то качалкою перемелеш, перетреш на дошці, просієш...

[Марія Тимофіівна] Більше бутилкою чим качалкою.

[Анастасія Тимофіівна] Це такий кофій укусний був, не дай Бог!

[Марія Тимофіівна] Робили з ячменю. У печі нагорить чи дрова, чи кирпич, насипеш на сковородку ячмень і ставили, шоб він зажарився, шоб красний був. Підтягають мамка рогачем, підтягають, і оп'ять. Був і настоящій, такий же самий, з ячменю.

[Анастасія Тимофіівна]: Рецепт "Вареники з пасльоном": тєсто таке ж, як на обичні вареники. Пасльон сирий, а у варениках зварюється. Сахарьку добавляєш туди, а сметани чи масла – ні. Кладеш і пересипаєш сахарєм. Укусні дуже були.

[Марія Тимофіівна] Вареники закипіли, витягли. На стол виложили, вони простояли, складаєш в миску; а як гаряче, так воно ж розтане все.

[Анастасія Тимофіівна] Щоб не липли вони, прохолоне на столі, а тоді вже складають і сахарем пересипають, або медом трошки переливали. Мед купували. Тут у нас із краю жили люди – Бороденки. Це тіки в їх були пчоли. В них меду було багато, вони продавали.

[Марія Тимофіівна] Мед як качають, так дітей приглашають.

[Анастасія Тимофіівна] Як оце одцвітеться все. Вони два рази качають, один раз як пройде акація, клевер – із того беруть. А тоді ще пізніше, як соняхи цветуть. Із соняхів вона носе мед.

[Марія Тимофіівна] Сажали на погоду. Й знали тоді люди, шо обкоси робить треба в оцей місяць, в послєдніх числах обкоси робить.

[Анастасія Тимофіівна] Так люди знали, по числах. А тепер вже затяглося, знаєш як? І так не получається. То ж уже клімат перемінився, уже пізніше сіють. У нас картошку витягають 14 марта. На Явдошка буде гарна картошка! Це вже кожний знає. Хоч не всю, хоч трохи занесе. Жито до Покрови – це вже дуже прохладно було.

[Анастасія Тимофіївна] Ой, тут скіки сніга було! Що ото загати, отакі каміння, то загат не було видно – засипало. А тут колись два млини були вітряні. Один отут-о стояв, один – там, де ми жили. І ото до млина витягаємо санки, як пускаємось відтіля, і аж у річку (сміється). Упадеш і тягнешся за санками.

[Марія Тимофіївна] З дерева санки робили, великі-великі. Дрючок з тополі вирубають і ото санки настоящі маненькі.

[Анастасія Тимофіївна] Не було оце млина, ні загати, нічого. Все рівно. Оце аж у річку з'їжджали. Каталися й на річці, а коньків не було.

[Марія Тимофіївна] Про коньки й балакать не надо. Я надівала оці-о, з лози. Надіну, прив'яжу кругом ноги і пашов на берег. Татко бувало каже: "Провалишся, не вилізеш звідсіля". Та вилізу – отвічаю.

[Анастасія Тимофіївна] Колись же тут такі річки були! Так глибоко було! Воду носили, аж за річкою криниця. А оце снігом як засипе, а там же зімою тепла вода. Тіки видно трошки дірочку – пробила теплота. Татко іде первим з коромислом, двома відрами, шахтеркою, откидають – показать, де та криниця. А в колодязі була вода хороша, так далеко. Були люди такі, шо колонки обкладали.

[Марія Тимофіївна] Копають, пока вода не піде. Грязюку витягають. Вода набігла. Каменем обкладали. Дрібненькими, рівненькими, плитками. Прямо так викладено по кругу.

[Анастасія Тимофіївна] Пасху обязательно одмічали. Спас – до нього ні одного яблучка не їмо. В особенності, беременним женщинам не можна. Коли святили, можна вже їсти. Покрова як празник, вже позно, сніг ліпить. Ми не дуже прикмети знаємо. Ми в такому горі жили, не знали даже коли день рождєнія, ніколи не справляли, в отакім горі жили все время. Оце тільки тепер почалось.

[Марія Тимофіївна] На Івана Купала обливали. Бувало, ідеш по селу, з двору миска води чи відро, обливають, казали, що на Купала.

Кукли шили: самі чоловіки, набивали тирсою. Купували чоловіку з кукли, продавались такі: одна чоловіка, а там дві дірочки. Коси куклам з кукурузки робили.

[Анастасія Тимофіївна] А тоді пошию сумочку, ручки пошию, туди наб'ю висівок. А головку пришиваєш, обнаковенна головка, продається в магазінах. Наряди сам шиєш. Я навіть не гралася, це вже діти гралися.

[Анастасія Тимофіївна] З тикви робили солянку. Одріжемо оце від корня, вичистили, і держали соль. Не з гарбуза, з тикви. Тиква така кругла, як ковшик. А гарбуз, що їдять. А кабаки – це отдєльно.

[Марія Тимофіівна] Електричество появилося ще перед войною. Боялися люди, що повбиває. Наша хата перва була подключона, а тоді вже подивилися, шо хорошо, стали підключать.

[Анастасія Тимофіївна] До нього – карасинками. Ходиш із лампою корову доїть, не дай бог. У війну не було не карасина, нічого. До темна лягали спать. А шоб підпалить ото у печі – строгали з дерева, сосна загоряється бистро, і ото татко наріжуть таких тоненьких- тоненьких. А тоді сірка продавалася, як спічка, її нагрівали, вона розтавала. І оті вмакали в неї. А об шо запалювать? І тоді в печі збивали жар, попіл, збивали, шоб назавтра було. Розгорнуть і туди ту спичку, вона пихне і загорить. Це тіки при війні було таке. А до войни і бензін був. Лампи – бензинки, носили з собою. Було свободно оце горюче. Воно ж вонюче таке, конечно. Бувало обріжеш руку і перве – в карасін. І ви знаєте, зажива бистро. Я уже як хату укривала, – очеретиною обрізала. Та злякалась, бо вмерла та, Гриценчиха, коли обрізала. Прибігла додому, а нічого ніде нема. І я взяла залила карасіном рану. Так і робили усе карасіном.

[Марія Тимофіівна] А як тиф, той голову карасіном мазали. І як поперек ломило, у грудях пече – тоже карасіном розтирали.

[Анастасія Тимофіївна] А тоді ще продавали денатуру. Це було треба їхать в город, щоб її купить. Вона разна була, друга була аж голуба, кріпка. Пили люди, водою запивали. І нею розтирались. І не вмирав ніхто, оті, шо пили. Водою запивали, хоть би шо.

У Єристовкі до війни ніяких питейних заведеній не було, того і п'яниць не було. Клуб був, бібліотека хороша була. У магазіні продавали, но тільки до вечора. З цим раньше строго було. Закрито – все. Щас – через хату наливають. А тоді з самогоном строго було. Находили, – забирали, штрафували. Люди боялися. Як самогон вигонять, так те що оставалось, виливали свиням, а вони налупляться і радіють дуже.

[Марія Тимофіівна] Недочуй Митька був дуже поганий. Він після війни був у Гладкому. Гладке – хуторочок маленький, він давно стоїть. Оце Гладків, там Лісна, Тернувата на цім боці. А тоді Луговий, а тоді вже виїзжаєш на Запоріжжя. Тернувата – на тім боці. А чого Гладків – хтозна? Це не од нас зависить, це карачекракські знають.

Були люди не грамотні, а толкові. Самі частушки придумивали. Вони були більше у возрасті, і не вчилися, просто умні. В мене кума, син якої погано вчився, а рос здоровий, та й каже: "Рости синок, хоч дурний, так здоровий!" Це Вовочка.

[Анастасія Тимофіівна] А були ще, знаєте, такі жінки, шо й борщу не вміли зварить. [Марія Тимофіівна] І зараз таких повно. [Анастасія Тимофіівна] Так таких не тільки у сім'ї, а й по селу обсуждали. А особінно свекрухи. Тепер зараз не дуже держаться. А тоді – так, не так, а треба було жить. Закон такий був. Тоді всім до всього діло було. Щас не так. Але дужче судили і рядили свекруху, чим тещу. А хтозна, чого?

[Марія Тимофіівна] Всьо равно раньше дружніше жили із сусідами, як тепер. Дружили. Як сусід, то всьо равно як одна сім'я. Сварила мамка галушки: "Тьотка Параска! Ідіть їсти!" Зварила та щонебудь: "Кума, іди їсти". Тепер ні, Боже упаси...

Покажчики

ПРЕДМЕТНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Додатки

Експозиція Еристівки та її відкриття 24 березня 2002 р.

Братська могила воїнів-визволителів у с. Тернувате. 2007 р.

Братська могила воїнів-визволителів у с. Широке. 2007 р.

Братська могила воїнів-визволителів у с. Переможне. 2007 р.

Пам'ятний знак воїнам-односельцям у с. Широке. 2007 р.

Братська могила воїнів-визволителів у с. Червоноармійське. 2007 р.

Братська могила воїнів-визволителів у с. Грозово. 2007 р.

Старий колодязь на подвір’ї Карнаух Анастасії Тимофіївни

Дворище Недоруєва Олексія Омел'яновича, с.Широке

Старе кладовище у с. Широке

Будинок Недоруїв, с.Широке

Щербак (Карнаух) Анастасія Тимофіївна,
Щербак (Козирєва) Марія Тимофіївна

ВИПУСК
8го класу Широківської восьмирічної школи с. Широке
Лисенко К.В.
Малюта І.Д.
Кулик Н.Я.
Бабанін С.Я.
Грицан Л.Г.
Череп О.Г.
Живиця М.В.
Гайкович Г.М.
Кудрявець В.
Дитюк В.
Гриценко Л.
Карнаух В.
Яцун Л.
Биков В.
Гриценко В.
Лазаревич А.
Кулик В.
Семеренко В.
Живиця Т.
Бабак Ф.
Чорнобров В.
Чабан Л.
Сороковенко В.
Козирев В.
Лисенко Т.
Лисенко М.
Ожоро г В.
Тіхцов М.
Івченко В.
1966-
-1967

Проводи до лав Радянської Армії

Сільське весілля

Сільське весілля

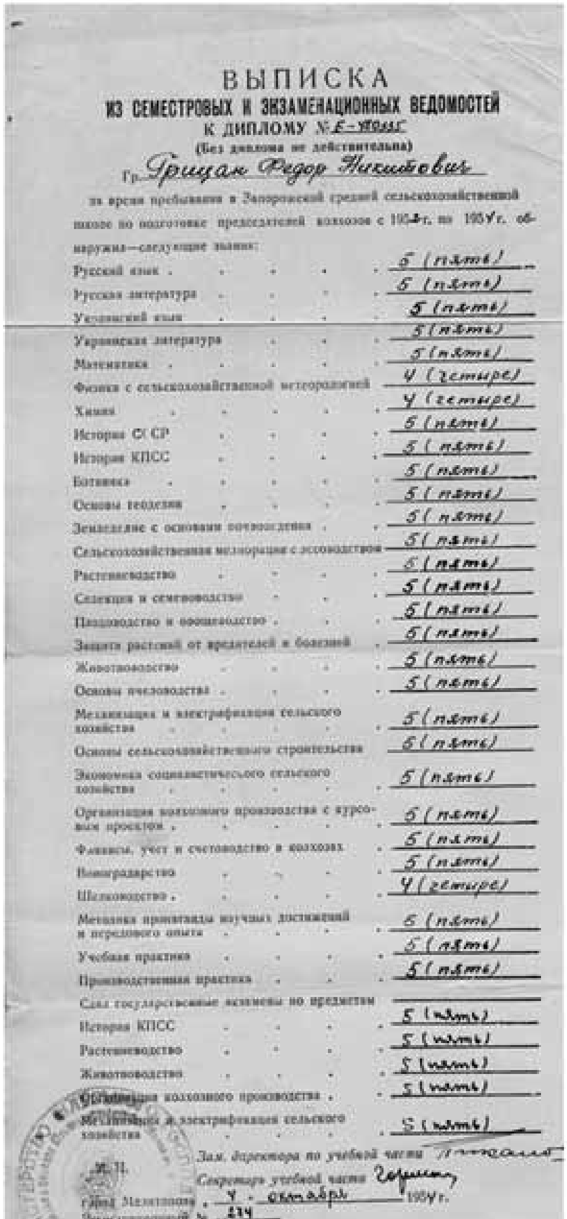

ВЫПИСКА
ИЗ СЕМЕСТРОВЫХ И ЭКЗАМЕНАЦИОННЫХ ВЕДОМОСТЕЙ
К ДИПЛОМУ № Е-[illegible]

(Без диплома не действительна)

Гр. Грицан Федор Никитович

за время пребывания в Запорожской средней сельскохозяйственной школе по подготовке председателей колхозов с 195[illegible] г. по 1954 г. обнаружил—следующие знания:

Русский язык	5 (пять)
Русская литература	5 (пять)
Украинский язык	5 (пять)
Украинская литература	5 (пять)
Математика	5 (пять)
Физика с сельскохозяйственной метеорологией	4 (четыре)
Химия	4 (четыре)
История СССР	5 (пять)
История КПСС	5 (пять)
Ботаника	5 (пять)
Основы геодезии	5 (пять)
Земледелие с основами почвоведения	5 (пять)
Сельскохозяйственная мелиорация с лесоводством	5 (пять)
Растениеводство	5 (пять)
Селекция и семеноводство	5 (пять)
Плодоводство и овощеводство	5 (пять)
Защита растений от вредителей и болезней	5 (пять)
Животноводство	5 (пять)
Основы пчеловодства	5 (пять)
Механизация и электрификация сельского хозяйства	5 (пять)
Основы сельскохозяйственного строительства	5 (пять)
Экономика социалистического сельского хозяйства	5 (пять)
Организация колхозного производства с курсовым проектом	5 (пять)
Финансы, учет и счетоводство в колхозах	5 (пять)
Виноградарство	5 (пять)
Шелководство	4 (четыре)
Методика пропаганды научных достижений и передового опыта	5 (пять)
Учебная практика	5 (пять)
Производственная практика	5 (пять)
Сдал государственные экзамены по предметам	
История КПСС	5 (пять)
Растениеводство	5 (пять)
Животноводство	5 (пять)
Организация колхозного производства	5 (пять)
Механизация и электрификация сельского хозяйства	5 (пять)

Зам. директора по учебной части [подпись]

Секретарь учебной части [подпись]

М. П.

Город Мелитополь, 4 октября 1954 г.

Регистрационный № 274

Мелитопольская гортипография. Заказ № 5183—200

Христовского сельского совета депутатов трудящихся с. Шаровка Васильевского р-на Запорожской обл.

Згідно постанови РНК СРСР від 26/I—1... затверджено ЦУНГО Держплану СРСР від 10/X—1940 р.

ПОГОСПОДАРСЬКА КНИГА
ОСНОВНИХ ВИРОБНИЧИХ ПОКАЗНИКІВ ГОСПОДАРСТВ КОЛГОСПНИКІВ
1943—1945 рр.

Колгосп Фрунзе

(За цією ж формою треба проводити облік господарств робітників та службовців).

Христовська сільська рада

Господарство № 51

Точний адрес: с. Христівка(?) Василівського району Запорізької області

Суспільна група: 1.I 194 р. — бідняк(?) с. селянин(?) — 194 р.

Додаткові відомості

1. Члени сім'ї

Відмітка про інвалідів та пенсіонерів, якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх: 194 р., 1 січня: З якого часу	194 р., 1 січня: Причина відсутності	194 р., 1 липня: З якого часу	194 р., 1 липня: Причина відсутності	194 р., 1 січня: З якого часу	194 р., 1 січня: Причина відсутності	194 р., 1 липня: З якого часу	194 р., 1 липня: Причина відсутності	194 р., 1 січня: З якого часу	194 р., 1 січня: Причина відсутності	194 р., 1 липня: З якого часу	194 р., 1 липня: Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
		вибув в РККА													
						[illegible]									
		вибув в РККА 1939.													

2. Будівлі

	Назва будівель	Рік збудування	Відмітка про оренду
1	Дім (хата)		
2	Хлів		
3	Сарай		
4			
5			
6			
7			
8			

Скот

Скот		194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII
Свині: Старше 9 міс.: Кнури-плідники	13						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
в т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці: Старше 1 року: Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р.: Баранчики, валушки-кастрати	26						
Ярочки	27						

Скот		194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	1945 р. 1.I	1945 р. 1.VII
Вівці: Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят старше 6 міс.	30						
В т. ч. чисел: грубошерсні	31						
напівгрубошерсні	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози: Старше 1 року: Козли	36						
Кози	37						
Від 6 м. до 1 року: Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						

Скот		194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

	Види і вік скоту	№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
1			
2			
3			
4			

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. — [signature]

Підпис голови сім'ї — Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. — [signature]

Підпис голови сім'ї — Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. — [signature]

Підпис голови сім'ї — Липня 194 р.

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї: Буряк Ганна Василівна

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі): Фрунзе (статутна форма та назва)

Дата вступу: 1929 р.

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На тупі зміни	В якій школі учаться в теперішній час	Відмітка про зміни в навчанні в 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі в 194 р.	194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Буряк Ганна Вас.			1903	укр.	гр.					в колгоспі	колгоспниця		
2.	-"- Ольга Іллівна			1929	"	"					"			
3.	-"- Ніна Іллівна			1931	"	"					"			
4	-"- Любов Іллівна			1938	"	безгр.					"			

3. Земля

Назва угідь		На 1.I 194 р.	1944
Всього присадибної	1	050	0,48
В т. ч. під будівлями	2	005	0,05
З них під ...	3		
під городом	4	035	0,25
під садом	5	018	0,18
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	194 р. факт	1944 р. план	1944 р. факт	194 р. план	194 р. факт
	1						
	2						
	3						
інші	4	020		0,10			
кукуруд.	5	018		0,10			
Картопля	6	005		0,05			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		1943 р. корні	1943 р. в т. ч. плодон.	1944 р. корні	1944 р. в т. ч. плодон.	1945 р. корні	1945 р. в т. ч. плодон.
Сад (порода)	1						
обрикос (?)	2	10		10			
вишня (?)	3	2		2			
	4						
Ягідники	5	8		8			
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII
	Корови	1						
	Нетелі (телиці покриті)	2						
	В т. ч. покриті до 1.IX	3						
	Телиці старше 1 року	4						
Молодняк рогатого скоту від 1–2 років	Бички	5						
	Воли-кастрати	6						
Телята	Від 6 міс. до 1 року	7						
	До 6 міс.	8						
		9						
		10						
		11						
	Всього...	12						

Господарство № 52

Точний адрес: с. Єристовка Василівського района Запорізької області

Суспільна група: 1.I 194 р. ______ 194 р. ______

Додаткові відомості

сім'ї

Відмітка про інваліда та пенсіонера, якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Згоріла

Скот			194 р. I.I	I.VII	194 р. I.I	I.VII	194 р. I.I	I.VII
Свині	Старше 9 міс.	Кнури-плідники	13					
		Кнури-неплідники та кабани	14					
		Свиноматки	15					
		в т. ч. свиноматки на відгодівлі	16					
	Молодняк від 6—9 міс.		17					
	Молодняк від 4—6 міс.		18					
	Поросята до 4 міс.		19					
	Всього		20					
	В т. ч. свиней до 1 року		21					
Вівці	Старше 1 року	Барани	22					
		Валухи-кастрати	23					
		Матки	24					
		Ярки	25					
	6 м. — 1 р.	Баранчики, валушки-кастрати	26					

Скот			94 р. I.I	I.VII	194 р. I.I	I.VII	1945 р. I.I	I.VII
Вівці	Ягнята до 6 міс.		28					
			29					
	Всього овець і ягнят стар. 6 міс.		30					
	В т. ч. вівці:	грубошерсні	31					
		напівгрубошерсні	32					
			33					
		тонкорунні	34					
			35					
Кози	Старше 1 року	Козли	36					
		Кози	37					
	Від 6 м. до 1 року	Козлики	38					
		Козочки	39					
	Козенята до 6 міс.		40					
	Всього кіз і козлят старше 6 міс.		41					

Скот		194 р. I.I	I.VII	194 р. I.I	I.VII	194 р. I.I	I.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

3 наявного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Відмітка про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї
— Січня 194 р.
Бурак
Підпис голови сім'ї
— Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
— Січня 194 р.
Бурак
Підпис голови сім'ї
— Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
— Січня 194 р.
Бурак
Підпис голови сім'ї
— Липня 194 р.

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї Криничне Марія Васильвна

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі) Фрунзе
статутна форма та назва

Дата вступу

1. Спис…

№ пор.	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На тупі зміни	В якій школі учиться в теперішній час	Відмітка про зміни в нав'язанні в. 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Вибуття в … 194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	Криничний Василь Теод.			1902	рус	гр.					в колгоспі		
2.	-"- Марія Васил.			1913	"	"					[illegible]	[illegible]	
3.	-"- Микола Васил.			1926	"	"							
4.	-"- Ганна Васил.			1930	"	"							
5.	-"- Марія Васил.			1931	"	без							
6	-"- Василь Васил.			1944	"	"							
7	-"- Анатолій В.			1943	"	"							

2. Земля

Назва угідь		На 1.I 194 р.	944
Всього присадибної	1	025	0,54
В т. ч. під будівлями	2	005	0,05
з них під …	3		
під городом	4	020	0,49
під садом	5	–	–
	6		
	7		
	8		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		1943 р. план	факт	1944 р. план	факт	194 р. план	факт
Пшениця	1	0,02		0,02			
Ячмінь	2	0,02		0,02			
Проса	3	0,11		0,01			
інші	4	005		0,05			
кукурудзи	5	025		0,27			
Картопля	6	0,08		0,08			
Овочеві	7	0,04		0,04			
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (порода)	1						
	2						
	3						
	4						
Ягідники	5						
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

Великий рогатий скот			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Корови		1	1			
Нетелі (телиці покриті)		2				
В т. ч. нокорті до 1 X		3				
Телиці старше 1 року		4				
На 1—2 роки	Бички	5				
	Воли-кастрати	6				
Телята	Від 6 міс. до 1 року	7				
	До 6 міс.	8	6м.			
		10				
		11				
Всього…		12				

Господарство № 58.

Точний адрес с. Бриетовка Василівського района Запорізької області.

Суспільна група: 1.I 194 р. ______ 194 р. ______

Додаткові відомості

сім'ї

Відмітка про інвалідів та пенсіонерів, якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
вибув в Р.к.к.а. 1943 г.															
вибув в р.к.к.а. 1944 г. 10/II.															

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

згоріла

Скот			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Свині	Старше 9 міс.	Кнури-плідники	13					
		Кнури-неплідники та кабани	14					
		Свиноматки	15					
		в т. ч. свиноматок на відгодівлі	16					
	Молодняк від 6—9 міс.		17					
	Молодняк від 4—6 міс.		18					
	Поросята до 4 міс.		19					
	Всього		20					
	В т. ч. свиней до 1 року		21					
Вівці	Старше 1 року	Барани	22					
		Валухи-кастрати	23					
		Матки	24					
		Ярки	25					
	Відб. м. до 1 р.	Баранчики, валушки-кастрати	26					

Скот			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Вівці	Ягнята до 6 міс.		28					
			29					
	Всього овець і ягнят стар. 6 міс.		30					
	В т. ч. чисел:	грубошерсті	31					
		напівгрубошерсті	32					
			33					
		тонкорунні	34					
			35					
Кози	старше 1 року	Козли	36					
		Кози	37					
	відб. м. до 1 року	Козлики	38					
		Козочки	39					
	Козенята до 6 міс.		40					
	Всього кіз і козлят старше 6 міс.		41					

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є насіннікі

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Кривина

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.
Кривина

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Кривина

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Кривина

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї **Бригадня Мотря Михайловна**

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі) **Фрунзе** статутна форма та назва

Дата вступу 19 37

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На тупі зміни	В якій школі учиться в теперешній час	Відмітка про зміни в навчанні в: 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі в: 194 р.	194
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Бригадін Василь Семен.			1903	рус	гр.					Колгоспник	в РККА		
2.	-"- Мотря Михайл.			1905	укр	м/гр.					"	колгоспниця		
3.	-"- Іван Васильович			1939	"	без								

Вибув

3. Земля

Назва угідь		На 1.I 194 р.		
Всього присадибної	1	025		
В т. ч. під будівлями	2	005		
з них під[illegible]	3			
під городом	4	015		
під садом	5	005		
	6			
	7			
	8			
	9			

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	факт	194 р. план	факт	194 р. план	факт
	1						
	2						
	3						
	4						
інші огар.	5	010					
Картопля	6	005					
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (порода)	1						
	2						
	3						
	4						
Ягідники	5						
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Корови		1	1					
Нетелі (телиці покриті)		2						
В т. ч. покриті до 1 X		3						
Телиці старше 1 року		4						
Від 1—2 років	Бички	5						
	воли-кастрати	6						
Телята	Від біж. до 1 року	7						
	До 6 міс.	8						
		9						
		10						
		11						
Всього...		12						

Господарство № 57

Точний адрес с. Еристовка Васильевского района Запорізької області

Суспільна група: 1.I 194 р. колхозна; 194 р.

Відмітка про інваліда та пенсіонера, якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня: В якого часу	Причина відсутності	1 липня: В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня: В якого часу	Причина відсутності	1 липня: В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня: В якого часу	Причина відсутності	1 липня: В якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
		вибув в РККА 1943 г.													
						Умерла 27 мая 1944 г.									
						вибув 30/мая 1944 г.									

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Додаткові відомості

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Свині. Старше 9 міс.: Кнури-плідники	13						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
в т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці. Старше 1 року: Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р.: Баранчики, валушки-кастрати	26						
Ярочки й матки	27						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Вівці: Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят старше 6 міс.	30						
В т. ч. числі: грубошерсті	31						
напівгрубошерсті	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози. Старше 1 року: Козли	36						
Кози	37						
Від 6 м. до 1 року: Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						
В т. ч. ангорських	42						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Вингадж
Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Вингадж
Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Вингадж
Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї Бабак Олена Івановна

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі) Фрунзе статутна форма та назва — Дата вступу 1929 р.

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На тривалі зміни	В якій школі учиться в теперешній час	Відмітка про зміни в навчанні в: 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі в: 194 р.	194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Бабак Олена Іван			1892	укр	гр.					в колгоспі	колгоспниця		
2.	-"- Віктор Іван.			1918	"	"					-"-			
3.	-"- Марія Іван.			1920	"	"					-"-			
4.	-"- Іван Іванов			1924	"	"					-"-	колгоспник		
5.	-"- Ганна Іванов			1927	"	"					"	"		

3. Земля

Назва угідь		На 1.1 194 р.	1944
Всього присадибної	1	0,62	0,50
В т. ч. під будівлями	2	0,10	0,10
з них під ...	3		
під городом	4	0,36	0,24
під садом	5	0,07	0,07
сінокос	6	0,09	0,09
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		1943 р. план	факт	1944 р. план	факт	194 р. план	факт
	1						
	2						
соняшник	3	0,02		0,02			
інші огор.	4	0,08		0,08			
кукурудзи	5	0,08		0,08			
Картопля	6	0,06		0,06			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		1943 р. корні	в т. ч. плодон.	1944 р. корні	в т. ч. плодон.	191 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (порода)	1						
Обрикоса	2			5			
	3						
	4						
Ягідники	5			3.			
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 194 р.	194 р.	191 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

Великий рогатий скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	19 р. 1.I	1.VII
Корови	1	1					
Нетелі (телиці покриті)	2						
В т. ч. покриті до 1 X	3						
Телиці старше 1 року	4						
На 1-2 роки: Бички	5						
воли-кастрати	6						
Телята: Від 6 міс. до 1 року	7						
До 6 міс.	8						
	9						
	10						
	11						
Всього...	12						

Господарство № 5[illegible]

Точний адрес с. Бристовка Васильівського района Запорізької Області.

Суспільна група: 1.I 194 р. ______ 194 р. ______

Додаткові відомості

Відмітка про інвалідів та пенсіонерів, якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
		вибув в	РККА												
		угнана	в Германію					липня	1942р.						
		вибув	в РККА												
		вибула	в	г. Запоріжжя.				22/III-44							

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Свині: Старше 9 міс. Кнури-плідники	13						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
В т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці: Старше 1 року Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р. Баранчики, валушки-кастрати	26						
Ярочки й матки	27						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Вівці: Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят стар. 6 міс.	30						
В т. ч.: тонкорунні	31						
напівгрубошерсті	32						
грубошерсті	33						
	34						
	35						
Кози: Старше 1 року Козли	36						
Кози	37						
Відбім. до 1 року Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						
В т. ч. ангорських	42						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є власних

Види і вік скоту		№ в насм. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Бадай

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Бадай

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Бадай

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї Щербак Євдокія Івановна

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі) Фрунзе
статутна форма її назва

Дата вступу 1929

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На тупі зміни	В якій школі учиться в теперішній час	Відмітка про зміни в навчанні в 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та позасільськогосподарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі в: 194 р.	194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Щербак Дунька Ів.			1894	укр	безгр.					в колгоспі	колгоспниця	вмерла	
2.	Мирошниченко Марія Н.			1919	"	гр.					"	"		
3.	Ільїн Віктор Микол.			1939	"	без.								

3. Земля

Назва угідь		На 1.1 194 р.	1944 р.
Всього присадибної	1	1,00	0,77.
в т. ч. під будівлями	2	015	0,15
з них під ...	3		
під городом	4	055	0,32
під садом	5	030	0,30
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194? р. план	факт	1944 р. план	факт	194 р. план	факт
ячмінь	1	0,03		0,03			
проса	2	0,05		0,05			
соняшн	3	0,02		0,02			
інші		0,09		0,09			
кукурудза		0,10		0,10			
Картопля		0,03		0,03			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		191 р. корні	в т. ч. плодон.	191 р. корні	в т. ч. плодон.	191 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (порода)	1						
яблонь	2	4					
обрикоси	3	3.					
	4						
Ягідники	5	10					
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 191 р.	194 р.	191 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Корови		1						
Нетелі (телиці покриті)		2						
В т. ч. покриті до 1 X		3						
Телиці старше 1 року		4						
На 1–2 роки	Бички	5						
	Воли-кастрати	6						
Телята	Від 6 міс. до 1 року	7						
	До 6 міс.	8						
		9						
		10						
		11						
Всього...		12						

Господарство № 5.6

Точний адрес с. [illegible] Васиівського району Запорізької області

Суспільна група: 1.1 194 р. ____ 194 р. ____

Додаткові відомості 10

Відмітка про інвалідів та пенсіонерів, якої категорії	Наступні зміни	194 р. 1 січня: В якого часу	Причина відсутності	1 липня: В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня: В якого часу	Причина відсутності	1 липня: В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня: В якого часу	Причина відсутності	1 липня: В якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
		умерла				1943г.									

(Відмітки про відсутніх)

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Зборка?

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Свині. Старше 9 міс.: Кнури-плідники	13						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
в т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього . . .	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці. Старше 1 року: Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Баранчики, валушки-кастрати	26						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Вівці: Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят старше 6 міс.	30						
В т. ч. числі: грубошерсні	31						
напівгрубошерсні	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози. Старше 1 року: Козли	36						
Кози	37						
Відбим. до 1 року: Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є насіннях

Види і вік скоту		№ в насм. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї
— Січня 194 р. Цирбак
Підпис голови сім'ї
— Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
— Січня 194 р. Цирбак
Підпис голови сім'ї
— Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
— Січня 194 р. Цирбак
Підпис голови сім'ї
— Липня 194 р.

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї: Цуканова Марія Ілгінішна

Члени якого колгоспу (промколгоспу / промартілі): Фрунзе
статутна форма та назва

Дата вступу: 1940

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На тіпні зміни	В якій школі учиться в теперішній час	Відмітка про зміни в наявності в. 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі в: 194 р.	194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Цуканов Микола Петр			1894	рус	гр.					в колхозі			
2	-"- Марія Ілгін			1900	"	без.								
3	-"- Антоніна Мих.			1928	"	гр.								
4	-"- Ганна Мих.			1931	"	без								
5.	-"- Алексей Мих			1939	"	"								
6.	-"- Александра Мих.			1923	"	гр.								
7.	-"- Надія Мих.			1925	"	"					в колхозі			
8.	-"- Надія Мих.			1919	"	"						в колхозі		

3. Земля

Назва вгідь		На 1.I 194 р.	1944
Всього присадибної	1	090	126
в т. ч. під будівлями	2	015	0,15
з них під ...	3		
під городом	4	070	0,86
під садом	5	015	0,15
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		1943 р. план	факт	1944 р. план	факт	194 р. план	факт
Ячмінь	1	005		0,15			
	2						
	3						
інші	4	020		0,20			
кукурудза	5	044		0,44			
Картопля	6	007		0,07			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		1943 р. корні	в т. ч. плодон.	1944 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (порода)	1						
обрикос	2	10		9			
слива	3			3			
	4						
Ягідники	5	6		5.			
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Корови		1						
Нетелі (телиці покриті)		2						
В т. ч. по котні до 1.X		3						
Телиці старше 1 року		4						
Від 1–2 років	Бички	5						
	полукастрати	6						
Телята	Від 6 міс. до 1 року	7	+					
	До 6 міс.	8	1					
		9						
		10						
		11						
Всього...		12						

Господарство № 57

Точний адрес: с. Эристовка Василівського района Запорізької області.

Суспільна група

1.I 194 р. ____________ 194 р.

Відмітка про інвалідів та пенсіонерів, якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
	вибув в РККА 1943 г.														
угнана в Германію мая 1943 г.															
угнана в Германію марта 1942 г.															
~~невідомо куда вивезена німцями в 1943 р.~~															

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Додаткові відомості: Згоріла

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Свині старше 9 міс. Кнури-плідники	13						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
в т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці старше 1 року Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 міс. до 1 р. Баранчики, валушки-кастрати	26						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят стар. 6 міс.	30						
Грубошерсті	31						
В т. ч. напівгрубошерсті	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози старше 1 року Козли	36						
Кози	37						
Відбм. до 1 року Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40					2	
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41					2.	

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

3 наявного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
За Бабач

Підпис голови сім'ї
Липня 1944 р.
[illegible]

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
За Бабач

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
За Буа

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї: Притула Мокрина Миронівна

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі): Фрунзе (статутна форма та назва)

Дата вступу: 1929

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На тільки зміни	В якій школі учаться в теперішній час	Відмітка про зміни в навчанні в 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі 194 р.	194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
1.	Притула Іван Авр.			1902	укр.	гр.					в колгоспі	в РККА		
2.	-"- Мокрина Мир.			1900	"	"					"	колгоспниця		
3.	-"- Марія Ів.			1932	"	"					"			
4.	-"- Мотря Іванов.			1923	"	"					"			
5.	-"- Микола Іван.			1937	"	безгр.					"			
6	-"- Степанида Фидот.			1877	"	"					"			

3. Земля

Назва угідь		На 1.I 194 р.	1944 р.
Всього присадибної	1	0,80	0,85
В т. ч. під будівлями	2	0,30	0,30
з них під жилими	3		
під городом	4	0,20	0,35
під садом	5	0,30	0,20
	6		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		1943 р. план	1943 р. факт	1944 р. план	1944 р. факт	194 р. план	194 р. факт
	1						
	2						
соняшник	3	0,03		0,03			
інші	4	0,12		0,12			
кукуруза	5	0,12		0,10			
Картопля	6	0,10		0,10			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		1943 р. корні	в т. ч. плодон.	1944 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (порода)	1						
обрикос	2	11		9			
яблонь	3	2		5			
слив	4	2		—			
Ягідники	5	12		12			
груш	6	2		2			
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 лип-я 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I
Велика рогата худоба	Корови	1	1.				
	Нетелі (телиці покриті)	2					
	В т. ч. що отелились до 1.IX	3					
	Телиці старше 1 року	4					
	від 1–2 років: Бички	5					
	від 1–2 років: воли-кастрати	6					
	Телята: від 6 міс. до 1 року	7					
	Телята: до 6 міс.	8					
		9					
		10					
		11					
	Всього...	12					

Господарство № 58

Точний адрес: с. Еристовка Васильевского района Запорізької області.

Суспільна група: 1.I 194 р. ______ 194 р. ______

Земельні відомості

сім'ї

Відмітка про інвалідів та пенсіонерів, якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
гр 1	~~вибув в РККА~~														
	угнана в Германію мая 1943 г.														

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Скот

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Свині. Старше 9 міс. Кнури-плідники	13						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						1
в т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19	1					-
Всього	20						-
в т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці. Старше 1 року. Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						1
Ярки	25						-
Від 6 м. до 1 р. Баранчики, валушки-кастрати	26						-
Ярочки й матки	27						-

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Вівці. Ягнята до 6 міс.	28						2
Всього овець і ягнят стар. 6 міс.	30	2					3
В т. ч. овець: грубошерстні	31						
напівгрубошерстні	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози. Старше 1 року. Козли	36						-
Кози	37						-
Відбиті до 1 року. Козлики	38						-
Козочки	39						-
Козлята до 6 міс.	40						-
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						
В т. ч. ангорських	42						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Від мітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. Примицук

Підпис голови сім'ї — Липня 194 р. Примицук

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. Примицук

Підпис голови сім'ї — Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. Примицук

Підпис голови сім'ї — Липня 194 р.

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї **Тимков Гаврило Константинович**

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі) **Фрунзе** статутна форма та назва — Дата вступу 1929

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На т. ч. зміни	В якій школі учиться в теперішній час	Відмітка про зміни в назвіні в. 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господар. чи за поза сільськогосп. дарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі в: 194 р.	194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Тимков Гаврило Констан			1877	укр	без.					в колгоспі	колгоспник.		
2.	-"- Марія Лук'янов.			1881	"	"					"	"		
3	-"- Олена Гаврилов.			1911	"	гр.					"	в Запорожжі		

3. Земля

Назва вгідь		На 1.І 194 р.	1944 р.
Всього присадибної	1	060	072
в т. ч. під будівлями	2	018	0,18
з них під посівами	3		
під городом	4	018	0,24
під садом	5	030	0,30
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		1943 р. план	факт	1944 р. план	факт	194 р. план	факт
	1						
	2						
Соняшн.	3	0,03		0,03			
кукур	4	0,08		0,08			
інші	5	0,07		0,07			
Картопля	6	0,08		0,08			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		1943 р. корні	в т. ч. плодон.	1944 р. корні	в т. ч. плодон.	191 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (пор. да)	1						
обрикоси	2	7		6			
слив	3	4		—			
яблонь	4	3		3			
Ягідники	5	15					
груш	6	18		17			
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 лип-я 191 р.	194 р.	191 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів кол. док			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII	19 р. 1.І	1.VII
Корови		1						
Нетелі (теличі покриті)		2						
В т. ч. молодняк до 1 Х		3						
Телиці старше 1 року		4						
Від 1–2 років	Бички	5						
	воли-кастрати	6						
Телята	Від 6 міс. до 1 року	7						
	До 6 міс.	8						
		9						
		10						
		11						
Всього...		12						

Господарство № 59

Точний адрес с. Ерестовка Василівського району Запорізької області.

Суспільна група

1.I 194 р.

194 р.

Додаткові відомості

13

сім'ї

Відмітка про інваліда та пенсіонера, якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
		вибула в м. Запоріжжя													

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Скот			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Свині	Старше 9 міс.	Кнури-плідники	13					
		Кнури-неплідники та кабани	14					
		Свиноматки	15					
		в т. ч. свиноматок на відгодівлі	16					
	Молодняк від 6—9 міс.		17					
	Молодняк від 4—6 міс.		18					
	Поросята до 4 міс.		19					
	Всього		20					
	В т. ч. свиней до 1 року		21					
Вівці	Старше 1 року	Барани	22					
		Валухи-кастрати	23					
		Матки	24					
		Ярки	25					
	від 6 м. до 1 р.	Баранчики, валушки-кастрати	26					
		Ярочки						

Скот			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Вівці	Ягнята до 6 міс.		28					
			29					
	Всього овець і ягнят старше 6 міс.		30					
	В т. ч.	грубошерстні	31					
		напівгрубошерстні	32					
			33					
		тонкорунні	34					
			35					
Кози	старше 1 року	Козли	36					
		Кози	37					
	від 6 м. до 1 року	Козлики	38					
		Кізочки	39					
	Козлята до 6 міс.		40					
	Всього кіз і козлят старше 6 міс.		41					

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї Тимч…

Підпис голови сім'ї
Липня 1944 р.

Тимч…
Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.

Тимч…
Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Тимч…
Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї Замула Параска Фидотовна

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі) Фрунзе — статутна форма та назва — Дата вступу 19[illegible]

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	Наступні зміни	В якій школі учиться в теперішній час	Відмітка про зміни в навчанні в 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі в 194 р.	194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Замула Антон Куз.			1895	укр	гр					в колгоспі	в РККА		
2.	-"- Параска Фид.			1896	"	"					"	колгоспниця		
3.	-"- Віктор Антон			1919	"	"					"			
4	-"- Ольга Антон			1926	"	"					"	в м. Запоріжжі		
5.	-"- Сергій Ан.			1934	"	"								
6.	-"- Лида Ан.			1937	"	без								
7.	-"- Микола Ант.			1939	"	"								

2. Земля

Назва угідь		На 1.I 194 р.	1944
Всього присадибної	1	0,40	0,61
В т. ч. під будівлями	2	0,12	0,12
з них під жилими	3		
під городом	4	0,24	0,47
під садом	5	0,04	0,04
	6		
	7		
	8		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур

Назва культур		1943 р. план	факт	1944 р. план	факт	194 р. план	факт
	1						
	2						
соняшн	3	0,03		0,03			
інші	4	0,13		0,18			
кукурудза	5	0,20		0,20			
Картопля	6	0,06		0,06			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження

Плодово-ягідні насадження		1943 р. корні	в т. ч. плодон.	1944 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (пор. да)	1						
обрикос	2	1		2			
	3						
	4						
Ягідники	5	4		3			
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 січня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Корови	1	1					
Нетелі (телиці покриті)	2						
В т. ч. отелені до 1.X	3						
Телиці старше 1 року	4						
Бички одного-двох років / полеки-кастрати	5						
	6						
Телята: від 6 міс. до 1 року	7						
до 6 міс.	8						
	9						
	10						
	11						
Всього	12						

Господарство № 60 ✓

Точний адрес: с. Єристовка Василівський район Запорізька область

Суспільна група | 1.I 194 р. ______ | ______ 194 р. ______

Додаткові відомості

сім'ї		Відмітки про відсутніх															
Відмітка про і-валідів та пенсіонерів, яких категорії	Наступні зміни	194 р.				194 р.				194 р.				З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
		1 січня		1 липня		1 січня		1 липня		1 січня		1 липня			
		З якого часу	Причина відсутності	З якого часу	Причина відсутності	З якого часу	Причина відсутності	З якого часу	Причина відсутності	З якого часу	Причина відсутності	З якого часу	Причина відсутності		
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
	вибув в РККА 1943 г.														
	вибув в РККА														
	працює в м. Запорізької														

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Згоріла.

Скот			194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	1945 р. 1.I	1945 р. 1.VII
Свині	Старше 9 міс.	Кнури-плідники	13					
		Кнури-неплідники та кабани	14					
		Свиноматки	15					
		в т. ч. свиноматок на відгодівлі	16					
	Молодняк від 6—9 міс.		17					
	Молодняк від 4—6 міс.		18					1
	Поросята до 4 міс.		19					
	Всього . . .		20					
	В т. ч. свиней до 1 року		21					
Вівці	Старше 1 року	Барани	22					
		Валухи-кастрати	23					
		Матки	24					
		Ярки	25					
	[illegible]	Баранчики, валушки-кастрати	26					

Скот				194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	1945 р. 1.I	1945 р. 1.VII
Вівці	Ягнята до 6 міс.		28						
			29						
	Всього овець і ягнят стар. 6 міс.		30						
	В тому числі:	грубошерсні	31						
		напівгрубошерсні	32						
			33						
		тонкорунні	34						
			35						
Кози	старше 1 року	Козли	36						
		Кози	37	1					1
	від 6 м. до 1 року	Козлики	38						
		Козочки	39						
	Козлята до 6 міс.		40						2
	Всього кіз і козлят старше 6 міс.		41						

Скот		194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Залупа
Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Залупа
Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Залупа
Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї Щербак Тарас Стефанович

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі) Фрунзе — статутна форма, назва — Дата вступу 1929

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На-тні зміни	В якій школі учиться в теперешній час	Відмітка про зміни в навчанні в. 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі в: 194 р.	194
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Щербак Тарас Стеф.			1903	укр	гр					в колгоспі	в чмс колгоспниця		
2.	—"— Настя ~~Стеф.~~ Пр.			1903	"	"					—"—	"		
3.	—"— Ольга Тарас.			1928	"	"					"			
4.	—"— Олександра Тарас.			1932	"	"					"			

2. Земля

Назва угідь		На 1.I 194 р.	1944 р.
Всього присадибної	1	050	0,76
В т. ч. під будівлями	2	010	0,10
з них під жилими	3		
під городом	4	027	0,63
під садом	5	003	0,03
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		1943 р. план	факт	1944 р. план	факт	194 р. план	факт
пшениці	1	0,04		0,04			
ячмінь	2	0,07		0,07			
соняшн.	3	0,05		0,15			
інші	4	0,12		0,12			
кукурудза	5	0,34		0,34			
Картопля	6	007		0,01			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		1943 р. корні	в т. ч. плодон.	1944 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (пор. да)	1						
обрикоса	2	3		3			
слива	3			1			
	4						
Ягідники	5	5		5			
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 лип. я 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 1.I
Корови	1	1				
Нетелі (телиці покриті)	2					
В т. ч. отелиться до 1.IX	3					
Телиці старше 1 року	4					
Молодняк рогатого скоту: На 1-го року — Бички, бовчки-кастрати	5					
	6					
Від 6 міс. до 1 року	7					
Телята до 6 міс.	8					
	9					
	10					
	11					
Всього	12					

...батькові голови сім'ї V. ...зонова Ольга Ягоровна

...госпу (промколгоспу / промартілі) Фрунзе — статутна форма та назва — Дата вступу 1929 р.

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	Наступні зміни	В якій школі учиться в теперешній час	Відмітка про зміни в навчанні в 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господар. та поза сільськ. госп. даретвом	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі в 194 р.	194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Сазонов Михайло Ив			1913	укр	гр.					в колгосп	в РККА		
2.	-"- Ольга Ягоров.			1915	"	"					"	колгосниця		
3	-"- Вячеслав Михай			1941	"	без								
4	-"- Настя Сазонов.			1874	"	"								

3. Земля

Назва вгідь		На 1.I 194 р.	19⁴⁷	
Всього присадибної	1	032	0,49	
В т. ч. під будівлями	2	010	0,10	
з них під жилими	3			
під городом	4	022	0,39	
під садом	5	–	–	
	6			
	7			
	8			
	9			

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		1945 р. план	1945 р. факт.	1944 р. план	1944 р. факт.	194 р. план	194 р. факт.
соняшник	1	0,06		0,06			
	2						
	3	–					
інші	4	0,27		0,27			
кукуруд.	5	0,12		0,12			
Картопля	6	0,4		0,4			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	194 р. в т. ч. плодон.	194 р. корні	194 р. в т. ч. плодон.	194 р. корні	194 р. в т. ч. плодон.
Сад (порода)	1						
	2						
	3						
	4						
Ягідники	5						
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII
Великий рогатий скот	Корови	1						1
	Нетелі (телиці покриті)	2				1		
	В т. ч. покриті до 1.IX	3						
	Телиці старше 1 року	4	1					
Від 1–2 років	Бички	5						
	Воли-кастрати	6						
Телята	Від 6 міс. до 1 року	7						
	До 6 міс.	8						1
		9						
		10						
		11						
	Всього...	12						

Господарство № 61

Точний адрес с. Єрестовка Василівського района Запорізької області

Суспільна група

1.І 194 р.

194 р.

Відмітка про відділ та виселення якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
		вибув в РККА 1944 г. 22/X													
		в м. Запоріжжі працює													

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хата	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Додаткові відомості

Згоріла

Скот		194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII
Свині. Старше 9 міс. Кнури-плідники	13						
Кнури неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
з т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці. Старше 1 року. Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р. Баранчики, валушки-кастрати	26						
Ярочки й матки	27						

Скот		194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII
Вівці. Ягнята до 6 міс.	28						
Всього овець і ягнят старш. 6 міс.	29						
В т. ч. тонкорунні: гр. вб. и реш.	30						
напівгрубо-шерсті	31						
	32						
	33						
	34						
	35						
Кози. Старше 1 року. Козли	36						
Кози	37						
Від 6 м. до 1 року. Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						
В т. ч. ангорських	42						

Скот		194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

	Види і вік скоту	№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
1			
2			
3			
4			

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. за Бабан

Підпис голови сім'ї — Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. за Бабан

Підпис голови сім'ї — Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. за Бабан

Підпис голови сім'ї — Липня 194 р.

за [illegible]

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї: Биков Платон Андрієвич

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі): Фрунзе — статутна форма та назва

Дата вступу: 193

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На тупі зміни	В якій школі учиться в теперішній час	Відмітка про зміни в навчанні в 194 р.	Відмітка про зміни в навчанні в 194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про в роботі 194 р.	194
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
1	Биков Платон Андр			1902	рус	гр.					в колгоспі	колгоспник		
2.	-"- Векла Лук'янов.			1899	"	безгр.					"	"		
3	-"- Вера Платон.			1923	"	грм.					"			
4	-"- Марія Плат.			1925	"	"					"			
5	-"- Іван Плат.			1926	"	"					"	в колгоспі		
6	-"- Микола Пл.			1930	"	"					"	"		

3. Земля

Назва угідь		На 1.I 194 р.	1944
Всього присадибної	1	040	0,25
В т. ч. під будівлями	2	010	0,10
з них під шляхами	3		
під городом	4	025	0,10
під садом	5	005	0,05
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		1943 р. план	1943 р. факт.	1944 р. план	1944 р. факт.	194 р. план	194 р. факт.
	1						
	2						
	3						
інші		003		0,03			
кукурудза		024		0,24			
Картопля		003		0,03			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		1943 р. корні	1943 р. в т. ч. плодон.	1944 р. корні	1944 р. в т. ч. плодон.	194 р. корні	194 р. в т. ч. плодон.
Сад (пор. да)	1						
обрикос	2	5		5			
	3						
	4						
Ягідники	5	3		3			
	6						
	7						
Вино радники	8						

5. Бджільництво

	На 1 січня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 1.I
	Корови	1	1				
	Нетелі (телиці покриті)	2					
	В т. ч. в отелі до 1 X	3					
	Телиці старше 1 року	4					
від 1-2 років	Бички	5					
	поло(в)кикастрати	6					
Телята	Від 6 міс. до 1 року	7					
	1о 6 міс.	8					
		9					
		10					
		11					
	Всього...	12					

Господарство № 62

Точний адрес: с. Христовка Василівського району Запорізької області.

Суспільна група | 1.I 194 р. | 194 р.

сім'ї Відмітка про інваліда та належність якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
		вибув в РККА в 10/XI-44 г.													
угнана в Германію мая 1943 р.															
в "РККА" "															

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Додаткові відомості

15

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Свині. Старше 9 міс. Кнури-плідники	12						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього . . .	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці. Старше 1 року. Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
від 6 м. до 1 р. Баранчики, валушки-кастрати	26						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Вівці. Ягнята до 6 міс.	28						
Всього овець і ягнят старше 6 міс.	30						
В т. ч. у т. ч. рені	31						
В т. ч. напівгрубошерсті	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози. Старше 1 року. Козли	36						
Кози	37						
Від 6 м. до 1 року. Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

Види і вік скоту	№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
1		
2		
3		
4		

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Байков

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.
Байков

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Байков

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Байков

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.
Байков

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї — Мовчан Паланека Василівна ✓

Член якого колгоспу (промколгоспу / кромартілі) — Фрунзе (статутна форма та назва) — Дата вступу 1929

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На тупні зміни	В якій школі учиться в теперішній час	Відмітка про зміни в навчанні в 194 р.	Відмітка про зміни в навчанні в 194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі в 194 р.	194
А		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Мовчан Єгор Сергійов.			1894	укр	гр.					в колгоспі			
2.	-"- Паланека Вас.			1894	"	"					"	колгоспниця		
3.	-"- Ганна Єгоровн.			1921	"	"					служпацу	колгоспн.		
4.	-"- Василь Єгор.			1926	"	"								
5.	-"- Дмитро Єгор			1929	"	"					колгоспн.			

3. Земля

Назва вгідь		На 1.I 194 р.	1944
Всього присадибної	1	0,30	0,53
В т. ч. під будівлями	2	0,08	0,08
з них під житлом	3		
під городом	4	0,22	0,45
під садом	5	—	—
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	194 р. факт	194 р. план	194 р. факт	194 р. план	194 р. факт
	1						
	2						
Соняшн	3	0,02		0,02			
кукур	4	0,23		0,23			
інші		0,15		0,15			
Картопля	6	0,05		0,05			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	194 р. в т. ч. плодон.	194 р. корні	194 р. в т. ч. плодон.	194 р. корні	194 р. в т. ч. плодон.
Сад (пор-да)	1						
	2						
	3						
	4						
Ягідники	5						
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 січня 194 р.	На 1 січня 194 р.	На 1 січня 194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I
	Корови	1	1				
	Нетелі (телиці покриті)	2					
	В т. ч. покриті до 1.X	3					
	Телиці старше 1 року	4					
Велика рогата худоба: Від 1-го року	Бички по...кастрати	5					
		6					
Телята	Від 6 міс. до 1 року	7					
	До 6 міс.	8					
		9					
		10					
		11					
	Всього...	12					

Господарство № 63

Точний адрес: с Єристовка Василівського району Запорізької області.

Суспільна група: 1.I 194 р. ______ 194 р. ______

Додаткові відомості

Відмітка про ін-валідів та віднесення їх до якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх: 194 р. 1 січня — З якого часу	194 р. 1 січня — Причина відсутності	194 р. 1 липня — З якого часу	194 р. 1 липня — Причина відсутності	194 р. 1 січня — З якого часу	194 р. 1 січня — Причина відсутності	194 р. 1 липня — З якого часу	194 р. 1 липня — Причина відсутності	194 р. 1 січня — З якого часу	194 р. 1 січня — Причина відсутності	194 р. 1 липня — З якого часу	194 р. 1 липня — Причина відсутності	З якого часу працює в найках	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
вибув		город		Сталіно			24/XII-43 р								
	вибув в РККА. 1943 г.														

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Скот		194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII
Свині. Старше 9 міс.: Кнури-плідники	13						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
В т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього . . .	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці. Старше 1 року: Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р.: Баранчики, валушки-кастрати	26						
[illegible]							

Скот		194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII
Вівці: Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят старше 6 міс.	30						
В т. ч. числі: грубошерсні	31						
напівгрубошерсні	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози. Старше 1 року: Кози	36						
Козли	37						
Від м. до 1 року: Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						

Скот		194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

	Види і вік скоту	№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
1			
2			
3			
4			

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Мохан

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Мохан

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Мохан.

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р. Мохан

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї ✓ Гриценко Марія Івановна

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі) Фрунзе
статутна форма та назва

Дата вступу ________ 194

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На тупі зміни	В якій школі учиться в теперішній час	Відмітка про зміни в наявності в: 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про в роботі 194 р.	194
А		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
1	Гриценко Яків Володимиров.			1906	укр	гр.					в колгоспі	в армії		
2.	-"- Марія Іванов			1906	"	"					"	колгоспниця		
3	-"- Іван Якович			1925	"	"					"			
4.	-"- Мотря Яковна			1928	"	"					"	колгоспниця		
5	-"- Микола Яков.			1930	"	"					"	"		
6.	-"- Людміла Яков			1942	"	"					"	"		

3. Земля

Назва угідь		На 1.1 194 р.	1944
Всього присадибної	1	060	0,59
В т. ч. під будівлями	2	010	0,10
з них під жилими	3		
під городом	4	035	0,44
під садом	5	0,5 025	0,05
сінокосу	6	010	
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	факт.	194 р. план	факт.	194 р. план	факт.
	1						
	2						
	3						
інші 0,14	4			0,14			
кукурудза 0,22	5			0,22			
Картопля 008	6			0,08			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		1945 р. корні	в т. ч. плодон.	1944 р. корні	в т. ч. плодон.	191 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (пор. да)	1						
обрикос	2	12		—			
слив	3	3		2			
	4						
Ягідники	5	16		1			
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 січня: 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			—
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 1.I
Корови		1	+				
Нетелі (телиці покриті)		2					
В т. ч. покриті до 1.IX		3					
Телиці старше 1 року		4					
Від 1-2 років	Бички	5					
	Воли-кастрати	6					
Телята	Від 6 міс. до 1 року	7					
	До 6 міс.	8					
		9					
		10					
		11					
Всього...		12					

Господарство № 64.

Точний адрес: с. Христовка Василівського района Запорізької області.

Суспільна група | 1.I 194 р. ______ | ______ 194 р. ______

Додаткові відомості

18

Відмітка про інвалідів та пенсіонерів, якої категорії (сім'ї)	Наступні зміни	194 р. 1 січня: З якого часу	194 р. 1 січня: Причина відсутності	194 р. 1 липня: З якого часу	194 р. 1 липня: Причина відсутності	194 р. 1 січня: З якого часу	194 р. 1 січня: Причина відсутності	194 р. 1 липня: З якого часу	194 р. 1 липня: Причина відсутності	194 р. 1 січня: З якого часу	194 р. 1 січня: Причина відсутності	194 р. 1 липня: З якого часу	194 р. 1 липня: Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
	вибув в РККА				1941										
	вибув РККА				1944										
	угнаний німцями безвісти липня 1943р														

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Скот		194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII
Свині. Старше 9 міс.: Кнури-плідники	13						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6–9 міс.	17						
Молодняк від 4–6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці. Старше 1 року: Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р.: Баранчики, валушки-кастрати	26						

Скот		194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII
Вівці: Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят стар. 6 міс.	30						
В т. ч.: грубошерсті	31						
напівгрубошерсті	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози. Старше 1 року: Козли	36						
Кози	37						
Від 6 м. до 1 року: Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						

Скот		194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII
Інший скот	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Гриценко

Підпис голови сім'ї
Липня 194[4] р.
Гриценко

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Гриценко

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Гриценко

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Прізвище, ім'я, по батькові голови двору: Дитюк Ганна Гнатовна

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі): Фрунзе
статутна форма та назва

Дата вступу ________ 194

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На тугі зміни	В якій школі учиться в теперішній час	Відмітка про зміни в плануванні в. 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про в роботі 194 р.	194
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
1.	Дитюк Василь Фидот.			1905	укр	гр.					в колгоспі			
2.	-"- Ганна Гнат.			1905	"	"					"	в колгоспі		
3	-"- Тетяна Вас.			1928	"	"					"	"		
4	-"- Василь Вас			1931	"	"					"	"		
5	-"- Ольга Вас			1934	"	"					"	"		
6	-"- Іван Вас			1939	"	без								

3. Земля

Назва угідь		На 1.1 194 р.	1944
Всього присадибної	1	060	0,65
В т. ч. під будівлями	2	015	0,15
з них під жилими	3		
під городом	4	028	0,33
під садом	5	007	0,07
сінокос	6	010	0,10
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	факт	194 р. план	факт	194 р. план	факт
ячмінь	1	0,04		0,04			
соняшн.	2	0,03		0,03			
кукур.	3	0,07		0,07			
інші огород.		0,02		0,02			
кукурудза		007		0,07			
Картопля		007		0,07			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		1943 р. корні	в т. ч. плодон.	1944 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (пор. да)	1						
обрикоси	2	2		1			
	3			—			
	4						
Ягідники	5	7		3			
	6						
	7						
Вино. радники	8						

5. Бджільництво

	На 1 лип я 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів кол. док			
Бджолосімей			

6. Скот

		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 1.I
Корови	1					
Нетелі (телиці покриті)	2					
В т. ч. отелі до 1 X	3					
Телиці старше 1 року	4					
Бички поль-кастрати (від 1-2 років)	5					
	6					
Телята: Від 6 міс. до 1 року	7					
До 6 міс.	8					
	9					
	10					
	11					
Всього	12					

Господарство № 65

Точний адрес с. Єристовка Васильівського района Запорізької області

Суспільна група | 1.1 194 р. ____ | ____ 194 р. ____

Додаткові відомості: 19

Відмітка про 1-вибуття членів сім'ї та пенсіонерів які категорії	Наступні зміни	191 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	191 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в найнах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
	вибув	в	РККА				1941 р.								
	вибула	в	школу				ФЗО		м. Запоріжжя						

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Свині. Старше 9 міс. Кнури-плідники	13						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
в т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього . . .	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці. Старше 1 року. Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р. Баранчики, валушки-кастрати	26						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Вівці. Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят стар. 6 міс.	30						
В т. ч. грубошерсні	31						
напівгрубошерсні	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози. Старше 1 року. Козли	36						
Кози	37						
Від 6 м. до 1 року. Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. [illegible]

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р. [illegible]

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. [illegible]

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. [illegible]

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р. [illegible]

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї: Щербак Милашка Радіоновна

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі): Фрунзе
статутна форма та назва

Дата вступу: 1929

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На-тупні зміни	В якій школі учиться в теперешній час	Відмітка про зміни в навчанні в 194 р.	Відмітка про зміни в навчанні в 194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським госп.-дарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі в 194 р.	Відмітка про зміни в роботі в 194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Щербак Яків Степан.			1909	укр	гр.					в колгоспі	в армії		[illegible]
2.	-"- Милашка Радіонів.			1914	"	"					"	колгоспниця		
1)	Якуніна Ганна Степанов.	—	ж.	1911	укр.	—								
2)	-"- Ніна Іванов.	-	ж.	1936	укр.									
3)	-"- Ліза Іванов.	-	д.	1939	укр.									
4)	Щербак Ганна Петр.	-	ж.	1875	укр.									
5)	Якунін Іван			1909										

3. Земля

Назва угідь		На 1.I 194 р.	1944
Всього, присадибної	1	050	0,73
В т. ч. під будівлями	2	010	0,10
з них під жилими	3		
під городом	4	038	0,61
під садом	5	002	0,02
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		1943 р. план	1943 р. факт	1944 р. план	1944 р. факт	194 р. план	194 р. факт
ячмінь	1	0,03		0,03			
просо	2	0,02		0,02			
соняшник	3	0,04		0,04			
інші	4	0,16		0,16			
кукурудза	5	0,36		0,36			
Картопля	6	0,05		0,05			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		1943 р. корні	1943 р. в т. ч. плодон.	1944 р. корні	1944 р. в т. ч. плодон.	194 р. корні	194 р. в т. ч. плодон.
Сад (пор. да)	1						
обрикоси	2	2		1			
	3						
	4						
Ягідники	5	5		5			
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 січня 194 р.	На 1 січня 194 р.	На 1 січня 194 р.
Вуликів рамочних	"		
Вуликів колод.			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I
Корови		1	1				
Нетелі (телиці покриті)		2					
В т. ч. покриті до 1 X		3					
Телиці старше 1 року		4					
від 1–2 років	Бички	5					
	полоскистрати	6					
Телята	Від 6 міс. до 1 року	7					
	До 6 міс.	8	1				
		9					
		10					
		11					
Всього		12					

Господарство № 48

Точна адреса с. Христовка Васильвського району Запорізької області:

Суспільна група | 1.I 194 р. ____ | ____ 194 р. ____

Додаткові відомості 3

сім'ї •

Відмітка про інвалідів та пенсіонерів, якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
0		вибув		в	РККА			в 1941 г.							

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Свині. Старше 9 міс. Кнури-плідники	13						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
в т. ч. свиноматки на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці. Старше 1 року. Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р. Баранчики, валушки-кастрати	26						
Ярочки	27						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Вівці. Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят старше 6 міс.	30						
В т. ч.: грубошерсні	31						
напівгрубошерсні	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози. Старше 1 року. Козли	36						
Кози	37						
Від 6 м. до 1 року. Козлики	38						
Козочки	39						
Козенята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Созонов

Підпис голови сім'ї
Липня 1941 р. Созонов

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Созонов

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Созонов

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Господарство № 66.

Точний адрес с. Еристовка Василівського района Запорізької області

Суспільна група | 1.I 194 р. ______ | ______ 194 р. ______

Додаткові відомості

20

Відмітка про 1-ва-ріацію та в числе він якої категорії сім'ї	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
		вибув в Ркка				1943 г.									
		Вибула в с. Бурлак									15/VII-44 г.				
		Вибув в Р.С.Н. в 1941 році													

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

згоріла

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Свині. Старше 9 міс. Кнури-плідники	13						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
в т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці. Старше 1 року. Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 міс. до 1 р. Баранчики, валушки-кастрати	26						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Вівці. Всього овець і ягнят старше 6 міс.	30						
В т. ч. числі: грубошерсті	31						
напівгрубошерсті	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози. Старше 1 року. Козли	36						
Кози	37						
Від 6 міс. до 1 року. Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ реєстр. плем. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Щербак
Підпис голови сім'ї
Липня 194 р. [signature]
Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Щербак
Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.
Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Щербак
Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї Гончарова Вустя Миколаївна

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі) Фрунзе
статутна форма та назва

Дата вступу 19

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На-тупні зміни	В якій школі учиться в теперішній час	Відмітка про зміни в наявності в. 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі 194 р.	194
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
1.	Гончаров Пилип Андр			1914	укр	гр					в колгоспі	в армії		
2.	-"- Вустя Микол.			1910	"	"					"	колгоспниця		
3	-"- Анатолій Пилип.			1937	"	без					"			
4.	-"- Александр Пилип.			1944	"	"								

3. Земля

Назва вгідь		На 1.І 194 р.	1944
Всього присадибної	1	0,39	0,39
В т. ч. під будівлями	2		—
з них під жилими	3		
під городом	4	0,39	0,39
під садом	5		
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		1943 р. план	факт	1944 р. план	факт	194 р. план	факт
	1						
	2						
	3						
соняш.	4	0,04		0,04			
кукур.	5	0,32		0,32			
Картопля	6	0,03		0,03			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (пор. да)	1						
	2						
	3						
	4						
Ягідники	5						
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII	19 1.І
Корови		1	1				
Нетелі (телиці покриті)		2					
В т. ч. ожеребилось до 1.X		3					
Телиці старше 1 року		4					
Від 1—2 роки	Бички	5					
	Воли-кастрати	6					
Телята	Від бичк. до 1 року	7					
	До 6 міс.	8					
		9					
		10					
		11					
Всього		12					

Господарство № 67

Точний адрес: с. Єристовка Васильєвського района Запорізької области;

Суспільна група: 1.I 194 р. ______ 194 р. ______

Сім'ї: Відмітка про виділи та зачислення до якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня: З якого часу	Причина відсутності	1 липня: З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня: З якого часу	Причина відсутності	1 липня: З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня: З якого часу	Причина відсутності	1 липня: З якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
		вибув в армію				1943 г.									

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Додаткові відомості

11

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Свині. Старше 9 міс.: Кнури-плідники	13						
Кнури непліддники та кабани	14						
Свиноматки	15						
в т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього . . .	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці. Старше 1 року: Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 міс. до 1 року: Баранчики, валушки-кастрати	26						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Вівці: Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят старше 6 міс.	30						
В т. ч. грубошерсні	31						
напівгрубошерсні	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози. Старше 1 року: Козли	36						
Кози	37						
Від 6 міс. до 1 року: Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї ______ Січня 194 р.

Підпис голови сім'ї ______ Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї ______ Січня 194 р.

Підпис голови сім'ї ______ Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї Гончарова Січня 194 р.

Підпис голови сім'ї ______ Липня 194 р.

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї: Тимков Ганна Василівна

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі) ______ статутна форма та назва ______ Дата вступу ______ 19

1. Список членів сім'ї

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На-т-ні знання	В якій школі учиться в теперішній час	Відмітка про зміни в навчанні в: 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі 194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	Тимков Володимир Вл.			1911	укр	гр.					в колгоспі	в армії	
2.	-"- Ганна Васил.			1910	"	"					"	колгоспниця	
3	-"- Ліда Владим.			1937	"	без							
4.	-"- Владимир Волод.			1941	"	"							
5	-"- Микола Волод.			1943	"	"							
6.	-"- Параска Матвіїв.			1890	"	"					в колгоспі	колгоспниця	
7	Тимков Иван			1914									
8	Тимков Василь			1919									

3. Земля

Назва угідь		На 1.1 194 р.	1944	
Всього присадибної	1	066	0,75	
В т. ч. під будівлями	2	0,2	0,10	
з них під житлом	3			
під городом	4	044	0,65	
під садом	5	–		
	6			
	7			
	8			
	9			

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	факт	191 р. план	факт	194 р. план	факт
Ячмінь	1	0,02		0,02			
Просо	2	003		0,09			
Соняшник	3	004		0,04			
інші	4	014		0,14			
кукурудза	5	036		0,36			
Картопля	6	006		0,06			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. кореш	в т. ч. плодон.	194 р. кореш	в т. ч. плодон.	194 р. кореш	в т. ч. плодон.
Сад (пор. да)	1						
	2						
	3						
	4						
Ягідники	5						
	6						
	7						
Вино радники	8						

5. Бджільництво

	На 1 січня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів кол док			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Корови		1				
Нетелі (телиці покриті)		2				
В т. ч. по контр. до 1 X		3				
Телиці старше 1 року		4				
Від 1–2 років	Бички	5				
	Воляки кастровані	6				
Телята	Від бичк. до 1 року	7				
	1 о 6 міс.	8				
		9				
		10				
		11				
Всього		12				

Господарство № 68

Точний адрес с. Ер[illegible]товка Василівського района Запорізької області

Суспільна група | 1.І 194 р. | 194 р.

Додаткові відомості

Відмітка про в-ва-зідів та п-всіоне рів, якої категорії сім'ї	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
		~~вибув в РККА~~													
		1941 г в РККА													
		1939 г. в РККА													

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Скот		194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII
Свині. Старше 9 міс. Кнури-плідники	13						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
в т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці. Старше 1 року. Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
6 м.–1 р. Баранчики, валушки-кастрати	26						

Скот		194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII	1945 р. 1.І	1.VII
Вівці. Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят стар. 6 міс.	30						
В т. ч.: грубошерсні	31						
напівгрубошерсні	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози. Старше 1 року: Козли	36						
Кози	37						
Шбм. до 1 року: Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						1
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						1

Скот		194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Тимков

Підпис голови сім'ї
Липня 1944 р. Тимков

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Тимков

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Тимков

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї: Мовчан Векла Олексіївна

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі): Фрунзе
статутна форма та назва

Дата вступу 1929 р.

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	Наступні зміни	В якій школі учиться в теперішній час	Відмітка про зміни в навчанні в: 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі в: 194 р.	194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Мовчан Векла Олек.			1908	укр	гр.					колгоспн.	в колгоспі		
2.	-"- Леонід Кирилов.			1923	"	"					"	вибув		
3.	-"- Марія Кирилов.			1926	"	"	/				"	м. Запоріжжя		
4	-"- Тетяна Кирил.			1930	"	"					"	колгоспниця		
5	-"- Ольга Кирил.			1932	"	"					"	"		

3. Земля

Назва угідь	№	На 1.I 194 р.	1944
Всього присадибної	1	070	1,02
В т. ч. під будівлями	2	015	0,15
з них під ріллею	3		
під городом	4	050	0,74
під садом	5	025	0,20
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур	№	1943 р. план	факт	1944 р. план	факт	194 р. план	факт
пшениця	1	002		0,02			
ячмінь	2	003		0,03			
просо	3	003		0,03			
інші	4	020		0,20			
кукурудза	5	030		0,30			
Картопля	6	010		0,10			
соняшник	7	004		0,04			
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження	№	1943 р. корні	в т. ч. плодон.	1944 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (пор-да)	1						
слива	2	6		5			
вишні	3	20		11			
	4						
Ягідники	5	6		—			
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

Поголів'я скоту	№	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	1945 р. 1.I	1.VII
Корови	1						
Нетелі (телиці покриті)	2						
В т. ч. покриті до 1.IX	3						
Телиці старше 1 року	4						
Телята від 1-2 років: Бички (воли-кастрати)	5						
	6						
Телята: Від бичків до 1 року	7						
До 6 міс.	8						
	9						
	10						
	11						
Всього	12						

…подарство № 69

…ний адрес: с Єристовка Василівського району Запорізької області

Суспільна група: 1.I 194 р. ______ 194 р. ______

Додаткові відомості: 23

…сім'ї … відмітка про і-валідів та пенсіонерів, яко! категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
	угнаний в Германію мая 1943 року вибула в м. Запоріжжя														

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду	Додаткові відомості
Дім (хата)	1			згоріла
Хлів	2			
Сарай	3			
	4			
	5			
	6			
	7			
	8			

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Свині, старше 9 міс.: Кнури-плідники	13						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
в т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці, старше 1 року: Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
До 1 р.: Баранчики, валушки-кастрати	26						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Вівці: Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят стар. 6 міс.	30						
В т. ч. числі: грубошерсті	31						
напівгрубошерсті	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози, старше 1 року: Козли	36						
Кози	37						
Відмолоджені до 1 року: Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. Мовча

Підпис голови сім'ї — Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. Мовча

Підпис голови сім'ї — Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. Мовча

Підпис голови сім'ї — Липня 194 р.

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї: Замула Оришка Івановна

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі): Фрунзе (статутна форма, назва)

Дата вступу: 1929 р.

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	Наступні зміни	В якій школі учиться в теперешній час	Відмітка про зміни в навчанні в: 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі в: 194 р.	194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Замула Іван Федоров.			1906	укр	гр					в колгоспі	в армії		
2.	-"- Оришка Іванов.			1908	"	"					"	колгоспниця		
3.	-"- Іван Іванович			1927	"	"					"	в істребітельн.		
4.	-"- Дмитро Іван			1929	"	"					"	колгоспник		
5	-"- Володимир Ів.			1938	"	безг.								
6.	-"- Федір Фанас.			1870	"	"								
7	-"- Тимиш Федоров.			1918	"	"					"	в армії		
8	-"- Мотря Федоров			1925	"	"								

3. Земля

Назва угідь	№	На 1.І 194 р.	1944
Всього присадибної	1	0,90	0,68
В т. ч. під будівлями	2	0,17	0,17
з них під жилими	3		
під городом	4	0,73	0,34
під садом	5	—	
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур	№	194 р. план	194 р. факт	194 р. план	194 р. факт	194 р. план	194 р. факт
	1						
	2						
соняш.	3	0,05		0,05			
інші		0,19		0,15			
кукурудза		0,42		0,11			
Картопля	6	0,18		0,11			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження	№	194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (пор-да)	1						
	2						
	3						
	4						
Ягідники	5						
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 січня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

Велика рогата худоба	№	194 р. 1.І	194 р. 1.VII	194 р. 1.І	194 р. 1.VII	1945 р. 1.І	1945 р. 1.VII
Корови	1	1					1
Нетелі (телиці покриті)	2						
В т. ч. отелитися до 1.X	3						
Телиці старше 1 року	4						
Від 1-го року: Бички	5						
воли-кастрати	6						
Телята: Від 6 міс. до 1 року	7						
До 6 міс.	8						1
	9						
	10						
	11						
Всього	12						

Господарство № 70

Точний адрес: с. Еристовка Василівського р-н. Запорізької області.

Суспільна група: 1.I 194 р. ______ 194 р. ______

Додаткові відомості

24

сім'ї		Відмітки про відсутніх																2. Будівлі			
Відмітка про інвалідів та пенсіонерів, якої категорії	Наступні зміни	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї	Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29				
		вибув в РККА 1941														Дім (хата)	1		
																Хлів	2		
																Сарай	3		
																	4		
																	5		
																	6		
		вибув в РККА 1939 г.															7		
1 гр.																	8		

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	1945 р. 1.I	1.VII
Кнури-плідники	13						
Кнури-плідники кабани	14						
[illegible]	15						
[illegible] відгодівлі	16						
Молодняк від 2-4 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці старше 1 року: Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
6 м. до 1 р.: Баранчики, валушки-кастрати	26						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	1945 р. 1.I	1.VII
Вівці: Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят стар. 6 міс.	30						
В т. ч.: губошерсі	31						
напівгрубошерсті	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози: старше 1 року: Козли	36						
Кози	37						
відб. до 1 року: Козлики	38						
Козочки	39						
Козенята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.							

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту в племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Від мітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. Заяц

Підпис голови сім'ї — Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. Заяц

Підпис голови сім'ї — Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. Заяц

Підпис голови сім'ї — Липня 194 р.

1) Самсонов Иван Григорович
год рож. 1912 г.

Пронумеровано

В цій книзі пронумеровано та прошнуровано Двадцять чотири листа.
прописом
Подпис

М. П.

Підпис

... по батькові голови сім'ї Тірєєва Векла Яковна

... колгоспу (промколгоспу / промартілі) Фрунзе
статутна форма та назва

Дата вступу 1933 р.

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На типі зміни	В якій школі учиться в теперішній час	Відмітка про зміни в навчанні в. 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі в: 194 р.	194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Тірєєв Ілья Микитов.			1896	рус.	м/гр.					колгоспник			
2.	-"- Векла Яковна			1894	"	без.					-"-	в колгоспі		
3.	-"- Іван Ільїч			1921	"	грам.					-"-			
4	-"- Єгор Ільїч			1927	"	грам.					службов. фінагент	фінагент		

3. Земля

Назва вгідь		На 1.I 194 р.	1944
Всього присадибної	1	045	0,49
В т. ч. під будівлями	2	010	0,10
З них під ...	3		
під городом	4	030	0,34
під садом	5	005	0,05
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		1943 р. план	факт	1944 р. план	факт	194 р. план	факт
озима	1	002		0,02			
	2			0,10			
	3						
іншi огор.		014		0,04			
кукуруза		018		0,13			
Картопля		005		0,05			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.	191 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (порода)	1						
Слив	2	2					
	3						
	4						
Ягідники	5	18					
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 194 р.	194 р.	191 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Корови		1	1					1
Нетелі (телиці покриті)		2						-
В т. ч. покриті до 1 X		3						-
Телиці старше 1 року		4						-
На 1-2 роки	Бички	5						-
	Волики-кастрати	6						-
Телята	Від 6 міс. до 1 року	7						-
	До 6 міс.	8						1
		9						
		10						
		11						
Всього...		12						

Господарство № 49.

Точний адрес с. Єристовка Веселівський район Запорізької області.

Суспільна група

1.I 194 р.

194 р.

Додаткові відомості 3

Відмітка про інвалідів та пенсіонерів, якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня: В якого часу	Причина відсутності	1 липня: В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня: В якого часу	Причина відсутності	1 липня: В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня: В якого часу	Причина відсутності	1 липня: В якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
		вибув	в Ркка			1943 г.									
		вибув	в Ркка			1939 г.									

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду	Додаткові відомості
Дім (хата)	1			згоріла
Хлів	2			
Сарай	3			
	4			
	5			
	6			
	7			
	8			

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Свині. Старше 9 міс.: Кнури-плідники	13						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці. Старше 1 року: Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р.: Баранчики, валушки-кастрати	26						
Ярочки й матки	27						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят стар. 6 міс.	30						
В т. ч. числі: грубошерсні	31						
напівгрубошерсні	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози. Старше 1 року: Козли	36						
Кози	37						
Від 6м. до 1 року: Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						
В т. ч. ангорських	42						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту в племіннних

Види і вік скоту	№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
1		
2		
3		
4		

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Пирог

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Пирог

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Пирог

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

за Щербак

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї: Бабаченко Михайло Петрович

Член якого колгоспу (промколгоспу, промартілі): Фрунзе (статутна форма та назва)

Дата вступу 1929 р.

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На тупі зміни	В якій школі учиться в теперешній час	Відмітка про зміни в навчанні в. 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господар. тві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі в: 194 р.	194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Бабаченко Михайло П.		ч	1890	укр.	гр.					в колгоспі	Колгоспник		
2.	—"— Мотря Іванів.			1892	"	"					"	"		
3.	—"— Володимир Мих.			1916	"	"								
4.	—"— Дмитро Мих.			1918	"	"								
5.	—"— Марія Мих.			1921	"	"								
6.	—"— Тетяна Окр.			1919	"	"								
7.	—"— Тетяна Мих.			1924	"	"								
8.	—"— Петро Мих			1926	"	"								
9	—"— Ала Дмитр.			1941	"	"								

3. Земля

Назва угідь		На 1.1 194 р.	1944
Всього присадибної	1	0,70	0,76
В т. ч. під будівлями	2	0,15	0,15
З них під	3		
під городом	4	0,40	0,44
під садом	5	0,05	0,05
Сінокос	6	0,12	0,12
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		1943 р. план	факт	1944 р. план	факт	194 р. план	факт
Озима	1	0,03		0,13			
	2						
	3						
інші огор.		0,11		0,11			
кукурудза		0,22		0,22			
Картопля		0,08		0,08			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (пор-да)	1						
яблуні	2	5					
	3						
	4						
Ягідники	5	5					
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 194 р.	194 р.	191 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колод			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	1945 р. 1.I	1.VII
Корови		1						
Нетелі (телиці покриті)		2						
В т. ч. що отелиться до 1.IX		3						
Телиці старше 1 року		4						
На 1–2 роки	Бички	5						
	Воли-кастрати	6						
Телята	Від 6 міс. до 1 року	7						
	До 6 міс.	8						
		9						
		10						
		11						
Всього...		12						

Господарство № 50

Точний адрес с. Ерне[illegible]овка Васильевский район Запорозької області

Суспільна група

1.I 194 р. ______

______ 194 р. ______

Додаткові відомості

Відмітка про інвалідів та пенсіонерів, якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх: 194 р. 1 січня: З якого часу	Причина відсутності	1 липня: З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня: З якого часу	Причина відсутності	1 липня: З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня: З якого часу	Причина відсутності	1 липня: З якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в найках	Дата прибуття нового члена сім'ї	2. Будівлі: Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29				
																Дім (хата)	1		
																Хлів	2		
		вибув в РККА 1937														Сарай	3		
		вибуло в РККА 1943.															4		
																	5		
																	6		
		вибула в Германію мая 1943 р												прибув	28/VI 45		7		
		вибув в РККА 1943 г.															8		

Скот			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Свині: Старше 9 міс.	Кнури-плідники	13						
	Кнури-неплідники та кабани	14						
	Свиноматки	15						
	в т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
	Молодняк від 6—9 міс.	17						
	Молодняк від 4—6 міс.	18						
	Поросята до 4 міс.	19						
	Всього	20						
	В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці: Старше 1 року	Барани	22						
	Валухи-кастрати	23						
	Матки	24						
	Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р.	Баранчики, валушки-кастрати	26						
	Ярочки	27						

Скот			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	1945 р. 1.I	1.VII
Вівці	Ягнята до 6 міс.	28						
		29						
	Всього овець і ягнят стар. 6 міс.	30						
	В т. ч.: грубошерсні	31						
	напівгрубошерсні	32						
		33						
	тонкорунні	34						
		35						
Кози: старше 1 року	Козли	36						
	Кози	37						
від 6 м. до 1 року	Козлики	38						
	Козочки	39						
	Козлята до 6 міс.	40						
	Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						
	В т. ч. [illegible]	42						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Бабаче

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.
Бабаченко

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Бабаче

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Бабач

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї: Чабан Гашка Антоновна

Член якого колгоспу (промколгоспу / чоловартілі): Фрунзе — статутна форма та назва: 2

Дата вступу: 1929 р.

1. Список членів сім'ї

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На теперішні зміни	В якій школі учиться в теперішній час	Відмітка про зміни в наявності в. 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі 194 р.	194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Чабан Іван Євтіхов			1912	укр	гр.					в колгоспі	колгоспник		
2.	-"- Гафія Ант.			1914	"	"		вибула в [illegible]						
3	-"- Марія Іванов.			1937	"	без.								
4	-"- Надія Ів.			1937	"	"								
5.	Замула Олександра Фед.			1888	"	"								
6	-"- Микола Миколаїв.			1919	"	грам.								

2. Земля

Назва угідь		На 1.I 194 р.	1944
Всього присадибної	1	0,25	0,36
В т. ч. під будівлями	2	0,05	0,05
З них під ...	3		
під городом	4	0,29	0,31
під садом	5	—	
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		1943 р. план	факт	1944 р. план	факт	194 р. план	факт
Пшениця	1	0,02		0,02			
кукурудза	2	0,08		0,08			
Соняшн.	3	0,01		0,01			
	4						
інші		0,25		0,15			
Картопля		0,05		0,05			
	7						
	8						

б) плодово-ягідні насадження		191 р. корні	в т. ч. плодоносні	194 р. корні	в т. ч. плодоносні	191 р. корні	в т. ч. плодоносні
Сад (порода)	1						
	2						
	3						
	4						
Ягідники	5						
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 191 р.	194 р.	191 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

			191 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Корови		1	Корова 1/2					
Нетелі (телиці покриті)		2						
В т. ч. покриті до 1.X		3						
Телиці старше 1 року		4						
На 1–2 роки	Бички	5						
	воли-кастрати	6						
Телята	Від 6 міс. до 1 року	7						
	До 6 міс.	8						
		9						
		10						
		11						
Всього...		12						

Господарство № ...

Точний адрес С...

Відмітка про інвалідів та пенсіонерів, якої категорії	Наступні зміни
14	15

Скот: Кнури-плідники; Кнури-неплідники та кабани; Свиноматки; в т. ч. свиноматок на відгодівлі; Молодняк від 6–9 міс.; Молодняк від 4–6 міс.; Поросята до 4 ...; Всього; В т. ч. свиней 1 року; Барани; Валухи-кастрати; Матки; Ярки; Баранчики, валушки, кастрати; Ярочки

[illegible] комитет
Эрнстовского сельского совета
депутатов трудящихся с. Эрнстовка
В.Лепетихского района
Запорожской обл.

Згідно постанови РНК СРСР від 26/I—1934 р. затверджено ЦУНГО Держплану СРСР, № 550 від 10/X—1940 р.

[Гос]ПОГОСПОДАРСЬКА КНИГА
[ВИ]РОБНИЧИХ ПОКАЗНИКІВ ГОСПОДАРСТВ КОЛГОСПНИКІВ
1943—1945 рр.

колгосп Фрунзе Фрунзе

(За цією ж формою треба проводити облік господарств робітників та службовців).

Молодь відзначає [...] ювілей

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї Бабаченко Ольга Кіндратівна

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі) статутна форма та назва Фрунзе Дата вступу ... 19

1. Список членів сім'ї

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На тимч. зміни	В якій школі учиться в теперішній час	Відмітка про зміни в наявності в 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господар. тві та поза сільськ. господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про ... в роботі 194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	Бабаченко Яків Петров			1895	укр	гр.					в колгоспі	вибув	
2.	-"- Ольга Кіндр.			1895	"	"					в колгоспі	колгоспниця	
3	-"- Марія Яковна			1919	"	"					Службовка	медсестра в м. Запоріжжі	
4	-"- Мотря Яковна			1926	"	"					в колгоспі		

2. Земля

Назва угідь		На 1.I 194 р.		
Всього присадибної	1	0,50	0,77	
в т. ч. під будівлями	2	0,20	0,10	
з них під садами	3			
під городом	4	~~0,21~~ 0,43	0,43	
під с/ф-м	5	0,25	0,20	
Сінокос		0,04	0,04	
	7			
	8			
	9			

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	194 р. факт	194 р. план	194 р. факт	194 р. план	194 р. факт
	1						
	2						
Інші.	3	0,12		0,12			
соняшник		0,06		0,06			
кукурудза		0,17		0,17			
Картопля		0,08		0,08			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (порода)	1						
Обрикос	2	10					
слив	3	3					
	4						
Ягідники	5	12					
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

Великий рогатий скот			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Корови		1	1			
Нетелі (телиці покриті)		2				
В т. ч. покриті до 1.IX		3				
Телиці старше 1 року		4				
Віл 1–2 років	Бички	5				
	воли-кастрати	6				
Телята	Від 6 міс. до 1 року	7				
	До 6 міс.	8				
		9				
		10				
		11				
Всього...		12				

Господарство № [illegible]

Точний адрес с. Єристовка Василівського р-н Запорізької області

Суспільна група | 1.І 194 р. ________ 194 р. ________

Додаткові відомості

Відмітка про інвалідів та пенсіонерів, якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх: 194 р. 1 січня: В якого часу	Причина відсутності	1 липня: В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня: В якого часу	Причина відсутності	1 липня: В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня: В якого часу	Причина відсутності	1 липня: В якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
	вибув в 1941 року														
Ігр.															
	працює в м. Запоріжжі з 19/XII-43 року														

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Скот		194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII
Старше 9 міс. Кнури-плідники	13						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
в т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Старше 1 року: Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р.: Баранчики, валушки-кастрати	26						
Ярочки й матки	27						

Скот		194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII
Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят старше 6 міс.	30						
В т. ч. числі: грубошерсні	31						
напівгрубошерсні	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози: старше 1 року: Козли	36						
Кози	37						
від 6 м. до 1 року: Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						
В т. ч. ангорських	42						

Скот		194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є пагінних

Види і вік скоту		№ р. паспорт. книжки	Від'мітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Бабанин

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р. [illegible]

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Бабачин

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Бабачин

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р. Бабачин

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї Тимков Одарка Микитовна

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі) Фрунзе
статутна форма та назва

Дата вступу 194

1. Список чле[нів]

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На тупі зміни	В якій школі учиться в теперешній час	Відмітка про участь в навчанні в. 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про ... в роботі 194 р.	194
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
1.	Тимков Яків Гаврилов			1909	укр	гр					в колгосп[і]	в армії		
2.	-"- Одарка Микитівн.			1908	"	"					"	колгоспниця		
3	-"- Тетяна Яковна			1930	"	"					"			
4	-"- Ніна Яковна			1932	"	"					"			
5	-"- Іван Якович			1931	"	"								

2. Земля

Назва вгідь		На 1.1 19 р.		
Всього присадибної	1	070	0,86	
В т. ч. під будівлями	2	020	0,20	
з них під ...	3			
під городом	4	050	0,86	
під садом	5	—		
	6			
	7			
	8			
	9			

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	факт	194 р. план	факт	194 р. план	факт
Пшениця	1	0,05		0,05			
Ячмінь	2	0,02		0,02			
Соняшник	3	0,03		0,03			
інші		028		0,28			
кукурудза		035		0,35			
Картопля		~~010~~ 0,05		0,05			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.	191 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (порода)	1						
	2						
	3						
	4						
Ягідники	5						
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 191 р.	194 р.	191 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

Велика рогата скот			194 р. 1.1	1.VII	194 р. 1.1	1.VII	19
Корови		1					
Нетелі (телиці покриті)		2					
В т. ч. покриті до 1 X		3					
Телиці старше 1 року		4					
Від 1-2 років	Бички	5					
	воли-кастрати	6					
Телята	Від 6 міс. до 1 року	7					
	До 6 міс.	8					
		9					
		10					
		11					
Всього...		12					

Господарство № …

Точна адреса: с. Єристовка Васильевского р-н Запорізької області.

Суспільна група

1.I 194 р.

194 р.

Додаткові відомості

сім'ї

Відмітка про інваліди та пенсіонерів, якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
	вибув	в	РККА			1943									

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Скот		194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII
Старше 9 міс.: Кнури-плідники	13						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Старше 1 року: Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р.: Баранчики, валушки-кастрати	26						
Ярочки й матки	27						

Скот		194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII
Ягнята до 6 міс.	28						
Всього овець і ягнят старше 6 міс.	30						
В тому числі: грубошерсті	31						
напівгрубошерсті	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Старше 1 року: Кози	36						
Козли	37						
Від 6 м. до 1 року: Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						
В т. ч. ангорських	42						

Скот		194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

	Види і вік скоту	№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
1			
2			
3			
4			

Підпис голови сім'ї

Січня 194 р. Тиликов

Підпис голови сім'ї

Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї

Січня 194 р. Тиликов

Підпис голови сім'ї

Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї

Січня 194 р. Тиликов

Підпис голови сім'ї

Липня 194 р. Тиликов

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі) **Фрунзе** статутна форма та назва Дата вступу ______ 19__

I. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік народження	Національність	Грамотність	На тимчас. зміни	В якій школі учиться в теперешній час	Відмітка про зміни в назвищі в: 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про ... в роботі 194 р.
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	Щербак Петро Стеф.			1905	укр	гр					в колгоспі	в армії	
2.	—"— Ганна Кузьм.			1909	"	"					"	колгоспниця	
3	—"— Ольга Петров.			1935	"	безг.					"		
4	—"— Софія Петров.			1938	"	"							
5.	—"— Клавдія Петров.			1941	"	"							

3. Земля

Назва угідь		На 1.1 194 р.	1944
Всього присадибної	1	0,70	0,79
в т. ч. під будівлями	2	0,20	0,20
з них під ...	3		
під городом	4	0,50	0,39
під садом	5	—	
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	факт	194 р. план	факт	194 р. план	факт
Соняшник	1	0,02		0,02			
	2						
	3						
інші		0,32		0,32			
кукурудза		0,32		0,32			
Картопля		0,05		0,05			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (пор-да)	1						
	2						
	3						
	4						
Ягідники	5						
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

Велика рогата худоба		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	19.. 1.I
Корови	1					
Нетелі (телиці вокрасні)	2					
В т. ч. покриті до 1 X	3					
Телиці старше 1 року	4					
Від 1–2 років: Бички	5					
воли-кастрати	6					
Телята: Від бичк. до 1 року	7					
До 6 міс.	8					
	9					
	10					
	11					
Всього...	12					

Господарство № 31

Точний адрес с. Зристовод Васильвський р-н Запорізької області

Суспільна група: 1.I 194 р. ______ 194 р. ______

Додаткові відомості

Відмітка про інвалідів та пенсіонерів, якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня: В якого часу	Причина відсутності	1 липня: В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня: В якого часу	Причина відсутності	1 липня: В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня: В якого часу	Причина відсутності	1 липня: В якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в найми	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
вибув	в	РККА				1941 г.									

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Скот			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Старше 9 міс.	Кнури-плідники	13						
	Кнури-неплідники та кабани	14						
	Свиноматки	15						
	в т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.		17						
Молодняк від 4—6 міс.		18						
Поросята до 4 міс.		19						
Всього		20						
В т. ч. свиней до 1 року		21						
Старше 1 року	Барани	22						
	Валухи-кастрати	23						
	Матки	24						
	Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р.	Баранчики, валушки-кастрати	26						
	Ярочки й матки	27						

Скот			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Ягнята до 6 міс.		28						
		29						
Всього овець і ягнят старше 6 міс.		30						
В т. ч.:	грубошерсні	31						
	напівгрубошерсні	32						
		33						
	тонкорунні	34						
		35						
Кози: старше 1 року	Козли	36						
	Кози	37						
відбн. до 1 року	Козлики	38						
	Козочки	39						
Козлята до 6 міс.		40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.		41						
В т. ч. ангорських		42						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є насіннєвих —

	Види і вік скоту	№ в насін. книзі	Відмітки про зміни
1			
2			
3			
4			

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Цюоак

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Цюоак

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Цюоак

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Цигрбик

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї Рогов Павло Семенович

Член якого колгоспу (промколгоспу, промартілі) статутна форма та назва Фрунзе

Дата вступу 193[illegible]

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На тупі зміни	В якій школі учиться в теперішній час	Відмітка про зміни в наявності 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі 194 р.	194
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Рогов Павло Семенович			1891	рус	гр.					в колгоспі	колгоспник		
2.	-"- Ганна Максим.			1893	"	без.					"	"		
3	-"- Марія Павлов.			1919	"	гр.								
4	-"- Ніна Павлов.			1922	"	"					"			
5	-"- Варька Павл.			1929	"	"					"	колгоспниця		
6.	-"- Василь Павл.			1930	"	"					"	"		
7	-"- Вера Павлов.			1937	"	безгр.								

2. Земля

Назва угідь		На 1.1 194 р.	1944 р.
Всього присадибної	1	075	0,79
в т. ч. під будівлями	2	010	0,10
з них під ...	3		
під городом	4	040	0,44
під садом	5	010	0,10
сінокосу	6	015	0,15
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	факт.	191 р. план	факт.	194 р. план	факт.
Соняшник	1	—		—			
	2						
	3						
інші		0,11 / 00[illegible]		0,07			
кукурудза		034		0,34			
Картопля		008		0,03			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		191 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.	191 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (порода)	1			2			
Обрикос	2						
слив	3			6			
	4						
Ягідники	5			2			
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 194 р.	194 р.	191 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	19 1.I
Корови		1	✓				
Нетелі (телиці покриті)		2					
В т. ч. по контр. до 1.X		3					
Телиці старше 1 року		4					
На 1–2 роки	Бички	5					
	полокн. кастрати	6					
Телята	Від 6 міс. до 1 року	7					
	До 6 міс.	8					
		9					
		10					
		11					
Всього...		12					

Фактичний адрес с. Ельистовка Василівський р-н Запорізької області

Суспільна група | ______ 194 р. ______

Відмітка про інвалідів та пенсіонерів, якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	З якого часу прийнятий в найми	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
		вибула в Донбас в 1940													
		угнана в Германію липня 1942 р												прибув 29/8.45	
		працює в г. Запоріжжі. 25/XI.44 г.													

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про продаж
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Наявності

згоріла

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Свині. Старше 9 міс. Кнури-плідники	13						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
З т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці. Старше 1 року. Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р. Баранчики, валушки-кастрати	26						
Ярочки й матки	27						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Вівці. Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят старше 6 міс.	30						
В т. ч. чисел: грубошерсті	31						
напівгрубошерсті	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози. Старше 1 року. Кози	36						
Кози	37						
Відбм. до 1 року. Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						
В т. ч. ангорських	42						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту в насмінних

Види і вік скоту		№ в насм. книзі	Відмітки про вибуття
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї
1 січня 194 р.
Рогов

Підпис голови сім'ї
1 липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
1 січня 194 р.
Рогов

Підпис голови сім'ї
1 липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
1 січня 194 р.
Рогов

Підпис голови сім'ї
1 липня 194 р.
Рогов

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї **Белкіна Олександра** ...

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі) **Фрунзе** статутна форма та назва

Дата вступу 19**33**

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На тупні зміни	В якій школі учиться в теперешній час	Відмітка про зміни в навчанні в: 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі в: 194 р.	194 р.
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Балкін Василь Дем'ян			1913	укр	гр					в колгоспі	в армії		
2.	-"- Олександра Кир.			1915	"	"					"	колгоспниця		
3.	-"- Марія Васил.			1935	"	без								
4.	-"- Ліда Васил.			1937	"	"								
5.	-"- Ніна Васил.			1940	"	"								
6.	-"- Надія Вас.			1942	"	"								

3. Земля

Назва угідь		На 1.I 194 р.	1944
Всього присадибної	1	050	0,61
в т. ч. під будівлями	2	078	0,18
з них під ...	3		
під городом	4	032	0,43
під садом	5	—	
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	факт	194 р. план	факт	194 р. план	факт
Пшениця	1	0,01		0,01			
Ячмінь	2	0,13		0,03			
	3						
інші		0,7		0,07			
кукурудза		0,25		0,35			
Картопля		007		0,07			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (пор-да)	1						
	2						
	3						
	4						
Ягідники	5						
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Корови		1						
Нетелі (телиці покриті)		2						
В т. ч. покриті до 1.IX		3						
Телиці старше 1 року		4						
Від 1—2 років	Бички	5						
	Воли-кастрати	6						
Телята	Від б. до 1 року	7						
	До 6 міс.	8						
		9						
		10						
		11						
Всього...		12						

Господарство № 33

Точний адрес: с. Зрбежовка Васильевский район Запорізької області

Суспільна група: 1.I 194 р. ________ 194 р. ________

сім'ї

Відмітка про інвалідів та пенсіонерів, якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня: В якого часу	Причина відсутності	1 липня: В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня: В якого часу	Причина відсутності	1 липня: В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня: В якого часу	Причина відсутності	1 липня: В якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в найми	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
вибув в РККА						1943 г.									

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Додаткові відомості

Скот			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Свині	Старше 9 міс.	Кнури-плідники	13					
		Кнури-непліддники та кабани	14					
		Свиноматки	15					
		т. ч. свиноматок на відгодівлі	16					
	Молодняк від 6—9 міс.		17					
	Молодняк від 4—6 міс.		18					
	Поросята до 4 міс.		19					
	Всього		20					
	В т. ч. свиней до 1 року		21					
Вівці	Старше 1 року	Барани	22					
		Валухи-кастрати	23					
		Матки	24					
		Ярки	25					
	Від 6 м. до 1 р.	Баранчики, валушки-кастрати	26					
		Ярочки й матки	27					

Скот			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Вівці	Ягнята до 6 міс.		28					
			29					
	Всього овець і ягнят старше 6 міс.		30					
	В т. ч.	грубошерсті	31					
		напівгрубошерсті	32					
			33					
		тонкорунні	34					
			35					
Кози	старше 1 року	Козли	36					
		Кози	37					
	відб. до 1 року	Козлики	38					
		Козочки	39					
	Козлята до 6 міс.		40					
	Всього кіз і козлят старше 6 міс.		41					
	В т. ч. ангорських		42					

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Белкина

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Белкина

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Белкина

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р. Белкина

Солодова Векла Микитівна

Член якого колгоспу (промколгоспу, промартілі) Фрунзе V
статутна форма та назва

Дата вступу ____ 193

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	Наступні зміни	В якій школі учиться в теперішній час	Відмітка про зміни в навчанні в 194 р.	Відмітка про зміни в навчанні в 194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі 194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	Солодов Олексій Кіндр.			1894	рус	гр.					в колгоспі	в армії	
2.	-"- Векла Микитівна			1890	"	без.					"	колгоспниця	
3.	-"- Іван Олексієвич			1920	"	гр.					"	в армії	
4.	-"- Наталья Олек.			1920	"	"					"	колгоспниця	
5	-"- Василь Олекс.			1924	"	"					"	в армії	
6	-"- Марія Олекс			1923	"	"					"	в колгоспі	
7	-"- Оксана Олекс			1934	"	"					"		
8	-"- Ніна Олекс.			1938	"	без.					"	•	

3. Земля

Назва угідь		На 1.І 194 р.	1944
Всього присадибної	1	085	0,90
В т. ч. під будівлями	2	015	0,15
з них під ...	3		
під городом	4	70 / 0,74	0,75
під садом	5	—	—
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		1943 р. план	1943 р. факт	1944 р. план	1944 р. факт	194 р. план	194 р. факт
	1						
	2						
Соняшник	3	0,03		0,03			
інші	4	0,22 / 0,18		0,22			
Кукурудза	5	0,42		0,42			
Картопля	6	0,08		0,08			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	194 р. в т. ч. плодон.	194 р. корні	194 р. в т. ч. плодон.	194 р. корні	194 р. в т. ч. плодон.
Сад (порода)	1						
"	2						
	3						
	4						
Ягідники	5						
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

Великий рогатий скот			194 р. 1.І	194 р. 1.VII	194 р. 1.І	194 р. 1.VII	1.І	1.V
Корови		1	1					1
Нетелі (телиці покриті)		2						
В т. ч. отелиться до 1.X		3						
Телиці старше 1 року		4						
від 1–2 років	Бички	5						
	Воли-кастрати	6						
Телята	від 6 міс. до 1 року	7						
	До 6 міс.	8						
		9						
		10						
		11						
Всього...		12						2

Прізвище, ім'я по батькові голови сім'ї: Олійник Яків Іванович

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі): Фрунзе
статутна форма та назва

Дата вступу: 1929

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На тутині зміни	В якій школі учиться в теперешній час	Відмітка про зміни в наявності в. 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господар. ті за поза сільськими господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі кс 194 р.	194
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Олійник Яків Іванович			1889	укр	гр.					в колгоспі	колгоспник		
2.	-"- Олена Кіндрат.			1889	"	без					"	"		
(3	-"- ~~Мотря Яківна~~			19)										
3	-"- Леонід Якович			1924	"	гр.					"			

3. Земля

Назва угідь		На 1.І 194 р.	1944
Всього присадибної	1	075	0,79
в т. ч. під будівлями	2	024	0,24
з них під садами	3		–
під городом	4	051	0,59
під сад.-м	5	–	–
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	факт	194 р. план	факт	194 р. план	факт
Ячменю	1	0,05		0,05			
Проса	2	0,05		0,05			
інші	3	027		027			
соняху	4	005		0,05			
кукурудзи	5	015		015			
Картопля	6	025		0,2			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (порода)	1						
	2						
	3						
	4						
Ягідники	5						
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колод			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII
Великий рогатий скот	Корови	1						
	Нетелі (телиці покриті)	2						
	В т. ч. покриті до 1 X	3						
	Телиці старше 1 року	4						
	Від 1–2 років: Бички	5						
	воли-кастрати	6						
	Телята: Від 6 міс. до 1 року	7						
	До 6 міс.	8						
		9						
		10						
		11						
	Всього	12						

Господарство № ...

Точний адрес: с. Єристовка Василівського району Запорізької області.

Суспільна група	1.I 194 р.
	194 р.

Додаткові відомості

Сім'ї

Відмітка про інвалідів та пенсіонерів, якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 191 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
угнаний в Германію мая 1943 р															

2. Будівлі

Назва будівель	№	Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Скот		№	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Свині. Старше 9 міс.	Кнури-плідники	13						
	Кнури-неплідники та кабани	14						
	Свиноматки	15						
	в т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.		17						
Молодняк від 4—6 міс.		18						
Поросята до 4 міс.		19						
Всього		20						
В т. ч. свиней до 1 року		21						
Вівці. Старше 1 року	Барани	22						
	Валухи-кастрати	23						
	Матки	24						
	Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р.	Баранчики, валушки-кастрати	26						
	Ярочки й матки	27						

Скот		№	1943 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Вівці	Ягнята до 6 міс.	28						
		29						
	Всього овець і ягнят старше 6 міс.	30	1					
В т. ч. чисел:	грубошерсті	31						
	напівгрубошерсті	32						
		33						
	тонкорунні	34						
		35						
Кози. Старше 1 року	Козли	36						
	Кози	37						
Відбій до 1 року	Козлики	38						
	Козочки	39						
Козлята до 6 міс.		40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.		41						
В т. ч. ангорських		42						

Скот	№	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

3 наявного скоту в племіннях

Види і вік скоту	№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
1		
2		
3		
4		

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. [signature]

Підпис голови сім'ї
Липня 1949 р. [signature]

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. [signature]

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. [signature]

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї: Гречко Микола [illegible]

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі): Фрунзе — статутна форма та назва

Дата вступу: 19 [illegible]

I. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На тупі зміни	В якій школі учиться в теперешній час	Відмітка про зміни в наявності в 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про участь в роботі к-пу 194 р.	194
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Гречко Микола Ів			1892	укр	гр					в колгоспі	колгоспник		
2	-"- Марія Єфім.			1903	"	"					"	"		
3	-"- Микола Микол.			1940	"	без								
4	-"- Леонід Микол.			1938	"	"								
5	Погрібна Оксана Сер.			1938	"	"								

2. Земля

Назва вгідь		На 1.I 194 р.	1944
Всього присадибної	1	1⁰⁰	0,76
В т. ч. під будівлями	2	030	0,30
З них під [illegible]	3		
під городом	4	070	046
під садом	5	–	
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	факт	194 р. план	факт	194 р. план	факт
	1						
	2						
інші		0,5		0,9			
соняшник		0,04		0,04			
кукурудза		0,27		0,27			
Картопля		0,06		0,06			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (порода)	1						
	2						
	3						
	4						
Ягідники	5						
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I
Великий рогатий скот	Корови	1					
	Нетелі (телиці покриті)	2					
	В т. ч. покриті до 1.IX	3					
	Телиці старше 1 року	4					
	Від 1–2 років: Бички	5					
	Воли-кастрати	6					
	Телята: Від 6 міс. до 1 року	7					
	До 6 міс.	8					
		9					
		10					
		11					
	Всього...	12					

Господарство № [illegible]

Точний адрес с. Єрастовка Василівського р-н. Запорізької області.

Суспільна група

13 194 р. ____

____ 194 р. ____

Додаткові відомості

Відмітка про інвалідів та пенсіонерів, якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня: В якого часу	Причина відсутності	1 липня: В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня: В якого часу	Причина відсутності	1 липня: В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня: В якого часу	Причина відсутності	1 липня: В якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29

2. Будівлі

Назва будівель		Рік побудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	1945 р. 1.I	1.VII
Свині. Старше 9 міс.: Кнури-плідники	13						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
в т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього . . .	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці. Старше 1 року: Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р.: Баранчики, валушки-кастрати	26						
Ярочки й матки	27						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	1945 р. 1.I	1.VII
Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят старше 6 міс.	30						
В т. ч. вівці: грубошерсті	31						
напівгрубошерсті	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози. Старше 1 року: Козли	36						
Кози	37						
Від 6 міс. до 1 року: Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						
В т. ч. ангорських	42						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є пасмінних

Види і вік скоту		№ в пасм. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Гречи
Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Гречи
Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. Гречи
Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї: Замула Яків Кузьмич

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі): Фрунзе

статутна форма № казна

Дата вступу ____ 19 3[illegible]

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На тині зміни	В якій школі учиться в теперешній час	Відмітка про зміни в назвинні в. 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі 194 р.	194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Замула Яків Кузьмич			1887	укр	гр.					в колгоспі	колгоспник		[illegible]
2.	-"- Милашка Конст.			1887	укр	без					"	"		
3.	-"- Дмитро Якович			1922	"	гр.					"			
4.	-"- Федір Якович			1926	"	"					з 1943	в армії		

3. Земля

Назва угідь		На 1.I 194 р.	1944
Всього присадибної	1	0,40	0,40
В т. ч. під будівлями	2	0,15	0,15
з них під [illegible]	3		
під городом	4	0,25	0,25
[illegible] сад[illegible]	5		
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	194 р. факт	194 р. план	194 р. факт	194 р. план	194 р. факт
	1						
	2						
	3						
	4						
Кукурудза	5	0,15		0,15			
Картопля	6	0,10		0,10			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (пор. да)	1						
	2						
	3						
	4						
Ягідники	5						
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I
Великий рогатий скот	Корови	1	1				
	Нетелі (телиці покриті)	2					
	В т. ч. покриті до 1.X	3					
	Телиці старше 1 року	4					
	від 1–2 років: Бички	5					
	Воли-кастрати	6					
	Телята: Від 6 міс. до 1 року	7					
	До 6 міс.	8					
		9					
		10					
		11					
	Всього...	12					

Господарство №

Точний адрес с. Єрестовка Василівського району Запорізької області

Суспільна група

194 р.

відомості

Відмітка про ізваділ та знесення сім'ї які категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
1 гр.															
	угнаний в Германію березня 1942 р.														
	вибув в РККА 1943 г.														

2. Будівлі

Назва будівель		Рік обудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Згоріла

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Свині. Старше 9 міс. Кнури-плідники	13						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
в т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці. Старше 1 року. Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р. Баранчики, валушки-кастрати	26						
Ярочки й матки	27						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Вівці. Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят стар. є 6 міс.	30						
В т. ч. числі: грубошерсні	31						
напівгрубошерсні	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози. Старше 1 року. Козли	36						
Кози	37						
Від 6 м. до 1 року. Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						
В т. ч. ангорських	42						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Залужн...

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Залужн...

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.
Я. Залуж...

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Залужн...

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.
Я. Зал...

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї: Пастарнак Одарка [illegible]

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі): Фрунзе
статутна форма та назва

Дата вступу: 1941

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місце народження	Національність	Грамотність	Наступні зміни	В якій школі учиться в теперешній час	Відмітка про зміни в навчанні в 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі в: 194 р.	194
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Пастарнак Степан Вас.			1908	укр	гр.			—		в колгоспі	в армії колгоспниця		
2.	—"— Одарка ~~[illegible]~~ Миф			1903	"	без.					Попо"			
3	—"— Олександр Степ.			1929	"	гр.					"			
4	—"— Юрій Степанов.			1931	"	"								
5.	—"— Володимир Ст			1938	"	безг								
6.	—"— Жорже Ст			1941	"	"								
7.	—"— Валентіна Ст			1943	"	"								

вибула в ст. Попо

2. Земля

Назва угідь		На 1.I 194 р.	1944
Всього присадибної	1	0,66	0,71
В т. ч. під будівлями	2	0,25	0,25
з них під жилими	3	/	
під городом	4	0,46	0,46
під садом	5	—	
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	факт	194 р. план	факт	194 р. план	факт
Соняшник	1	0,4		0,4			
Кукурудза	2	0,28		0,28			
Інші	3	0,10		0,10			
	4						
	5						
Картопля	6	0,04		0,04			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (пор. да)	1						
	2						
	3						
	4						
Ягідники	5						
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 1.I
Корови		1	/				
Нетелі (телиці покриті)		2					
В т. ч. отелиться до 1.IX		3					
Телиці старше 1 року		4					
Від 1-2 років	Бички	5					
	Воли-кастрати	6					
Телята	Від 6 міс. до 1 року	7					
	До 6 міс.	8					
		9					
		10					
		11					
Всього		12					

Великий рогатий скот

Господарство №

Точний адрес: *с. Єристовка Василівського района Запорізької області.*

Суспільна група | 194 р.

сім'ї відмітка про інвалідів та військовослужбовців якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня: З якого часу	Причина відсутності	1 липня: З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня: З якого часу	Причина відсутності	1 липня: З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня: З якого часу	Причина відсутності	1 липня: З якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
	вибув в Ркка														

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Відомості

згоріла

Свині

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Старше 9 міс.: Кнури-плідники	13						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
в т. ч. свиноматки на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						

Вівці

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Старше 1 року: Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р.: Баранчики, валушки-кастрати	26						
Ярочки й матки	27						
Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят старше 6 міс.	30						
В т. ч. вівці: губошерсні	31						
напівгрубошерсні	32						
	33						
грубововнові	34						
	35						

Кози

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Старше 1 року: Козли	36						
Кози	37						
Від 6 м. до 1 року: Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						
В т. ч. ангорських	42						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З цінного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

(Підпис голови сім'ї)
Січня 194 р.
пастанцова
(Підпис голови сім'ї)
Липня 194 р.

(Підпис голови сім'ї)
Січня 194 р.
пастанцова
(Підпис голови сім'ї)
Липня 194 р.

(Підпис голови сім'ї)
Січня 194 р.
пастанцова
(Підпис голови сім'ї)
Липня 194 р.

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї: Степаненко Параска Григорівна

Член якого колгоспу (промколгоспу, промартілі): Фрунзе
статутна форма та назва

Дата вступу: 1929

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	[illegible]	В якій школі учаться в теперішній час	Відмітка про зміни в навчанні в 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі в 194 р.	194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Степаненко Параска Гр.	—		1895		гр.					в колгоспі	колгоспниця		

2. Земля

Назва угідь		На 1.I 194 р.	1944
Всього присадибної	1	008	0,33
В т. ч. під будівлями	2	008	0,08
з них під жилими	3		
під городом	4	25	0,25
під садом	5	—	
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	194 р. факт	194 р. план	194 р. факт	194 р. план	194 р. факт
	1						
	2						
	3						
інші	4	0,14		0,14			
кукурудзи	5	0,06		0,06			
Картопля	6	0,05		0,05			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (пор. да)	1						
	2						
	3						
	4						
Ягідники	5						
	6						
	7						
Вино радники	8						

5. Бджільництво

	На 1 січня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів кол док			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I
Корови		1					
Нетелі (телиці покриті)		2					
В т. ч. отелиться до 1.X		3					
Телиці старше 1 року		4					
Від 1–2 років	Бички	5					
	Воли-кастрати	6					
Телята	Від бичків до 1 року	7					
	До 6 міс.	8					
		9					
		10					
		11					
Всього		12					

Господарство № ...

Точний адрес: с. Зрубівка Василівського р-н Запорізької області.

Суспільна група ... 194 р.

сім'ї															
Відмітка про переїзд та вибуття членів сім'ї в інші господарства	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх												З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
		194 р.				194 р.				194 р.					
		1 січня		1 липня		1 січня		1 липня		1 січня		1 липня			
		З якого часу	Причина відсутності	З якого часу	Причина відсутності	З якого часу	Причина відсутності	З якого часу	Причина відсутності	З якого часу	Причина відсутності	З якого часу	Причина відсутності		
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Скот		194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII
Свині. Старше 9 міс.: Кнури-плідники	13						
Кнури неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
в т. ч. свиноматки на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього . . .	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці. Старше 1 року: Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р.: Баранчики, валушки-кастрати	26						
Ярочки й матки	27						

Скот		194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	1945 р. 1.I	1945 р. 1.VII
Вівці: Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят старше 6 міс.	30					2	
В т. ч. чистої: грубошерсні	31						
напівгрубошерсні	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози. Старше 1 року: Козли	36						
Кози	37						1
Від 6 м. до 1 року: Козлики	38						
Кізочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						1
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						2
В т. ч. ангорських	42						

Скот		194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Додаткові відомості

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Стипанко

Підпис голови сім'ї
Липня 194$\frac{7}{5}$ р.
Стипанко

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Стипанко

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Стипанко

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.
Стипанко

Чинний адрес: с. Яценківка(?) Вашмівський район Запорізької області

Суспільна група ____ 194 р. ____

Відмітка про повнолітніх та непрацездатних, якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в найму	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
	вибув в Рксл					1941 г.									
	вибув в Рксл					1939 г.									
	вибув в Рксл					1943.									
		вибула				в г. Запоріжжя.									

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Свині. Старше 9 міс.: Кнури-плідники	13						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
в т. ч. свиноматки відгодівлі	16						
Підсвинки від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці. Старше 1 року: Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р.: Баранчики, валушки-кастрати	26						
Ярочки й матки	27						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Вівці. Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят старше 6 міс.	30						
В т. ч. чисті: грубошерсні	31						
напівгрубошерсні	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози. Старше 1 року: Кози	36						
Козли	37						
Від 6 м. до 1 року: Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						
В т. ч. ангорських	42						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. За Бабаг

Підпис голови сім'ї — Липня 1944 р. [підпис]

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. За Бабаг

Підпис голови сім'ї — Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. За Бабаг

Підпис голови сім'ї — Липня 194 р.

Прізвище, ім'я, по батькові голови двору: Семеренко Влас Павлович

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі): Фрунзе
статутна форма та назва

Дата вступу ______ 19__

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	Насущні зміни	В якій школі учиться в теперішній час	Відмітка про зміни в навчанні в. 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про ... в роботі в 194 р.	194
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
1.	Семеренко Влас Пав.			1880	укр	гр					в колгоспі	колгоспник		
2.	-"- Дунька Андреєв.			1886	"	безг.					"	"		
3.	-"- Микола Власов.			1921	"	гр.								
4.	-"- Петро Власович			1924	"	"								
5.	-"- Іван Вл.			1927	"	"					колгосп	в колгоспі		

3. Земля

Назва угідь		На 1.I 194 р.	1944
Всього присадибної	1	0,64 / 0,76	0,76
в т. ч. під будівлями	2	0,20	0,20
з них під ...	3		
під городом	4	0,24 / 0,48	0,48
під садом	5	0,08	0,08
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	факт	194 р. план	факт	194 р. план	факт
Пшениця	1	0,03		0,03			
Кукурудза	2	0,07		0,07			
Соняш.	3	0,02		0,02			
	4						
інші		0,26		0,26			
Картопля		0,10		0,10			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (пор. да)	1						
Слив	2	14					
обрикос	3	4					
	4						
Ягідники	5	1					
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 січня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів кол дож			
Бджолосімей			

6. Скот

		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 1.I
Корови	1					
Нетелі (телиці покриті)	2		1			
В т. ч. по-кості до 1.X	3					
Телиці старше 1 року	4					
Бички (1—2 роки)	5					
... кастровані	6					
Телята від 6 міс. до 1 року	7		1			
до 6 міс.	8					
	9					
	10					
	11					
Всього	12					

Господарство № 33

Точний адрес: с. Христовка Васильевского района Запорізької області.

Суспільна група

1.I. 194 р. ______

194 р. ______

сім'ї		Відмітка про відсутніх															
Відмітка про інвалідів та пенсіонерів, якої категорії	Наступні зміни	194 р.				194 р.				194 р.				З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
		1 січня		1 липня		1 січня		1 липня		1 січня		1 липня			
		З якого часу	Причина відсутності	З якого часу	Причина відсутності	З якого часу	Причина відсутності	З якого часу	Причина відсутності	З якого часу	Причина відсутності	З якого часу	Причина відсутності		
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29

угнаний в Германію апреля 1942р.
„ „ червня 1943р.
в [illegible]

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Додаткові відомості

Скот			194 р.		194 р.		1945 р.	
			1.I	1.VII	1.I	1.VII	1.I	1.VII
Свині	Старше 9 міс.	Кнури-плідники	13					
		Кнури неплідники та кабани	14					
		Свиноматки	15					
		в т. ч. свиноматки на відгодівлі	16					
	Молодняк від 6—9 міс.		17					
	Молодняк від 4—6 міс.		18					
	Поросята до 4 міс.		19					
	Всього		20					
	В т. ч. свиней до 1 року		21					
Вівці	Старше 1 року	Барани	22					
		Валухи-кастрати	23					
		Матки	24					
		Ярки	25					
	Від 6 м. до 1 р.	Баранчики, валушки-кастрати	26					
		Ярочки й матки	27					

Скот			194 р.		194 р.		1945 р.	
			1.I	1.VII	1.I	1.VII	1.I	1.VII
Вівці	Ягнята до 6 міс.		28					
			29					
	Всього овець і ягнят стар. 6 міс.		30					
	В т. ч. числі:	грубош. рові	31					
		напівгрубошерст.	32					
			33					
		тонкорунні	34					
			35					
Кози	старше 1 року	Козли	36					
		Кози	37					
	від 6м. до 1 року	Козлики	38					
		Козочки	39					
	Козлята до 6 міс.		40					
	Всього кіз і козлят старше 6 міс.		41					
	В т. ч. ангорських		42					

Скот		194 р.		194 р.		194 р.	
		1.I	1.VII	1.I	1.VII	1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

3 наявного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Від мітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї
1 Січня 194 р. Селтрієва

Підпис голови сім'ї
1 Липня 1941 р. Семренко

Підпис голови сім'ї
1 Січня 194 р. Семрін

Підпис голови сім'ї
1 Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
1 Січня 194 р. Селщеенко

Підпис голови сім'ї
1 Липня 194 р. Семре

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї: Лавко Кирило Семенович

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі): Фрунзе

статутна форма (колгоспу)

Дата вступу ________ 19 33

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На тупі заняття	В якій школі учиться в теперішній час	Відмітка про зміни в навчанні в 194 р.	Відмітка про зміни в навчанні в 194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі в 194 р.	194
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Лавко Кирило Семен.			1892	укр	безг.					в колгоспі	в колгоспі		
2.	-"- Софія Пантил.			1889	"	"					колгоспн.	в колгоспі		
3.	-"- Іван Кирилович			1920	"	гр						в армії		
4.	-"- Марія Кирилів.			1924	"	"								
5.	-"- Вера Кир.			1929	"	без								
6.	-"- Микола К			1931	"									
7.	-"- Ніна К			1940	"									
8.	-"- Валентіна			1938	"									

3. Земля

Назва угідь		На 1.I 194 р.	1944	
Всього присадибної	1	036	1,60	
В т. ч. під будівлями	2	015	0,15	
з них під жилими	3			
під городом	4	021	0,45	
під садом	5	—	~	
	6			
	7			
	8			
	9			

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	194 р. факт	191 р. план	191 р. факт	194 р. план	194 р. факт
	1						
	2						
	3						
інші		012		0,12			
кукурудза		029		0,29			
Картопля		—0,04		0,04			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		191 р. корні	191 р. в т. ч. плодон.	191 р. корні	191 р. в т. ч. плодон.	191 р. корні	191 р. в т. ч. плодон.
Сад (пор. дз)	1						
	2						
	3						
	4						
Ягідники	5						
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 лип. я 194 р.	194 р.	191 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів кол. док			
Бджолосімей			

6. Скот

		194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I
Корови	1					
Нетелі (телиці покриті)	2					
В т. ч. покриті до 1.X	3					
Телиці старше 1 року	4					
Бички полукастрати	5					
	6					
Від бичків до 1 року	7					
До 6 міс.	8					
	9					
	10					
	11					
Всього	12					

Господарство № 40

Точний адрес с. Христовка Василівський район Запорізької області

Суспільна група

1.1.194 р.

194 р.

сім'ї		Відмітки про відсутніх													
Відмітка про інвалідів та пенсіонерів якої категорії	Наступні зміни	194 р.				194 р.				194 р.				З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
		1 січня		1 липня		1 січня		1 липня		1 січня		1 липня			
		З якого часу	Причина відсутності	З якого часу	Причина відсутності	З якого часу	Причина відсутності	З якого часу	Причина відсутності	З якого часу	Причина відсутності	З якого часу	Причина відсутності		
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
	вибув в РККА														
	угнана в Германію 15 декабря 1943 р														

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Додаткові відомості

Згорівша

Скот			194 р.		194 р.		194 р.	
			1.I	1.VII	1.I	1.VII	1.I	1.VII
Свині	Старше 9 міс.	Кнури-плідники	13					
		Кнури-неплідники та кабани	14					
		Свиноматки	15					
		в т. ч. свиноматок на відгодівлі	16					
	Молодняк від 6—9 міс.		17					
	Молодняк від 4—6 міс.		18					
	Поросята до 4 міс.		19					
	Всього		20					
	В т. ч. свиней до 1 року		21					
Вівці	Старше 1 року	Барани	22					
		Валухи-кастрати	23					
		Матки	24					
		Ярки	25					
	Від 6 м. до 1 р.	Баранчики, валушки-кастрати	26					
		Ярочки й матки	27					

Скот			194 р.		194 р.		1945 р.	
			1.I	1.VII	1.I	1.VII	1.I	1.VII
Вівці	Ягнята до 6 міс.		28					
			29					
	Всього овець і ягнят стар. 6 міс.		30					
	В т. ч.:	грубошерсні	31					
		напівгрубошерсні	32					
			33					
		тонкорунні	34					
			35					
Кози	Старше 1 року	Козли	36					
		Кози	37					
	Від 6 м. до 1 року	Козлики	38					
		Козочки	39					
	Козлята до 6 міс.		40					
	Всього кіз і козлят старше 6 міс.		41					
	В т. ч. ангорських		42					

Скот		194 р.		194 р.		194 р.	
		1.I	1.VII	1.I	1.VII	1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Лотько

Підпис голови сім'ї
Липня 1944 р.
Лазько

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Лотько

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Лозько

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Лазько

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї Шивцова Марія Івановна

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі) Фрунзе
статутна форма та назва

Дата вступу ____ 19

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	Настутні заняття	В якій школі учиться в теперешній час	Відмітка про зміни в наявності в. 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про участь в роботі 194 р.	194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
1.	Шивцов Павло Маркович			1908	укр	гр					колгосп	в армії в колгоспі		
2.	—"— Марія Івановна			1908	"	"					"	"		
3	—"— Василь Павлович			1930	"	"					"	"		
4	—"— Микола Павлович			1932	"	"					"			

2. Земля

Назва угідь		На 1.1 194 р.	1944
Всього присадибної	1	0,25	0,42
в т. ч. під будівлями	2	0,07	0,07
з них під жилими	3		
під городом	4	0,15	0,30
під садом	5	0,05	0,05
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	факт	194 р. план	факт	194 р. план	факт
Кукурудза	1	0,15		0,15			
Соняшник	2	0,02		0,02			
	3						
	4						
Інші огор.	5	0,9		0,9			
Картопля	6	0,04		0,04			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (пор. да)	1						
обрикоси	2	10					
	3						
	4						
Ягідники	5	7					
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 січня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів кол. док			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	19 1.I
Корови		1	1				
Нетелі (телиці покриті)		2					
В т. ч. покриті до 1.X		3					
Телиці старше 1 року		4					
Від 1-2 років	Бички	5					
	Воли-кастрати	6					
Телята	Від 6 міс. до 1 року	7					
	До 6 міс.	8					
		9					
		10					
		11					
Всього		12					

Господарство № 13

Точний адрес: с. Зрисновка Василівського району Запорізької області

Суспільна група ______ 194 р. ______

Відмітка про інвалідів та відзначених, якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
	вибув	в	РККА			1943 г.									

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	1943 р. 1.I	1.VII
Свині: Старше 9 міс. Кнури-плідники	13						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього . . .	20						
в т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці: Старше 1 року Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р. Баранчики, валушки-кастрати	26						
Ярочки й матки	27						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	1943 р. 1.I	1.VII
Вівці: Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят старше 6 міс.	30						
В т. ч. числі: грубошерсні	31						
напівгрубошерсні	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози: Старше 1 року Козли	36						
Кози	37						
Від 6 м. до 1 року Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						
В т. ч. ангорських	42						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Від мітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

відомості

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Шевцова

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.
Шевцова

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Шевцова

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Шевцова

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.
Шевцова

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї: Трубка Оришка Івановна

Член якого колгоспу (промколгоспу / кооперації): Фрунзе — статутна форма та назва

Дата вступу: 192…

1. Список членів …

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місце народження	Національність	Грамотність	На-тупні зміни	В якій школі учиться в теперешній час	Відмітка про зміни в навчанні в. 194 р.	Відмітка про зміни в навчанні в. 194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та нова сільськими госп.-дарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про … в роботі … 194 р.	194 …
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Трубка Оришка Иванов			1890	укр	гр					колгоспн	в колгосп		
2.	-"- Іван Максим			1922	"	"					"			
3.	-"- Федір Макс			1927	"	"					"			

3. Земля

Назва вгідь		На 1.1 194 р.	1944
Всього присадибної	1	0,45	0,69
В т. ч. під будівлями	2	0,15	0,15
з них під жилими	3		
під городом	4	0,20	0,44
під садом	5	0,10	0,10
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	194 р. факт	194 р. план	194 р. факт	194 р. план	194 р. факт
	1						
	2						
	3						
ячмінь	4	0,05		0,05			
кукурудза	5	0,31		0,31			
Картопля	6	0,08		0,08			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (пор. да)	1						
Обрикос	2	3					
	3						
	4						
Ягідники	5	15					
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 січня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів хол. док			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194… 1.I
Корови		1					
Нетелі (телиці по-кріті)		2					
В т. ч. о-кроти до 1.X		3					
Телиці старше 1 року		4					
Віх 1-2 років	Бички	5					
	Воли-кастрати	6					
Телята	Від 6 міс. до 1 року	7					
	До 6 міс.	8					
		9					
		10					
		11					
Всього		12					

Господарство №

Точний адрес: *с. Христовка Васильевского района Запорізької області*

Суспільна група ______ 194 р.

Відмітка про інваліді та пенсіонерів якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в найках	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
угнаний в Германію мая 1942 г.															

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Відомості: *згоріла*

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	1942 р. 1.I	1.VII
Свині. Старше 9 міс.: Кнури-плідники	13						
Кнури непліддники та кабани	14						
Свиноматки	15						
в т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці. Старше 1 року: Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р.: Баранчики, валушки-кастрати	26						
Ярочки й матки	27						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Вівці: Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят стар. 6 міс.	30						
В т. ч. числі: грубошерсті	31						
напівгрубошерсті	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози. Старше 1 року: Козли	36						
Кози	37						
Від 6 м. до 1 року: Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						
В т. ч. ангорських	42						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. *За Бабич*

Підпис голови сім'ї — Липня 194 4 р. *За [illegible]*

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. *За Бабич*

Підпис голови сім'ї — Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. *За Бабич*

Підпис голови сім'ї — Липня 194 р.

Игрувка

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї: Гусаков Антон Тимофійович

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі): Фрунзе

статутна форма та назва

Дата вступу ______ 193_

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	Наступні зміни	В якій школі учиться в теперешній час	Відмітка про зміни в навчанні в 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі в 194 р.	194
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Гусаков Антон Тимоф			1885	укр	гр					в колгоспі	в колгоспі		
2.	Д— Оришка Петров			1896	"	безгр					"	"		
3.	—"— Марія Ант.			1928	"	гр.								
4	—"— Райгальд Ант			1938	"	без								
5.	—"— Іван Ант			1941	"	"								
6.	Скибін Михайло Ів			1914	"	гр.					колгоспник	в колгоспі		

3. Земля

Назва вгідь		На 1.I 194 р.	1944	
Всього присадибної	1	0,75	0,74	
В т. ч. під будівлями	2	0,17	0,17	
з них під жилими	3			
під городом	4	0,56	0,57	
під садом	5	—	—	
	6			
	7			
	8			
	9			

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	факт	194 р. план	факт	194 р. план	факт
Ячмінь	1	0,04		0,04			
	2						
	3						
[illegible]	4	0,26		0,26			
кукурудза	5	0,17		0,17			
Картопля	6	[illegible]		0,10			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корені	в т. ч. плодон.	194 р. корені	в т. ч. плодон.	194 р. корені	в т. ч. плодон.
Сад (пор-да)	1						
	2						
	3						
	4						
Ягідники	5						
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 1.I
	Корови	1	1				
	Нетелі (телиці покриті)	2					
	В т. ч. покриті до 1.IX	3					
	Телиці старше 1 року	4					
Молодняк рогатої худоби: від 1–2 років	Бички	5					
	полукастрати	6					
Телята	Від 6 міс. до 1 року	7					
	До 6 міс.	8					
		9					
		10					
		11					
	Всього	12					

Господарство №

Точний адрес: С. Єристовка Василівського району Запорізької області.

Суспільна група

194 р.

сім'ї відмітка про віднесення до пільгової категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194_ р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194_ р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194_ р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
на курсах в МТС															

2. Будівлі

Назва будівель	№	Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Скот	№	1944 р. 1.I	1.VII	194_ р. 1.I	1.VII	1945 р. 1.I	1.VII
Свині. Старше 9 міс. Кнури-плідники	13						
Кнури неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						1
т. ч. свиноматки на відгодівлі	16						-
Молодняк від 6—9 міс.	17						-
Молодняк від 4—6 міс.	18	1					-
Поросята до 4 міс.	19						-
Всього	20						-
В т. ч. свиней до 1 року	21						1
Вівці. Старше 1 року. Барани	22						-
Валухи-кастрати	23						-
Матки	24						-
Ярки	25						-
Від 6 м. до 1 р. Баранчики, валушки-кастрати	26						-
Ярочки й матки	27						

Скот	№	194_ р. 1.I	1.VII	194_ р. 1.I	1.VII	1945 р. 1.I	1.VII
Вівці. Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят старше 6 міс.	30						
В т. ч.: грубошерсті	31						
напівгрубошерсті	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози. Старше 1 року. Козли	36						
Кози	37						
Від 6 м. до 1 року. Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						
В т. ч. ангорських	42						

Скот	№	194_ р. 1.I	1.VII	194_ р. 1.I	1.VII	194_ р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Відомості

(Підпис голови сім'ї) Січня 194_ р. Г Л

(Підпис голови сім'ї) Липня 1944 р. Граков

(Підпис голови сім'ї) Січня 194_ р. Г А

(Підпис голови сім'ї) Липня 194_ р.

(Підпис голови сім'ї) Січня 194_ р. Г А

(Підпис голови сім'ї) Липня 194_ р.

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі) Фрунзе статутна форма ... Дата вступу ... 19 ...

1. Список членів ...

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На тупі знаки	В якій школі учиться в теперешній час	Відмітка про зміни в наявних в. 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господар. та із нова сільськ. госп. дарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі ... 194 р.	194
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Бондаренко Петро Ник.			1898	укр	гр.					в колгоспі	вибув		
2.	-"- Марія Власов.			1900	"	"					"	колгоспниця	Вибула м. Запор...	
3	-"- Марія Петров.			1932	"	"					"	"		
4	-"- Евгенія Петров.			1937	"	без								
	Прибула на участок													
	Ф. 14./XII-44 г.													
	Гречка Палагия			1893										
	Калиновна													
	Номер паспорта №506639													

2. Земля

Назва угідь		На 1.I 194 р.		
Всього присадибної	1	040		
В т. ч. під будівлями	2	005		
З них під ...	3			
під городом	4	032		
під садом	5	003		
	6			
	7			
	8			
	9			

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	факт	194 р. план	факт	194 р. план	факт
	1						
	2						
	3						
інші 004				0,05			
кукурудза 020				0,20			
Картопля 008	6			0,08			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (порода)	1						
	2						
	3						
	4						
Ягідники	5						
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колод.			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.V...
Великий рогатий скот	Корови	1						
	Нетелі (телиці покриті)	2						
	В т. ч. покриті до 1 IX	3						
	Телиці старше 1 року	4						
від 1—2 років	Бички	5						
	воли-кастрати	6						
Телята	Від 6 міс. до 1 року	7						
	До 6 міс.	8						
		9						
		10						
		11						
	Всього...	12						

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї: Литвин Софія Кузьмовна

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі): Фрунзе
статутна форма та назва

Дата вступу _____ 19

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	Наступні зміни	В якій школі учиться в теперішній час	Відмітка про зміни в навчанні в 194 р.	Відмітка про зміни в навчанні в 194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільськими господарствами	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про в роботі 194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	Литвин Микита Гн.			1903	укр	гр					колгоспник	в армії	
2	-"- Софія Кузьмов.			1900	укр	безгр					"	в колгоспі	
3	-"- Іван Микитов.			1926	"	гр.					"	в армії	
4	-"- Мотря Микит.			1932	"	"					"	колгоспниця	
5	[illegible] Надія [illegible]			1924	"	"					[illegible]	[illegible]	[illegible]
6.	Литвин Семен М.			1939									

2. Земля

Назва угідь		На 1.I 1943 р.		
Всього присадибної	1	0,96	1,25	
В т. ч. під будівлями	2	0,20	0,20	
з них під жилими	3			
під городом	4	0,64	0,93	
під садом	5	0,12	0,12	
	6			
	7			
	8			
	9			

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	194 р. факт.	194 р. план	194 р. факт.	194 р. план	194 р. факт.
жито	1	0,40		0,40			
соняшник	2	0,02		0,02			
	3						
інші		0,22		0,22			
кукурудза		0,14		0,14			
Картопля		0,16		0,15			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	194 р. в т. ч. плодон.	194 р. корні	194 р. в т. ч. плодон.	194 р. корні	194 р. в т. ч. плодон.
Сад (пор-да)	1						
обрикоси	2	5					
слив	3	6					
	4						
Ягідники	5	–					
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 січня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII
Корови		1	1			
Нетелі (телиці покриті)		2				
В т. ч. покриті до 1 IX		3				
Телиці старше 1 року		4				
Від 1-го року	Бички	5				
	поланки-кастрати	6				
Телята	Від бичків до 1 року	7				
	10 6 міс.	8				
		9				
		10				
		11				
Всього		12				

Точний адрес с. Еристовка Василівський район Запорізької області.

Суспільна група ______ 194 р. ______

Відмітка про відділ та підділ по категорії сім'ї	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
	вибув		в РККА			1943 г.									
	вибув		в РККА			1943 г.									
	вибув		в РККА в 1944 г.												

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

відомості

Зворіка

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Свині. Старше 9 міс. Кнури-плідники	13						
Кнури неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього	20						
В т. ч. вівцей до 1 року	21						
Вівці. Старше 1 року. Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р. Баранчики, валушки-кастрати	26						
Ярочки й матки	27						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят стар. 6 міс.	30						
В т. ч. вівці: грубошерсні	31						
напівгрубошерсні	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози. Старше 1 року. Козли	36						
Кози	37						
Від 6 міс. до 1 року. Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						
В т. ч. ангорських	42						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Литвин

Підпис голови сім'ї
Липня 1944
Литвин

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Литвин

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р.
Литвин

Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї: Кринична Мотря Петровна

Член якого колгоспу (промколгоспу / кромартілі): Фрунзе — статутна форма та назва

Дата вступу: 19

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На типі зміни	В якій школі учиться в теперішній час	Відмітка про зміни в навчанні в 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про в роботі 194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	Криничний Іван Терен.			1909	укр	гр					колгосп.	в колгоспі	
2.	—"— Мотря Петровна			1915	"	"					"	колгоспниця	
3.	—"— Катерина Іван.			1936	"	безгр.							
4	—"— Ніна Іванов.			1940	"	"							
5	Костенко Наталія Петровна			1919		н/г							

3. Земля

Назва угідь		На 1.I 194 р.	1944
Всього присадибної	1	0,25	0,51
В т. ч. під будівлями	2	0,05	0,15
з них під ...	3		
під городом	4	0,20	0,49
під садом	5	—	~
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	194 р. факт	194 р. план	194 р. факт	194 р. план	194 р. факт
Пшениця	1	0,02		0,02			
Просо	2	0,01		0,01			
Соняшник	3	0,04		0,04			
інші	4	0,09		0,09			
кукурудза	5	0,28		0,28			
Картопля	6	0,08		0,02			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (пор-да)	1						
	2						
	3						
	4						
Ягідники	5						
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 січня 194 р.	На 1 січня 194 р.	На 1 січня 194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII
Велика рогата худоба	Корови	1	/			
	Нетелі (телиці покриті)	2				
	В т. ч. покриті до 1.IX	3				
	Телиці старше 1 року	4				
	Від 1-го року: Бички	5				
	Воли-кастрати	6				
	Телята: Від біля до 1 року	7				
	До 6 міс.	8				
		9				
		10				
		11				
	Всього	12				

Господарство № ____

Точний адрес с. Бристовка Василівського району Запорізької області.

Суспільна група ____ 1.І 194 р. ____ 194 р. ____

Додаткові відомості

сім'ї		Відмітки про відсутніх														
		194 р.				194 р.				194 р.					
		1 січня		1 липня		1 січня		1 липня		1 січня		1 липня			
Відмітка про і вадідів та пенсіоне рів, якої категорії	Наступні зміни	З якого часу	Причина відсутності	З якого часу	Причина відсутності	З якого часу	Причина відсутності	З якого часу	Причина відсутності	З якого часу	Причина відсутності	З якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
	вибув	в РККА		1941 г.											

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Зогоріла

Скот			194 р. 1.І	194 р. 1.VII	194 р. 1.І	194 р. 1.VII	1945 р. 1.І	1945 р. 1.VII
Свині	Старше 9 міс.	Кнури-плідники	13					
		Кнури-неплідники та кабани	14					
		Свиноматки	15					
		в т. ч. свиноматок на відгодівлі	16					
	Молодняк від 6—9 міс.		17					
	Молодняк від 4—6 міс.		18					
	Поросята до 4 міс.		19					
	Всього . . .		20					
Вівці	В т. ч. свиней до 1 року		21					
	Старше 1 року	Барани	22					
		Валухи-кастрати	23					
		Матки	24					
		Ярки	25					
	Від 6 м. до 1 р.	Баранчики, валушки-кастрати	26					
		Ярочки й матки	27					

Скот			194 р. 1.І	194 р. 1.VII	194 р. 1.І	194 р. 1.VII	1945 р. 1.І	1945 р. 1.VII
Вівці	Ягнята до 6 міс.		28					
			29					
	Всього овець і ягнят стар. 6 міс.		30					
	В т. ч. у числі:	тонкорунні	31					
		напівгрубошерсні	32					
			33					
		грубошерсні	34					
			35					
Кози	старше 1 року	Козли	36					
		Кози	37					
	від 6м. до 1 року	Козлики	38					
		Козочки	39					
	Козлята до 6 міс.		40					
	Всього кіз і козлят старше 6 міс.		41					
	В т. ч. ангорських		42					

Скот		194 р. 1.І	194 р. 1.VII	194 р. 1.І	194 р. 1.VII	194 р. 1.І	194 р. 1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

Види і вік скоту		№ в плем. книзі	Від мітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. Криничн

Підпис голови сім'ї — Липня 1944 р. Костен

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. Криничн

Підпис голови сім'ї — Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. Криничн

Підпис голови сім'ї — Липня 194 р.

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї: Щербак Параска Антонова

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі): Фрунзе
(статутна форма та назва)

Дата вступу: 1929

1. Список членів сім'ї

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	Нетрудові заняття	В якій школі учиться в теперішній час	Відмітка про зміни в навчанні в 194 р.	Відмітка про зміни в навчанні в 194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі 194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	Щербак Архип Григор.		чол.	1900	укр.	гра.						в колгоспі	
2	-//- Параска Антонівна		ж.	1897	-//-	неграм.						-//-	
3	-//- Петро Архипович		син	1928	-//-	грам.						-//-	
4	-//- Іван Архипович		син	1927	-//-	грам.						в колгоспі	
5	-//- Надія Архипівна		дочь	1931	-//-	неграм.						-//-	
6	-//- Микола Архипович		син	1932	-//-	негр.						-//-	
7	-//- Валя Архип.		доч.	1934	-//-	негр.						-//-	
8	-//- Володя Архипович		син	1935	-//-	негр.						-//-	
9	-//- Віктор Арх.		син	1940	-//-	негр.							

3. Земля

Назва угідь		На 1.I 194 р.	1944
Всього присадибної	1	0,60	0,73
В т. ч. під будівлями	2	0,10	0,10
з них під жилим	3	0,5	0,5
під городом	4	0,45	0,38
під садом	5	0,25	0,20
	6		
	7		
	8		
	9		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	194 р. факт	194 р. план	194 р. факт	194 р. план	194 р. факт
Ячмінь	1	0,10		0,10			
Кукурудза	2	0,20		0,20			
	3						
Гарбузи	4	0,06		0,06			
	5						
Картопля	6	0,02		0,02			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	194 р. в т. ч. плодон.	194 р. корні	194 р. в т. ч. плодон.	194 р. корні	194 р. в т. ч. плодон.
Сад (пор. да)	1						
слив	2	8					
обрикосів	3	30					
яблунь	4	4					
Ягідники	5	—					
груш	6	1					
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 январ. 194 р.	На 1 январ. 194 р.	На 1 январ. 194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів кол. док			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII
Корови		1	✗			
Петелі (телиці покриті)		2				
В т. ч. покриті до 1.X		3				
Телиці старше 1 року		4				
Від 1-4 року	Бички	5				
	Полубки-кастрати	6				
Телята	Від 6 міс. до 1 року	7				
	До 6 міс.	8				
		9				
		10				
		11				
Всього		12				

Точний адрес: *с. Христовка Василівського р-н Запорізької области*

Суспільна група

194 р.

Відмітка про відхід та прибуття членів сім'ї	Наступні зміни	1 січня 194 р.: З якого часу	Причина відсутності	1 липня: З якого часу	Причина відсутності	1 січня 194 р.: З якого часу	Причина відсутності	1 липня: З якого часу	Причина відсутності	1 січня 194 р.: З якого часу	Причина відсутності	1 липня: З якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
	Взяв в РКА 1943 г.														
	~~*Удостов. неизвестно находится*~~														

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Додаткові відомості

Скот		194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII	194*5* р. 1.І	1.VII
Старше 9 міс.: Кнури-плідники	13						
Кнури неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
в т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6–9 міс.	17						
Молодняк від 4–6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Старше 1 року: Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р.: Баранчики, валушки-кастрати	26						
Ярочки							

Скот		194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII	194*5* р. 1.І	1.VII
Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Вівці: Всього овець і ягнят старш. 6 міс.	30						
В т. ч. числі: грубошерсті	31						
напівгрубошерсті	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози: старше 1 року: Козли	36						
Кози	37						
від 6 м. до 1 року: Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						

Скот		194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є племінних

	Види і вік скоту	№ в плем. книзі	Відмітки про зміни
1			
2			
3			
4			

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. *Щербак*
Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. *Щербак*
Підпис голови сім'ї
Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
Січня 194 р. *Щербак*
Підпис голови сім'ї
Липня 194*4* р.

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї — Бородько Трохим Іванович

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі) — Бородько [illegible] — статутна форма та назва — Дата вступу — 19— р.

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місце народження	Національність	Грамотність	Наступні зміни	В якій школі учиться в теперішній час	Відмітка про зміни в навчанні в 194 р.	Відмітка про зміни в навчанні в 194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та поза сільським господарством	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі в 194 р.	Відмітка про зміни в роботі в 194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	Бородько Трохим Ів.	..	ч.	1890	укр.	грам.					колгосп.	в колгоспі		
2	-"- Єлизовета Іван.		ж.	1890	-"-	мал.-гр.		—			-"-	-"-		
3	-"- Василь Трох.		ч.	1926	-"-	грам.					-"-	-"-		
4	-"- Ольга Трох.		ж.	1930	-"-	гр.					-"-	-"-		
	-"- Николай Трохим.		ч.	1921	-"-	гр.					-"-	-"-		

2. Земля

Назва земель		На 1.I 194 р.		
Всього присадибної	1	0,85	0,76	
В т. ч. під будівлями	2	0,15	0,15	
з них під жилими	3	—		
під городом	4	[illegible]75	0,36	
під садом	5	[illegible]	0,20	
синокос	6	0,05	0,05	
	7			
	8			
	9			

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	194 р. факт	194 р. план	194 р. факт	194 р. план	194 р. факт
кукурудза	1	0,10		0,10			
сонях	2	0,02		0,02			
	3						
інших	4	0,17		0,17			
~~Кар~~	5						
Картопля	6	0,08		0,8			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (пор. да)	1						
Обрикос	2	10					
слив	3	3					
грушки	4	2					
Ягідники	5						
яблонь	6	1					
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 лип. в 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних	1		
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII
Велика рогата худоба	Корови	1						1/2
	Нетелі (телиці покриті)	2						
	В т. ч. отелятся до 1.X	3						
	Телиці старше 1 року	4						
	Від 1-2 років: Бички	5						
	Воли-кастрати	6						
	Телята: Від 6 міс. до 1 року	7						
	До 6 міс.	8						
		9						
		10						
		11						
	Всього	12						

41

Єрестова Васильківського р.
Запорожської обл.

Суспільна група — 1.І 194[0] р. — 194 р.

Хто з членів сім'ї та з якою категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх: 194 р. 1 січня — З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 липня — З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня — З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 липня — З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня — З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 липня — З якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
		Вибув. РКА 1939 году.													

2. Будівлі

Назва будівель		Рік побудування	Відмітки про
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Додаткові відомості

Скот		194 р. 1.І	194 р. 1.VII	194 р. 1.І	194 р. 1.VII	194[5] р. 1.І	194[5] р. 1.VII
Свині старше 9 міс.: Кнури-плідники	13						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
в т. ч. свиноматки на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього . . .	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
[illegible]	24						
	25						
[illegible]чики, [illegible]ушаки-[illegible]страти	26						

Скот		194 р. 1.І	194 р. 1.VII	194 р. 1.І	194 р. 1.VII	194[5] р. 1.І	194[5] р. 1.VII
Вівці: Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят стар. 6 міс.	30						
В т-му числі: тонкорунні	31						
напівгрубошерсті	32						
грубошерсті	33						
	34						
	35						
Кози: старше 1 року — Козли	36						
Кози	37						
від 6 м. до 1 року — Козлики	38						
Козочки	39						
[Козеня]та до 6 міс.	40						

Скот		194 р. 1.І	194 р. 1.VII	194 р. 1.І	194 р. 1.VII	194 р. 1.І	194 р. 1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З племінного скоту в племінних

Види і вік скоту	№ в плем. книзі	Відмітки про зміни

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р.

Підпис голови сім'ї — Липня 194[5] р. Бородай

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р.

Підпис голови сім'ї — Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї — Січня 194

Підпис голови сім'ї — Липня 194

СРСР (з 20/I—1934 ... СРСР № ...

Прономеровано

В цій книзі пронумеровано та прошнуровано

Двадцать чотири стор. лиша.

прописом

2/IX 34 р. [illegible]

...о рад...

М. П.

Підпис [illegible]

Вузликів рамочних

Вузликів кол. док.

Баживостией

Господарство № 26

Точний адрес с. Єристовка Василівського району Запорізької області!

Суспільна група

1.І 194 р. ______

______ 194 р. ______

Відмітка про інвалідів та пенсіонерів, якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутність 194 р. 1 січня: В якого часу	Причина відсутності	1 липня: В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня: В якого часу	Причина відсутності	1 липня: В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня: В якого часу	Причина відсутності	1 липня: В якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
	вибув			марта		1938 р.									
		вибула		в		г	Запоріжжя	7/ -44 г.							

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Додаткові відомості

Згоріло

Скот			194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII
Свині, старше 9 міс.	Кнури-плідники	13						
	Кнури-неплідники та кабани	14						
	Свиноматки	15						
	в т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
	Молодняк від 6—9 міс.	17						
	Молодняк від 4—6 міс.	18						
	Поросята до 4 міс.	19						
	Всього	20						
	В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці, старше 1 року	Барани	22						
	Валухи-кастрати	23						
	Матки	24						
	Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р.	Баранчики, валушки-кастрати	26						
	Ярочки й матки	27						

Скот			194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII
Вівці	Ягнята до 6 міс.	28						
		29						
	Всього овець і ягнят стар. 6 міс.	30						
	В т. ч.: грубошерсті	31						
	напівгрубошерсті	32						
		33						
	тонкорунні	34						
		35						
Кози	старше 1 року: Козли	36						
	Кози	37						
	відібр. до 1 року: Козлики	38						
	Козочки	39						
	Козлята до 6 міс.	40						
	Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						
	В т. ч. ангорських	42						

Скот		194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З власного скоту в наймінних

Види і вік скоту		№ в насл. книзі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї

Січня 194 р.

Бондар

Підпис голови сім'ї

Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї

Січня 194 р.

Бондар

Підпис голови сім'ї

Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї

Січня 194 р.

Бондар

Підпис голови сім'ї

Липня 194 р.

Брицко

1 Олійник Онисько Фидотовна

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі) Фрунзе статутна форма та міра Дата вступу

1. Список

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На тепі зміни	В якій школі учиться в теперішній час	Відмітка про зміни в навчанні 194 р.	Відмітка про зміни в навчанні 194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та за межами сільського господарства	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка 194 р.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	Олійник Марко Антон.			1894	укр.	гр.					в колгоспі	в армії	
2.	—"— Онисько Фидот			1890	"	без.					"	в колгоспі	
3.	—"— Яків Маркович			1919	"	гр.					"	в армії	
4.	—"— Катерина Мар.			1922	"	"					"	в германії	
5	—"— Василь Марк			1924	"	"					"	"	
6	—"— Іван Марк.			1929	"	"					"	в колгоспі	
7	—"— Михайло Марк			1930	"	"					"	"	
8	—"— Клавдія Марк			1940	"	без.							

2. Земля

Назва угідь		На 1.I 194 р.	1944
Всього присадибної	1	0,50	0,55
В т. ч. під будівлями	2	0,10	0,10
з них під ...	3		
під городом	4	0,40	0,45
під садом	5	—	—
	6		
	7		
	8		

4. Посіви та насадження

а) Назва культур		194 р. план	194 р. факт	194 р. план	194 р. факт	194 р. план	194 р. факт
ячмень	1	0,06		0,06			
соняшник	2	0,05		0,05			
	3						
інші		0,10		0,10			
кукурудза		0,14		0,14			
Картопля		0,10		0,10			
	7						
	8						

б) плодово-ягідні насадження		194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.	194 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (порода)	1						
	2						
	3						
	4						
Ягідники	5						
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 194 р.	194 р.	194 р.
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

			194 р. 1.I	194 р. 1.VII	194 р. 1.I	194 р. 1.VII
Корови		1				
Нетелі (телиці покриті)		2				
В т. ч. ... до 1 X		3				
Телиці старше 1 року		4				—
Від 1—2 років	Бички	5				
	Воли-кастрати	6				
Телята	Від 6 міс. до 1 року	7				
	До 6 міс.	8				
		9				
		10				
		11				
Всього...		12				

Господарство № 27

Точний адрес с. Єристовка Василівського району Запорізької області:

Суспільна група	1.I 194 р.
	194 р.

Відмітка про інвалідів та пенсіонерів, якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня З якого часу	Причина відсутності	1 липня З якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
вибув в			РККА			1943									
вибув в			РККА		1937										
угнана		в Германію				липня		1942 р.							
	"			"		мая		1943 р.							

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про оренду	Додаткові відомості
Дім (хата)	1			згоріла
Хлів	2			
Сарай	3			
	4			
	5			
	6			
	7			
	8			

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Свині: Старші 9 міс. Кнури-плідники	13						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
в т. ч. свиноматки на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці: Старше 1 року Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р. Баранчики, валушки-кастрати	26						
Ярочки й матки	27						

Скот		94 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
Ягнята до 6 міс.	28						
Всього овець і ягнят	29						
Всього овець і ягнят старше 6 міс.	30						
В т. ч. числі: грубошерсні	31						
напівгрубошерсні	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози: старше 1 року Козли	36						
Кози	37						
від 6 м. до 1 року Козлики	38						
Козочки	39						
Козлята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козлят старше 6 міс.	41						
В т. ч. вигорських	42						

Скот		194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII	194 р. 1.I	1.VII
(інші види скоту)	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

З наявного скоту є насіннєвих

Види і вік скоту		№ в племкнизі	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї
— Січня 194 р.
За Бабоч...

Підпис голови сім'ї
— Липня 1944
Олійник

Підпис голови сім'ї
— Січня 194 р.
За Бабоч...

Підпис голови сім'ї
— Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї
— Січня 194 р.
За Бабоч...

Підпис голови сім'ї
— Липня 194 р.
Олійник

Прізвище, ім'я, по батькові голови сім'ї: Недорубва Іван Йосипович

Член якого колгоспу (промколгоспу / промартілі): Фрунзе

статутна форма та назва

Дата вступу ________ 194[illegible]

1. Список членів

Пор. №	Прізвище, ім'я, по батькові (повністю)	Відношення до голови сім'ї	Стать	Рік, місяць народження	Національність	Грамотність	На тимч. зміни	В якій школі учиться в теперешній час	Відмітка про зміни в наявності в 194 р.	194 р.	Спеціальність в сільському господарстві та в інших галузях сільського господарства	Місце роботи та на якій роботі працює	Відмітка про зміни в роботі 194 р.	194
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Недорубв Іван Йосипов.			1892	укр	гр					в колгосп	Колгоспник		
2.	-"- Оришка Андреев.			1895	"	"					"	"		
3.	-"- Павло Іванович			1921	"	"					"	в армії		
4.	-"- Іван Іванович			1924	"	"					"	вибув		
5.	-"- Санька Іванів			1932	"	"					"			
6.	-"- Сергій Ів.			1937	"	безг.								
7	Сердюк Фідоська Йосип			1884	"	"								

2. Земля

Назва угідь	№	На 1.I 194 р.		
Всього присадибної	1	050	0,54	
в т. ч. під будівлями	2	0,10	0,11	
з них під [illegible]	3			
під городом	4	038	0,42	
під садом	5	002	0,02	
	6			
	7			
	8			
	9			

4. Посіви та насадження

а) Назва культур	№	194 р. план	факт	191 р. план	факт	194 р. план	факт
	1						
	2						
Соняшник	3	0,03		0,03			
інші огор.	4	0,11		0,11			
кукурудза	5	023		0,23			
Картопля	6	005		0,05			
	7						
	8						
	9						

б) плодово-ягідні насадження	№	191 р. корні	в т. ч. плодон.	1914 р. корні	в т. ч. плодон.	191 р. корні	в т. ч. плодон.
Сад (порода)	1						
	2						
	3						
	4						
Ягідники	5			5			
	6						
	7						
Виноградники	8						

5. Бджільництво

	На 1 липня 191 . р.	194 р.	191 . р
Вуликів рамочних			
Вуликів колодок			
Бджолосімей			

6. Скот

		№	194 р. 1.I	1.VII	191 р. 1.I	1.VII	19 1.I
	Корови	1	1				
	Нетелі (телиці покриті)	2					
	В т. ч. що отелиться до 1.X	3					
	Телиці старше 1 року	4					
Великий рогатий скот: Від 1-2 років	Бички	5					
	Воли-кастрати	6					
Телята	Від 6 міс. до 1 року	7					
	До 6 міс.	8					
		9					
		10					
		11					
	Всього...	12					

Господарство № ...

Точний адрес Запорізької області Василівського р-н с. Ернестовсо

Суспільна група

1.І 194 р. ______

______ 194 р. ______

Додаткові відомості

Відмітка про інваліда та пенсіонерів, якої категорії	Наступні зміни	Відмітки про відсутніх 194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	194 р. 1 січня В якого часу	Причина відсутності	1 липня В якого часу	Причина відсутності	З якого часу працює в наймах	Дата прибуття нового члена сім'ї
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
	вибув в Р.К.К.А 1944.														
вибув в РККА 1937 г.															
угнаний в Германію мая 1943 р.															

2. Будівлі

Назва будівель		Рік збудування	Відмітка про продаж
Дім (хата)	1		
Хлів	2		
Сарай	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		

Скот		194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII
Свині. Старше 9 міс. Кнури-плідники	13						
Кнури-неплідники та кабани	14						
Свиноматки	15						
в т. ч. свиноматок на відгодівлі	16						
Молодняк від 6—9 міс.	17						
Молодняк від 4—6 міс.	18						
Поросята до 4 міс.	19						
Всього	20						
В т. ч. свиней до 1 року	21						
Вівці. Старше 1 року. Барани	22						
Валухи-кастрати	23						
Матки	24						
Ярки	25						
Від 6 м. до 1 р. Баранчики, валушки-кастрати	26						
Ярочки й матки	27						

Скот		194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII
Вівці. Ягнята до 6 міс.	28						
	29						
Всього овець і ягнят стар. 6 міс.	30						
В т. ч. чисто: грубошерсні	31						
напівгрубошерсні	32						
	33						
тонкорунні	34						
	35						
Кози. Старше 1 року. Козли	36						
Кози	37						
Від 6 м. до 1 року. Козлики	38						
Козочки	39						
Козенята до 6 міс.	40						
Всього кіз і козенят старше 6 міс.	41						
В т. ч. ангорських	42						

Скот		194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII	194 р. 1.І	1.VII
Інші види скоту	43						
	44						
	45						
	46						
	47						

3. Живого скоту в племінних

Види і вік скоту		№ в племкниги	Відмітки про зміни
	1		
	2		
	3		
	4		

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. за Бабач

Підпис голови сім'ї — Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. за Бабач

Підпис голови сім'ї — Липня 194 р.

Підпис голови сім'ї — Січня 194 р. за Бабач

Підпис голови сім'ї — Липня 194 р.

ЖУРНАЛ

[redacted]

выдачи сертификатов

1. Гонюк Станіслав Н. Миколайович.-

Инвентар. №	Место установки		Дата испытания и номер протокола	Испытательный прибор, его тип и номер	Величина сопротив. заземлен. Ом	Результаты наружного осмотра	Выводы	Подпись провер., дата	Дата следующей проверки
1	2		3	4	5	6	7	8	9
							Нас. пол. № 227, 1996		
593.	Рудік Микола	Харитон.		ЗП №00	97871	[signature]	Рудик Анатолій Мик.		
594.	Будний Олексій	Андрійо[illegible]		ЗП №00	97324	✓ [signature]	Будний Олекс. Анд.		
595.	Вівчарук Марія	Василів.		ЗП №00	97354	✓	[illegible] Рк Василій Ярос.		
596.	Олійник Василь	Васил.		ЗП №00	97340		([illegible]) Рк Василій Ярос.		
597.	Крюкова Тетяна	Сергіїв.		ЗП №00	97482	✓ [signature]	Крюкова	Тетяна	Сергіїв.
598.	Бочарова Світлана	Михай[illegible]		ЗП №00	97704	✓ [signature]	Бочарова	Світ.	Мих.
599.	Бочаров Олександр	Анатол.		ЗП №00	97703	✓ [signature]	Бочарова (жена)	Світл.	Мих.
600.	Бочаров Анатолій	Захаров.		ЗП №00	97702	✓ [signature]	Бочарова (невістка)	Світл.	Мих.

Инвентар. №	Место установки	Дата испытания и номер протокола	Испытательный прибор, его тип и номер	Величина сопротив. заземлен. Ом	Результаты наружного осмотра	Выводы	Подпись провер., дата	Дата следующей проверки
1	2	3	4	5	6	7	8	9
571.	Хрипова Тамара Олек.		ЗП № 0097634			Хрипова Там. Ол.		
572.	Коваленко Леонід Олекс.		ЗП № 0097484			Коваленко Любов Гр.		
573.	Попков Віктор Іван.		ЗП № 0097556			Попков Віктор Ів.		
574.	Музиков Валерій Вікт.		ЗП № 0097520			Музиков Валер. В.		
575.	Каганник Віктор Олек.		ЗП № 0097466			Каганник Віктор Вік.		
576.	Гуцевич Віктор Васил.		ЗП № 0097623			Гуцевич Тетяна Мик.		
577.	Попов Анатолій Яков.		ЗП № 0097570			Попов Анатолій Як.		
578.	Бондаренко Іван Ярем.		ЗП № 0097709			Бондаренко Анатол. Ів.		
579.	Романенко Надія Григ.		ЗП № 0097810			Лисаренко Ліна Мик.		
580.	Вайло Іван Михайл.		ЗП № 0097715			Вайло Іван Мих.		
581.	Бабенко Галина Мик.		ЗП № 0097706		Бабенко	Бабенко Галина Мик.		
582.	Філатов Антон Костян.		ЗП № 0097628			Гоценко Андрій Гр.		
583.	Хрипова Ірина Олексій.		ЗП № 0097638			Хрипова Ірина Олек.		
584.	Богдан Марія Володим.		ЗП № 0097317			Богдан Марія Волод.		
585.	Лісогурський Ігор Васил.		ЗП № 0097912			Лісогурський Олексан. Ва.		
586.	Коротченко Микола Сергеев.		ЗП № 0097493			Дунаєвська (син) Васил. Ол.		
587.	Живуцька Зоя Геннад.		ЗП № 0097767			Живуцька Зоя Геннад.		
588.	Бодій Петро Лаврентійов.		ЗП № 0097734			Ковалко (доч) Людмила Петр.		
589.	Горшков Владим. Ігнатович		ЗП № 0097733			Головащук Влада Вікт.		
590.	Музичук Степан Федоров.		ЗП № 0097511			Музичук Олексій Степ.		
591.	Назарук Володимир Ів.		ЗП № 0097845			Андрейчук (сестра) Олена Іван.		
592.	Олійник Катерина Мик.		ЗП № 0097543			Олійник Олексій Волод. (син) СА № 345801		

№	Место установки		Дата испытания и номер протокола	Испытательный прибор, его тип и номер	Величина сопротивл. заземлен., Ом	Результаты наружного осмотра	Выводы	Подпись провер., дата	Дата следующей проверки
1	2		3	4	5	6	7	8	9
549.	Загула Євдокія	Іванівна		ЗП №0097771		[signature]	Харька Олександр Ми		
550.	Сиротенко Любов	Степ.		ЗП №0097583		✓ [signature]	Сиротенко Любов С.		
551.	Сиротенко Владислав	Вас.		ЗП №0097582		✓ [signature]	Сиротенко Любов С.		
552.	Декун Олександр	Олексійов.		ЗП №0097761		[signature]	Декун Валент. Ів.		
553.	Сергеєв Сергій	Анатол.		ЗП №0097577		[signature]	Сергеєва Валент. Гри		
554.	Загула Марія	Іванов.		ЗП №0097780		✓ [signature]	Загула Марія Ів.		
555.	Живутський Василь	Сем.		ЗП №0097766		✓ [signature]	Живутська Віра Тим.		
556.	Жоловин Павло	Васильович		ЗП №0097424		✓ [signature]	Василенко Влад. Іван.		
557.	Сизень Катерина	Миколаїв.		ЗП №0097764		✓ [signature]	Сизень Катерина Мик.		
558.	Фесенко Ганна	Петрівна		ЗП №0097884		[signature]	[illegible] по дорученню [illegible] Сисоренко Олена [illegible]		
559	Лісовурський Олександр	Вас.		ЗП №0097913		[signature]	Лісовський Ол. Ва.		
560.	Сергеєва Валентина	Григорівна		ЗП №0097576		[signature]	Сергеєва Валент. Г.		
561.	Гучей Валентина	Генад.		ЗП №0097731		✓ [signature]	Гучей Валент. Ген.		
562.	Глинянська Наталія	Волод.		ЗП №0097380		✓ [signature]	Глинянська Нат. В.		
563.	Глинянський Володимир	Ів.		ЗП №0097379		✓ [signature]	Глинянська Нат. В.		
564.	Гритчак Сергій	Микол.		ЗП №0097617		[signature]	Гритчак Сергій Мик.		
565.	Загула Сергій	Іванов.		ЗП №0097772		✓ [signature]	Загула Сергій І.		
566.	Загула Тетяна	Ник.		ЗП №0097781		✓ [signature]	Загула Татяна Н.		
567.	Батовський Петро	Вас.		ЗП №0097310		✓ [signature]	Батовська Галина		
568.	Гордієнко Лідія	Васил.		ЗП №0097616		✓ [signature]	Гордієнко Лідія Ва.		
569.	Вегеря Сергій	Микола.		ЗП №0097915		✓ [signature]	Жаланник Эдуа. В.		
570.	Маштавірук	Вас. Фед.		ЗП №0097133		✓ [signature]	Маштавірук В. Ф.		

Инвентар. №	Место установки	Дата испытания и номер протокола	Испытательный прибор, его тип и номер	Величина сопротив. заземлен. Ом	Результаты наружного осмотра	Выводы	Подпись провер., дата	Дата следующей проверки
1	2	3	4	5	6	7	8	9
527.	Лисевич Галина Миколаїв		ЗП N 0097613		[illegible]	Лисевич Галина Мик		
528.	Чорний Василь Петрович		ЗП N 0097664		[illegible]	Чорній Олексій Іванов		
529.	Лисевич Віра Іванівна		ЗП N 0097612		[illegible]	Лисевич Віра Іван		
530.	Рус Василь Гаврилович		ЗП N 0097589		[illegible]	Рус Василь Гаврил		
531.	Сиворідіна Галина Олексіївна		ЗП N 0097587		[illegible]	Сиворідіна Галина		
532.	Карнаух Григорій Григорова		ЗП N 0097779		[illegible]	[illegible] 23.04.99 [illegible]		
533.	Бабенко Антоніна Василівна		ЗП N 0097307		[illegible]	Бабенко Мих. Мих.		
534.	Бабенко Михайло Микола		ЗП N 0097306		[illegible]	Бабенко Мих. Мих.		
535.	Верховський Василь Ярослав		ЗП N 0097716		[illegible]	Верховська С. Яр.		
536.	Пересада Татьяна Павл		ЗП N 0097559		[illegible]	Пересада Т. П.		
537.	Гицак Йосип Йосипов.		ЗП N 0097378		[illegible]	Гицак И. И.		
538.	Владіміров Григорій Вікт		ЗП N 0097693		[illegible]	Владіміров Г. В.		
539.	Костецька Ольга Іван		ЗП N 0097789		[illegible]	Костецька Ол. Ів.		
540.	Калінін Юрій Іванов.		ЗП N 0097460		[illegible]	Калініна [illegible]		
541.	Калінін Євгеній Юрійов.		ЗП N 0097461		[illegible]	Калініна [illegible]		
542.	Ганько Ганна Васил.		ЗП N 0097568		[illegible]	Овокієнко Вас. Ів.		
543.	Овокієнко Василь Іван		ЗП N 0097541		[illegible]	Овокієнко Вас. Ів.		
544.	Мирошниченко Тимоф.		ЗП N 0097526		[illegible]	Ганько Леонід Ан		
545.	Сіра Надія Кузьмівна		ЗП N 0097598		[illegible]	Сіра Надія Кузьм.		
546.	Гордієнко Сергій Станіслав		ЗП N 0097367		[illegible]	Гордієнко Марія Вас		
547.	Духовченко Василь Гліб		ЗП N 0097403		[illegible]	Карнаух Ніна Ів.		
548.	Мартиненко Юрій Яков.		ЗП N 0097830		[illegible]	Мартиненко Ю.Я.		

№	Место установки	Испытательный прибор, его тип и номер	Величина сопротив. заземления, Ом	Выводы	Подпись провер. лица	Дата следующей проверки
505.	Сегієрак Віктор Федорович	№0097593 –	3П	Головко	Головко Фріда Іван.	
506.	Завгородній Микола Петр.	№0097436 –	3П	Завгородн…	Завгородня Олена Григор.	
507.	Закрижевський Роберт	№0097445 –	3П		Гирєєва Алла М.	
списан 508.	Бабак Олександр Мих.	№0158178 –	3П		Бабак Олекс. Мих.	
509.	Черкес Євдокія Степанівна	№0158177 –	3П		Черкес Є. С. (покійна)	
510.	Черкес Григорій Григор.	№0158196 –	3П		Черкес Г. Г. (покійний)	
511.	[illegible]	№0158173 –	3П		[illegible]	
512.	Бойченко Віктор Григор.	№0097522 –	3П		Бойченко Віктор Гр.	
513.	Бойченко Наталія Волод.	№0097323 –	3П		Бойченко Віктор Гр.	
514.	Омельченко Надія Васил.	№0097538 –	3П		Омельченко Над. Ва.	
515.	Чобан Анатолій Йосипов.	№0097481 –	3П		Чобан Анастасія Й.	
516.	Ніжний Микола Євдок.	№0097829 –	3П		Ніжний Микола Єв.	
517.	Кабаченко Олександр Васил.	№0097475 –	3П		Кабаченко Ал-дра Мих.	
518.	Кабаченко Олександра Мих.	№0097494 –	3П		Кабаченко Ал-др Васи.	
519.	Коваленко Варвара Микит.	№0097487 –	3П		Коваленко Ал-др Дмит.	
520.	Кривошеїн Юрій Тихонов.	№0097473 –	3П		Кривошеїна Наталія Ю.	
521.	Абдрашитов Олекс. Євгеній	№00973[illegible] –	3П		Абдрашитова [illegible]	
522.	Абдрашитова Світлана Олек.	№0097304 –	3П		Абдрашитова Світ. Ол.	
523.	Чабан Олександр Миколайов.	№0097654 –	3П		Чабан Юлія Анатол.	
524.	Чабан Юлія Анатоліївна	№0097657 –	3П		Чабан Юлія Анатол.	
525.	Бричь Алина Петрівна	№0097339 –	3П		Бричь Алина Петр.	
526.	Каганчик Федосія Троф.	№0158175 –	3П		Каганчик [illegible]	

Инвентар. №	Место установки	Дата испытания и номер протокола	Испытательный прибор, его тип и номер	Величина сопротив. заземлен. Ом	Результаты наружного осмотра	Выводы	Подпись провер., дата	Дата следующей проверки
1	2	3	4	5	6	7	8	9
483.	Мирошниченко	Марія Іван.	N0097836-	3П	[illegible]	Мирошниченко Мих. Мих.		
484.	Мирошниченко	Михайл Мак.	N0097837-	3П	[illegible]	Мирошнич. Михайл Мих.		
485.	Мирошниченко	Михаил Мих.	N0097838-	3П	[illegible]	Мирошнич. Михаил Мих.		
486.	Глум Марія	Іванівна	N0097862-	3П	[illegible]	Глум Марія Іван.		
487.	Чабан Леонід	Василов.	N0097899-	3П	Чабан	Чабан Валент. Іван.		
488.	Чабан Валентина	Іван.	N0097900-	3П	Чабан	Чабан Валент. Іван.		
489.	Шевченко Варвара	Яківна.	N0097908-	3П	Архип	Ярошенко Анна Олекс.		
490.	Хорхоль Віталій	Юрійов.	N0097891-	3П	[illegible]	Головишина Г. В.		
491.	Хрипов Віктор	Василов.	N0097633-	3П	[illegible]	Хрипов Віктор Васил.		
492.	Гончарова Ганна	Михайл.	N0097365-	3П	[illegible]	Гончаров Анатол. Филип.		
493.	Стохно Михайло	Іван.	N0097573-	3П	[illegible]	Демяненко Тамара Григ.		
494.	Статист Тамара	Федор.	N0097878-	3П	Шобик	Статист Тамар. Ф. Шобик		
495.	Статист Віталій	Юрович	N0097889-	3П	Шобик	—	—	
496.	Щус Ганна	Тимофіїв.	N0097914-	3П	Шобик	—	—	
497.	Карнаух Юрій	Михайл.	N0097785-	3П	✓ спорт. в	Карнаух Василь Мих.		
498.	Карнаух Ганна	Авраміїв.	N0097784-	3П	✓ [illegible]	—	—	
499.	Сущко Анатолій	Мико...			✓			
500.	Вовк Валентина	Павлів.	N0097717-	3П	✓ [illegible]	Марченко Ал. Вс. Павл.		
501.	Чопей Валентина	Мик.	N0097656-	3П	[illegible]	Чопей Валент. Мик.		
502.	Бойко Віктор	Микол.	N0097305-	3П	[illegible]	Бойко Віктор Мик.		
503.	Гречка Сергій	Миколай.	N0097392-	3П	✓ [illegible]	Гречка Галина Владим.		
504.	Гречка Олена	Іванівна	N0097339-	3П	✓ [illegible]	Гречка Галина Владим.		

Инвентар. №	Место установки	Дата испытания и номер протокола	Испытательный прибор, его тип и номер	Величина сопротив. заземлен. Ом	Результаты наружного осмотра	Выводы	Подпись провер. дата	Дата следующей проверки
1	2	3	4	5	6	7	8	9
461.	Черненко Іван	Степан.	N 0097905-	3П	[illegible]	Черненко Іван	Ст.	
462.	Гусакова Юзефа	Степан.	N0097375-	3П	[illegible]	Гусакова	Юзефа С.	
463.	Гусаков Іван	Антонов.	N0097374-	3П	[illegible]	Гусакова	Юзефа С.	
464.	Деревенський Сергій	Волод.	N0097755-	3П	[illegible]	Дерев'янчева	Гали Д.	
465.	Рускін Олександр	Василь	N0097869-	3П	[illegible]	Рускін	Олексан. Вас.	
466.	Писаренко Олена	Григ.	N0097853-	3П	Осійчук	Осійчук	Натал. Вас.	
467.	Глинова Марія	Тимоф.	N0097622-	3П	[illegible]	Глинов	Микола Олек.	
468.	Василенко Ніна	Андріїв.	N0097353-	3П	[illegible]	Василенко	Н. Анд.	
469.	Кубайчук Світлана	Мих.	N0097798-	3П	[illegible]	Рубанюк	Ніна Мих.	
470.	Кубайчук Микола	Андрій	N0097797-	3П	[illegible]	Рубанюк	Ніна Мих.	
471.	Жердева Алла	Михайл.	N0097765-	3П	[illegible]	Жердева	Алла Мих.	
472.	Жердева Тетяна	Юхим.	N0097770-	3П	[illegible]	Жердева	Зінаїда Юх.	
473.	Жердева Зінаїда	Жил.	N0097769-	3П	[illegible]	Жердева	Зінаїд. Юх.	
474.	Криничка Марія	Васил.	N 0097489-	3П	Кри[illegible]	Криничка	Раїса Мих.	
475.	Криничний Анатолій	Вас.	N0097451-	3П	Кри[illegible]	Криничка	Раїса Мих.	
476.	Гапон Іван	Прокопович	N0097748-	3П	Гапон	Гапон	Софія Петр.	
477.	Гапон Софія	Петрівна	N0097751-	3П	Гапон	Гапон	Софія Петр.	
478.	Заінова Горпина	Вас.	N0097775-	3П	[illegible]	Заінова	Горпина В.	
479.	Кубайчук Володим.	Мих.	N0097799-	3П	[illegible]	Кубайчук	Волод. М.	
480.	Лук'янюк Сергій	Анатол.	N0097821-	3П	[illegible]	Лук'янюк	Сергій А.	
481.	Литвин Тетяна	Олексан.	N0097823-	3П	Литвин	Литвин	Тамара Петр.	
482.	Литвин Петро	Микит.	N0097827	3П	Литвин	Литвин	Тамара Петр.	

Инвентар. №	Место установки	Дата испытания и номер протокола	Испытательный прибор, его тип и номер	Величина сопротив. заземлен., Ом	Результаты наружного осмотра	Выводы	Подпись провер., дата	Дата следующей проверки
1	2	3	4	5	6	7	8	9
439.	Хомій Павло Дмитров		N 0097651-	ЗП	[illegible]	Хомій Ганна Гри.		
440.	Макаренко Віктор Олекс.		N 0097515-	ЗП	Макар	Макаренко Вал. Вас.		
441.	Макаренко Валент. Васи		N 0097516-	ЗП	Мак	Макаренко Вал. Вас.		
442.	Калініченко Любов Іван.		N 0097474-	ЗП	[illegible]	Калініченко Л. І.		
443.	Батовська Катерина Хар		N 0097337-	ЗП	[illegible]	Батовський Олексій Анат.		
444.	Заліуга Євдокія Стефан		N 0097442-	ЗП	Заліуга	Заліуга Євдокія Ст.		
445.	Палько Ніна Іванів.		N 0097563-	ЗП	[illegible]	Палько Ніна Іван.		
446.	Палько Анатолій Прок		N 0097546-	ЗП	[illegible]	Палько Ніна Іван.		
447.	Гриценко Сергій Микол		N 0097366-	ЗП.	Гриценко	Гриценко Лідія Гри.		
448.	Бабак Володимир Пет		N 0097319-	ЗП	[illegible]	Бабак Олена Васил.		
449	Чабан Галина Іванів.		N 0097653-	ЗП	Чабан	Чабан Галина Іван.		
450.	Чабан Микола Олексійов		N 0097652-	ЗП	Чабан	Чабан Галина Іван.		
451.	Соколовський Анатолій Мик		N 0097691-	ЗП	[illegible]	Соколовський Анат. Мик.		
452.	Соколовська Тамара Федор		N 0097586-	ЗП	[illegible]	Соколовський Анат. Мик.		
453.	Заліуга Клавдія Микол		N 0097439-	ЗП	[illegible]	Заліуга Клавд. Мик.		
454.	Григоренко Павло Дмитр		N 0097750-	ЗП	[illegible]	Григоренко Павло Дм		
455.	Живиця Любов Сидорів		N 0097421-	ЗП	[illegible]	Живиця Любов Сид.		
456.	Ситко Ярослав Волод.		N 0097875-	ЗП	Ситко	Ситко Ярослав Волод		
457.	Запара Анастасія Іван		N 0097778-	ЗП	Ситко	Ситко Ярослав Волод		
458.	Храпов Андрій Борис.		N 0097642-	ЗП	[illegible]	Храпов Андрій Борис		
459.	Лупашко Анатолій Ів.		N 0097509-	ЗП	[illegible]	Лупашко Анатолій Ів.		
460.	Голець Дмитро Петров.		N 0097724-	ЗП	[illegible]	Голець Дмитро Петр.		

Инвентар. №	Место установки	Дата испытания и номер протокола	Испытательный прибор, его тип и номер	Величина сопротив. заземлен., Ом	Результаты наружного осмотра	Выводы	Подпись провер. дата	Дата следующей проверки
1	2	3	4	5	6	7	8	9
417.	Рибанка Віктор	Антонович	N0097571-	ЗП	[illegible]	Рибанка	Анжіка	Іван
418.	Рибанка Анжіка	Іванівна	N0097573-	ЗП	[illegible]	—"—		
419.	Закриревський	Конст. Роман	N0097428-	ЗП	[illegible]	Закриревська	Л. Я.	
420.	Гірєєв Юрій	Єгорович	N0097558-	ЗП	[illegible]	Гірєєва	Олена	Вік
421.	Гірєєва Катерина	Іванів	N0097561-	ЗП	[illegible]	Гірєєва	Олена	Іван
422.	Семеренко Петро	Петр.	N0097584-	ЗП	[illegible]	Семеренко	Любов.	Мих
423.	Семеренко Любов	Мих.	N0097585-	ЗП	[illegible]	—"—		
424.	Савчук Ніна	Василівна	N0097577-	ЗП	[illegible]	Савчук	Ніна	Васил.
425.	Гриценко Валентина	Анат.	N0097373-	ЗП	[illegible]	Гриценко	Валент.	Ан
426.	Журавльова Любов	Ізотів	N0097423-	ЗП	[illegible]	Журавльова	Люб.	Із
427.	Марченко Віктор	Андр.	N0097510-	ЗП	[illegible]	Марченко	Вікт.	Ан
428.	Тищкова Марія	Федотів.	N0097619-	ЗП	[illegible]	Тищкова	Марія Ф.	
429.	Гриценко Ольга	Жилів.	N0097394-	ЗП.	[illegible]	Гриценко	Ольга	Жил
430.	Кабанова Віра	Трохим.	N0097492-	ЗП.	[illegible]	Кабанова	Віра	Тро
431.	Макаренко Анастасія	Ілів.	N0097522-	ЗП.	[illegible]	Макаренко	Анаст.	І.
432.	Карнаух Анастасія	Тих.	N0097499-	ЗП	[illegible]	Карнаух	Анастас.	Т.
433.	Олійник Ніна	Васил.	N0097537	ЗП	[illegible]	Олійник	Ніна	Вас
434.	Олійник Віктор	Якови	N0097536-	ЗП	[illegible]	Олійник	Ніна	Вас.
435.	Недорчева Тетяна	Дан	N0097535-	ЗП.	[illegible]	Недорчева	Тетяна	Да
436.	Недорчев Олексій	Олег.	N0097534-	ЗП	[illegible]	Недорчева	Тетяна	Д
437.	Хелій Ганна	Григорів.	N0097647-		[illegible]	Хелій	Ганна	Гри
438.	Хелій Дмитро	Павлов.	N0097650		[illegible]	Хелій	Ганна	Гри

[illegible]	Место установки	Дата испытания и номер протокола	Испытательный прибор, его тип и номер	Величина сопротив. заземлен. Ом	Результаты наружного осмотра	Выводы	Подпись провер., дата	Дата следующей проверки
1	2	3	4	5	6	7	8	9
395.	Карнаух Любов Іванів.		№0097502-	ЗП	Кар	Карнаух Надія Як.		
396	Карнаух Надія Якібна		№0097501-	ЗП	Кар	Карнаух Надія Як.		
397.	Захаров Анатолій Онис.		№0097430-	ЗП	Захаров	Захаров Анат. Ки.		
398.	Гадій Володимир Вол.		№0097399-	ЗП	[illegible]	Гадій Волод. Волод.		
399	Гуселов Григорій Іван		№0097607-	ЗП	[illegible]	Гуселов Григорій Іван		
400.	Глубокий Віктор Іван.		№0097345-	ЗП	[illegible]	Глубокий Віктор Ів.		
401.	Фасненко Любов Микол.		№0097886-	ЗП	[illegible]	Філоненко Любов Мик.		
402.	Васильченко Олекс. Васил.		№0097344-	ЗП	[illegible]	Васильченко Тетяна Олек.		
403.	Васильченко Анастас. Гнів.		№0097358-	ЗП	[illegible]	Васильченко Тетяна Олек.		
404.	Васильченко Таміла Мих.		№0097359-	ЗП	[illegible]	Васильченко Тетяна Олек.		
405.	Гриценко Микола Микол.		№0097364-	ЗП	[illegible]	Гриценко Микол. Мик.		
406.	Загнула Ольга Якібна		№0097600-	ЗП	Хворова	Хвостенко Євгеє. Ан.		
407.	Загнула Сергій Михайл.		№0097426-	ЗП	[illegible]	Загнула Ірина Олек.		
408.	Загнула Ірина Олексіїв		№0097427-	ЗП	[illegible]	Загнула Ірина Олек.		
409.	Щербак Ігор Володимир		№0097677-	ЗП	Щер	Щербак Лідія Сергіїв.		
410.	Щербак Володим. Петр.		№0097675-	ЗП	Щер	Щербак Лідія Сергіїв.		
411.	Щербак Лідія Сергіївна		№0097676-	ЗП	Щер	—		
412.	Щербак Петро Волод.		№0097681-	ЗП	Щербак	—		
413.	Храмов Андрій Васил.		№0097637-	ЗП	[illegible]	Храмов Андрій Вас.		
414.	Інгман Олег Григорович		№0097446-	ЗП	[illegible]	Інгман Олег Григор.		
415.	Храмова Світлана Анат.		№0097641-	ЗП	Храмова	Храмова Світла Анат.		
416.	Храмов Борис Васильов.		№0097640-	ЗП	Храмова	Храмова Світла Ана.		

Инвентар. №	Место установки	Дата испытания и номер протокола	Испытательный прибор, его тип и номер	Величина сопротив. заземлен. Ом	Результаты наружного осмотра	Выводы	Подпись провер., дата	Дата следующей проверки
1	2	3	4	5	6	7	8	9
373.	Габій Тамара	Олександ.	N 0097383-	3П	[illegible]	Габій Тамара Ол.		
374.	Гриценко Ганна	Михайл.	N 0097390-	3П	[illegible]	Гриценко Валент.		
375.	Гриценко Микола	Іванов.	N 0097371-	3П	[illegible]	Гриценко Валент.		
376.	Василюк Анна	Романів.	N 0097352-	3П	[illegible]	Василюк Анна Ром.		
377.	Кощенко Катерина	Юхим.	N 0097490-	3П	[illegible]	Кощенко Катер. Юхи.		
378.	Чопей Віра	Кирилівна	N 0097659-	3П	[illegible]	Чопей Віра Кирил.		
379.	Коваленко Олександр	Дмит.	N 0097476-	3П	[illegible]	Коваленко Олекс. Д.		
380.	Запотоцкая	Клавдія Ф.	N 0097429-	3П	Заптк.	Запотоцкая Клав. Ф.		
381.	Павленко Марія	Іванівн.	N 0097553-	3П	[illegible]	Павленко Марія Ів.		
382.	Бондаренко Марія	Євген.	N 0097333-	3П	Гречко	Бондаренко Гречко Галина		
383.	Неборуєва Віра	Платонів.	N 0097533-	3П	[illegible]	Неборуєв Іван Ів.		
384.	Мирошниченко	Мелания Мак.	N 0097841-	3П	[illegible]	Мирошниченко Мелан. М.		
385.	Чабан Олександр	Олекс.	N 0097662-	3П	[illegible]	Чабан Олекс. Олекс.		
386.	Чабан Ольга	Миколаї.	N 0097663	3П	[illegible]	Чабан Олекс. Олек.		
387.	Заїчна Михайло	Михай.	N 0097440-	3П	[illegible]	Євсеєва Люб. Ів.		
388.	Дубровін Володимир	Дм.	N 0097754-	3П	[illegible]	Дубровін Волод. Д.		
389.	Шаповалова Христина	Кир.	N 0097668-	3П	[illegible]	Духовченко Анна Гр.		
390.	Духовченко Анна	Григ.	N 0097401-	3П	[illegible]	—·—		
391.	Духовченко Жорж	Гер.	N 0097400-	3П	[illegible]	—·—		
392.	Духовченко Іван	Георг.	N 0097402-	3П	[illegible]	—·—		
393.	Щербак Віра	Олексіїв.	N 0097682-	3П	[illegible]	Щербак Іван Арх.		
394.	Щербак Іван	Архип.	N 0097670-	3П	[illegible]	—·—		

Инвентар. №	Место установки	Дата испытания и номер протокола	Испытательный прибор, его тип и номер	Величина сопротив. заземлен. Ом	Результаты наружного осмотра	Выводы	Подпись провер., дата	Дата следующей проверки
1	2	3	4	5	6	7	8	9
351.	Бороденко Анатолій Констян.		N0097311-	3П	[illegible]	Мірошниченко Тет. Ан.		
352.	Мірошниченко Тетяна Анат.		N0097519-	3П	[illegible]	—"—	—	
353.	Бороденко Андрій Анат.		N0097340-	3П	[illegible]	—"—	—	
354.	Мірошниченко Волод. Мих.		N0097518-	3П	[illegible]	—"—	—	
355.	Рижиков Володимир Волод.		N0097605-	3П	[illegible]	Рижиков Волод. Волод.		
356.	Чуланська Зінаїда Мих.		N0097903-	3П	Чулан[illegible]	Чуланська Зінаїда М.		
357.	Пастернак Наталія Васил.		N0097692-	3П	[illegible]	Пастернак Нат. Вас.		
358.	Швидкий Петро Іванов.		N0097667-	3П	Швидкий	Швидкий Петро Іван.		
359.	Живиця Кіндрат Антон.		N0097689-	3П	[illegible]	Живиця Кіндрат Ант.		
360.	Запара Антоніна Волод.		N0097774-	3П	[illegible]	Запара Микола Іван.		
361.	Запара Микола Іванов.		N0097773-	3П	[illegible]	Запара Микола Ів.		
362.	Запара Милянія Григ.		N0097779-	3П	[illegible]	Запара Микола Ів.		
363.	Бедрик Галина Григор.		N0097710-	3П	Бедрик	Бедрик Галина Гр.		
364.	Бабенко Іван Гаврил.		N0097711-	3П	Бабенко	Бабенко Анаст. Іван.		
365.	Бабенко Анастасія Іван.		N0097712-	3П	Бабенко	Бабенко Анаст. Іван.		
366.	Мірошниченко Лідія Ів.		N0097842-	3П	[illegible]	Мірошниченко Лідія Ів.		
367.	Чуланський Станіслав В.		N0097904-	3П	[illegible]	Чуланський Стан. Вас.		
368.	Сазонова Мотрона Вас.		N0097601-	3П	Саз	Сазонова Мотрона Вас.		
369.	Головко Фріда Іванів.		N0097391-	3П	[illegible]	Головко Фріда Іван.		
370.	Головко Іван Павлов.		N0097393-	3П	[illegible]	Головко Фріда Іван.		
371.	Воропай Микола Єгор.		N0097349-	3П	Воропай	Воропай Свєт. Нат.		
372.	Бабаченко Анна Онисим.		N0097338-	3П	Бабаченко	Бабаченко Анна Онис.		

Инвентар. №	Место установки	Дата испытания и номер протокола	Испытательный прибор, его тип и номер	Величина сопротивл. заземлен., Ом	Результаты наружного осмотра	Выводы	Подпись провер. лица	Дата следующей проверки
1	2	3	4	5	6	7	8	9
329.	Гоєць Лариса Микол.		№0097726-	ЗП	[illegible]	Гоєць Лариса Мик		
330.	Воленко Марія Іларіон.		№0097720-	ЗП	[illegible]	Воленко Марія Іла.		
331.	Воленко Микола Констя.		№0097722-	ЗП	[illegible]	Воленко Мик. Конс		
332.	Хорхоль Олександр Юр.		№0097894-	ЗП	[illegible]	Хорхоль Олекс. Юр.		
333.	Хорхоль Ганна Микол.		№0097897-	ЗП	[illegible]	Хорхоль Ганна Ми		
334.	Хорхоль Любашка Ясон.		№0097890-	ЗП	[illegible]	Хорхоль Любов. Ясо		
335.	Губа Раїса Харитонів.		№0097744-	ЗП	[illegible]	Дениськиєва Галин. Д.		
336.	Хорхоль Юрій Михайл.		№0097889-	ЗП	[illegible]	Хорхоль Любов. Ясо		
337.	Бабак Антоніна Антон.		№0097708-	ЗП	[illegible]	Бабак Антоніна Ан		
338.	Коваленко Микола Вас.		№0097801-	ЗП	[illegible]	Гаврилюк Вален. Ад.		
339.	Гаврилюк Валентина Ад.		№0097732-	ЗП	[illegible]	Гаврилюк Валент. Ад.		
340.	Комарріцина Олена Іван.		№0097805-	ЗП	[illegible]	Комарріцина Олен. Ів.		
341.	Комарріцин Володимир		№0097804-	ЗП	[illegible]	Комарріцин Волод. М.		
342.	Андронюк Олена Іванів		№0097699-	ЗП	[illegible]	Андронюк Олена Ів.		
343.	Карнаух Петро Іванов.		№0097806-	ЗП	[illegible]	Карнаух Олекс. Петр.		
344.	Карнаух Олексій Петр.		№0097786-	ЗП	[illegible]	Карнаух Олекс. Петр.		
345.	Андронюк Віктор Павл.		№0097898-	ЗП	[illegible]	Андронюк Вікт. Пав.		
346.	Вайло Наталія Олексан.		№0097721-	ЗП	[illegible]	Андронюк Олена Ів.		
347.	Заліпла Іван Кузьмич		№0097777-	ЗП	Харіке	Карла Любов. Ів.		
348.	Заліпла Марія Явдок.		№0097776-	ЗП	Харлка	—"—		
349.	Кірюхіна Євдокія Андр.		№0097807-	ЗП	[illegible]	Кеніх Олена Вікт.		
350.	Кірюхін Віктор Мих.		№0097787-	ЗП	[illegible]	—"—		

Инвентар. №	Место установки	Дата испытания и номер протокола	Испытательный прибор, его тип и номер	Величина сопротив. заземлен. Ом	Результаты наружного осмотра	Выводы	Подпись провер., дата	Дата следующей проверки
1	2	3	4	5	6	7	8	9
307.	Писаренко Ігор	Микол.	N0097854-	ЗП		Писаренко Ігор	Мик.	
308.	Писаренко Любов	Микол.	N0097855-	ЗП		Писаренко	Любов. Ми	
309.	Енакій Олена	Афанас.	N0097763-	ЗП		Енакій	Олена Афан.	
310.	Дитюк Тетяна	Петр.	N0097753-	ЗП		Дитюк	Тетяна Петр.	
311.	Дитюк Сергій	Дмитр.	N0097752-	ЗП		—"—		
312.	Смірнова Лідія	Олекс.	N0097920-	ЗП		—"—		
313.	Кучик Наталія	Фокшин	N0097808-	ЗП		Кучик	Наталія Фок.	
314.	Драгунов Павло	Іван.	N0097762-	ЗП		Кучик	Наталія Фок.	
315.	Мущь Олександра	Михайл.	N0097839-	ЗП		Ханін	Геннадій Ем.	
316.	Однорог Микола	Гнат.	N0097848-	ЗП		Однорог	Микола Гн.	
317.	Кривуля Тетяна	Якимівна	N0097810-	ЗП		Попець	Марія Григо.	
318.	Лисенко Анастасія	Юх.	N0097825-	ЗП		Євлоєва	Валент. Юл.	
319.	Лисенко Дмитро	Троф.	N0097824-	ЗП		Євлоєва	Валент. Юл.	
320.	Андрусевич Анатолій	Ол.	N0097695-	ЗП		Харяка	Раїса Іван.	
321.	Андрусевич Ганна	Ів.	N0097696-	ЗП		Харяка	Раїса Іван.	
322.	Ковзба Вера	Іванівна	N0097815-	ЗП		Писаренко	Мик. Ів.	
323.	Іваненко Микола	Васил.	N0097782-	ЗП		Іваненко	Микол. Вас.	
324.	Кондрак Анна	Петрівна	N0097796-	ЗП		Кондрак	Анна Петр.	
325.	Горбань Юрій	Микол.	N0097737-	ЗП		Горбань	Юрій Мик.	
326.	Рудик Євген	Григоров.	N0097866-	ЗП		Рудик	Євген Григор.	
327.	Кириченко Олексій	Петр.	N0097802-	ЗП		Кириченко	Олексій Пет.	
328.	Арщенева Ганна	Олекс.	N0097700-	ЗП		Арщенева	Ганна Олек.	

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Номер	Результат	Підпис	Виконавець
286.	Кузнецов Николай Ален	N0097477	ЗП	[illegible]	Кузнецов Ник. Ал.
287.	Храпова Надія Игнатівна	N0097639	ЗП	[illegible]	Храпова Надія Игн.
288.	Олійник Антоніна Дмитрівна	N0097847	ЗП	Олійник	Олійник Антоніна Д.
289.	Дитюк Дмитро Миколайов.	N0097756	ЗП	[illegible]	Дитюк Дмитро Мик.
290.	Свинаренко Текля Гаврилівна	N0097690	ЗП	[illegible]	Свинаренко Текля Гавр.
291.	Чорний Евдокія Степанівна	N0097923	ЗП	Горний	Чорний Ев. С. [illegible]
291.	Василюк Михайло Якович	N0097351	ЗП	[illegible]	Василюк Михайло Як.
292.	Корчан Едуард Дмитрович	N0097486	ЗП	[illegible]	Корчан Едуард Дмитр.
293.	Кеніх Олександра Фомінич.	N0097812	ЗП	[illegible]	Кеніх Олександ. Фом.
294.	Рубак Варвара Йосипівна	N0097865	ЗП	[illegible]	Рубак Варвара Йосип.
295.	Дитюк Варвара Сергіївна	N0097757	ЗП	[illegible]	Дитюк Дмитр. Ник.
296.	Романова Марія Семенівна	N0097851	ЗП	Романова	Романова Марія Сем.
297.	Лук'янчук Людмила Григорівна	N0097919	ЗП	[illegible]	Лук'янчук Людм. Григ.
298.	Кубайчук Марія Михайлівна	N0097800	ЗП	[illegible]	Кубайчук Марія Мих.
299.	Ярославська Євгенія Володим.	N0097912	ЗП	[illegible]	Кубайчук Марія Мих.
300.	Іваненко Любов Володимир.	N0097783	ЗП	[illegible]	Іваненко Любов Вол.
301.	Гулей Дмитро Харасович	N0097746	ЗП	[illegible]	Гулей Галина Феод.
302.	Гулей Галина Феодосіївна	N0097747	ЗП	[illegible]	Гулей Галина Феод.
303.	Мартиненко Ганна Олексіїв.	N0097844	ЗП	[illegible]	Мартиненко Ганна Ол.
304.	Декун Валентина Іванівна	N0097759	ЗП	[illegible]	Декун Валент. Ів.
305.	Декун Олександр Олександр.	N0097760	ЗП	[illegible]	Декун Валент. Ів.
306.	Писаренко Ріта Миколаївна	N0097856	ЗП	[illegible]	Писаренко Ріта Мик.

Инвентар. №	Место установки	Дата испытания и номер протокола	Испытательный прибор, его тип и номер	Величина сопротив. заземлен. Ом	Результаты наружного осмотра	Выводы	Подпись провер., дата	Дата следующей проверки
1	2	3	4	5	6	7	8	9
264.	Погрібна Катерина Серг.		N0097562-	ЗП	Погрібна	Погрібна Катерина Серг.		
265.	Богуцький Роман Олексан.		N0097309-	ЗП	[illegible]	Єдаменко Ольга Волод.		
266.	Свинаренко Іван Іванов.		N0097602-	ЗП	[illegible]	Свинаренко Іван Ів.		
267.	Куца Валентина Васил.		N0097469-	ЗП	Куцая	Куца Валентина Васил.		
268.	Воробйов Сергій Леон.		N0097355-	ЗП	[illegible]	Романцова Любов Серг.		
269.	Бишков Василь Волод.		N0097608-	ЗП	[illegible]	Бишков Василь Волод.		
270.	Бродецький Микол. Фед.		N0097316-	ЗП	[illegible]	Бродецький Микол. Фед.		
271.	Григоренко Марина Микол.		N0097384-	ЗП	[illegible]	Бродецький Микол. Фед.		
272.	Куций Володимир Кар.		N0097468-	ЗП	[illegible]	Куций Володимир Кар.		
273.	Храмов Василь Степанов.		N0097648-	ЗП	[illegible]	Храмова Марія Савів.		
274.	Храмова Марія Савівна		N0097645-	ЗП	[illegible]	Храмова Марія Савів.		
275.	Павліченко Іван Кіндрат.		N0097565-	ЗП.	[illegible]	Павліченко Іван Кінд.		
276.	Голубан Любов Гаврилівна		N0097610-	ЗП	[illegible]	Голубан Василь Фед.		
277.	Голубан Василь Федор.		N0097609-	ЗП	[illegible]	—"—		
278.	Голубан Олена Йосипів.		N0097625-	ЗП	[illegible]	—"—		
279.	Чемерис Ігор Миколайов.		N0097655-	ЗП	[illegible]	Чемерис Ігор Миколай.		
280.	Сілін Володимир Леонідов.		N0097603-	ЗП	[illegible]	Сіліна Валентина Мих.		
281.	Сіліна Валентина Михайл.		N0097590-	ЗП	[illegible]	—"—		
282.	Сілін Леонід Григорович.		N0097589-	ЗП	[illegible]	—"—		
283.	Сіліна Тетяна Леонід.		N0097594-	ЗП	[illegible]	—"—		
284.	Щербак Віктор Архипов.		N0097678-	ЗП	[illegible]	Щербак Віктор Архип.		
285.	Шевцова Марія Іван.		N0097666-	ЗП	[illegible]	Наганова Натал. Іван.		

Инвентар. №	Место установки	Дата испытания и номер протокола	Испытательный прибор, его тип и номер	Величина сопротив. заземлен. Ом	Результаты наружного осмотра	Выводы	Подпись провер. дата	Дата следующей проверки
1	2	3	4	5	6	7	8	9
242.	Шевченко Іван	Миколайов.	N0097909-	ЗП	[illegible]	Карнаух Валентин Ів		
243.	Шевченко Олександра	Яким	N0097910-	ЗП	[illegible]	Карнаух Валентин І		
244.	Грищенко Ніна	Іванів.	N0097743-	ЗП	[illegible]	Оліфчук Натал. Ва		
245.	Бабаченко Ганна	Дмитр.	N0097714-	ЗП	[illegible]	Оліфчук Натал. Вас		
246.	Вайло Анатолій	Якови	N0097341-	ЗП	[illegible]	Вайло Анатолій Як		
247.	Лук'янюк Марія	Володим	N0097822-	ЗП	[illegible]	Лук'янюк Марія Во		
248.	Гриценко Валентина	Гр.	N0097372-	ЗП	[illegible]	Гриценко Валент. Г		
249.	Карнаух Тетяна	Родіон.	N0097503-	ЗП	Тка	Карнаух Галина Вік		
250.	Карнаух Галина	Віктор.	N0097454-	ЗП	Тка	Карнаух Галина Вік		
251.	Карнаух Олексій	Степан.	N0097453-	ЗП	Ткар	Карнаух Галина Вік		
252.	Мороз Наталія	Семенівна	N0097524-	ЗП	[illegible]	Мороз Михайло Ст.		
253.	Мороз Михайло	Степан.	N0097515-	ЗП	[illegible]	Мороз Михайло Ст.		
254.	Бабак Микола	Юрійович	N0097701-	ЗП	[illegible]	Бабак Інна Петрівна		
255.	Голець Марія	Григорівна	N0097740-	ЗП	Голиц	Голець Марія Григ		
256.	Голець Катерина	Архип.	N0097749-	ЗП	Голиц	Голець Катерина А		
257.	Лівак Вікторія	Федорів	N0097826-	ЗП	[illegible]	Лівак Вікторія Федо		
258.	Мирошниченко Уляна	Ст.	N0097840-	ЗП	[illegible]	Рубаняк Ніна Мико		
259.	Гайдай Марія	Максим.	N0097739-	ЗП	[illegible]	—.—		
260.	Рубаняк Ніна	Микол.	N0097873-	ЗП	[illegible]	—.—		
261.	Рубаняк Василь	Олекс.	N0097872-	ЗП	[illegible]	—.—		
262.	Рубаняк Олексій	Юрій	N0097874-	ЗП	[illegible]	—.—		
263.	Дворник Анатолій	Іван	N0097406-	ЗП	[illegible]	Дворник Анатол. Іва		

Инвентар. №	Место установки	Дата испытания и номер протокола	Испытательный прибор, его тип и номер	Величина сопротив. заземлен. Ом	Результаты наружного осмотра	Выводы	Подпись провер., дата	Дата следующей проверки
1	2	3	4	5	6	7	8	9
220.	Сугина Микола Васил.		N0097881-	ЗП	[illegible]	Сугина Мотр. Лукьян.		
221.	Сугина Мотрена Лукьян.		N0097880-	ЗП	[illegible]	Сугина Мотр. Лукьян.		
222.	Мирошниченко Надія Ж.		N0097835-	ЗП	✓ [illegible]	Мирошниченко Петро Гри.		
223.	Мирошниченко Григор. Ол.		N0097843-	ЗП	✓ [illegible]	Мирошниченко Петро Гри.		
224.	Рогова Неоніла Павлів.		N0097572-	ЗП	[illegible]	Рогова Неоніла Павл.		
225.	Солодова Наталія Олекс.		N0097599-	ЗП	Солодова	Солодова Наталія Олек.		
226.	Бабаченко Марія Олексія		N0097313-	ЗП	[illegible]	Бабаченко Марія Федор.		
227.	Дворник Іван Павлов.		N0097405-	ЗП	[illegible]	Дворник Іван Павлов.		
228.	Малиш Марія Кирилів.		N0097527-	ЗП	Добридіна	Добридіна Галина Ан.		
229.	Бродецька Надія Семен.		N0097334-	ЗП	✓ Бродецька	Бродецька Надія Семен.		
230.	Бродецький Федосій Олек.		N0097325-	ЗП	Бродецька	Бродецька Надія Семен.		
231.	Бабак Петро Михайл.		N0097330-	ЗП	[illegible]	Бабак Анна Іванів.		
232.	Бабак Анна Іванів.		N0097331-	ЗП	[illegible]	Бабак Анна Іванів.		
233.	Лисенко Семен Трохимов.		N0097828-	ЗП	[illegible]	Лисенко Леонід Семенов.		
234.	Глазков Олександр Олекс.		N0097381-	ЗП	[illegible]	Глазков Олександр Олек.		
235.	Глазкова Анна Федотів.		N0097386-	ЗП	[illegible]	Глазков Олександр Олек.		
236.	Глазков Олексій Іванов.		N0097396-	ЗП	[illegible]	Глазков Олександр Олек.		
237.	Карька Микола Хоминич		N0097790-	ЗП	[illegible]	Карька Микола Хомич.		
238.	Детюк Ніна Олексіївн.		N0097412-	ЗП	Детюк	Детюк Ніна Олексіїв.		
239.	Попюк Василина Іванів.		N0097863-	ЗП	[illegible]	Попюк Василина Іван.		
240.	Кузнєцова Ніна Олексіїв.		N0097878-	ЗП	[illegible]	Кузнєцова Ніна Олек.		
241.	Фокшек Людмила Іванів.		N0097887-	ЗП	[illegible]	Фокшек Людмила Іван.		

198.	Бейдик Анатолій Якович	№0097705 - ЗП	[illegible]	Бейдик Анат.
199.	Глят Олександр Іванович	№0097547 - ЗП	[illegible]	Глят Олексан.
200.	Котузняк Олена Дмитрів.	№0097709 - ЗП	[illegible]	Котузняк Чума
201.	Чумак Станіслав Вячеслав	№0097902 - ЗП	[illegible]	Чумак Ст. В
202.	Чумак Вячеслав Петрович	№0097901 - ЗП	[illegible]	Чумак Вяч. П
203.	Кірюхіна Оксана Вячеслав.	№0097818 - ЗП	[illegible]	Кірюхіна Ок.
204.	Загуйла Катерина Устимівн.	№0097443 - ЗП	[illegible]	Загуйла Кат.
205.	Загуйла Дмитро Іванов.	№0097433 - ЗП	[illegible]	Загуйла Кат. У.
206.	Загуйла Ірина Іванів.	№0097438 - ЗП	[illegible]	Загуйла Кат. У.
207.	Марченко Марія Миколаїв.	№0097512 - ЗП	Марченко	Марченко М.
208.	Юст Іван Якович	№0097634 - ЗП	[illegible]	Юст Іван Як.
209.	Дворник Валентина Мих.	№0097407 - ЗП.	[illegible]	Дворник В.
210.	Носач Любов Василівна	№0097531 - ЗП	[illegible]	Носач Сергій
211.	Носач Володимир Васил.	№0097530 - ЗП	[illegible]	Носач Влад.
212.	Гриценко Микола Михай.	№0097363 - ЗП	Гриценко	Гриценко Мик.
213.	Гончаров Анатолій Микол.	№0097382 - ЗП	[illegible]	Гончаров Анат.
214.	Гончарова Ульяна Микол.	№0097388 - ЗП	[illegible]	Гончаров Анат.
215.	Калашник Віталій Володим.	№0097410 - ЗП	[illegible]	Калашник Віт.
216.	Яблонська Ульяна Платон.	№0097686 - ЗП	Яблонська	Яблонська Ул.
217.	Яблонська Антоніна Іллар.	№0097688 - ЗП	Яблонська	Яблонська Ул.
218.	Григоренко Дмитро Дмитро	№0097738 - ЗП	[illegible]	Григоренко Д.
219.	Григоренко Лідія Федорівна	№0097742 - ЗП	Григоренко	Григоренко Д.

Инвентар. №	Место установки	Дата испытания и номер протокола	Испытательный прибор, его тип и номер	Величина сопротив. заземлен. Ом	Результаты наружного осмотра	Выводы	Подпись провер., дата	Дата следующей проверки
1	2	3	4	5	6	7	8	9
176.	Філоненко Ольга Троф.		N 0097885-	ЗП	[illegible]	Філоненко Ольга Троф.		
177.	Малиш Іван Микитов.		N 0097521-	ЗП	[illegible]	Малиш Іван Микит.		
178.	Амелькін Олексій Михайл.		N 0097298-	ЗП	[illegible]	Амелькін Олексій Мих.		
179.	Гриценко Михайло Ди.		N 0097370-	ЗП	[illegible]	Гриценко Мих. Ди.		
180.	Гриценко Неля Микол.		N 0097723-	ЗП	[illegible]	Гриценко Неля Мик.		
181.	Панько Леонід Анатол.		N 0097552-	ЗП	[illegible]	Панько Ольга Мих.		
182.	Наганова Наталія Мих.		N 0097529-	ЗП	[illegible]	Наганова Натал. Мих.		
183.	Наганов Віктор Дмит.		N 0097528-	ЗП	[illegible]	Наганова Натал. Мих.		
184.	Добродін Леонід Аркадійов.		N 0097408-	ЗП	[illegible]	Добродін Леонід Арку.		
185.	Щербак Антоніна Олекс.		N 0097679-	ЗП	Щербак	Щербак Антоніна Олек.		
186.	Щербак Леонід Іванов.		N 0097674-	ЗП	[illegible]	Щербак Леонід Іван.		
187.	Дитюк Надія Микол.		N 0097411-	ЗП	Сергеєва	Дитюк Н. Сергеєва А.		
188.	Сергеєва Антоніна Сер.		N 0097574-	ЗП	Сергеєва	Сергеєва Ант. Сер.		
189.	Кривичний Василь Васил.		N 0097449-	ЗП	[illegible]	Кривичний Вас. Вас.		
190.	Чорній Петро Мартинов.		N 0097650-	ЗП	Чорній	Чорній Євдокія Іван.		
191.	Чорній Євдокія Іванів.		N 0097651-	ЗП	Чорній	Чорній Євдокія Іван.		
192.	Засухла Анастасія Олек.		N 0097441-	ЗП	[illegible]	Зак Шевцова Анна Вас.		
193.	Живиця Ганна Іванівна		N 0097768-	ЗП	[illegible]	Живиця Ганна Іванів.		
194.	Крюков Борис Михайл.		N 0097794-	ЗП	[illegible]	Крюков Борис Михай.		
195.	Рогяк Ніна Кирилівна		N 0097555-	ЗП	[illegible]	Рогяк Ніна Кирилів.		
196.	Рогяк Іван Васильович		N 0097554-	ЗП	[illegible]	Рогяк Іван Васильов.		
197.	Сірак Тетяна Єфремів.		N 0097882-	ЗП	[illegible]	Сірак Тетяна Єфремів.		

Инвентар. №	Место установки	Дата испытания и номер протокола	Испытательный прибор, его тип и номер	Величина сопротив. заземлен. Ом	Результаты наружного осмотра	Выводы	Подпись провер. дата	Дата следующей проверки
1	2	3	4	5	6	7	8	9
154.	Бабаченко Валентина Сан		N0097315-	ЗП	[illegible]	Бабаченко Валент. С		
155.	Вініченко Василь Петр.		N0097356-	ЗП	[illegible]	Бабаченко Валент. С		
156.	Вініченко Тетяна Андр.		N0097357-	ЗП	[illegible]	Бабаченко Валент. С		
157.	Бикова Марія Олексіївна		N0097329-	ЗП	[illegible]	Бикова Марія Олек		
158.	Биков Микола Платонов		N0097335-	ЗП	[illegible]	Бикова Марія Олек		
159.	Карашний Едуард Віктор		N0097483-	ЗП	[illegible]	Карашний Едуард		
160.	Гнилюков Іван Семенович		N0097620-	ЗП	[illegible]	Гнилюков Іван Семен		
161.	Бродецька Віра Олексіївна		N0097921-	ЗП	[illegible]	Бродецька Віра О		
162.	Грищенко Андрій Кузьмович		N0097387-	ЗП	Грищенко	Грищенко Андрій К		
163.	Куценко Марія Карпівна		N0097495-	ЗП	Куценко	Куценко Марія Карп		
164.	Живиця Лідія Радіонівна		N0097422-	ЗП	[illegible]	Живиця Лідія Рад		
165.	Сірий Дмитро Силович		N0097581-	ЗП	[illegible]	Сірий Дмитро Сил		
166.	Кондрак Дмитро Степанович		N0097795-	ЗП	[illegible]	Кондрак Дмитро С		
167.	Гоп Сидор Іванович		N0097860-	ЗП	[illegible]	Гоп Сидор Іван		
168.	Петровський Іван Степ.		N0097566-	ЗП	[illegible]	Петровський Іван С		
169.	Бузduга Катерина Мих		N0097701-	ЗП	Бузduга	Бузduга Катер. М		
170.	Каряка Людмила Іванівна		N0097793-	ЗП	[illegible]	Каряка Людмила І		
171.	Кириченко Наталія Іван		N0097803-	ЗП	[illegible]	Кириченко Натал.		
172.	Кириченко Олександр Ми		N0097816-	ЗП	[illegible]	Кириченко Натал.		
173.	Карнаух Марія Минівна		N0097497-	ЗП	Карнаух	Карнаух Марія М		
174.	Карантин Олег Олексійович		N0097614-	ЗП	[illegible]	Карантин Олег Ол		
175.	Кривуля Тетяна Венідикт.		N0097817-	ЗП	Однорог	Однорог Олексан.		

Инвентар. №	Место установки	Дата испытания и номер протокола	Испытательный прибор, его тип и номер	Величина сопротив. заземлен. Ом	Результаты наружного осмотра	Выводы	Подпись провер., дата	Дата следующей проверки
1	2	3	4	5	6	7	8	9
132.	Коцюго Євгенія	Яківна	N 0097498-	ЗП	[illegible]	Коцюго	Євгенія Яків.	
133.	Хростенко Марія	Мойсеївна	N 0097696-	ЗП	[illegible]	Парамонов	Микола Ол.	
134.	Парамонов Микола	Олексан	N 0097545-	ЗП	[illegible]	Парамонов	Микола Ол.	
135.	Парамонова Лідія	Іванівна	N 0097560-	ЗП	[illegible]	Парамонов	Микола Ол.	
136.	Ходан Андрій	Андрійович	N 0097643-	ЗП	Ходан	Ходан	Андрій Андрійов	
137.	Ходан Андрій	Олексійов.	N 0097629-	ЗП	Ходан	Ходан	Андрій Олексій	
138.	Храмов Олександр	Васил.	N 0097635-	ЗП	[illegible]	Храмов	Олександ. Васил.	
139.	Рудик Григорій	Павлов.	N 0097864-	ЗП	[illegible]	Рудик	Григорій Павл.	
140.	Поп Степан	Іванович	N 0097859-	ЗП	[illegible]	Поп Степан	Іванов.	
141.	Сопляник	Володимир Вол	N 0097876-	ЗП	[illegible]	Сопляник	Волод. Волод.	
142.	Осійчук Наталія	Васил.	N 0097846-	ЗП	[illegible]	Осійчук	Наталія Васил.	
143.	Обнорог Олександра	Зінов.	N 0097850-	ЗП	[illegible]	Обнорог	Олександра Зін.	
144.	Біда Константин	Леон.	N 0097308-	ЗП	[illegible]	Біда	Констянт. Леон.	
145.	Яблонський Федір	Жилович	N 0097681-	ЗП	Яблонський	Яблонський	Федір Жил.	
146.	Візиренко Дмитро	Трох.	N 0097342-	ЗП	[illegible]	Візиренко	Дмитро Тр.	
147.	Головішина Ганна	Васил.	N 0097730-	ЗП	[illegible]	Головішина	Ганна Вас.	
148.	Головішин Володимир	Г.	N 0097729-	ЗП	[illegible]	Головішина	Ганна В.	
149.	Ситко Марія	Миколаїв	N 0097883-	ЗП	[illegible]	Головішина	Ганна Вол.	
150.	Кривуля Тетяна	Ілліївна	N 0097500-	ЗП	[illegible]	Кривуля	Тетяна Іллів.	
151.	Кривуля Василь	Петрович	N 0097483-	ЗП	[illegible]	Кривуля	Станіслав Васил.	
152.	Котушак Петро	Антонов	N 0097313-	ЗП	[illegible]	Котушак	Петро Антонов	
153.	Бабаченко Ганна	Григор.	N 0097327-	ЗП	[illegible]	Бабаченко	Валент. Стан.	

Инвентар. №	Место установки	Дата испытания и номер протокола	Испытательный прибор, его тип и номер	Величина сопротив. заземлен. Ом	Результаты наружного осмотра	Выводы	Подпись провер. лица	Дата следующей проверки
1	2	3	4	5	6	7	8	9
110.	Писаренко Григорій Іванов.		N0097857-	ЗП	[illegible]	Писаренко Григор.		
111.	Попюк Анастасія Дмит.		N0097861-	ЗП	[illegible]	Попюк Анастасія		
112.	Каряка Олександр Микол.		N0097792-	ЗП	Каряка	Каряка Олександр		
113.	Каряка Раїса Іванівна		N00977 91-	ЗП	[illegible]	Каряка Раїса Ів		
114.	Кірюхіна Федора Денис		N0097814-	ЗП	[illegible]	Кірюхіна Федора		
115.	Стрілець Станіслав Олекс.		N0097592-	ЗП	[illegible]	Стрілець Станісл.		
116.	Живиця Анатолій Кінд.		N0097917-	ЗП	[illegible]	Живиця Анатол.		
117.	Мовчан Ніна Олександр.		N0097523-	ЗП	[illegible]	Мовчан Ніна Олек		
118.	Калашник Марія Іванів.		N0097464-	ЗП	[illegible]	Калашник Марія		
119.	Гриценко Єфросинія Роман.		N0097398-	ЗП.	[illegible]	Гриценко Єфросин.		
120.	Гриценко. Дмитро Михайл.		N0097395-	ЗП	[illegible]	Гриценко Єфросинія		
121.	Карнаух Ніна Яківна		N0097496-	ЗП	[illegible]	Карнаух Ніна Як		
122.	Писаренко Микола Іван.		N0097852-	ЗП	[illegible]	Писаренко Микол.		
123.	Кірюхін Сергій Віктор.		N0097781-	ЗП	[illegible]	Кірюхін Сергій Ві		
124.	Суходоєв Юрій Климент.		N0097591-	ЗП	[illegible]	Суходоєв Юрій Кл		
125.	Кучина Олександра Петрів.		N0097505-	ЗП	Кучина	Кучина Олекс. Пет		
126.	Кучин Владислав Віталій.		N0097459-	ЗП	[illegible]	Кучин Владислав		
127.	Калашник Віктор Іванов.		N0097465-	ЗП	[illegible]	Калашник Вікт. І		
128.	Калініченко Спиридон Григ.		N0097472-	ЗП	[illegible]	Калініченко Спир. Г		
129.	Живиця Іван Кіндратов.		N0097420-	ЗП	[illegible]	Живиця Іван Кін		
130.	Криничка Ганна Даниїл.		N0097450-	ЗП	[illegible]	Криничка Ганна		
131.	Горохов. Михайло Дмитр.		N0097895-	ЗП	ХОР	Горохов Михайло		

Инвентар. №	Место установки	Дата испытания и номер протокола	Испытательный прибор, его тип и номер	Величина сопротив. заземлен. Ом	Результаты наружного осмотра	Выводы	Подпись провер., дата	Дата следующей проверки
1	2	3	4	5	6	7	8	9
88.	Гонсць Лариса	Василівна	N0097775-	ЗП	[illegible]	Гонсць Лариса		Васил.
89.	Довбенчук Марія	Миколаїв	N0097756-	ЗП	[illegible]	Довбенчук Марія		Микол.
90.	Олійник Катерина	Степан	N0097542-	ЗП	Ол	Олійник Катер.		Степан.
91.	Олійник Олексій	Якович	N0097544-	ЗП	Ол	Олійник Олексій		Яков.
92.	Гавриленко Лідія	Іванівна	N0097744-	ЗП	[illegible]	Гавриленко Василь		Тимоф.
93.	Гавриленко Василь	Тимоф.	N0097745-	ЗП	[illegible]	Гавриленко Василь		Тимоф.
94	Щербак Анна	Василівна	N0097336-	ЗП	Дем	Деміченко Ольга		Іллівна
95.	Деміченко Ольга	Іллівна	N0097414-	ЗП	Дем	Деміченко Ольга		Іллівна
96.	Недорубєв Іван	Іванович	N0097532-	ЗП	Недор	Недорубєв Іван		Іванов.
97.	Горбань Любов	Іванівна	N0097736-	ЗП	Горбань	Горбань Любов		Іванів.
98.	Горбань Микола	Василь.	N0097735-	ЗП	Горбань	Горбань Любов		Іванів.
99.	Добридіна Галина	Андрії.	N0097409-	ЗП	Добр	Добридіна Галина		Андр.
100	Євтухова Олександра	Тимоф.	N0097418-	ЗП	Гриценко	Гриценко Іван		Михайл.
101.	Казанчка Михайло	Данил.	N0097444-	ЗП	Зол	Занічка Михайло		Дан.
102.	Занічка Марія	Іванівна	N0097437-	ЗП	Зол	Занічка Михайло		Дан.
103.	Занічка Ганна	Сергіївна	N0097435-	ЗП	Зол	Занічка Ганна		Сергіївна Михайло Данилов.
104.	Векліч Петро	Антонович	N0097346-	ЗП	Векл	Векліч Марія		Дмитрів.
105.	Векліч Марія	Дмитрівна	N0097360-	ЗП	Векл	—		
106.	Капашник Єлизавета	Георгі.	N0097504-	ЗП	Капаш	Капашник Єлизав.		Георг.
107.	Хащук Дмитро	Іванович	N0097888-	ЗП	Хащу	Хащук Ганна		Михайл.
108.	Хащук Ганна	Михайлів	N0097898-	ЗП	Хащу	Хащук Ганна		Михайл.
109.	Воропай Євдокія	Полікар.	N0097350-	ЗП	Воропай	Воропай Євдокія		Полік.

№ Инвентар.	Место установки	Дата испытания и номер протокола	Испытательный прибор, его тип и номер.	Величина сопротив. заземлен. Ом	Результаты наружного осмотра	Выводы	Подпись провер. дата	Дата следующей проверки
1	2	3	4	5	6	7	8	9
66.	Крохмалюк Анатолій	Володим	N0097456-	3П	[illegible]	Крохмалюк Анатол. Во		
67.	Крохмалюк Ірина	Василів	N0097457-	3П	Крохмалюк	Крохмалюк Ірина Вас		
68.	Крохмалюк Уляна	Кузьмівна	N0097491-	3П	Крохмалюк	Крохмалюк Уляна Куз		
69.	Васильченко Сергій	Олексан	N 0097345-	3П	[illegible]	Васильченко Сергій Ол		
70.	Коцько Петро	Петрович	N 0097458-	3П	[illegible]	Коцько Петро Петров		
71.	Бабак Олена	Валентинівна	N 0097320-	3П	[illegible]	Бабак Олена Валент.		
72.	Бабаченко Ганна	Марківна	N0097332-	3П	Бабаче	Бабаченко Ганна Мар		
73.	Бондаренко Марія	Федорівна	N0097318-	3П	[illegible]	Бондаренко Марія Ан		
74.	Глинкова Лідія	Петрівна	N0097606-	3П	[illegible]	Глинкова Лідія Петр		
75.	Самсонова Дарія	Миколаїв	N0097579-	3П	Самс	Самсонова Дарія Ми		
76.	Бабаченко Олександра	Микол	N0097328-	3П	Бабаченко	Бабаченко Олександра		
77.	Гіба Іван	Миколайович	N0097312-	3П	[illegible]	Гіба Іван Миколай		
78.	Євсеєв Юрій	Олексійович	N0097415-	3П	[illegible]	Євсеєв Юрій Олекс		
79.	Комар Марія	Василівна	N0097441-	3П	[illegible]	Комар Марія Василів		
80.	Карантіна Марія	Авраамів	N0097621-	3П	[illegible]	Карантіна Марія Ав		
81.	Кришичко Раїса	Михайлів	N0097452-	3П	[illegible]	Кришичко Раїса Мих		
82.	Єдаменко Ольга	Володим	N0097417-	3П	[illegible]	Єдаменко Ольга В.		
83.	Калашник Володимир	Іван	N0097463-	3П	Калашник	Калашник Володим. І		
84.	Деніченко Григорій	Харлов.	N0097413-	3П	[illegible]	Деніченко Григор. Ха		
85.	Чопей Олександр	Степанов	N 0097660-	3П	[illegible]	Чопей Олександр Ст		
86.	Воробйова Валентина	Іван	N0097342-	3П	Ворб	Воробйова Валент. Ів		
87.	Живиця Наталія	Микола	N0097419-	3П	Живиця	Живиця Наталія Ми		

Инвентар. №	Место установки	Дата испытания и номер протокола	Испытательный прибор, его тип и номер	Величина сопротив. заземлен. Ом	Результаты наружного осмотра	Выводы	Подпись провер., дата	Дата следующей проверки
1	2	3	4	5	6	7	8	9
45.	Гавриленко Василь Васильов.		N0097727-	ЗП	[illegible]	Гавриленко Людмила Вас.		
46.	Жулик Іван Романович		N0097467-	ЗП	[illegible]	Сушко Анатолій Мих.		
47.	Ландирь Валентина Архипів.		N0097508-	ЗП	[illegible]	—·—		
48.	Варених Ганна Гавриківна		N0097361-	ЗП	[illegible]	Варених Ганна Гавр.		
49.	Філіпов Микола Іванович		N0097626-	ЗП	[illegible]	Філіпова Ріта Олекс.		
50.	Філіпова Ріта Олексан.		N0097627-	ЗП	[illegible]	—·—		
51.	Комар Йосип Миколайов.		N0097470-	ЗП	[illegible]	Комар Поліна Микол.		
52.	Завгородня Олена Григор.		N0097425-	ЗП	[illegible]	Завгородня Олена Григор.		
52.	Завгалило Олександ Вікторов.		N0097916-	ЗП	[illegible]	Заїчко Олександр Вікт.		
53.	Крохмалюк Володимир Мих.		N0097455-	ЗП	[illegible]	Крохмалюк Волод. Мих.		
54.	Калашник Олег Вікторов.		N0097485-	ЗП	[illegible]	Калашник Олег Вікт.		
55.	Дем'яненко Тамара Григ.		N0097410-	ЗП	[illegible]	Дем'яненко Тамара Григ.		
56.	Щербак Тетяна Степанів.		N0097680-	ЗП	[illegible]	Щербак Тетяна Степ.		
57.	Цюнда Дарія Михайлів.		N0097649-	ЗП	[illegible]	Цюнда Дарія Михайл.		
58.	Долбіна Марія Констант.		N0097404-	ЗП	[illegible]	Долбіна Марія Констан.		
59.	Воробйов Олександр Федор.		N0097347-	ЗП	[illegible]	Воробйов Олександр Федор.		
60.	Бондаренко Людмила Іванів.		N0097321-	ЗП	[illegible]	Бондаренко Людмила Ів.		
61.	Корольова Марія Михайлів.		N0097462-	ЗП	[illegible]	Корольова Марія Мих.		
62.	Бабак Ульяна Савелівна		N0097326-	ЗП	[illegible]	Бабаєнко Марія Федорів.		
63.	Візіренко Анна Яківна		N0097343-	ЗП	[illegible]	Візіренко Анна Яківна		
64.	Євсеєва Любов Іванівна		N0097416-	ЗП	[illegible]	Євсеєва Любов Іванівн		
65.	Храмова Оксана Михайл.		N0097636-	ЗП	[illegible]	Храмова О. М.		

Инвентар. №	Место установки	Дата испытания и номер протокола	Испытательный прибор, его тип и номер	Величина сопротив. заземлен. Ом	Результаты наружного осмотра	Выводы	Подпись провер. дата	Дата следующей проверки
1	2	3	4	5	6	7	8	9
23.	Галько Лілія	Афанасіївна	N0097551-	3П	[illegible]	Галько Лілія Афанас.		
24.	Івченко Ярослава	[illegible]	N0097447-	3П	[illegible]	Івченко Олена Василі[illegible]		
25.	Івченко Олена	Василівна	N0097448-	3П	[illegible]	Івченко Олена Василів		
26.	Гусакова Олена	Василівна	N0097377-	3П	[illegible]	Гусакова Олена Васи[illegible]		
27.	Гусаков Віктор	Іванович	N0097376-	3П	[illegible]	—,—		
28.	Заячна Софія	Авраамівна	N0097434-	3П	[illegible]	—,—		
29.	Михалець Михайло	Панасович	N0097525-	3П	Михалець	Михалець Михайло Я[illegible]		
30.	Суслов Сергій	Семенович	N0097538-	3П	[illegible]	Суслов Сергій Семен.		
31.	Гонсій Степан	Тимофійович	N0097681-	3П	[illegible]	Щербак Галина Степ[illegible]		
32.	Однорог Агафія	Василівна	N0097849-	3П	[illegible]	Литвин Світлана [illegible]		
33.	Литвин Олександра	Федорівна	N0097820-	3П	[illegible]	—,—		
34.	Литвин Віктор	Петрович	N0097819-	3П	[illegible]	—,—		
35.	Зорянова Раїса	Іванівна	N0097432-	3П	[illegible]	Заянов Анатолій Мик.		
36.	Заянов Анатолій	Микола[illegible]	N0097431-	3П	[illegible]	—,—		
37.	Січньов Валерій	Миколайович	N0097596-	3П	[illegible]	Січньов Валерій Мик.		
38.	Січньова Любов	Іванівна	N0097604-	3П	[illegible]	—,—		
39.	Поп Катерина	Іванівна	N0097858-	3П	[illegible]	Поп Катерина Іван.		
40.	Гордієнко Віктор	Станісл.	N0097368-	3П	Гордієнко	Гордієнко Наталія А[illegible]		
41.	Гордієнко Наталія	Анатол.	N0097369-	3П	Гордієнко	—,—		
42.	Моцева Марія	Олексіївна	N0097514-	3П	Гордієнко	—,—		
43.	Годан Ганна	Прокопівна	N0097644-	3П	Гордієнко	—,—		
44.	Гавриленко Людмила	Васи[illegible]	N0097728-	3П	Гавриленко	Гавриленко Людмила В.		

Инвентар. №	Местоустановки Ф. І. П.	Дата испытания и номер протокола	Испытательный прибор, его тип и номер № сертифікату	Величина сопротивления, Ом	Результаты наружного осмотра Підпис	Фамилия П. І. Б. отримувача	Подпись провер., дата	Дата следующей проверки
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Галько Микола	Анатолійов.	N0097548 –	3П	[illegible]	Галько Наталія Григорів.		
2.	Галько Наталія	Григорівна	N0097549 –	3П	[illegible]	— " —		
3.	Галушка-Марія	Корніївна	N0097397 –	3П	[illegible]	— " —		
4.	Бабаченко Віктор	Васил.	N0097314 –	3П	[illegible]	Бабаченко Василь Стан.		
5.	Литвин Сергій	Вікторович	N0097507 –	3П	[illegible]	Литвин Світлана Павлів.		
6.	Литвин Світлана	Павлів.	N0097506 –	3П	[illegible]	Литвин Світлана Павлів.		
7.	Гришкова Ганна	Василівна	№0097618 –	3П	[illegible]	Гришкова Лідія Петрівна		
8.	Губа Ксенія	Іллінічна	N0097390 –	3П	[illegible]	Гришкова Лідія Петрівна		
9.	Савчук Дмитро	Михайлов.	№0097580 –	3П	[illegible]	Савчук Дмитро Михайл.		
10.	Савчук Марія	Михайлівна	N0097599 –	3П	[illegible]	Савчук Дмитро Михайл.		
11.	Амельніна Алла	Олександрів.	N0097300 –	3П	[illegible]	Амельніна Алла Олександ.		
12.	Амельнін Віктор	Пилипович	N0097299 –	3П	[illegible]	Амельніна Алла Олександ.		
13.	Омельченко Світлана	Спиридон.	N0097539 –	3П	[illegible]	Омельченко Світлана Спир.		
14.	Щербак Наталія	Василівн.	N0097683 –	3П	[illegible]	Омельченко Світлана Спир.		
15.	Антоненко Клавдія	Іванівна	N0097301 –	3П	[illegible]	Антоненко Клавдія Іванів.		
16.	Антоненко Василь	Петрович	N0097302 –	3П	[illegible]	Антоненко Клавдія Іванів.		
17.	Ярош Катерина	Миколаївна	N0097685 –	3П	[illegible]	Ярош Катерина Миколаїв.		
18.	Ткачук Афанасій	Костянтин.	N0097611 –	3П	[illegible]	Галько Лідія Афанас.		
19.	Ткачук Ірина	Опанасівна	N0097615 –	3П	[illegible]	Галько Л. Аф.		
20.	Галько Любов	Володимир.	N0097564 –	3П.	[illegible]	— " —		
21.	Галько Віктор	Прокопійович	N0097567 –	3П	[illegible]	— " —		
22.	Галько Віктор	Вікторович	N0097550 –	3П	[illegible]	— " —		

ГОЛОВИ ШИРОЧАНСЬКОЇ СІЛЬРАДИ
ВАСИЛІВСЬКОГО РАЙОНУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Роки	П.І.Б.	Термін перебування на посаді
1946	Величко Федір	січень - серпень
	Турчин Олександр	вересень - жовтень
1946 - 1950	Медвідь Григорій	Грудень
1951-1953	Величко Федір	
1954	Биков І.П.	Січень – травень
	Кулик І.А.	Липень
	Линський Іван	Червень, серпень - грудень
1959	Величко Федір	Січень - грудень
1960	Дирявко Василь	Січень – липень
	Малюта Іван	Серпень - грудень
1961	Дирявко Василь	Січень – травень
	Малюта Іван	Червень
	Єрьомін Василь	Серпень - грудень
1962	Єрьомін Василь	Січень – березень
	Малюта Іван	Квітень – травень
	Квітка Раїса	Червень
	Матвиєнко Іван	Липень – грудень
1963	Матвиєнко Іван	Січень – березень
	Бабаченко Олексій	Квітень – серпень
Вересень 1963 – березень 1965	Поваляєва Анна	
Квітень 1965 – Квітень 1967	Матвиєнко Іван	
Травень 1967 – Січень 1972	Турчин Олександр	
1972	Швидка Ніна– виконуюча обов’язки	Лютий – червень
	Мовчан Дмитро	Липень - грудень
Січень 1973 – липень 1974	Мовчан Дмитро	
Серпень 1974 – березень 1975	Швидка Ніна	
Квітень 1975 – вересень 1976	Шарапов Віктор	

Жовтень 1976 – грудень 1978	Кухарик Петро	
1979 - 1983	Пригода Микола	Січень - грудень
1984	Пригода Микола	Січень - травень
	Однорог Анатолій	Червень – грудень
1985 - 1988	Однорог Анатолій	Січень - грудень
1989	Однорог Анатолій	Січень – вересень
	Корчан Дмитро	Жовтень - грудень
1990 - 2001	Корчан Дмитро	Січень - грудень
2002	Корчан Дмитро	Січень – березень
	Могилевцева Ірина	Квітень – грудень
2003 - 2005	Могилевцева Ірина	Січень – грудень
2006	Могилевцева Ірина	Січень - березень
	Соколовський Анатолій	Квітень – грудень
2007	Соколовський Анатолій	Січень - грудень

ОСВОБОЖДЕНИЕ СЕЛА ШИРОКОЕ 25 ОКТЯБРЯ 1943 ГОДА[1].

После освобождения города Запорожье 18 октября 1943 года 3-я гвардейская армия была передана в состав Южного фронта, переименованного двумя днями позже в 4-й Украинский, и продолжала наступать вдоль левого берега Днепра.

Наша 5-я гвардейская мотострелковая бригада 20 октября сосредоточилась в балке, что в одном километре южнее хутора Грозовой, вошла в оперативное подчинение 32-го стрелкового корпуса генерала Д.С. Жеребипа и получила задачу прорвать оборону противника в районе Зеленого Гая (в 12 км южнее райцентра Васильевка), далее развивая наступление в направлении железнодорожная станция Бурчак, село Орлянское (Орлянка).

На этом участке уже вела боевые действия 279-я стрелковая дивизия генерала В.С. Потапенко, а дальше па юго-запад наступали соединения 31-го стрелкового корпуса 5-й ударной армии.

К тому времени в район восточнее села Эристовка (ныне с. Широкое Васильевского района) подошел 23-й танковый корпус, которым командовал Герой Советского Союза генерал Е.Г. Пушкин. Корпус имел задачу завершить прорыв обороны противника на участке Карачекрак (ныне с. Подгорное) — Зеленый Гай и стремительным продвижением выйти па подступы к Никополю.

Задача бригады с задачей корпуса совпадали.

21 октября я с группой офицеров штаба выехал на участок предстоящих боевых действий для установления связи с действующими впереди частями и уточнения боевой задачи па местности. По пути сделали остановку в Эристовке, где в то время находился штаб 23-го танкового корпуса. Обменялись информацией о полученных задачах и договорились с работниками штаба по вопросам связи и взаимодействия. Нам рекомендовали для совместных действий связаться с командиром 3-й танковой бригады подполковником И.А. Девятко.

В Эристовке, в одной из крестьянских изб, мы застали командира этой бригады подполковника И.А. Девятко. После взаимных приветствий, не мешкая, включились в работу по организации взаимодействия в предстоящем бою. Было решено оборудовать со-

---

[1] Завьялов Н.И. Версты мужества. – К., 1981.

вместный командно-наблюдательный пункт северо-западнее высоты 88,3. С выходом бригады в исходное положение закончить организацию взаимодействия в звеньях мотострелковый батальон — танковая рота — мотострелковая рота — танковый взвод.

Затем мы выехали на местность. Район обстреливался артиллерией. Перед нами открылась безлесная равнина: все было видно, как на ладони. Отсюда хорошо просматривался передний край противника: высота 91,7 (в 1 километре южнее Карачекрака), высота 97,5 (с курганом +4,7) и населенный пункт Зеленый Гай. Село тянулось с востока на запад более чем на полтора километра и было наполовину сгоревшим и разрушенным, улицы — безлюдными. К нему подходила дорога с посадкой, идущей на Владимировку. Восточнее высоты 97,5 от Владимировкп, в юго-западном направлении на Карачекрак, всю открытую местность пересекала балка Сапина, глубина отвесных склонов которой в некоторых местах достигала трех метров.

Мы побывали на переднем крае. Все поле перед Зеленым Гаем было изрыто многочисленными воронками, виднелось более десятка сгоревших танков, что свидетельствовало о прошедших крупных боях. Вся местность простреливалась огнем пулеметчиков и снайперов.

С получением боевого приказа о наступлении в батальонах прошли короткие митинги. Воины показали готовность к наступлению и рвались в бой, особенно новобранцы, прибывшие из ранее оккупированных гитлеровцами районов.

Партийные организации провели большую работу по разъяснению личному составу приказа и задач в предстоящем бою.

В течение ночи и первой половины дня 22 октября подготовка войск к наступлению была закончена. Наши мотострелковые батальоны, сменив подразделения 279-й стрелковой дивизии, заняли исходное положение для наступления (в 2 км юго-западнее Эристовки). Танкисты 3-й танковой бригады вышли на исходные позиции.

Боевой порядок был построен в одни эшелон с таким расчетом, чтобы нанести сильный первоначальный удар во время атаки. Развитие успеха возлагалось на 3-ю танковую бригаду.

В середине дня на наблюдательный пункт бригады прибыл командир 23-го танкового корпуса Герой Советского Союза генерал Е.Г. Пушкин.

В 15 часов началась авиационная и артиллерийская подготовка. Штурмовики Ил-2 волнами по 8—9 самолетов наносили удары по району высоты 91,4 и 97,5 - Зеленый Гай, Калиновка. За ними последовал удар дивизиона тяжелой реактивной артиллерии на участке прорыва бригады.

В бой вступила армейская артиллерийская группа, артиллерия и минометы бригады. Все поле заволокло дымом.

Вместе с генералом Пушкиным мы с командного пункта наблюдали разрывы многочисленных снарядов и мин вблизи переднего края. Казалось, что они поражают свои же войска, но доклады командиров были спокойны.

Как только тапки 3-й танковой бригады 23-го танкового корпуса вышли на уровень пехоты, поднялись цепи рот, началась атака. Артиллерия перенесла огонь в глубину, начала бить по железнодорожному полотну — второй позиции противника.

Мы следили за перемещением противотанковых орудий: они перекатывались вручную вслед за наступающей пехотой.

Несколько наших танков горело. Это происходило так. Вначале перед танком появлялся огненный шар, а затем следовал сильный взрыв, от танка оставался один корпус.

Оказалось, что противник па этом участке применил магнитные мины кумулятивного действия, которые вполне можно назвать «торпедами»; они устанавливались на низких гусеничных самоходных тележках и управлялись по проводам. При попадании такой «торпеды» внутри тапка происходил сильный взрыв, от которого башня отлетала далеко в сторону вместе с пушкой.

Но атака продолжалась. Сломив сопротивление противника, бригада преодолела инженерные заграждения и овладела укрепленной высотой 91,4. Наиболее успешно действовал 1-й мотострелковый батальон под командованием заместителя комбата капитана И.А. Леонова, который овладел важной высотой севернее Зеленого Гая, а также 3-й мотострелковый батальон под командованием майора Г.М. Надежкина, вышедшего юго-западнее высоты 91,4.

Противник, стремясь остановить наступление нашей бригады, выдвинул на шоссе Васильевка — Зеленый Гай шесть самоходных установок «фердинанд», до батальона пехоты с танками и нанес удар по подразделениям 1-го мотострелкового батальона.

В бой вступили танкисты 23-го корпуса. Началась танковая дуэль. Загорелось несколько танков с той и другой стороны.

На КП бригады в 19 часов было доставлено распоряжение командующего 3-й гвардейской армией генерала Лелюшенко, предписывающее действовать решительнее во взаимодействии с соседом слева. Овладеть Зеленым Гаем и идти далее на Бурчак.

Ночью бригада закрепилась на новом захваченном участке, заняла более выгодные позиции для противотанковой артиллерии, ружей. ПТР и станковых пулеметов. Заметно поредели ряды отделений и взводов. Мы очень обрадовались, когда на усиление бригады в оперативное подчинение прибыли 179-й истребительно-противотанковый полк с новенькими 57-мм орудиями и 320-й гаубичный артиллерийский полк.

Офицеры штаба бригады в боевых порядках батальонов уточняли задачи и порядок взаимодействия подразделений. Более активная задача была поставлена 2-му мотострелковому батальону капитана К.А. Аносова. В целом же они оставались прежними: овладеть опорным пунктом Зеленый Гай, а в последующем — железнодорожной станцией Бурчак.

В 9 часов 5 минут 23 октября после 10-минутного огневого налета бригада возобновила атаку Зеленого Гая. Продвинувшись на 200 - 300 метров, подразделения были остановлены сильным артиллерийско-пулеметным огнем. Вдобавок налетевшие самолеты противника более десяти минут штурмовали боевые порядки бригады. Атака была сорвана.

Мы решили в 13 часов повторить атаку, обходя Зеленый Гай с юго-востока. Бой принял напряженный характер. Противник не выдержал натиска, оставил Зеленый Гай, потеряв 4 танка и более 150 убитых солдат и офицеров.

В этом бою храбрость, воинскую доблесть проявил комсорг 1-го мотострелкового батальона лейтенант М.С. Мироненко. Он первым ворвался в Зеленый Гай, заменил вышедшего из строя командира 2-й стрелковой роты и повел бойцов в атаку, при этом из автомата уничтожил четырех фашистов.

Отважно сражалась 1-я стрелковая рота 3-го мотострелкового батальона под командованием старшего лейтенанта В.Л. Харапонова. Она ворвалась в центр Зеленого Гая и, несмотря на контратаку вражеских танков, не дрогнула. Командир роты своевременно поставил задачу приданной противотанковой батарее, и она тут же подбила два немецких танка.

В результате овладения бригадой опорным пунктом Зеленый Гай, а соседом слева — Калииовкой создались реальные условия прорыва вражеской обороны на участке станции Бурчак — последнего опорного пункта противника на этом направлении. Важно было закрепить Зеленый Гай и безостановочно продолжать наступление. Здесь отличился начальник артиллерии бригады подполковник Н.Т. Клевакин: он в разгар боя, находясь на переднем крае, установил на западной окраине Зеленого Гая орудия двух батарей 179-го истре-бительно-противотанкового полка и обеспечил удержание населенного пункта. В это время основные силы бригады продолжали наступление на Бурчак.

Мы уничтожили 4 тяжелых тапка «тигр», 19 пулеметов, 11 автомашин и до батальона пехоты. Бригада за два дня боя тоже понесла ощутимые потери: среди раненых оказались командир батальона майор Г.М. Надежкпн, начштаба 2-го батальона капитан В.И. Кулаев, командир роты старший лейтенант Н.А. Тупицып и другие.

На другой день 24 октября в 5 часов утра противник, стремясь вернуть Зеленый Гай, контратаковал позиции бригады. Со стороны Бурчака развернулось до батальона пехоты с десятью «тиграми» и самоходными установками «фердинанд». Контратаку поддерживала авиация. Западная часть Зеленого Гая переходила из рук в руки. И все же ребята из 1-го батальона отбили все вражеские контратаки.

Противник, однако, никак не хотел смириться с потерей своего опорного пункта и под вечер снова повторил контратаку. На сей раз около батальона пехоты с пятнадцатью танками атаковали Зеленый Гай с юго-запада. Но, как и ранее, гитлеровцы потерпели неудачу. Хотя бригада понесла потери, но удержала Зеленый Гай. В 1-м батальоне выбыли из строя все командиры рот и взводов, в строю осталось не более 20 активных штыков.

В этот день начальник политотдела бригады подполковник М.Я. Брылев в донесении в политотдел 3-й гвардейской армии писал:

«В течение 24 октября противник бросил до полка пехоты и до 15 танков «тигр». Четыре раза атаковал позиции, где командиром

капитан И.А. Леонов, но наши воины не дрогнули и отразили все яростные контратаки противника»[1].

В этом неравном бою наши подразделении прочно удерживали центр села Зеленый Гай и его восточную окраину. Бойцы и командиры проявили себя истинными героями.

Сообщение Совинформбюро о взятии войсками 4-го Украинского фронта города Мелитополя воодушевило бойцов на новые подвиги. Даже в ходе наступательных боев продолжалась работа по приему в члены ВКП(б). В 3-м батальоне, где парторгом был гвардии лейтенант Л.И. Иванов, прошло заседание партбюро, на котором приняли в ряды ВКП(б) 15 человек. Всего за три дня боев ряды партии в бригаде пополнили более 20 человек. Непосредственно в боевых порядках было вручено 11 партбилетов.

Прорыв позиций противника на реке Молочная, освобождение Мелитополя и выход войск 4-го Украинского фронта в районе Терпение на глубину более 50 километров создали условия для свертывания вражеской обороны в северном и северо-западном направлении. Эта обстановка благоприятно повлияла на исход боя южнее Васильевки.

ВСІ ГАЛУЗІ РЕНТАБЕЛЬНІ

Це було більше трьох років тому. Йшов XXIV з'їзд КПРС. Він намічав програму розвитку народного господарства на дев'яту п'ятирічку. Я брав участь в роботі з'їзду. Мене захоплювали грандіозність, масштабність нашого поступального руху вперед по шляху до комунізму.

В ті дні трудівники колгоспу «Світанок», натхненні історичними рішеннями XXIV з'їзду КПРС, взяли високі зобов'язання. Завершується четвертий, визначальний рік дев'ятої п'ятирічки, завершується четвертий рік наполегливої боротьби колгоспників за перетворення в життя рішень XXIV з'їзду КПРС, за здійснення завдань п'ятирічки. Можна прямо сказати, що в нашому господарстві ріст всіх галузей значний, що зміни в колгоспі великі. Період після з'їзду знаменувався творчою працею, збільшенням виробництва всіх сільськогосподарських продуктів і в першу чергу хліба та м'яса.

---

[1] Архив МО СССР, ф.3344, оп. 835447, д.1, л. 87 – 88.

Постійно підвищується врожайність всіх культур. Якщо в 1973 році колгосп зібрав по 31,5 центнера озимої пшениці з кожного гектара, то в цьому році по 34 центнери. Незважаючи на те, що 1972 рік був посушливим, все ж за чотири роки цієї п'ятирічки урожайність всіх зернових зросла на 3 центнери, соняшнику — на 0,9 центнера. Сорокацентнерні врожаї кукурудзи — це не мрія, а реальність. Доказали це Микола Іванович Запара та Іван Миколайович Біба.

Зерна минулого року одержали на дві тисячі тонн більше, ніж зобов'язувалися, а в цьому році його виробимо на 2,5— 3 тисячі тонн більше народногосподарського плану. Таке зростання виробництва зерна дало змогу колгоспу п'ятирічне завдання по продажу державі його виконати за чотири роки.

У липні-серпні колгоспники також виконали річні народногосподарські плани заготівель яєць, вовни, коконів. Напередодні Всесоюзного дня працівників сільського господарства завершено виконання завдання заготівель молока.

Як бачимо, і працівники землеробства, і тваринники трудяться на славу. Надій молока в дев'ятій п'ятирічці порівняно з надоями у восьмій п'ятирічці зріс на 250 кілограмів на кожну корову. Середньорічний надій на корову в цій п'ятирічці становить 3113 кілограмів. За дев'ять місяців цього року одержано від кожної корови по 2807 кілограмів молока. Передбачається, що цього року надої досягнуть 3500 кілограмів. Такого успіху колгосп ще не мав. Таких надоїв раніше досягали лише окремі доярки. Тепер рекорди передовиків, їх досягнення стали досягненнями всього колгоспу.

Ще декілька цифр нашого росту. В четвертому, визначальному році за нашими підрахунками колгосп продасть державі понад народногосподарський план 250—300 тонн м'яса і більше 400 тонн молока. Таким чином, колгосп по заготівлях м'яса перевершить тисячний рубіж, тобто за рік ми продамо державі більше 1000 тонн м'яса.

Можна вже сміливо говорити, що колгосп цього року одержить прибутку на один мільйон карбованців більше, ніж планували.

Які критерії наших успіхів?

Перш за все, це самовіддана, творча праця всіх колгоспників. У нас виросли великі майстри вирощення високих урожаїв. Серед них механізатори товариші Запара, ГЇалько, Михайлець, Біба, Вайло, Олійник, працівники свиноферми Гриценко, Науседа, Моцевой, доярки тт. Дитюк, Бороденко, Крохмалюк, Замула, Голець, скотар

тов. Недоруєв. Всі вони працюють чесно, творчо, зі знанням справи, а звідси й успіхи. За самовіддану працю передовикам велика шана. За успіхи, досягнуті у восьмій п'ятирічці і в 1973 році тридцять колгоспників нагороджено орденами і медалями. Десятьом колгоспникам, зокрема тт. Я.Г. Гриценку, Г.М. Литвину, К.Л. Підставці, В.Ф. Телебан, П.Д. Григоренку, Є.У. Замулі присвоєно звання «Почесний колгоспник».

Директивами XXIV з'їзду КПРС для прискореного зростання виробництва продукції тваринництва і підвищення його ефективності передбачено будівництво механізованих тваринницьких ферм. Виконуючи Директиви з'їзду, наш колгосп теж пішов по шляху індустріалізації тваринництва. Саме в цій п'ятирічці у нас почав діяти високомеханізований тваринницький комплекс виробництва свинини закритим циклом. Він повністю споруджений на кошти колгоспу.

Введення в експлуатацію цього комплексу має, перш за все, велике економічне значення. Різко збільшилося виробництво м'яса. Цього року буде продано державі більше 1000 тонн м'яса, а в наступні роки доведемо щорічну заготівлю його до 1500 і більше тонн. Собівартість центнера приросту живої ваги на відгодівлі знизилася до 46 карбованців. Рентабельність виробництва свинини з введенням в дію комплексу підвищилася до 80 процентів (торік рентабельність галузі становила 46 процентів).

Введення в дію комплексу має і соціальне значення. Тепер селяни управляють машинами. В колгоспі значно збільшилась кількість операторів, електриків, машиністів, інженерів, а також зоотехніків, ветлікарів.

Індустріалізація постійно впроваджується в усі галузі виробництва. Завершена комплексна механізація ферм великої рогатої худоби. В землеробстві все більше потужних тракторів К-700, Т-150, комбайнів «Нива», «Колос», сучасних сівалок

Індустріалізація постійно впроваджується в усі галузі виробництва. Завершена комплексна механізація ферм великої рогатої худоби. В землеробстві все більше потужних тракторів К-700, Т-150, комбайнів «Нива», «Колос», сучасних сівалок, культиваторів та інших машин.

Маємо повністю механізований тік.

Господарство стало міцним, люди в селі стали жити і заможно, і культурно. Все це здобуто завдяки перетворення в життя рішень XXIV з'їзду КПРС.

Хлібороби й тваринники, окрилені успіхами, прагнуть домогтися нових висот в збільшенні виробництва всіх продуктів сільського господарства.

Ф. Грицан,
голова колгоспу «Світанок»[1].

ГОЛОВІ КОЛГОСПУ БУДЕ ЩО РОЗПОВІСТИ

Ф.М. Грицан — вмілий організатор, принципова, чуйна людина. Дванадцять років очолює він колгосп. І кожен рік — це нова сходинка господарства вгору.

Голові колгоспу буде що розповісти делегатам XXIV з'їзду КПРС. Торік господарство виростило високий урожай усіх сільськогосподарських культур. добилося високої продуктивності громадського тваринництва. І не тільки багато тут виробляють продукції, а й високої якості. Тому й рентабельність господарства висока — 54,6 процента. Чистого прибутку колгосп одержав торік понад мільйон карбованців. Колгосп — мільйонер.

Великі завдання мусять виконати трудівники колгоспу «Світанок» у новій п'ятирічці. На другій і третій сторінках сьогоднішнього номера «Нової Таврії» рядові колгоспники, спеціалісти розповідають про свої досягнення, плани і перспективи на дев'яте п'ятиріччя.

Але будь-які плани тільки тоді перетворяться в реальну дійсність, коли вони заволодіють розумом і серцями людей, стануть їх кровною справою. Про це завжди пам'ятають комуністи і члени правління колгоспу.

Хлібороби у всеозброєнні зустріли весну, працівники ферм добиваються високої продуктивності у тваринництві.

З чистою совістю, з добрими надіями поїде голова колгоспу Ф. М. Грицан на з'їзд партії. Він знає, з такими людьми як у «Світанку», можна вирішувати великі справи[2].

---

[1] Публікація газети “Нова Таврія” за 19 жовтня 1974 року.

[2] Передова стаття газети “Нова Таврія” за 16 березня 1971 року.

ГЛИБОКА БОРОЗНА

Чи замислювались ви над тим, чому справжній плугатар не покидає борозни. Не зраджує віл її ні ранньої весни, ні спекотливого літа, ні прохолодної осені. Про віковічну незрадливість хлібороба народ вимережав легенди, а поети — пісні. Прокласти борозну — не перекраяти ниву, а зробити помітний слід у житті, принести людям щось хороше, значне.

І ніхто ніколи не забуває свій слід у житті. Федір Микитович Грицан вважає, що першу борозну він проклав у квітні 1958 року

Саме тоді вік прийшов головувати у .відсталий колгосп «Рассвет». Напередодні ця артіль об'єдналася з двох. Збори гули роєм. А як же не хвилюватися, коли в широківців боргів, боргів... Жодного кілограма посівного матеріалу, жодної копійчини в касі. Подумати тільки! Що далі робити? Але й тернуватцям не дуже і видно було за боргами... На тому й зійшлися тоді — віднині вони будуть спільно трудитися в об'єднаній артілі «Рассвет».

Ознайомився новий голова з людьми, господарством. А що за господарство. Навіть контори не було. В дядькову хату просилися, щоб засідання чи нараду провести. «Так, важка ти, шапка Мономаха», — не раз свердлила думка Федора Грицана, — а чи знаєш ти, куди голову топиш? Чи не чув ти отієї страшної цифри?» Подумати тільки, в артілі за кілька місяців не розрахувалися з колгоспниками. А подивись на колгоспний двір, де будеш худобу утримувати. Жодного тваринницького приміщання путнього не було. Вівці, свині, та й велика рогата худоба, якщо не в солом'яних загатах, то в землянках стояли.

Та .не злякався, не впав у розпач, а з першого дня за діло взявся. До людей пішов Федір Микитович, бо знав, що сам без них нічого не зробить. Люди, тільки вони зможуть, як кажуть, і гору зрушити. Треба лише їх заінтересувати. Новообране правління артілі вирішило будь-що розрахуватися з колгоспниками і регулярно проводити авансування на трудодні.

Повірили люди. Заворушилися широківці, тернуватці, як бджоли у розтурбованому .вулику. На ланах і фермах закипіло трудове напруження. Встигав усюди і голова артілі. За трудовими клопотами незчулися, як і листя на деревах вирилося багрянцем. Потім і зима на білім коні завітала. Та не надовго. Задощило, занегодило. Але вже .не так страшно було. Бо худобу *в* нові приміщення перевели. Хорошому настрою сприяло і те, що продуктивність худоби під-

вищилася. Від корови одержали по 2443 кілограми молока. З'явилися і гроші в колгоспній касі. Всі рахунки колгоспові в державному банку відкрили. А колгоспники? Задоволені. Не копійки, а карбованці «а трудодень одержувати стали. І хліб машинами завозити в кожний дім.

Відшуміло і друге літо господарювання. Значні зміни сталися в «Рассвете». Головне те, що люди виросли. Духовно і матеріально зміцніли. Все рідшими й рідшими ставали випадки, коли в когось з колгоспників засверблять руки до колгоспної кишені. А то до чого ж дійшло було, що з комори хліб брали, поросят з ферми носили.

Не один голова, а вже колгоспники стали слідкувати і осуджувати тих, хто не цурався запустити руку до колгоспного добра.

Йшли дні, як вода в річці. Задоволені ставали рассвєтовці своєю роботою. І в першу чергу радів Федір Микитович. Він і спеціалісти охоче впроваджували наукову думку на виробництві — важку роботу переклали на плечі машин. Виросли нові тваринницькі приміщення. Зайдеш в корівник чи свинарник — прямо тобі фабрика. Повна механізація.

Спочатку декотрі колгоспники не йняли віри в оту механізацію, мовляв, машинами доїтимемо, а що ж заробляти будемо. Але даремними виявилися їх переживання. В 1958 році, наприклад, середня заробітна плата колгоспників склала 87 карбованців, в минулому ж році — ПО. Доярки ж в середньому заробляють зараз до 200 карбованців щомісяця.

Зростає добробут сільських трудівників. На місці старих хатин виростають чудові будинки, а в них радіо, телевізори... Хороші квартири — не гірші, ніж у великих містах. Дивиться Федір Микитович і радіє з того достатку. Радіє за людей, за артільні справи чудові.

Є ще одна риса в голови — цінує він думку колгоспників, спеціалістів, уважно вислуховує їх. Бригадири, завідуючі фермами вважаються повними господарями на своїх місцях. Всі вони мають великий досвід в сільському господарстві.

Так, багато залежить від умілого керівництва господарством. Вчасно побачити перспективу, підказати, надихнути впевненість у людей, підтримати хороше починання, вчасно попередити й ліквідувати той чи інший недолік. А ще й поговорити душевно з людиною.

Звик Федір Микитович зустрічати ранкову зорю то в одній, то в іншій бригаді, або ж «а фермі. І люди до нього йдуть. З різними питаннями. Тому лісу треба — хату полагодити, тому цегли — облицкувати новий будинок, тому машину, щоб вугілля привезти... Вирішити кожне питання — єдине прагнення голови.

В кожної людини є своя життєва борозна. В чудовий час прокладає її і комуніст Федір Грицан. Глибоку, .надійну борозну, в якій зерна достатку стоколосом тугим буяють. Спокійна, врівноважена, дбайлива людина. Не павутинки бабиного літа, а нелегкий шлях тієї борозни посріблили скроні високої з привітними очима людини.

***Василь Шпак*[1]**

ПОЛОВЕЦКОЕ СВЯТИЛИЩЕ[2]

Половецкое святилище располагается в 30 метрах к востоку от Лелиховой могилы на краю ее околокурганной выборки. Обнаружено Дзюбой С.Г. по облаженным после вспашки частям антропоморфных скульптур. Раскопки производились вручную поквадратно с оставлением контрольных бровок. Общая площадь раскопа составила около 90 квадратных метром. Посреди развала камней известняка, залегавших на глубине до -50 от поверхности зафиксированы основания скульптур, вкопанных в ряд, передней частью ориентированы на восток. Расстояние между ними 0,4 м. Первоначально, по-видимому, камни были выложены в прямоугольную оградку вокруг скульптур. Среди камей собраны фрагменты скульптур, в частности, два крупных обломка спинной части скульптуры 1. Нижняя часть туловища скульптуры 1 была найдена в одном километре к югу в лесопосадке, куда она, по-видимому, была оттянута трактористами.

На поверхности была найдена и часть скульптуры 4. Являлась ли она фрагментом скульптуры 2 установить не представляется возможным. Части сходны по размерам, но отличаются по структуре камня.

К западу от развала камней раскопана овальная яма размерами 2х1,5 метра, глубина -180 от поверхности. В заполнении ямы встречено большое количество камня, кости животных, в частности,

---

[1] Публікація в газеті “Нова Таврія” за 6 жовтня 1966 року.
[2] За матеріалами З.Х Попандопуло.

нижняя часть ноги овцы (?) в анатомическом порядке. Фрагменты керамики. На дне под западной стенкой найден череп собаки или волка.

В профилях бровок фиксировалась сильная утоптанность поверхностей или выборка грунта, заполненная затечным черноземом. Размеры этой овальной площадки 8х7 метров. В ее пределах собрано большое количество фрагментов керамики. Перед скульптурами 1 и 2, а также на месте предполагаемого расположения скульптуры 3 зафиксированы компактно расположенные кучки костей животных. Около скопления 2 собраны фрагменты сосуда 1. Несколько фрагментов этого сосуда найдено в заполнении ямы*.

ЧТО МОГУТ РАССКАЗАТЬ МЕТРИЧЕСКИЕ КНИГИ

Марк Блок, в своей "Апологии истории" как-то сказал, что способность к восприятию живого — поистине главное качество историка, и есть только одна наука о людях во времени, наука, в которой надо непрестанно связывать изучение мертвых с изучением живых. Человек не подобен бабочке-однодневке, весело порхающей при солнце, не знающей о том, что было вчера и что ей сулит завтра. Человек наделен призванием к бесконечности — в его судьбе сплетаются в единый узел былое, нынешнее и завтрашнее. Но в этом призвании важнейшим связующим звеном является историческая память. Под понятием исторической памяти мы склонны чаще всего понимать память о великих битвах, событиях, выдающихся людях. Но все это, как говорят профессиональные историки, является знаковыми историческими фактами, которые обозначают ту или иную эпоху. Но при этом очень часто забывают о конкретном человеке, который жил где-то далеко от столичных, губернских центров, мечтал, волновался, выполнял все обряды, которые требовали обычаи и традиции, и был счастлив самим фактом жизни. Он радовался рождению и крещению, серьезно относился к сватанью и веселился на свадьбах, горевал на похоронах.

Для человека XVIII и начала XX столетия, да в определенной мере и современного человека, рождение, крещение, женитьба и замужество и, наконец, смерть — это те знаковые исторические факты, которые определяют историю жизни конкретного человека. Но такие,

---

* Дивись розміщену в додатках реконструкцію половецького капища поблизу с. Широкого, здійснену А.І. Гармашовим.

позволим себе сказать, "знаковые факты" в отношении конкретного человека — это события, которые являлись таковыми не только для одного действующего лица. Это события для всей семьи, всех родственников, близких и знакомых, всей общины и, наконец, для всего селения. Да и сейчас такие события как рождение, крещение, свадьба и похороны — воспринимаются как четкие рубежи каждой конкретной судьбы. Но в огромном городе подобные события для массы людей остаются незамеченными. Как следствие, эти события приобретают формальный характер и обезличиваются. Иное дело небольшие населенные пункты: поселки, села, хуторки. Рождение, свадьба, похороны — это важнейшие события в жизни такой небольшой общины. Фактически, вся жизнь общины состоит из предуведомления, подготовки, самого события, размышления о событии и предуведомлении о новом предстоящем событии. Но согласно традиции, все подобные действия имеют определенную структуру. Они задействуют массу людей, тем самым связывая их всех невидимой, но очень крепкой нитью духовного единства. При крещении, крестная мать и отец — это не простая формальность. При бракосочетании — поручители со стороны жениха и невесты — это ответственность не только за материальное состояние рождающейся семьи, но и за состояние духа. С момента крещения, бракосочетания, все они: крестные матери и отцы, поверенные, сваты и кумовья становятся связаны в единое целое, что и составляло удивительное явление сельской жизненной реальности.

В небольших населенных пунктах за столетия их существования все его жители становились связаны сотнями традиционных нитей. Если немного постараться и напрячь память ныне живущим в Васильевке и ближайших селениях, то окажется, что каждая семья связана давними духовными родственными связями с каждой семьей этого селения. Именно такие связи, при определенных условиях, и являлись объединительным началом для принятия важнейших решений, в экстренных ситуациях. Именно эти связи, не давали каждому конкретному человеку в трудную минуту опустить руки. Ощущение единства и ответственности за каждого не только члена семьи, но и представителя селения — характерная особенность проявления таких связей. Это то, что навсегда делает представителя селения "Своим". Даже если он и его потомки уже давно не живут в нем, за ними остается право в любое время вернуться в село не "Чужим", а "Своим".

Хранителями исторической памяти, кровных и духовных связей, как и во все времена, выступали старики. Они всегда знали, кто чей

брат и сват, кто у кого когда крестил, где, кто и когда венчался. Тем самым утверждалась ценность личности и ценность человеческой жизни. Но в ХХ веке, особенно у нас в стране, такие ценностные нормы были нарушены. Зачем помнить, кто крестный, если сама жизнь перестала представлять высшую ценность. И лишь в конце века, мы вновь возвращаемся к осознанию уникальности не только жизни, как таковой, но и к уникальности тех духовных связей, которые делали целые общества единым целым. Мы начинаем вспоминать своих предков, пытаемся в глубине веков проследить историю своей семьи, рода и сталкиваемся с тем, что не так-то уж и много осталось исторических сведений о конкретном человеке. Потому по малейшему намеку, замечанию или справке, мы пытаемся реконструировать свою историю. В этом отношении исключительное значение имеют метрические книги. Они достойны того, чтобы остановиться на истории их происхождения более подробно.

Известный и самый солидный энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрон, сообщает, что метрические книги — это публичные книги для записи рождений, браков, смертных случаев и других подобных событий. Книги имели гражданско-правовое значение. Они служили удостоверением брака, но самое главное — законности и незаконности рождения. В то же время они являлись важным статистическим материалом.

Первые попытки правильного ведения приходских книг были сделаны на Украине в XVII столетии. Епископ Иосиф Шумлянский еще в 1686 году опубликовал свой труд "Метрика, которая що значит, для чого и як давно есть в церкви Божией, тут вкоротце описуется". Доказывая пользу метрических книг, он ссылался на Петра Могилу, который на созванном им в 1646 году "метрополитанском соборе" доказывал необходимость ведения метрических книг. Как следствие, собор принял постановление, дабы каждый священник вел метрические книги. Но после Петра Могилы ведение метрических книг было заброшено.

В 1702 году Петр I распоряжается московским приходским священникам доставлять в патриарший духовный приказ еженедельные ведомости о всех случаях рождения и погребения. Повсеместное введение метрических книг начинается с 1722 года. В 1724 году вышел синодский указ, которым определялся формуляр, т.е. образец составления метрических книг. Согласно этого формуляра метрическая книга делилась на три части и должна была содержать сведения: о родив-

шихся — у кого родился, дату рождения и крещения, а также, кто были восприемниками; о бракосочетающихся — когда и кто венчался, и кто у них были поручателями; об умерших — кто умер, какою болезнью, когда приобщен к таинствам, где погребен.

До начала XIX столетия метрические книги писались "от руки" приходскими священниками. Как следствие, имеем сильные отступления от установленной формы. С 1806 года вводятся печатные формы метрических книг, которые заполнялись священником сразу по окончания таинств. Метрические книги изготовлялись для каждого прихода местной консисторией в двух экземплярах по приложенной форме с пронумерованием и шнурованием и закреплением шнурования печатью. До 1838 года метрические книги подписывал сам священник, но с этого года записи должны были производится священником, а подписывать их должен был весь церковный притч. Кроме того, по каждой записи, восприемники и свидетели должны были своей подписью скреплять верность записи в метрических книгах. По окончании каждого месяца, производился статистический подсчет, а через каждые 6 месяцев книги должны были ревизоваться местным благочинным. По окончании года один экземпляр книг отсылался на хранение в архив консистории, а другой оставался при церкви.

Существование злоупотреблений при выдаче метрических свидетельств вызывало постоянный контроль со стороны государства за ведением метрических книг. В следствие этого последовал императорский указ, которым предписывалось, чтобы городская и сельская полиция, одновременно с подачей приходским священником своему начальству ведомости о вновь рожденных, вступивших в брак и умерших, представляли куда следует такие же ведомости, и, чтобы по истечении года ведомости эти сличались с консисторскими.

На счастье, метрические книги по Васильевке, а также Скелькам, Царицыну-Куту, Янчекраку и Балкам сохранились. При том, что первая церковь в Васильевке появилась с 1792 года, а метрические книги представлены с 1799 по 1904 год, для исследователя это более чем удача. Практически, вся живая история, история конкретных людей проходят перед нами, как только мы открываем этот уникальный документ. На первый взгляд сухие и формализированные ведомости могут рассказать о многом.

Первая Васильевская метрическая книга начинается так:

"Книга метрическая, в силу его императорского величества святейшего правительствующего Синода указа и духовного регламента 29

пункта в прибавлении в правилах причта церковного напечатанного учиненная на 1800 год для записывания в ней слободы господина Тайного советника Попова Васильевки святого Василия Великого церкви священнику Иоанну Тарановскому рождение и крещение младенцев со означением месяца и числа ис именованием родителей и восприемников, бракосочетавшихся и умерших, которые младенцы, не получивши святого крещения умиратимуть, також и в возрате умирающие лишены будут христианского погребения и по какой именно ведом над сим значит".

Первая часть метрической книги: "О родившихся". Для нашей сегодняшней традиции кажется более чем невероятным и удивительным, но факт остается фактом, что дата рождения практически всегда совпадает с датой крещения. Задержка с крещением максимум на один день бывает только за отдаленностью от церкви. Как правило, на второй день после рождения крестили детей из Янчекрака, Царь-Кута. И то только до того времени, пока в этих селах не появилась своя церковь. Для нас сегодня кажется невероятным и, в какой-то степени даже варварским, когда только что рожденного дитятю, появившегося на свет Божий каких-нибудь несколько часов назад, в любую погоду, в страшный холод и жару везли в церковь и проводили полный обряд таинства с окунанием. Подобное станет ясно, если мы посмотрим на сведенные нами в таблицу данные о возрасте умерших за 1799-1812 годы.

Как видим, детская смертность в возрасте до одного года была самая большая. Следует отметить, что с 1802 года появляются еще более систематизированные росписи умерших до одного года. Показаны умершие в возрасте до 5 месяцев. 6 месяцев, 8 месяцев и 1 года. Данные впечатляющие. Более 60% родившихся умерли в первые пять месяцев жизни. Из них более 30% — в первую неделю жизни. А что было более страшным для родителей, особенно для матери в XVIII и даже в начале XX столетия, чем то, что ее ребенок умрет некрещеным. Можно вспомнить поверья, которые были сильно распространены на Украине и составляли особую сторону духовной жизни нашего народа. Так вот, согласно поверьям, дети, которые умерли некрещеными, превращались в русалку-мавку. Милорадович, в своих "Заметках о малорусской демонологии", передает представление народа о русалках-мавках, которым "на тим свити темно. Их душечка так лита, як птыця по дереву, ий прыстановыща нема. И плачеться вона на свою матир, шо маты ии не зберегла. У четвер на клечальных святках

Бог их збира до миста, тоди им трошкы выдненько, а то им усе темно". Вследствие таких представлений на Русалчин Ве-лыкдень, который бывает в четверг на Зеленой неделе, никто не работает, чтобы не обидеть русалок-мавок и всю неделю не купаются в одиночестве. Женщины, у которых дета умерли некрещеными, собирали всех сельских детей, или вообще всех детей, которые им встречались, и кормили варениками, паляницами, пирожками, бублика-ми. Естественно, что вследствие таких представлений, родители старались как можно скорее окрестить родившегося ребенка.

Как правило, вопрос об имени родившегося ребенка не стоял. Его давал священник, заглянув в святки. По имени святого, которого праздновали или отмечали в этот день, и давалось имя. Вот почему, все мальчики, родившиеся 1 сентября в день Симеона-летопроводца, назывались Семенами, а девочки, которые родились 6 февраля — Марфами.

Вот почему в метрических книгах мы видим, что за один день четыре Васильевских новорожденных при крещении получили имя Иван. Но при всем этом, крещение воспринималось жителями более чем серьезно. К нему готовились загодя.

Важным вопросом было приглашение стать крестной матерью или крестным отцом. В выборе крестных нужно было продумать очень много нюансов. Во-первых, чтобы не обидеть соседей и родственников тем, что выбор пал не на них, а во-вторых, чтобы и свою честь не уронить, выбравши в крестных малоуважаемых людей. Особенно сильно задумывался отец, если крестить нужно было мальчика, надежду и опору семьи, ревизскую душу. Как и всем родителям, хотелось хоть как-нибудь, но взять в крестные отцы или матери когонибудь из более привилегированных сословий. А при том, что Васильевские крестьяне — это крепостные Попова, то нужно было очень сильно постараться, чтобы взять в крестные (или как писали в метрической книге —восприемники) если не дворянина, то чиновника. Но даже и такое иногда получалось у уважаемых жителей.

Когда у янчекракского жителя Дмитрия Авраменка родился сын Василий, то восприемником его был "той же слободы жительствующий коллежский регастратор Семен Дубинский". И не важно, что коллежский регистратор, — это самый низший, 14 класс в табели о рангах. Для помещичьих крестьян начала XIX века — это величина огромная.

Другое дело, если ты дьякон или священник. Тогда и дворянина в восприемники проще взять. Когда у Васильевского дьяка Матвея Ревицкого родился сын Георгий, то воспринимал его прапорщик Андрей Шубяков. Но и для духовного звания не так все было просто. У восприемники для родившегося у дьячка Якова Стояновского сына Гаврила был взят Васильевский житель Алексей Поляков. Но для крестьян взять в восприемники из духовного сословия тоже было очень даже здорово. Для своего дитяти старались сделать все. Вот и получалось, что 23 января 1800 года, восприемницей родившейся у Васильевского жителя Якима Андреенка дочери была жена священника Тарановского Мария, а 6 ноября того ж года, у родившейся янчекракского жителя Федора Пригулы дочери Матроны, была жена диякона Матвея Ревицкого Анна. Но Притулы, — это особый разговор. Этот род довольно крепко стоял на ногах и к 1917 году имел 52 головы скота да мельницу. Потому и старались крестьяне взять у восприемники если не попадью или жену диякона, то кого-то из рода Притулы. Это и себе честь. Потому-то Притула довольно-таки часто бывал восприемником. 1804 год Федор Притула и начал тем, что выступал восприемником у родившегося сына янчекракского жителя Семена Келембетенка. Но нельзя, конечно, все сводить к престижу. Важным фактором были длительные дружеские соседские отношения. Вместе жили, вместе работали. Все деревни практически ходили в одну церковь. Все друг друга знали. Потому Васильевские брали восприемниками янчекракских, скельских, царькутских жителей, и наоборот.

Значительно сложнее было с женитьбой. Здесь возникала масса проблем, которые определялись крепостным состоянием Васильевских жителей. Проблем не было, когда невесты были из сел, которые принадлежали Попову. В таких случаях препятствий практически никаких не было. В определенные для свадеб дни, священник был загружен работой. 18 января 1804 года Васильевский священник венчал янчекракских жителей - Степана Мукалова с дочерью Филиппа Константинова, Сергея Кавульченка с девицей Евдокией, Никифора Ничипоренка с девицей Марфой, а также Васильевского жителя Дениса Кабанова с девицей той же слободы Анной Рединской. В январе этого же года венчались и Васильевский житель Леонтий Голубенко с девицей Пелагеей Бондарь из Янчекрака, Васильевский житель Андрей Корсун со скельскою девицей Ксениею Гирбанкою.

Проблемы начинали возникать, если жених был из села другого помещика или казенного селения. В этом случае требовалась догово-

ренность между помещиками. Как правило, владелец села, в котором проживала невеста, желал получить компенсацию за потерю рабочих рук. Потому многое зависело от воли и желания помещиков. Не последним фактором было и состояние жениха, его положение в помещичьем хозяйстве. Если он был уважаемым человеком, принадлежал к помещичьим подданным и помещик был в нем заинтересован, то вопрос решался без особых затруднений. Скорее всего именно так был решен вопрос с подданным прапорщика Шубякова Иваном Портным, который обвенчался с Васильевскою девицей Ириной Бонда-ренко.

Особо нужно сказать о таких браках, когда свободная невеста выходила замуж за крепостного. За существовавшим положением, если крепостной брал замуж свободную, то она также становилась крепостной. Какое нужно было иметь чувство, как нужно было любить своего избранника, чтобы пойти за ним навеки в крепостное состояние, в рабство, где тебя, при определенных условиях, могли продать как скотину. Но такие факты были и у Васильевской церкви и они зафиксированы в метрической книге. Янчекракский житель Иван Гапоненко был обвенчан с девицей казенной слободы Балки Ириной Казиминой, а в 1802 году янчекракский житель Максим Кавульченко обвенчался с балков ской девицей Марией Клименко.

Как и при крещении для венчания требовались поручители, которые удостоверяли благопристойное поведение жениха и невесты. В начале века необходимо было по одному поручителю со стороны жениха и невесты. Но уже с середины XIX столетия необходимо было предоставить по два поручителя со стороны жениха и невесты. Все они записывались в метрическую книгу и расписывались, в подтверждении своего свидетельства. Все это соответствовало положению Сената, вследствие которого "по учинении по силе указов обыска обвенчаны...".

Естественно, что поручителей, сватов, так же как и крестных родителей выбирали заранее. При выборе сватов действовали и симпатии семьи жениха и невесты, и положение будущих кандидатов в сваты, и масса уникальных условий, которые и определяли жизнь сельских обществ. Приведем одну из записей метрической книги за 1806 год: "По учинении по силе указов обыска обвенчан слободы Васильевки житель Павел Федоров сын Григоренко с девицею той же слободы жителя Михаила Серенка дочерью Матроною, обое первым браком. Поручители были слободы Васильевки жители Павел Бабенко и Фома Каракай".

В третей части метрической книги записывали сведения об умерших. Кто, когда умер и от какой болезни, где похоронен. Проанализи-

ровав сведения о причинах смерти Васильевских, карачекракских, янчекракских жителей за 1812 год, можно говорить, что от водянки умерло 2 человека, "кашля" — 11, лихорадки — 13, горячки — 6, от опухоли — 8, чахотки (туберкулеза) —3, от родов — 4, от "поноса" (дизентерии) — 5, паралича — 5, сухоты —2, от венерических болезней —4.

Итак, сотни и сотни записей в метрических книгах о родившихся, женившихся, умерших, отражающие жизнь нескольких поколений Васильевских, карачекракских, янчекракских, скельских, царькутских, эристовских и даже балковских родов Маляренко, Крамаренко, Марченко, Ар-хиповых, Бондаренко, Триленко, Сапуновых, Губенок, Рудниченко, Якименко, Пивоваренко, Сидоренко, Кириловых, Донченко, Ромащенко и т.д., представлено в этом уникальном источнике. Он дает возможность проследить жизнь целых поколений родов и фамилий и в очередной раз убедиться, что все селения, за более чем сто лет существования переплели свои судьбы сотнями тончайших нитей.

Давайте посмотрим это на примере рода Щербаков из Эристовки. Для этого мы взяли метрические книги за последние годы (1898 — 1903) и представляем выявленные и систематизированные записи в хронологическом порядке:

1898 год.

75 *мая* у эристовского крестьянина Саввы Иосифова Щербака и жены его Анны Васильевой, родилась дочь Гликерия. Восприемниками были эристовские крестьяне Ефим Недоруев и жена Карнауха Марина.

6 сентября у эристовского крестьянина Кирилла Илларионовича Щербака и Марфы Федоровны родился сын Архип. Восприемники: карачекракский крестьянин Тимофей Квитка и эристовская жительница Анилина Замула.

23 сентября сочетались браком эристовский крестьянин Федор Ананиевич Замула и эристовская крестьянка Фекла Николаевна Бондаренко. Поручителями у них были: эристовский крестьянин Яков Васильевич Трубченко и Константин Тимков, а также Иван Тарасович Олейник и Кирилл Илларионович Щербак.

1899 год

27 мая умерла жена эристовского крестьянина Иллариона Иосифовича Щербака Елизавета Васильевна.

15 августа у эристовского крестьянина Ивана Трубченко и его жены Марфы родился сын Денис, а восприемниками были эристовский крестьянин Степан Саввич Щербаков и Семена Замулы жена Марина Аврамовна.

23 августа у эристовского крестьянина Василия Саввича Щербака и жены Анны родилась дочь Евдокия. Восприемниками были эристовский крестьянин Степан Саввич Щербаков и Мария Бабак.

8 сентября умер от чахотки эристовский крестьянин Илларион Иосифович Щербак.

20 сентября у эристовского крестьянина Тараса Сазонова и жены Секлетии родился сын Константин. Восприемниками были эристовские крестьяне Кирилл Илларионович Щербак и девица Пелагея Солодюва.

22 октября умерла эристовская крестьянка, дочь Василия Саввича Щербака — Евдокия.

1900 год

9 октября у эристовского крестьянина Степана Щербака и жены его, Анны Петровны, родился сын Яков. Восприемниками были Степан Гречка и Пелагея Сазонова.

30 января венчались эристовский крестьянин Ефим Иванович Притула и бурчакская крестьянка Ефросинья Воликова. Поручителями были от жениха эристовские крестьяне Василий Саввич Щербак и Анисим Сергеевич Заму-ла, а от невесты бурчакские крестьяне Иван Моначинский и Илья Катрюша.

1901 год

10 февраля у эристовского крестьянина Кирилла Илларионовича Щербака и жены его Марфы Федоровны родился сын Власий. Восприемниками были карачекракский крестьянин Тимофей Квитка и эристовская крестьянка Анилина Недоруева. x

13 июля у эристовского крестьянина Саввы Максимовича Бабака и его жены Прасковьи родился сын Гавриил. Восприемниками были Григорий Детюк и жена Щербака Анна Петровна.

1 октября у эристовского крестьянина Василия Саввича Щербака и его жены Анны Тимофеевны родился сын Роман. Восприемниками были эристовские крестьяне Иван Сазонов и жена Замулы Акилина Антониевна.

30 октября у эристовского крестьянина Ивана Яковлевича Трубченко и его жены Дарьи родился сын Кузьма. Восприемниками были эристовские крестьяне Степан Саввич Щербак и Марина Аврамовна Замула.

1902 год

18 октября венчались эристовские крестьяне Таврило Афанасьевич Недоруев и Домна Федоровна Детюк. Поручителями со стороны жениха были: Федосей Афанасьевич Недоруев и Филипп Семенович Карнаух, а со стороны невесты - Кирилл Илларионович Щербак и Семен Замула.

24 октября венчались эристовский крестьянин Федор Иосифович Недоруев и Васильевская крестьянка Феодора Шовкопляс. Поручителями со стороны невесты были Кирилл Илларионович Щербак и Степан Кравец.

1903 год

12 февраля у эристовского крестьянина Семена Федоровича Замулы и его жены Марины родился сын Алексей. Восприемниками были эристовские крестьяне Кирилл Илларионович Щербак и жена Саввы Бабака — Прасковья.

25 февраля у эристовского крестьянина Степана Савича Щербака и жены его Анны Петровны, родился сын Тарасий. Восприемниками были: эристовский крестьянин Семен Федорович Замула и жена Кирилла Щербака — Марфа.

18 июля у эристовского крестьянина Василия Саввича Щербака умер двухлетний сын Роман от скарлатины.

24 августа у эристовского крестьянина Саввы Максимовича Бабака и жены Прасковьи родился сын Иван. Восприемниками были Григорий Детюк и жена Степана Щербака — Анна Петровна.

* * *

Всего шесть лет из жизни семьи Щербаков. Но даже за такой небольшой промежуток времени ощущается пульсация реальной жизни семьи. Радости и горести, окружение и друзья, привязанности и симпатии. На примере только одной семьи мы видим тесное переплетение судеб бывших крестьян помещиков Поповых.

В. Козирев